

VERITAS ÉVKÖNYV
2014

VERITAS ÉVKÖNYV

2014

VERITAS
ISTORIOMETRIKAI INTÉZET
MAGYAR NAPLÓ
Budapest, 2015

Lektorálta
Gergely András, Ujváry Gábor, Zinner Tibor

Sorozatszerkesztő
Szakály Sándor

Szerkesztő
Ujváry Gábor

© Szerzők, 2015
© VERITAS Történetkutató Intézet, 2015
© Magyar Napló, 2015

ISSN 2416-0687

TARTALOM

Szakály Sándor: Az Olvasóhoz	7
1. Kovács Kálmán: Az állam-egyház viszony és a református felekezeti öntudat problémái a 19. században	13
2. Schwarczwölder Ádám: Széll Kálmán pénzügyminisztersége és lemondásának körülményei	51
3. Ligeti Dávid: A Monarchia szeptember tizenegyedikéje. A Nagy Háború első hetei a keleti fronton	81
4. Anka László: „Vihar tépte büszke tölgyünk” Gróf Apponyi Albert jászberényi kultusza a kezdetektől napjainkig	99
5. Révész Tamás: Vöröskatonák előre? A Tanácsköztársaság toborzó propagandája a rölapok tükrében	125
6. Hollósi Gábor: „Zárt szám” a mérnökképzésben. A numerus clausus műegyetemi bevezetése	147
7. Orosz László: Tudomány a politika szolgálatában. A német „völkisch” történetírás magyarországi kapcsolatrendszerének néhány problémája	195
8. Murádin János Kristóf: Az Erdélyi Párt a magyar országgyűlésben 1940 és 1944 között	223
9. Zinner Tibor: Levelezőlapok és levelek a gettókból munkaszolgálatos édesapámhoz	255
10. Kiss Dávid: A Szociáldemokrata Párt Rendező Gárdája 1945–1948	279
11. Somorjai Ádám: A szuverenitás legitimálása régen és ma. Konstantini adomány, szilveszteri adomány, Mindszenty József közjogi méltósága. Töprengés magyar sorskérdésekről	315

12. Bank Barbara: „Semmi nem vész el csak átalakul” – avagy a recski internálótábor újraindítására tett kísérlet 1955-ben	333
13. Tóth Eszter Zsófia: Mozaikok az 1960-as évek pannonhalmi diákéletéből – az 1965-ös Baradla barlangbaleset apropóján	349
14. Rácz János: Kádár János a korabeli angolszász sajtóban	365
15. Sáringer János: Mozaikok az Antall-kormány külpolitikájához és diplomáciájához (1990–1993)	389
16. Garadnai Zoltán: A magyar–francia kapcsolatok története az Antall–Boross kormány alatt (1990–1994)	413
Névmutató	433

AZ OLVASÓHOZ

Tisztelt Olvasóink! Önök a VERITAS Történetkutató Intézet 2014. évi évkönyvét veszik a kezükbe. Azét az intézetét, amely 2014 januárjában kezdte meg működését, azzal a céllal, hogy az elmúlt mintegy másfél évszázad magyar történelméről igyekezzen új ismereteket adni, „leporolni” olyan évtizedek alatt meggyökeresedett állításokat, amelyek nem egy esetben a vitathatóság kritériumain is túlmutatnak, azaz tévesek, netán hamisak.

Ennek az elképzelésnek a jegyében indult meg a VERITAS Történetkutató Intézet felépítése, illetve kutatómunkája. Nem állíthatjuk, hogy a magyar történésztársadalom lelkes támogatásával, és azt sem, hogy egyes közszereplők, politikusok ne fogalmazták volna meg elutasító véleményüket az Intézet létrehozásakor. Meglátásom szerint azonban egy kutatóintézet nem aszerint kell hogy végezze a munkáját, hogy mit gondolnak, mondanak róla, hanem annak alapján, hogy milyen céljai vannak, milyen szakmai elvárásokat, kritériumokat állít maga elé. E sorok írójának – aki a VERITAS Történetkutató Intézet főigazgatója – mindig is az volt a véleménye, hogy a történész „harag és elfogultság” – a még latinos műveltséggel rendelkezők számára „sine ira et studio” – nélkül kell, hogy vizsgálja a múltat, és a legjobb tudása szerint kell kutatási eredményeiről számot adnia.

Ezt az elvet fogadták el a VERITAS Történetkutató Intézet munkatársai, és ez hatja át munkájukat. Azokét, akik vállalták, hogy részesei lesznek egy új kezdeményezésnek, megtapasztalva annak minden előnyét és hátrányát.

A kutatót – és annak munkahelyét – minden esetben a teljesítménye kell(ene), hogy minősítsen. Ezzel az elmúlt néhány hónapban nem minden esetben szembesültünk. Vádakkal, megbélyegző állításokkal, néha rágalomokkal azonban igen. Hogy ezekre adható-e – és ha igen, milyen – válasz? Bizonyára ahány ember, annyi elképzelés. Magam és munkatársaim úgy véljük, hogy hiteles szakmai munkával, tanulmányokkal, kisebb írásokkal, konferenciákon megtartott előadásokkal, vitaestekkel lehet a legmegfelelőbb válaszokat megfogalmazni.

Intézetünk első jelentősebb, itt olvasható kötete megadja a lehetőséget mindenkinek véleménye megalkotására. Ahogy láthatják, évkönyvünkben a kiegyezéstől (1867) az Antall József majd a Boross Péter vezette kormányok működésének végéig (1994) tekintik át szerzőink a magyar múltat. A tanulmányok többségét az Intézet munkatársai írták, de olyan külső szerzőktől is olvashatnak írásokat, akik maguk is vallják a korábbiakban megfogalmazott elvet, azaz a „harag és elfogultság nélküli” elemzés szándékát.

Ez az évkönyv az első olyan kiadványunk, amely a tudományos kutató- és feldolgozómunkát alig egy esztendeje elkezdő műhely első jelentősebb, nyomtatásban történő megnyilvánulása. Terveink szerint ezt évente követni fogják a VERITAS Évkönyvek kötetei, 2015-ben pedig elindítjuk a VERITAS Könyvek, illetve VERITAS Füzetek című sorozatainkat is. Hisszük, hogy a kutatómunka eredményeinek nyomtatott formában történő közreadása – a mai digitális világban is – lehetséges és szükséges. A sokat emlegetett Gutenberg-galaxis ugyanis, minden ellenkező feltételezés dacára tovább él, és a könyvek mással nem válthatók ki. Pótlásuk ideig-óráig lehetséges, de aki megszokta és megszerette a könyvet, nem fog lemondani róla.

Remélem, olyan kötettel jelentkezünk, kedves Olvasóink, amelyet érdemes lesz nemcsak kézbe venni, hanem a benne közreadott írásokat el is olvasni, és elgondolkodni azon, hogy a magyar történelem és múlt, annak minden erényével és hibájával együtt a sajátunk, abból fontos események és személyek nem hagyhatók ki. Hiteles, valóságra törekvő bemutatása pedig kötelességünk. Erre vállalkozott a VERITAS Történetkutató Intézet, melynek főigazgatójaként abban bízom, hogy e feladatot kellő szakmai alázattal és tisztességgel teljesítjük. Hogy ez így van, így lesz-e a jövőben, azt Önök fogják eldönteni, tisztelt Olvasóink, hiszen a történelmet nem magunknak, hanem az egész magyar nemzeti közösségnek írjuk, éljenek ennek tagjai akár a mai Magyarország területén, akár azon kívül; mert a múltunk mindnyájunk közös ügye.

Budapest, 2015 húsvétján

Prof. Dr. habil. Szakály Sándor

egyetemi tanár
főigazgató

FOR THE READER

Dear reader,

You are holding in your hands the 2014 yearbook of the VERITAS Research Institute for History. That institute which began operations in January 2014 with the goal of seeking new insights into the past one hundred fifty years of Hungarian history, of “shining a light” on decades-old entrenched assertions, which in some cases have been closed to debate, are erroneous, or perhaps false.

It is in this frame of mind that the VERITAS Research Institute for History has been assembled and its research done. We cannot claim that this has occurred with enthusiastic support from the Hungarian historian community, or that some public figures and politicians have not voiced negative opinions about the founding of the institute. From my viewpoint, however, a research institute should conduct its work not according to what others may think or say about it, but rather in line with the goals, professional expectations and criteria it has set for itself. For the author of these lines – who is one and the same as the Director of the VERITAS Research Institute for History – it has always been his opinion that the historian should examine the events of the past free of “anger and prejudice” – *sine ira et studio*, for those classically trained in Latin – and to the best of his knowledge when disclosing his research findings.

This principle has been accepted by the staff of the VERITAS Research Institute for History and permeates their work. Those who have chosen to take part in a new initiative, experiencing every advantage and disadvantage herewith.

In any case the researcher – as well as his workplace – should be judged on his accomplishments. Over the past few months, we have not always been extended this courtesy. Accusations, denigrating remarks, and sometimes slander, on the other hand, all the more so. Is it even possible to give answers to these charges? And if yes, what should they be? Each man has his own conception of things. My colleagues and I believe that credible, professionally done works, studies, shorter papers, presentations at conferences and debate nights provide the most appropriate answer.

This collection, our institute’s first more noteworthy volume, provides everyone the opportunity to form his own opinion. As the reader shall see, our authors cover the period from the Austro-Hungarian Compromise of 1867 to the end of the József Antall / Péter Boross administration in 1994. The majority of the studies have been written by the Institute’s own researchers, but the reader also shall find some external authors who, in accordance with the above mentioned principle, provide analysis that is “free of anger and prejudice”.

This yearbook is the first work to appear in print for this one-year-old academic research and analysis establishment. We plan to follow it up with annual editions of the VERITAS yearbook, and in 2015, we will launch a line of VERITAS books, as well as VERITAS booklets. We believe that published additions of the results of research – even in today’s digital world – are possible and necessary. For the much discussed Gutenberg Galaxy, despite all evidence to the contrary, continues to live on, and books cannot be replaced. Their substitution in the interim is possible, but people who have grown up with books and have come to love them will not give them up.

I hope, dear reader, that we have produced a book that is not only worthwhile to display but whose published articles are just as worthwhile to read, a book that provokes rumination on Hungarian history and the past, all of whose virtues and shortcomings belong to us, and from which important events and individuals must not be omitted. Their credible and realistic presentation is our duty. That is what the VERITAS Research Institute for History has chosen to undertake, and I as the Director trust that we shall carry out the task with appropriate humility and professional integrity. That we have succeeded, will succeed in the future, is for you, the reader, to decide, for we do not write history for ourselves, but for the broader Hungarian community, whether they live on modern-day Hungary’s territory or beyond; because our past is our common endeavor.

Budapest, Easter 2015

Dr. Sándor Szakály

University Professor
Director

AN DEN LESER

Sehr geehrter Leser! Sie halten das Jahrbuch 2014 des VERITAS Instituts für Geschichtsforschung in den Händen. Eine Publikation jenes Instituts, das im Januar 2014 seine Arbeit mit dem Ziel begann, neue Erkenntnisse über die ungarische Geschichte der vergangenen etwa 150 Jahre zu liefern, sie von Behauptungen „zu entstauben“, die sich über die Jahrzehnte festgesetzt haben und nicht selten auch über die Kriterien einer Diskussion hinausweisen, also irrig, eventuell sogar falsch sind.

Im Zeichen dieser Vorstellung begann der Aufbau bzw. die Forschungstätigkeit des VERITAS Instituts für Geschichtsforschung. Wir können nicht behaupten, dass dies mit begeisterter Unterstützung der ungarischen Historikergesellschaft vonstatten ging, wie auch nicht, dass einzelne Persönlichkeiten des öffentlichen Lebens, Politiker ihre ablehnende Meinung bei der Schaffung des Instituts nicht formuliert hätten. Meines Erachtens kann aber ein Forschungsinstitut seine Arbeit nicht darauf aufbauen, was man von ihm denkt oder sagt, sondern auf der Grundlage dessen, welche Ziele es verfolgt und welche fachlichen Erwartungen und Kriterien es sich stellt. Der Verfasser dieser Zeilen, der Generaldirektor des VERITAS Instituts für Geschichtsforschung, vertrat schon immer die Auffassung, dass der Historiker die Vergangenheit „ohne Zorn und Voreingenommenheit“ – für jene mit noch lateinischer Bildung „*sine ira et studio*“ – zu untersuchen und über seine Forschungsergebnisse nach seinem besten Wissen zu berichten hat.

Zu diesem Prinzip haben sich die Mitarbeiter des VERITAS Instituts für Geschichtsforschung bekannt und dieses Prinzip prägt ihre Arbeit, die Arbeit jener, die sich verpflichteten, Teilhaber einer neuen Initiative zu werden und dabei all deren Vor- und Nachteile zu erfahren.

Den Forscher – und seinen Arbeitsplatz – soll(te) stets seine Leistung qualifizieren. Damit hatten wir es in den vergangenen Monaten nicht in jedem Fall zu tun, wohl aber mit Anschuldigungen, Stigmatisierungen, hie und da Verleumdungen. Kann man darauf überhaupt eine Antwort geben? Und wenn ja, welche? Sicherlich stimmt es: Wie viele Menschen, so viele Vorstellungen. Ich und meine Mitarbeiter vertreten die Ansicht, dass man die optimalen Antworten durch authentische fachliche Arbeit, durch Studien, kleinere Aufsätze sowie Vorträge auf Konferenzen und Diskussionsabenden formulieren kann.

Der erste bedeutendere Band unseres Instituts, der dem Leser nunmehr vorliegt, bietet jedem die Möglichkeit, sich eine Meinung zu bilden. Wie Sie sehen können, behandeln unsere Autoren die ungarische Vergangenheit in diesem Jahrbuch vom

Ausgleich (1867) bis zum Ende des Wirkens der von József Antall und später von Péter Boross geleiteten Regierung. Die Mehrheit der Aufsätze stammt von Mitarbeitern des Instituts. Sie können jedoch Arbeiten auch von externen Autoren lesen, die sich selbst ebenfalls zu dem vorhin formulierten Prinzip, nämlich zur Absicht der Analyse „ohne Zorn und Voreingenommenheit“ bekennen.

Dieses Jahrbuch ist unsere erste Publikation jener Art, die erste bedeutendere Veröffentlichung aus einer Werkstatt, die ihre wissenschaftliche Forschungs- und Aufarbeitungstätigkeit vor kaum einem Jahr aufgenommen hat. Gemäß unseren Plänen werden ihm jährlich Bände der VERITAS-Jahrbücher folgen, und 2015 werden wir auch mit unseren Reihen VERITAS-Bücher bzw. VERITAS-Hefte durchstarten. Wir haben den festen Glauben, dass die Publikation der Ergebnisse der Forschungsarbeit in gedruckter Form – auch in der heutigen digitalen Welt – möglich und notwendig ist. Die oft zitierte Gutenberg-Galaxis lebt nämlich trotz jeder gegensätzlichen Vermutung weiter, und Bücher sind durch nichts anderes zu ersetzen. Zwar ist zeitweilig ein Austausch möglich, wer jedoch an das Buch gewöhnt ist und es liebgewonnen hat, wird darauf nicht verzichten.

Ich hoffe, lieber Leser, wir melden uns mit einem Buch zu Wort, das es wert ist, nicht nur in die Hand genommen zu werden, sondern dass die darin enthaltenen Beiträge auch gelesen werden und man darüber nachdenkt, dass die ungarische Geschichte und Vergangenheit mit all ihren Tugenden und Fehlern uns gehört, wichtige Ereignisse und Personen in ihr nicht fehlen dürfen und ihre authentische, nach Wahrheit strebende Darstellung Teil unserer Pflichten ist. Dies hat sich das VERITAS Institut für Geschichtsforschung vorgenommen. Und ich als sein Generaldirektor bin zuversichtlich, dass wir diese Aufgabe mit gebührender fachlicher Demut und mit Anstand erfüllen. Ob das dieses Mal so ist und in Zukunft so sein wird, werden Sie, verehrter Leser, entscheiden, denn die Geschichte schreiben wir nicht für uns, sondern für die gesamte ungarische nationale Gemeinschaft, ganz gleich, ob ihre Mitglieder auf dem Gebiet des heutigen Ungarn oder außerhalb leben; denn unsere Vergangenheit ist unsere gemeinsame Sache.

Budapest, Ostern 2015

Univ. Prof. Dr. habil. Sándor Szakály
Generaldirektor

AZ ÁLLAM-EGYHÁZ VISZONY ÉS A REFORMÁTUS FELEKEZETI ÖNTUDAT PROBLÉMÁI A 19. SZÁZADBAN

(PROBLÉMAFELVETÉS ÉS KULTÚRTÖRTÉNETI HÁTTÉR)

A magyarországi vallásügy területén 2011 óta fokozott társadalmi-politikai aktivitás és jogalkotási kényszer érzékelhető. Ennek nyomán széles körű szabadságértelmezési viták bontakoztak ki. Rajki Zoltán kutatótársammal 2013 januárjában jelentettük meg közös tanulmányunkat, melyben eltérő társadalmi-politikai rendszerekben vizsgáltuk az úgynevezett szektakérdés hasonlóságait és különbségeit.¹ Vezérfonalként a politikai pragmatizmus és az egyháziasulás problémaköreit használtuk. Vallási jellegű szellem- és kultúrtörténeti gyökereink jobb megértése végett már akkor szükségesnek tartottunk hasonló fogalomtörténeti összevetéseket, mindenekelőtt a lelkiismereti szabadságot és az egyház(ak) társadalmi szerepét illetően. Módszer-tanilag az akkor megfogalmazott alapelvekhez szeretném tartani magamat, azzal a kiterjesztéssel, hogy jelenleg egy nagyobb társadalmi beágyazottsággal rendelkező felekezet, egy bevett vallás, a református kapcsán az állam-egyház viszonyban a kölcsönös egymásra utaltság és/vagy elkülönülés, vagyis a szabadság és autonómia dilemmáit is szem előtt kell tartanunk.

Fontos előre leszögezünk, hogy a címből eredő problémacsoportnak csak az egyes alproblémái is hatalmas, csak széles tudományos együttműködés keretében létrehozható, monografikus szintű feldolgozást igényelnek. A katolikus autonómiatörekvéseknek örvendetesen gyarapodó szakirodalma mellett² szükség van a protestáns

¹ Kovács Kálmán Árpád – Rajki Zoltán: Kísérlet a „szektakérdés” fogalmának összehasonlító elemzésére eltérő társadalmi-politikai rendszerekben. (Kutatásmódszertani vázlat és vitaindító alapvetés). *Iskolakultúra*, 2013. 1. sz. 72–89. p. 89.

² A kérdés kiváló összefoglalóját adja általános és speciális szakirodalmi áttekintésében újabban Rada János: Etatizmus, liberalizmus és egyházkép dualizmus kori egyházkritikai vitáiratokban. *Egyháztörténeti Szemle*, 2014. 2. sz. 45–54. p. Megjegyzendő, hogy a szerző a „Politikai eszmék ...” címet is adhatta volna dolgozatának, hiszen arra a végkövetkeztetésre jut, hogy az állam és szabadság diskurzusában egyértelműen az egységes nemzet, tehát a nacionalizmus ideái jutnak túlsúlyra.

kutatások olyan informális, a vallásszabadság és az autonómia kérdéseivel is foglalkozó munkacsoportjának létrehozására, mely képes transzdiszciplináris hálót létrehozni a témát érintő, szétfutó közjogi, egyházkormányzati, egyházközéleti, teológia-, iskola-, nevelés-, tudomány-, társadalom-, művelődés- és szellemtörténeti kutatások között.³ Emellett az áttekintő szemlélet mellett nyitni kell az interkonfesszionális kapcsolatok feltárásának irányába is, hiszen az évszázados viták megértése nélkül még saját mindenkori belső egyháztörténeti ismereteink is hézagosak maradnak.⁴

Jelen dolgozat saját terjedelmi keretei között nem vállalkozhat egyébire, mint hogy felveti és definiálja az állam és egyház kapcsolatrendszerének a református öntudat problémáival összefüggő tematikáját, elkülöníti az eddigi vizsgálati irányoktól, megindokolja, miért más ez a szemlélet mint az eddigiek és miben hozhat új eredményeket, felvázolja a vizsgálandó öntudatjelző fogalomhasználat egyházi, közjogi és kultúrtörténeti háttérét. Sajnos a terjedelmi korlátok miatt már a következő tanulmányra marad az a feladat, hogy a századforduló évtizedeire, leginkább az 1897–1908 közötti időszakra mintegy esettanulmányra tekintve felvázolja az állam és a református egyház közötti legfontosabb érintkezési területeket. A kérdés folytatásaként Rébay Magdolnának „az autonómia határain” folytatott vizsgálatait terjesztem ki a századfordulás előzményekre.⁵

A tanulmány elején rögtön az „öntudat” meghatározásának problémájába ütközünk. Munkadefinícióként fogadjuk el az alábbi meghatározássort. Öntudat: identitás, önazonosság, társadalmi intézményeknek, színtereknek, szerepeknek tulajdonított hivatás (misszió). Az intézmény itt funkcionalista értelemben olyan kognitív percepció (képzet), mellyel az ember a valóság bizonyos részeitől elidegeníti magát, hogy azokat fogalomná egyszerűsítve kezelhetővé tegye. Színtér (fórum vagy theatrum) minden olyan fizikai vagy virtuális tér, társas intézmény, ahol a cselekvés közösségiként vagy közösség előtt jelenik meg. A szerep instrumentalizált elvárások és tiltások rendszere, a közösségi lét (kollektivitás) pedig kétféle, a közösség minden tagja szá-

³ A kézirat lezárásának idején folyik Baráth Béla Levente, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem intézetvezető egyetemi docense vezetésével két konferencia szervezése 2015 első felére. A tervek szerint az első szűkebb, kizárólag teológiatörténeti, a második tágabb, interdiszciplináris megközelítést alkalmaz majd.

⁴ Vö. Fazekas Csaba teljesen helytálló megállapításával, miszerint protestáns álláspont ismerete nélkül a vallás- és tanulmányi alapok „jogi természeté”-ről alkotott ismereteink sem lehetnek teljesek. Szemle Csorba László: A vallásalap „jogi természete”. Az egyházi vagyoni problémája a polgári átalakulás korának Magyarországon, 1782–1918 című művéről. *BUKSz*, 2001. <http://epa.oszk.hu/00000/00015/00021/szemle.html#fazekas> (Letöltés dátuma 2014. szeptember 6.)

⁵ Vö. Rébay Magdolna: Az autonómia határai(n). Református kontra állami oktatáspolitikai az 1920-as években. *Iskolakultúra*, 2010. 3. sz. 74–86.

mára hozzáférhető tudásban jelenik meg: arról, ami a tagok között összekötő kapocsként, és arról, ami az adott közösséget a többitől elválasztó jellegként jelenik meg.

A „tudás” ebben az értelemben nem elsősorban az intellektuális tartalmakat jelenti, hanem sokkal inkább mindazt, ami a közösség tagjaira érzelmi vagy akarati mozgító erőt gyakorol. Ez a közösségi tudás jelentős részben tradíciókhoz kötött. A tradíció ebben az értelemben azt jelenti, hogy egy generáció rendelkezik elődeinek tudásával. Ez a rendelkezés pedig azáltal áll elő, hogy utóbbiak értéket tudtak örökölni, előbbiek pedig elődeik örökségéből az értéknek tekintett dolgokat át akarták venni. Ahol érzelmi vagy akarati mozgító erőről beszélünk, ott egy tágabb értelemben vett közösségi moralitást is le kell írunk. Erre a közösségi moralításra pedig úgy tekintünk, mint amit hitek, szabályok (normák) és motivációk alkotnak. Hitek az ember természetére vonatkozóan, ideálok (hogy mire érdemes, jó, kíváncsú törekednünk) pusztán önmaguk miatt; szabályok (normák) arra vonatkozóan, hogy mit kell(ene) tennünk, és mitől kell(ene) tartózkodnunk; és motivációkról alkotott képzetek, hogy mi az, ami az adott közösségen belül a jó, illetőleg a rossz választására bír(hat)ja a tagjait.

A közösségi intézményeknek, színtereknek és szerepeknek tulajdonított hivatás, a közösségi tudás, tradíció és moralitás pedig egy tágabb értelemben vett, befelé és kifelé egyaránt irányuló önreprezentációban ölt testet. Tanulmányom ezen alapvetésnek megfelelően történeti vizsgálatnak veti alá, mit érthetünk egyáltalán azon, hogy „református”, és a református önreprezentáció hogyan illeszkedett a 19. század magyar közéleti rendjébe?

Kutatásaim előrehaladásával közpolitikai-igazgatástörténeti irányultságot szánok munkáimnak. Ez jelen esetben azt jelenti, hogy az aktuális magyar központi állam és a református közegyház közötti interakciók vizsgálatára kívánom helyezni a hangsúlyt. A sajtóviszhang ebben az összefüggésben a művelt közönség felé irányuló nyilvánosság, azzal a céllal, hogy a szellemi erőket megmozdítva az állam felé további kezdeményezések alapjává válhasson. Itt kell megjegyeznünk, hogy a sajtókapitalizmus⁶ kialakulása kedvezett az öntudat jelszószerű képződményekben való összefoglalásának. Vizsgálataim távlatában a református öntudat alábbi „jelszavai”

⁶ A „print capitalism” Benedict Anderson fogalmi konstrukciója. Helyesebb lenne nyomdakapitalizmusnak fordítani, hiszen a szerző a fogalom bevezetésének helyén az újságoknak és a regény műfajának a kialakuló modern nemzettudatra gyakorolt hatását vizsgálja. Véleménye szerint a nemzet mint „elképzelt közösség” a korábbi vallási és dinasztikus közösségek tudatát váltotta fel. Lásd Benedict Anderson: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. l'Harmattan, Budapest, 2006. 35. Az alábbiakban több, öntudat-meghatározásról folytatott vitát ismertetek a 19. századi protestáns sajtó alapján. Ezek tanulmányozása közben jutottam arra a nézetre, hogy ezek a folyóirat-hasábokon zajló debatták hasonlóak a nemzeti tematikához abban, hogy egy új típusú vallási közösségtudat megteremtését szolgálják.

állnak. A közpolitikai hatalom felé: protestáns, református, autonómia, szabadság, a bevett vallásfelekezetek teljes egyenlősége és a közöttük lévő teljes viszonyosság, modernitás. Az egyházi publicisztikai nyilvánosság felé pedig ezek mellé kell vennünk az evangéliumi, protestáns, kálvinista, konfesszionális, ortodox, puritán, pietista, liberális, demokrácia, intézmény, hierarchia, romanizmus-ultramontanizmus-jezsuitizmus, szocializmus stb. fogalmi értelmezéseit. Előre kell bocsátanom, hogy ezen kifejezések közül számos egyaránt szolgált öntudatjelzőként és szitokszóként, értelmezési hálójuk pontos ismerete pedig két szempontból is fontos. Egyrészt azért, mert az államigazgatás felé képviselt „valós nemzeti érdek” tematika háttérében is ezek a fogalmak, kifejezések illetve ezek különböző értelmezései húzódnak meg. Másrészt azért, mert kutatói meggyőződésem, hogy a református egyházi irányzatokról való gondolkodásunk a történeti valóságot torzítva adja vissza. Még akkor is, ha az irányzatok megnevezése egyértelműen a kor szóhasználatára megy vissza. Ha azonban megtaláljuk az önismereti-öntudati kulcsfogalmakat és megnézzük ezek használatát, jelentéstartományait a különböző református lelkészi és nem lelkészi „ágenseknél”,⁷ kiderül, hogy a mesterséges egyszerűsítéssel konstruált irányzatok egyes tagjai, az éppen aktuális kristályosodási ponton kívüli nézeteikben nagyon is ellentmondó véleményen lehetnek, és ezekben a gondolataikban olyan más szereplőkhöz álltak közel, akiket közkeletűen egészen más irányzatokhoz szoktunk sorolni. De melyek is ezek az alapvető és közkeletűen ismert református irányzatok?

A római katolikus és protestáns nyugati kultúrkör egyházi-vallási életét már a felvilágosodás kora óta a szekularizáció vagy másik kifejezéssel élve a laicizálódás folyamata határozza meg. Ennek a kultúraváltó folyamatnak az előrehaladtával egyrészt türelmetlen egyház- és vallásellenes eszmék jelentkeztek,⁸ másfelől a teológiai racionalizmus gyakorolt nagy hatást a lelkészekre, majd hamarosan a hívek jelentékeny részére is. Megkezdődött a vallásosság évszázadokon át megszokott formáinak átalakulása. Az észelvűség elterjedésével például természettudományos magyarázatokat kerestek a bibliai csodákra, háttérbe szorult a megváltás ténye, gyengült a hitvallások súlya. Mindezek következtében az emberek eltávolodtak az egyháztól, csökkent a templomlátogatás, ami nemcsak a protestánsoknak, hanem a katolikus egyháznak is gondot okozott. A felvilágosodás racionalizmusa ugyanakkor nemcsak ki akarta hagyni az ész számára felfoghatatlan s ezért elfogadhatatlan részeket a Bibliából, hanem azt ki is akarták egészíteni emberi bölcsességekkel. Mindezek

⁷ Szociológiai értelemben *ágens*nek tekintjük azokat, akik olyan társadalmi pozícióban vannak, hogy befolyást gyakorolhatnak egyfelől magára az adott intézményre, annak közösségi életére, másfelől pedig – más-más módon és hatókörben – az intézménnyel kapcsolatos attitűdökre.

⁸ Az erősen antiklerikális, sőt keresztényellenes francia eszmék a baloldalra hatottak ellenállhatatlan vonzással.

túl azonban leginkább a hittételek zavarták a racionalistákat. Nemcsak tartalmuk miatt, hanem azért is, mert ezek választották el egymástól a különböző keresztény felekezeteket, s így Magyarországon például akadályozták a nemzeti egységet is.⁹ A korhangulat a 19. században egységesítően nemzeti és liberális volt, s óriási optimizmussal követte a nyugati példaképeket. A modern világ kihívására és a hagyományos kultúra bomlására ez az irányzat új formák keresésével válaszolt.¹⁰

Teológiaiilag a protestáns egyházak egyáltalán nem adtak egységes választ a szekularizálódás és laicizálódás, később pedig a modernitás és a polgárosodás kihívásaira. Az egyháztörténeti szakirodalom szerint a liberális teológusok a bajok okát abban látták, hogy a prédikációk nem a kor szellemi és tudományos színvonalán szólítják meg a hallgatóságot, az egyházi intézmények és a szervezet gyengeségei pedig elidegenítik az embereket a templomtól. A liberális teológia az erkölcsöt állította a középpontba, elavultnak minősítette és elutasította a magyarországi puritanizmus és a pietizmus teológiai örökségét, végső soron azonban az általános laicizálódáson csak rontott.

Magyarországon a protestantizmus erősen kötődött a hazafisághoz és az ekkor még – a halványodó hitvallásosság mellett is – eleven protestáns áldozatkészséghez. A magyar református és evangélikus önazonosság tudat – sajátos módon – tehát akkor is működött, amikor kezdtek elnéptelenedni a templomok. A magyar protestánsok, különösen a reformátusok akkor is büszkéek voltak a hovatartozásukra, amikor a hitgyakorlás élettel teli volta kiveszőben volt.¹¹ Ez vezetett el nálunk a jelentős súlyú ún. kultúrprotestantizmushoz (kultúrprotestáns identitáshoz). Az egyébként népegyházi keretek között élő magyar protestánsok közül sokan – különösen az értelmiségiek és a felső társadalmi csoportok tagjai közül – ilyen alapon vállaltak akár választott egyházi funkciót is és segítették egyházukat. A kultúrprotestantizmus a protestáns egyházak nemzeti feladatait, az erkölcsnemesítés és műveltség történelmileg az egyházakhoz kötött munkáját tartotta fontosnak.¹²

A protestáns egyházakban zajló folyamatok megértéséhez szükséges előre bocsátanom, hogy a bevett protestáns vallások (reformátusok, evangélikusok, unitáriusok) hívei népegyházi keretek között éltek. A népegyház fogalmának meghatározása éppen olyan nehéz feladat, mint a kisegyházé. Pontos körülírását nehezíti, hogy

⁹ Egyháztörténet 2. (1711-től napjainkig). (Szerk. Ladányi Sándor – Papp Kornél – Tökéczki László) Református Pedagógiai Intézet, Budapest, 1998. 98.

¹⁰ Ladányi–Papp–Tökéczki i. m. 95.

¹¹ Kósa László: Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában. In: Kósa László: *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*. Budapest: Akadémiai. 2011. 141–154. (a továbbiakban Kósa i. m.) 141.

¹² Ladányi–Papp–Tökéczki i. m. 99. old.

a fogalmat Friedrich Schleiermacher írta le először,¹³ de a magyarországi liberális teológiai dominancia az 1920-as évekig ódzkodott a „lánglelkű előd” eme konstrukciójának használatától.¹⁴

A népegyház fogalmát jelen tárgyalásban használhatjuk 1.) annak az egyháznak szociológiai értelemben vett leírására, melynek tagjai a magyar etnikumhoz tartoznak, és mint a „nép egyháza” a magyar népet akarták szolgálni. A fogalom ilyen értelmű használói egyidejűleg azt is hangsúlyozni akarták, hogy ez az egyház nem „felülről lefelé”, hanem „alulról felfelé” alakul meg;¹⁵ 2.) olyan társadalomszervezési modell leírására, amelyben a fokozódó elvallástalanodás mellett is a hitnek és a hitélet gyakorlatainak a mindennapok, a szokások, az ízlés és a közérkölc s szférájában, a teológiai, hitéleti és világi tudományos modernizációban még mindig meghatározó szerepe van;¹⁶ 3.) olyan vallási közösségre, amelyben az összetartó erőt – a kis-egyházakkal szemben – nem elsősorban a közvetlenül átélt megtérés- vagy megigazulás-élmény adja, hanem a történeti hagyományok. A jelenség ilyen leírásai megállapítják, hogy a népegyházban a kisegyházak híveinél sokkal kevésbé él a kiválasztottság-tudat és a missziói szellem, ugyanakkor rendkívül eltérően és sokszor egyáltalán nem Biblia-szerűen gondolkodó emberek iránt is befogadó.

A népegyház még viszonylag nagy tömegeket képes megszólítani, de ennek a megszólításnak a hatóereje meglehetősen korlátozott. A népegyház ugyanis befogadó a különböző világi ideológiák iránt, azokat gyakran vallási köntösbe igyekszik öltöztetni. Ezáltal viszont különböző belső ellentétek oszthatják meg, amelyek gyakran megfeleltethetők a világban zajló politikai és szellemi-filozófiai vitáknak. A széles néptömegek és eszméik befogadása miatt a népegyház gyakran a Bibliát és tanításait igyekszik az élethez igazítani, és nem fordítva, amivel könnyen elidegeníti magától a mélyebb vallásos élményre vágyó embereket.¹⁷

A liberális teológia ellenhatásaként jelentkező konzervatív irányzatból nőtt ki a „hitvalló vagy egyházépítő ortodoxia”, amely elsősorban Debrecenben volt jellemző. Egyik legfőbb képviselője a kiemelkedő egyháztörténész, ifj. Révész Imre, a debreceni egyetem professzora, később tiszántúli püspök, aki Ravasz Lászlóhoz hasonlóan szélsőséges liberális hírében állt, és akit szintén John Mott 1909-es ma-

¹³ Kósa i. m. 144.

¹⁴ Az okaira lásd később.

¹⁵ Sipos Ete Álmós: „Kérjétek az aratásnak Urát!”. Fogács Gyula (1879–1941). A magyar református belmisszió úttörője. KRE-KMTI–Harmat, Budapest, 2007. 25.

¹⁶ Horváth Pál: A 19. századi Magyarország kulturális és tudományos fejlődésének vallási, felekezeti hátteréről. In: (szerk. Palló Gábor) *Teremtő befogadás. Összefüggések, tanulságok*. Áron Kiadó, Budapest, 2004. 97–129. 97.

¹⁷ Vö. Gergely Jenő – Kardos József – Rottler Ferenc: *Az egyházak Magyarországon. Szent Istvántól napjainkig*. Korona Kiadó, Budapest, 1997. 196–197.

gyarországi evangelizációja és az Intitúció 1909-es magyar nyelvű revíziója fordított nagyapja, idősebb Révész Imre öröksége felé. Ez az újra felfedezett hagyomány nála a későbbiekben mérsékelt barthiánus vonásokkal egészült ki.¹⁸

A hitvalló ortodoxia nem zárkózott el sem a modern eszméktől, sem a belmisszió eredményeitől, de ragaszkodott a hagyományokhoz is. A 19. század elejétől megjelenő, az egyházak belső megújulását hirdető irányzatokat magyarul ébredési mozgalmaknak nevezzük. Nagyon sokféle, nem egyszer ellentmondásos jelenség kapcsolódik hozzájuk, melyek együttesen a 19–20. századi világprotestantizmus legjelentősebb eseményét alkotják, és hatásuk máig érződik. A kiváltó okok szintén többfélék, de alapvetően a vallási életnek a racionalizmus és teológiai liberalizmus okozta kiüresedésére, illetve a modern nagyvárosi élet kihívásaira adott válaszként értékelhetjük.

Az ipari forradalom új társadalmi feszültségeket teremtett: a vagyonukat veszítő kisemberek, a munkanélküliek, a faluból a városokba igyekvők nagy tömegei ugrás-szerűen növelték a városi szegénységet. Ezért vált az ébredés egyik fő tevékenységi formájává a diakónia.¹⁹ A hagyományos életkeretük elhagyásával egyidejűleg egyházuktól is eltávolodó emberek között folytatott egyházi szolgálatot neveztek belmissziónak. A szót az 1840-es évek Németországában használták először, hogy megkülönböztessék az ébredés számára szintén nagyon fontos külmissziótól vagy pogánymissziótól, a nem keresztyének között végzett térítői igehirdetéstől.²⁰

Az ébredés (melyet először inkább ébresztésnek neveztek) legkorábbi magyarországi központjai a skót misszió és a pesti németajkú református leányegyház voltak. Működésük kezdetekor szinte azonnal kiléptek nyelvi kereteik közül, és a magyar híveknek nyugat-európai kapcsolataik révén friss egyházi kezdeményezéseket közvetítettek. A modern polgári társadalomban új lelkipásztori módszerekre volt szükség ahhoz, hogy mindenki találkozhasson Isten igéjével. A korábbi szokásoktól eltérően a lelkészeknek templomon kívül is keresniük kellett a kapcsolatot az emberekkel. Már nem volt általános és magától értetődő a családokban a vallásos nevelés. Új alkalmakként a reformátusok ekkor ismerkedtek meg a bibliaórákkal és az evangelizációkkal, a gyermek- és diák-istentiszteletekkel, a műsoros vallásos estélyekkel. 1881-ben egy budapesti református teológus, Szabó Aladár került kapcsolatba e missziók vezető személyiségeivel, s ő lett a belmisszió munkájának kibontakozta-

¹⁸ Gergely–Kardos–Rottler i. m. 196. old.; Hatos Pál: A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. *Múltunk. Politikátörténeti folyóirat* 50. (2005) 1. 89–117. 90. Sipos (2007) 30–32.

¹⁹ Protestáns felfogás szerint a diakónia az egyház rászoruló és elesettek között végzett szeretet-szolgálat.

²⁰ Ladányi – Papp – Tökéczki i. m. 96. old.

tója és mintegy 60 esztendőn át vezéralakja, aki sokoldalú tehetségével, nagy munkabíráásával és áldozatos ügyszeretetével méltán kiérdemelte a „belmisszió atyja” elnevezést. Nevéhez fűződik számos fontos, Nyugat-Európában bevált belmissziói módszer és intézmény magyarországi meghonosítása és elterjesztése.

Az ő közvetítésével kapcsolódott be számos budapesti teológus a vasárnapi iskolai munkába és ugyancsak ő lett az evangelizációs munka elindítója is. Megrendezték az első nyilvános imaheteket. Jórészt belmissziós kezdeményezésre új egyházközségeket szerveztek és templomokat építettek, hogy az emberek lakóhelyükhöz közel jár hassanak istentiszteletre.²¹ Megindultak a diakonissza mozgalmak. Rendszeressé tették a városi szegények segélyezését és más szociális munkákat (pl. az árvákról való gondoskodást).

A belmisszió Magyarországon csak a századforduló után nyert erőteljes lendületet, többek között azért, mert a kialakuló ipari-városi világban ekkorra jött létre jelentős protestáns lakosság. A belmisszió keretén belül hitméllyítő újságokat, könyveket, Bibliát adtak ki. A belmisszió figyelme kiterjedt az addig egyházi szempontból teljesen elhanyagolt tanyai lakosságra is. Mivel a kapitalizálódás átrendező-átrétegző hatásai miatt sok református többségű térség, Erdély, Észak-Kelet és Tiszántúl gazdasági-infrastrukturális helyzete már a dualizmus időszakában romlani kezdett, ez a későbbiekre megerősítette és új színekkel látta el reformátusok szociális érzékenységét, mely hagyományosan a tehetséges, szegény sorsú diákok segítésében mutatkozott meg.²²

A belmisszió jellegzetes működési formája volt az egyesület, melyek gyakran nemzetközi mintára vagy nemzetközi szervezet részeként jöttek létre Magyarországon. A polgári társadalom nemek, életkor, érdeklődési kör szerint elkülönülő egyesületeket is igényelt. A belmisszió „csúcsszerveként” 1913-ban létrejött a Bethánia Egylet vagy CE Szövetség, amelyet be is töltötte ezt a szerepet, de nem szervezeti, hanem lelki-szellemi alapon. A belmissziói irány világosan látta, hogy az erkölcsi tanítássá és vallásos beszéddé silányult protestáns igehirdetések nagyban felelősek az egyházi élet hanyatlásáért, különösen is az ún. „középosztály” vallástalanságáért. Ezzel a nézetével ugyanakkor élesen szembekerült a teológiai liberalizmussal, így ez vált az ébredés legfőbb ellenlábásává.

Bár Magyarországon az 1880-as évektől az 1920-as évek derekáig liberális teológusok voltak a vezetők és a hangadók a református egyház életében, az ébredés

²¹ Elég például, ha csak az 1900-as évek első éveiben emelt vásárhelyi református templomok felszentelésének évszámaira tekintünk. Újvárosi református templom: 1899.; tabáni: 1905.; susáni: 1910.

²² Bár rendszerbe foglalt protestáns társadalmi tanításról, doktrínáról nem beszélhetünk, a legégetőbb társadalmi kérdésekben sajtójuk rendszeresen állást foglalt. Ladányi–Papp–Tökéczki i. m. 100–101. Gergely–Kardos–Rottler i. m. 196.

három hazai tényezőre is támaszkodhatott. A puritán és a pietista kegyesség hagyományaira, valamint a református ortodoxiára. Bár ez utóbbi irányzat hívei sokszor nem voltak hívei a belmisszióknak, de észelve az egyházi élet elesett állapotát, nem is voltak vele szemben teljesen elutasítók. Így kialakulhatott a református ébredés mérsékelt, tradicionális ága is olyan lelkészekből, akik az egyházi élet megújulásán dolgoztak, de gyakran hagyományos gyülekezeti módszereket alkalmaztak.²³ Amikor 1896-ban Szabó Aladár szerkesztésében megjelent az *Új óramutató*, a műre figyelő unitárius sajtó a tanulmánykötetet a magyar „új orthodoxia” jelentkezéseként értékelte.²⁴ Mindez Szabó Aladárt nem gátolta meg abban, hogy *Szigorú kálvinista-ság* címen ne fogalmazzon meg éles kritikát a főleg Debrecenre jellemző irányzat külsőségességei és törvényeskedései ellen.²⁵

A magyarországi református egyház kormányzatáról tudni kell, hogy – a világ más református egyházai között egyedülálló módon – püspöki rendszerű: a püspökök fennhatósága alatti egyházkerületekből áll.²⁶ A dualizmus kora alatt jöttek létre egyházalkotmányának máig érvényes alapjai, melynek alapelvei a többségi rendszer, a testületi kormányzat és a paritás. A gyülekezeteket, egyházmegyéket, az egyházkerületeket, sőt az egész akkori Magyar[országi] Evangélium Szerint Reformált Egyházat²⁷ is testületek vezetik, legalsó fokon a presbitériumok, legfelső fokon a Zsinat. A Zsinat az egyház 116 tagú legfelsőbb törvényhozó testülete volt, a Konvent 38 tagja pedig korlátozott hatalommal képviselte az országos egyházat a Zsinat tevékenységének szünetei alatt.²⁸

A hagyományos egyházi intélcúciók szervezeti hiányosságaiból, a népegyházi lét értékei (történeti gyökerek és hagyományok, teljes társadalmi szervezetre kiterjedő jelleg és kulturális meghatározó erő) és hátrányai (világiasság) között húzódó feszült-

²³ Gergely–Kardos–Rottler i. m. 96–97. old.

²⁴ Irodalmi értesítő. *Keresztyén Magvető*, 5/31 (1896. szeptember–október) 277.

²⁵ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (a továbbiakban *PEIL*) 1896. 513–514.

²⁶ Vö. Csohány János: Pillanatképek a magyar református lelkésziség történetéből. *Egyháztörténeti Szemle*, 2/XV. (2014.) 96–103.

²⁷ A katolikus jellegű magyar közigazgatási szerveknek a történeti szakirodalomba is beszűrődött tévedése az ev. ref. rövidítés evangélikus-reformátusként, illetve a conf[essiones] ev[angelicae] evangélikus felekezetekként való visszaadása. Az „evangelicus” kifejezés eredeti jelentése „evangéliumi”, „evangéliumot követő”. Ebből származik a két legelterjedtebb protestáns felekezet, az ágostai hitvallású evangélikus (ág. ev.) és a helvét hitvallású evangélikus (helv. ev.) a Confessio Augustana és a Confessio Helvetica Posterior kitüntetett szerepe alapján. Mivel azonban Magyarországon utóbbi helyett az „ecclesiae evangelico-reformatae” (ev. ref.) vagyis az „evangélium szerint reformált” önelnevezés vált használatossá, az evangélikus a lutheri irányzat megnevezésévé vált. Emiatt a kiindulásban említett rövidített rövidítések és kifejezések helyes magyar feloldása az „evangélium szerint reformált” és az „evangéliumi felekezetek”.

²⁸ Ladányi – Papp – Tókéczki i. m. 95. old.

ségből, valamint különböző történelmi egyházak hívei között a 19. század közepétől tudatosuló lelki egység érzéséből születtek azok az egyesületek, mozgalmak, amelyek legnagyobb része még a dualizmus Magyarországon született. Ezek a protestáns közélet számos területén működtek, és jelentősen befolyásolták ezeknek a felekezeteknek az életét.²⁹

Bíró Sándor az egyesületi és mozgalmi élet fellendülésében az elsőséget a belmissziói mozgalomnak tulajdonítja. A tőlük való félelem leggyakoribb oka az volt, hogy a „pietizmus” terjesztésével a nazarénizmus, a baptizmus és a szektásodás számára készítik elő a talajt. A belmissziói mozgalom egyházkritikája is sokakat megrettentett. Az erdélyi Molnár Albert úgy érezte, a belmissziós összejöveleteken „bizonyos vád van az egyházi rend, az egyházi viszonyok, az egyházi orgánumok ellen”. Ugyanakkor a belmissziói mozgalom kétségtelen eredményeinek hatására a liberális teológia hívei is megalakították saját egyesületeiket.³⁰ Mindezt kiegészítette az élénk sajtóélet. A korszakban számos helyi, regionális és országos vallási újság létezett református jelleggel. Ezek, valamint a speciálisabb érdeklődési körök alapján szerveződő egyesületek igyekeztek kiegészíteni a hagyományos egyház munkáját.³¹

Az egyházi irányzatos problémafelvetés után térjünk rá arra is, mi a kutatás közjogi-igazgatástörténeti irányultsága. A magyar jogban a vallási kérdés a középkor óta, a felekezeti kérdés pedig a 16–17. század óta közjogi-politikai kérdés, ahol állami joganyag, elsősorban törvények és ezeket magyarázó, kiegészítő, részben felülíró uralkodói rendeletek biztosították a protestáns egyházaknak is a jogi intézményiesülés kereteit, lehetőségeit. Ezeket a kereteket kihasználva, a 18. században állampolitikai létjogosultságot nyert toleranciagondolatok segítségével az 1791. évi XXVI. törvénycikk „valláspolitikai rendszerváltást” hajtott végre, a korábbiaktól teljesen eltérő minőségben alkotmányos keretek közé helyezve a vallás ügyét.³² A „vallás ügyéről”

²⁹ Vö. Gergely–Kardos–Rottler i. m. 197.

³⁰ Vö. A magyar református egyház története. (Szerk. Bíró Sándor – Szilágyi István) Kossuth, Budapest, 1949. 395–400.

³¹ Vö. Gergely–Kardos–Rottler i. m. 197.

³² Vö. Izdenczy József államtanácsosnak az 1794–95. évi erdélyi országgyűlési tárgyalások kapcsán írt (keltezetlen) vótumát, miszerint a svájci és az ágostai hitvallásokat illetően [II. József és az 1790–91-dik évi országgyűlés után] az alábbi gyakorlatok szűntek meg: lényegi beavatkozás dogmáikba (így a házasságra vonatkozóakba is), azon jogelvek alkalmazása, melyek szerint korábban akatolikusok, tehát valós új szekták ellen „címerre véve” („in *Schild geführt*”) felhasználtak, vagyis hogy mint új eretnekeket vád alá lehet őket helyezni („*qua novae Haeresis Reos*”) és az 1723. évi IX. törvénycikk alapján nyilvános eretnekként hűtlenségi perrel sújthatóak. Ennek megfelelően a vallási ügyekben nem lehet elég óvatosan („*behutsam*”) eljárni, és nem lehet megengedni, hogy ilyen kényes és fontos („*hächlichen und wichtigen*”) ügyek megítélésébe mindenféle felületes véleményt vonjanak be. MNL OL I 30, Izdenczy József államtanácsos iratai XIII (Erdélyi ügyek) 7.doboz 6. sz. Izdenczy 124. számú vótuma 3r-v.

szóló törvénycikk nem ment túl a türelmi politika szintjén, ami főleg a törvény házasságjogi rendelkezéseiben érhető tetten.³³ Az 1790–91-dik évi törvényhozás ugyanakkor több dolgot is tisztázatlanul nyitva hagyott. Nyilvánvaló jogütközést jelentett, mikor a katolikus vallás üdvözítő tevékenységének szabadságát nyilvánította,³⁴ egyúttal a nem katolikus (akatolikus) vallásokat is az országosan bevettek közé iktatta.³⁵

Az 1791. évi XXVI. törvénycikk lényegében megoldatlanul hagyta a protestáns egyházak finanszírozásának kérdését. Bár a törvény a „mindenhol szabad vallásgyakorlat” és a „magán- és nyilvános vallásgyakorlat megkülönböztetésének eltörlése” (2. §) kitételeivel – az államreazon szabta kereteken belül – mindenhol jogosulttá tette a protestánsokat a közjövödelmek élvezetére, nem határozta meg, melyek ezek. Maradt a régi gyakorlat. Azokban a városokban és községekben, ahol a lakosság túlnyomó része a reformált felekezetekhez tartozott, a városi vagy községi vezetőség anyagilag támogatta az egyházat. Falusi településeken a lelkész és az egyház fenntartása legtöbb helyen a hitsorsos nemesektől mint patrónusoktól függött. Vagy maguk egyénileg gondoskodtak a lelkész és egyház szükségleteiről, vagy pedig – és ez volt a gyakoribb eset – a jobbágyoktól behajtott szolgáltatások fedezték az egyház szükségleteit.³⁶

³³ Izdenczy első helyen azt említi meg, hogy az 1791. évi XXVI. törvénycikk 11. §-a az Államtanács, a Magyar Kancellária és a Bécsben tartózkodó országos főméltóságok („Primorum Regni”) azon tanácskozásai alapján született, miszerint a dogmatikai érvényű katolikus házasságjog szerint a házasság szentség és felbonthatatlan, míg a protestánsok szerint nem szentség [vö. 16. § - KKÁ], és ők az elválástást jogát gyakorolják. Ilyen körülmények között viszont a katolikus egyháziakat nem lehet a lelkiismeretükkel összeegyeztethetetlen házasságok megkötésére, híveiket pedig katolikus házasságjog szempontjából bigámianak számító bűnre kényszeríteni. MNL OL I 30 1r-v. A vegyesházasságokban a protestáns félre nyomásgyakorlási lehetőség adódott a 11. § egyik rendelkezése és a 15. § együttes alkalmazásával. Előbbi szerint az evangéliumi hívők (sic! és nem evangélikusok) elválási ítéletei csupán csak polgári hatásukra nézve tekintessenek mindenütt érvényeseknek, a püspököket pedig a házassági kötelék ilyen semmiségének elismerésére és a katolikusokra való kiterjesztésére nem kötelezhetik. Utóbbi szerint a vegyes házasságok mindenkor a katolikus lelkészek előtt lesznek kötendőek. A fő egyenlőtlenségi tényező pedig a vegyesházasságokból származó gyermekek viszonzossági elvet megsértő és egyenlőtlen vallási hovatartozásából adódott. Viszonossági jog (ius recipitae) ebben az esetben azt a jogelvet jelenti, mely szerint csak olyan általános érvényű elvet lehet alkalmazni, mely egyenlően alkalmazandó a különböző felek javára és hátrányára. A viszonzossági elvnek megfelelő rendezés tehát ebben az esetben azt jelenti, hogy a vegyesházasságokból született gyermekek nemük szerint követik szüleik vallását.

³⁴ Tóth Zoltán mindezt a római katolikus egyház egyházjogilag megalapozott lelkiismereti és testi igényeként magyarázza a keresztény skizmatikusok és megtért evangéliumi eretnekek fölött, és ezen aspirációkból és a velük szembeni protestáns ellenállásból eredezteti a 19. században a modern polgári osztályalakulás hátterében alig csillapult szenvedéllyel folyó küzdelmet a keresztelés körül. Tóth Zoltán: A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”. Társadalomtörténeti esszé. *Századvég*, 1–2. (1991) 75–130. 106–107.

³⁵ Tóth i. m. 116–118.

³⁶ Biró–Szilágyi i. m. 359.

Nyilvánvalóvá tette a protestánsokon belül a „küriarcha” (úri) és a „hierarcha” (lelkészi) pártok szembenállását, ahol a várható anyagi előnyök miatt a lelkészek igényelték volna a római katolikus papság rendi állását, de ennek keresztülvitelét éppen a protestáns felvilágosult nemesi reformellenzékük akadályozta meg uralkodói egyetértéssel. „Nem régen némelly Kálvinista Tiszteletes Uraiméknak is nagyon kezdett folyni a’ nyálok az Egyházi Immunitas és az Hierarkia, vagyis inkább Hyerarkia után, s ezért még magát ő Felségét is búsították, de a’ Kálvinista világi Urak nem hogy tölték volna, hanem inkább ők kötötték meg még ő Felsége előtt is a’ kerekeket, semmiképpen nem akarván azt, hogy az ő Papjaiknak is olly nagy hatalmok legyen, mint a’ Katolikus Papoknak; s egyébiránt is nálok az Egyházi rend nem nem szentség s az Papsághoz köttetett el-törülhetetlen Karakter, Character indelebilis, és az Hierarchia nem hitnek ágazattya mint a Katolikusoknál.”³⁷ „Az Hierarkia, vagyis inkább Hyerarkia”, tehát a kálvinista tiszteletesek vágya a papság rendi jogállása után, úgy, hogy önmagukon belül nem akarnak alá-fölérendeltségi viszonyokat létesíteni. Maradjon meg a kerületek rendszere, a szeniorok egyházlátogatói jogköre, a szuperintendens maradjon továbbra is első az egyenlők között. Az önálló rendi jelleg ugyanakkor közvetlenül a király alá rendeltség jogi helyzeténél fogva anyagi függetlenséget is jelentene a patrónusoktól, ez pedig a református úri rendnek nem állt érdekében.

Nemcsak a küriarcha-hierarcha párt közötti összeütközés vált ugyanakkor társadalmilag érzékelhetővé, hanem a puritánus gyökereket követő, újjászületést valló³⁸ és az új típusú felvilágosult természetvallást valló „naturalisták” közötti is, ahol az erkölcsi felsőbbrendűséget mindegyik fél magának követelte. Bessenyei György életének (anyagilag is) szerencsétlen 1782–1784-es esztendei után kíméletlenül gúnyolta, leszólta testvéreit, Lászlót, Boldizsárt és Juliannát. 1787-ben magából kikelve írta az ügyvédjének: Igen rendes accentusa [itt: látszata] volna az Boldizsár Úrban az úgynevezett újjászületésnek és hites [értsd: hűséges, hithű, hiteles] keresztyénségnek, melyet olyan nagyon feliben [fölébe] tesznek a naturalismusnak.” „Reparálnának-e egy szegyet? vagy szántánának-e egy barázdát?” — vette célba tunyaságukat. „Oly veszekedés van miatta [mármint a vagyon, az osztzkodás, az adósságok miatt] közöttük, hogy már István és Sigmondal kevésben múlt, gyilkosság nem esett”. Miközben

³⁷ Szaitz Leó szervita hitszónok 1791-es sorait idézi Tóth i. m. 110.

³⁸ Az „újjászületés” fogalma megtalálható az 1786-tól napjainkig közel 50 (más források szerint több mint 100) kiadást megért „őreg Szikszai”-ban (*Keresztyéni tanítások és imádságokban*). Például: „Az oly keresztyénnek elmélkedése és fohászkodása, aki újjá született ember ugyan, de sok fogyatkozást talál magában lelkének nagy szomorúságára” (167–170.) vagy „A keresztyén embernek imádkozni kell, midőn a rajta átmenő sokféle nyomorúságok miatt olyan gondolatok háborgatják, hogy őt Isten talán meggyűlölte és már üdvösséget sem várhat” fejezetekben (478–481.). (Budapest, Sylvester. 1932.)

a perpatvar, a „*scandalum*” szüntelenül folyik közöttük, „a jószág pedig vigkipen való elpusztulásához csak egy lépésnyire van már”, de különben is, „hogypusztuljak el, itt is az a cél”.

Für Lajos joggal jegyzi meg, hogy a Bessenyei György által oly keserűen kárhoztatott megbízhatatlanság, anyagiasság, önzés, összeférhetetlenség és erőszakosság tekintetében a nagy író egyáltalán nem volt kívülálló vagy éppen testvérei fölött álló, náluknál különb ember.³⁹ A naturalisták számára az ilyen típusú vitákban és viszályokban válhatott Lessing *Bölcs Náthánja* hitvallás értékűvé. A hitvallásos hűséggel való kérkedés helyett a jó erkölccsel kell(ene) megmutatni a természetes istenismereket. A racionalizmus és a racionalista természetvallás ideája az 1830-as évekre az egyházi szolgák gondolkodását is átjárta.⁴⁰ Nem véletlen, hogy 1830-ban az a megállapítás tétetik, hogy „[...] papjaink látszólag inkább a régi konfesszionális orthodoxiának hódolnak formák szerint”, de „úgy magyarázzák a régi betűket, amint kívánja az evangéliumi tiszta igazság, a józan filozófia, az igazságnak lelke.”⁴¹

Bár 1791-ben a protestánsok nem deklaráltak az „örök katolikus igazság nevében” történthez hasonló ellentmondást, „az igazságra alapozott örök egyetértés és egység” célját elfogadva több mint százéves küzdelmet indítottak az általuk az igazság fundamentumául elismert „teljes egyenlőség és viszonyosság a bevett vallások között” elvének törvénybe iktatásáért és gyakorlati megvalósításáért. Ennek a küzdelemnek a rendszerváltoztató erejű törvényei az 1848. évi XX. törvénycikk („A vallás dolgában”) és az 1894–95. évi úgynevezett egyházpolitikai törvények. Ez utóbbiak jelentőségét négy eltérő szemszögből is szemléltetni szeretném. „Ezzel a szavazattal [értsd: szavazással] Magyarország megszűnik keresztény ország lenni.”⁴² „Magunkra vagyunk [mármint az államtól] hagyva” – jajdult fel a katolikus sajtó.⁴³ „[...] ez államot nem keresztények, hanem magyarok alapították, s hogy mindaddig, míg ez országot Magyarországnak s nem keresztény országnak hívják, addig túlkapás és az állam dolgaiba való jogtalan beavatkozás marad, ha egy bármi erős vagy bármi gyöngé

³⁹ Idézi: Für Lajos: *A berceli zenebona*. Osiris, Budapest, 2000. 474.

⁴⁰ Megjegyzendő, hogy az általam mindeddig átolvasott századfordulós református egyházi forrásanyagban is nagyon ritkán fordult elő a „megtérés”, „újjaszületés” kifejezés. Még a „keresztyén renaissance” vagy „hitéleti renaissance” kifejezések állnak hozzájuk legközelebb, de még ez is inkább a rendkívül változatos jelentéstartalmakat hordozó „ébredés” értelmében szerepel.

⁴¹ Keresztyén katedrai tanítások. Pest. 1830. az I. kötet 72.; 150., 325. oldaláról idéz Tóth Endre: *A Második Helvét Hitvallás története Magyarországon*. In: *A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*. (Szerk. Bartha Tibor) MRE Zsinati Osztályának Sajtóirodája, Budapest, 1967. 33. Sajnos a szerző pontatlanul idéz, ezért csak a kor nyelvezetének megfelelő autentikusnak tűnő szövegrészletet vettem át.

⁴² Zichy Nándor gróf felsőházi beszédéből idézi: *Katholikus Szemle* 5/IX. (1895) 873.

⁴³ Kósa i. m. 125.

felekezet egy más felekezetnek polgári kötelességeit teljesítő tagjai ellen lázít ezeknek jogát csorbítani vagy megszüntetni igyekszik” – hangzik rá a válasz.⁴⁴

A kor jogtudománya számára egyértelmű volt, hogy a magyarországi vallásszabadság más, mint az angol-szász típusú. „A hol az angol faj él és uralkodik a földkerekségén és a hol lelkiismereti és vallásszabadság alatt nem a lelkiismeretek rendszabályozását, a gyámkodás és a privilégiumok különböző mértékkel mért fokozatait és a hatósági concessiók rendszerét értik, a protestantismus szelleméhez képest, mely az egyéni kezdeményezés sokfélesége, úton-útfélen találkozhatunk magából a tömegből eredő vallásos manifestációkkal, a hol hivatásszerű és ötletszerű térítők gyakran zene, dobszó vagy énekkel, majd tarka-kalandos jelmezekkel, majd szigorú egyszerűségük által feltűnést keltő öltözetben csöditik össze a járókelő tömeget, hogy saját vallásos nézeteiknek hódítsanak híveket. Angliában a nagy politikai pártok vezérférfiai vallásos kérdésekben üdülnek a politikai harczok közt: a liberális Gladstone a bibliát magyarázza és vallásos kérdésekről publikál tanulmányokat; a conservatív Balfour csaknem abban a pillanatban, mikor a legújabb kormány változásnál mint a kincstár első lordja átvette az alsóház vezetését, egy nagy munkát ad ki: »Bevezetés a hittudományok tanulmányozásához.« Mekkora eruditio [tudás], mi mély gondolkodás, emelkedett vallásos érzület!” – írta Asbóth János ugyanebben az évben.⁴⁵ Soraira rímelnék Péter Lászlónak a vallás 19. századi magyar helyzetéről írott gondolatai: „[...] a vallási egyenjogúság az egyik legfontosabb politikai kérdés volt a 19–20. század fordulóján, mivel a lakosság túlnyomó többsége akkor még vallásos volt. A különböző felekezetek közötti ellentétek nagyon kiélezettek voltak. A vallások egyenjogúságának kérdése – de nem a vallás szabad választása és gyakorlása – a reformkor óta alapvető liberális követelés volt, amelyet a kiegyezés után szinte valamennyi politikus vallott. A vallás szabad gyakorlásáról szóló 1895. XLIII. törvénycikk deklarálta a lelkiismereti szabadság alapelveit és hallgatólagosan lehetővé tette a felekezetenkívüliséget. A jogrend tehát a 19. század során valamennyire a felekezeti egyenjogúsítás felé haladt. Oda azonban soha nem érkezett el. Az egyenjogúság felé mutató tendenciájával egy időben egy ellenkező irányú fejlődést figyelhetünk meg. A liberális politikusok az egyháznak és vallásoknak egy új jogi hierarchiába való betagozódását segítették, és ez akarva, akaratlan megtagadását jelentette a vallási egyenjogúság azon elvének, amelyben szilárdan hittek.”⁴⁶

A reformátusok felemásan viszonyultak az egyházpolitikai törvényekhez. Kósa László teljesen helytálló megállapítása, hogy a reformátusok is érezték, annyira alap-

⁴⁴ Az 1896-os kiadású Magyar zsidók... című kiadvány 12. oldalát idézi Tóth i. m. 113.

⁴⁵ Asbóth János: *Levelező tagi székfoglaló értekezés*. Olvastatott a II. osztály 1895. október 14-iki ülésén. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1896. 22.

⁴⁶ Péter László: Volt-e magyar társadalom a XIX. században? *Valóság*, 5/XXXII, (1989 május) 1–24.

vető a változás, hogy a dolgok náluk sem mehetnek a korábbi módon tovább.⁴⁷ „Az ultramontanizmus és liberalizmus ellentéte kezd nálunk is főkérdéssé lenni. Nem volna-e helyes minden lépten-nyomon kimutatni, hogy a szabadelvűség, ha becsületes, az igazi, egyszerű evangéliummal nem ellenkezik?” – ismerte fel az unitárius Keresztyén Magvető irodalmi szemlélője a Szabó Aladár-féle *Új óramutató* egyik fő gondolatát.⁴⁸ Szabó Aladár a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapba írt cikkében meg is magyarázta ezt a tézist. „A valódi liberalizmus nem nélkülözheti a Krisztus evangéliumát, a mely, a hol igazán átmegy a nép vérébe (pl. Angliában), a conservativizmust megfosztja ultramontán színezetétől és mérgétől s a népet hasznos, a rohamos haladást mérséklő, de okos reformokat egyáltalán nem gátló tényezőjévé teszi.”⁴⁹

A *Protestáns Szemle* 1897. évi újrólévi szemlélője így írt: „Az ezeregyedik év megkevesbedésünket hozta, a katolikusok a reverzálisokkal és a licentiátust nyert szekták. Kiktől hódítottak el? Onnan ahonnan a legkönnyebb volt. »De te hagyd, hogy a halottak temessék el a halottaikat, és jöjj és kövess engem!«”⁵⁰ Az egyelőre még bizonytalanul megnevezett új református irányzat a liberalizmus-konzervativizmus és az „elkeresztelés” elleni pusztán közjogi védekezés ügyében érezhetően új, addig nem hallott húrokat pendített meg. Péter László tehát töredékesen értette meg a szabadelvű egyházpolitika lényegét. A rendszabályozás, gyámkodás, fokozatok és koncessziók eltörlése egy keresztyén, de már csak kultúrkeresztyén társadalomban kizárólag akkor lehetséges, ha a keresztyén értékek és attitűdök újból valóságosan áthatják a társadalmat,⁵¹ és a keresztyénség protestáns szelleme a katolikus ultramontánizmust is a modern értelemben vett konzervativizmussá szelídíti. De hogy ez a gondolkozásmód tényleg liberális lenne, azt már Szabó Aladár is kétségbe vonta.⁵² Sorainak értelmezéséhez körülbelül negyven évet vissza kell lépünk az időben.

⁴⁷ A kérdésre lásd Kósa László: *A református egyház az egyház-politikai küzdelmek idején* (eredeti megjelenés 1996.) In: Kósa i. m. 289–303. Ezen a helyen csak azokat a tapasztalatokat írom le, melyeket ebben a tanulmányban nem találtam.

⁴⁸ *KM*, 1896. 277.

⁴⁹ *PEIL*, 1896. 530.

⁵⁰ *PSz*, 1897. 40. Az idézet utalás a Mt 8,22-re.

⁵¹ Vagyis a kor szóhasználatában: bekövetkezik az oly igen vágyott „keresztyén renaissance”.

⁵² Maró gúnnyal kezdett sorai után Szabó lényegében álliberálisnak és álvallásosnak nevezi Darányit: „[...] ha az ember a »Magyar Állam« meg az »Alkotmány« cikkeivel telíti meg az agyát, ez, hogy liberális, nem jelent valami nagyon jót.” [...] „Ha politikai cikket írának, ki tudnók mutatni, hogy a miniszter jellemében több ilyen ellentét is van. Pl. hogy földmívelési miniszter ugyan, mégis a magyar földművesnek igazán javát akarja. Továbbá: születése óta kormánypárti, de azért soha sem volt sine curá-ja [itt: tényleges munkavégzés nélküli jövedelme]. Azután meg, hogy miniszter lett ugyan, de egy olyan ellenzéki politikus szerint, a ki azt vallja, hogy a kormánypártiságra való hajlandóság az ördögtől vagy – tehát elfogulatlan bíró ebben a kérdésben — sohasem strébereskedett utána” [...] „A liberalizmus és vallásosság csak akkor jönnek egymással ellentétbe, ha saját fogal-

A vallásügy közjogi hátterének megértéséhez elengedhetetlenül szükségesek a nagy horderejű, rendszerváltozás-szerű nagy közjogi aktusok elemzései, de a lényeges szellemtörténeti-mentalitásbeli változások gyakran nem ezekhez, hanem a kisebb lépések tárgyalásaihoz és társadalmi recepciójához kötődnek. Az 1844. évi III. törvénycikk nagy előrelépést jelentett a bevett vallások egyenjogúsítása terén. Ez a „vallás dolgában” meghozott törvény formálissá tette az egyik vallásról a másikra való áttérés kérdését, érvénytelenítette a korábban kiadott reverzálisokat, törvényesnek ismerte el az 1839 óta protestáns lelkész előtt kötött vegyes házasságokat, természetesen e jogot biztosítva a jövőre nézve is, kijelentette, hogy 18 éves kora után Magyarországon az emberek „sem maguk, sem maradékaik vallásos kérdés alá többé nem vethetnek”.⁵³ Fazekas Csaba a törvény polemikus hátterének feltárásakor azt hangsúlyozta, hogy már az 1832–1836-os országgyűlés kerületi ülésein kiderült: ekkor már nem a katolikusok és a protestánsok, hanem az állam és egyház viszonyát új alapra helyezni akaró reformellenzék és a kiváltságaihoz ragaszkodó katolikus főpapság között húzódott a fő törésvonal,⁵⁴ és hogy a protestánsok házasságjogi küzdelmeit a kor romantikus lelkülete is segítette.⁵⁵

Ez a romantikus lelkület szentimentalista előkép gyanánt az első magyar regényben, kora sikerkönyvében, a szegedi piarista Dugonics András *Etelkájában* fogalmazódott meg először. Az *Etelka* programalkotó hatása rendkívüli volt. Megalapozta a felekezeti ellentéteken felülemelkedni akaró nemzeti történetírás és a magyar nemzeteszme historikus kánonjának igényét, a népiességgel összekapcsolódó magyar nyelv-ápolás programját, egy a keresztény gondviseléshittel összeegyeztetett voltaire-i alapokon nyugvó szentimentalista (később romantikus) boldogságesszmény képét, a férfiak számára pedig a szerető társ mellett, a nő vallásos életmódja iránt tisztelettel adózó, visszavonult életben megtalált léleknyugalom ideálját, melyben a Magyarok

mukkal jönnek ellentétbe. A liberalizmus is lehet álliberalizmus (például Belgiumban), a mely az embert nemcsak a haladást és szabadságot gátló igák alól, hanem a Krisztus evangéliuma isteni tekintélye alól is ki akarja szabadítani, elfeledvén, hogy a Krisztus evangéliuma a haladás és szabadság leghatalmasabb biztosítója. Viszont a vallásosság is lehet álvallásosság, a mely nem Isten gyermekévé, hanem elavult intézmények s ezek zsarnoki képviselőinek rabszolgájává akarja tenni a vallásosság örve alatt az embert.” *PEIL*, 1896 529–530.

⁵³ Lásd Fazekas Csaba: Irodalmi-stilisztikai eszközök a vegyes házasságok 1841. évi politikai vitájában. In „*Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...*”. *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*. (Szerk. Heltai János – Tasi Réka) ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Miskolc, 2005. 234.

⁵⁴ „Mikor a linzi békét és a bécsi szerződést még vérrel kellett kiküzdeni, ki merte volna jövendőlni, hogy 1833-ban a magyarországi gyűlésen a Luther és Kálvin fiai hallgatva nézik, míg a Pázmány hitének sorsosi érettük egymással vetekedve szólnak.” Kölcsény országgyűlési naplóját idézi Fazekas i.m. 232.

⁵⁵ Fazekas i.m. 234.

Istenébe vetett hit szükséges az erkölcsi biztonsághoz.⁵⁶ A nemzeti kultúra Dugonics-féle négyes programjából – egyháziassága miatt – éppen ez utóbbi pont kopott ki leginkább.⁵⁷

Az esztétikai és érzelmi motívumokkal alátámasztott „egységes nemzeti vallás” megteremtésének igénye az 1810-es években volt a legerősebb, melyet a református Kazinczy és katolikus levelezőtársa, Guzmics Izidor képviseltek leginkább.⁵⁸ Kazinczy nemzeti klasszicista alapon lett az *Etelka* nagy kritikusa. Mégis vallási téren nagyon szenvedett a terjedő racionalizmustól. Emiatt ő is a szentimentalista gondolatokhoz, de azoknak nem a voltaire-i, hanem a schleiermacheri gyökereihez fordult. Így sorolta ő a vallást az érzelmek és az esztétika világába, s ilyen formán tartotta a katolicizmust vallásilag magasabb rendűnek.⁵⁹

A francia felvilágosodás racionalizmusa tehát először az értelem területéről száműzte a hitet, úgy gondolva, hogy a hit az a folyamatosan csökkenő területe az emberi szellemnek, ami számára még ismeretlen, majd a kanti etika a hitet száműzte az akarat világából is. Az ezt a folyamatot mint a haladás szükségszerűségét tudomásul vevő és eltűrő Schleiermacher, a vallásosságot és a vallásos gondolkodást továbbra is értéknek tartotta, és a pietizmus hagyományainak rossz értelméhez fordult, mely a vallásos érzület és lelki tapasztalat kizárólagosságát hangsúlyozta a hitigazságok értelmi megismerése ellenében. A Schleiermacherrel kezdődő liberális teológia így a hittudományt egyre inkább a vallástudomány szintjére kívánta leegyszerűsíteni, értelmileg meghajolt a modern tudományosság felsőbbrendűnek vélt igazságai előtt, de a hitet mint érzületet minden értelmi megalapozottság nélkül (illetve az értelmi megalapozottság ellenére) is elvárta volna. A hit hívószavai ezek után a kegyes érzés, az univerzális teljesség iránti vágy és a vallásnak a modern tudományosság iránti őszinte elköteleződése lettek.⁶⁰ Magyarországon a pietista hagyományok gyengesé-

⁵⁶ Penke Olga: A regény műfaja Dugonics Etelkájában. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 105: (2001) (5–6) 553–572. 554–555.; 565–566.

⁵⁷ Bíró–Szilágyi i. m. 355.: „Ennél az osztálynál [értsd: a középosztálynál] megvolt a „magyarok istenébe” vetett hit s nem hiányzott az eddigi jogairól való lemondás sem. De minden merőben a külsőségekre volt irányulva, a gondviselésbe vetett őszinte bizalom s valódi lelki élet nélkül.”

⁵⁸ Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon*. München 1973. 416–417.; Kósa László: *A vallási közönyösség növekedése Magyarországon a 19. század közepén* [eredeti megjelenés 1983.]. In: Kósa i. m. 167.

⁵⁹ Bíró–Szilágyi i. m. 320–323.

⁶⁰ Vö. Tony Lane: *A keresztyén gondolkodás rövid története*. Harmat-Kálvin, Budapest, 2001. 195–197. Utóbbi állításra lásd: „Ha a korszerű igehirdetés lehántja Jézus alakjáról a természetfölötti elemeket, s így végül csak a belső lelki szabadság, az erkölcs feltétlen uralma és az áldozatkészség eszméje marad meg, akkor egy ilyen Jézus elől a modern értelmiség sem fog kitérni.” Idézi: Katus László: *Egyháztörténet. Vallások és egyházak a polgári Magyarországon*. In: *Kettős kötődés*. (Elektronikus könyv) <http://mek.oszk.hu/01900/01905/html/index5.html> (Hozzáférés dátuma: 2014. október 29.)

gei és hagyományos német evangélikus kötődései miatt a vallási kegyesség hagyományos imperatívuszai kevésbé működtek, így annak szerepét az ösökhöz, családhoz, hazához, a haza népéhez és a nemzethez valamint az ezek hagyományaihoz kötődő szeretet, kegyelet és hűség eszményei vették át.⁶¹ A vallás területére beszűremkedett érzületek ilyen típusait vitte tovább a szentimentalizmus örökét átvevő romantika is az 1800-as évek elejétől.⁶²

A Dugonics által képviselt keleti vallási műveltség koncepcióját Szalay László és Horváth Mihály vezette tovább, némileg módosítva. Mutatja, hogy ekkorra Dugonics András már kikopott a közízlés által kedvelt írók közül, hogy Szalay László tényként kezeli a „magyarok istenének” történetiségét, pedig még az Etelka sikere és második kiadása (1805) után írt *Arany perczek című* Dugonics-mű sem felejt el hivatkozni a két történet rokonságára és az Etelka által elnevezett „Magyarok Istene”-re.⁶³ Horváth Mihály a magyarok ősvallása kapcsán (Anonymus alapján) még nem felejt el hangsúlyozni, hogy az ősi magyarok között az egynejtűség divatozott, és a paráznaság néven sem nagyon említettett közöttük.⁶⁴ Ez a leírás megérteti velünk, a századfordulós nekrológokban oly gyakran előforduló „igazi puritán” kifejezés miért fordítható le olyan gyakran a „tiszt és erkölcsös családi életet élő, egyfeleségű férfi” képével.

Az őstörténet és a honfoglalás témái felőli áthallás a protestáns szellemű történetírásban folyamatos, miszerint (Szent) István történeti érdeme, a kereszténység felvétele mellett a rendi társadalom és főleg a hatalmas egyházi vagyon megalapozásával a megosztó kiváltságok csíráját is elvetette a magyar nemzeti életbe.⁶⁵ Rajcsányi

⁶¹ Későbbi példákra a szakirodalmi feldolgozásokból lásd a Szabó Dezső szüleiéről idézett vonatkozásokat (Kósa László: *A kultúrprotestantizmus bírálata avagy önbírálata: Szabó Dezső*. [eredeti megjelenés 1993.] In: Kósa i. m. 373. és 379.) Vö. az Árpádtól a jelenkorig átívelő mi-tudatban összefoglalt magyarságnak a bibliai Izrael népével való összevetését (Juliane Brandt: A protestánsok és a millennium. Felekezeti és nemzeti identitás a késő 19. század nemzeti ünnepeinek tükrében. *Századvég*, 1998/11. 168.) vagy „[a történelmünk során] a vallás és hazaszeretet összeforrt” köz-helyeszerű kitételtől írt megállapításokat (Uő.: Felekezeti és nemzeti identitás a 19. századi Magyarországon: a protestáns egyházak. *Századvég*, 2003. ősz 15.).

⁶² A kérdést készülő tanulmányomban kívánom részletesen kifejteni, mely „A „magyarok Istene Mária Teréziától Kossuth Lajosig” munkacímét viseli.

⁶³ Szalay László: *Magyarország története*. I. kötet. Geibel Károly, Lipcse, 1852. 52–54. Vö. Penke i. m. 569.

⁶⁴ Horváth Mihály: *Magyarország történelme*. Második bővített kiadás. Pest: Heckenast Gusztáv, 1871. 65–69.

⁶⁵ Ketskeméti István írja az 1780-as években: „Szent István Klérust meg-gazdagította, / A mágnási rendet ez fel- állította, / A Magyar Keresztén vallásra hajtotta, / Mivel már a Krisztust ő maga vallotta.” Idézi Lajtai L. László: Nemzeti vagy felekezeti történelem? A nemzeti történelem diskurzus az első magyar történelem-történelem tankönyvek Szent István-képének vizsgálatán keresztül (1777–1848). *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat* 15–16. (2004. december) 213.

János 1843-as *Magyarország története* tankönyve a magyarok ősmesterségeiben tetten érhető ősműveltségéről ír.⁶⁶ A harmonikus népi-nemzeti közösség⁶⁷ megbontásával a Géza idején bejövő idegeneket vádolja.⁶⁸ A romantikus magyar nemzettudat Horváth Mihály-féle koncepciója szerint a magyar nemzet életcélja a szabadság (itt értsd elsősorban: nemzeti függetlenség, szuverenitás) és alkotmányosság megteremtése és megőrzése, az újabb korban már a népnek az alkotmány sáncaiba való bevetelével. Ezen történetírói programnak megfelelően került az érdeklődés homlokterébe Horváth Mihály és Szalay László úttörő jellegű történeti munkáiban a reformáció és a vallási, valamint rendi szabadságküzdelmek összefonódása a Habsburg-ellenes küzdelmekkel és a református erdélyi fejedelemséggel.⁶⁹ Az üldözöttség mítosza még a századforduló protestáns egyháztörténeti irodalmában is arra szolgál, hogy megmagyarázza, a „magyar vallás”-sá (értsd a magyar etnikum, a magyar anyanyelvűek vallásává) lett református a vallási kiváltságvesztés okán miért lett nyitottabbá az adófizető nép (a magyar nemzet „népies jelleg”-e) iránt, és az aulikus, arisztokratikus és konzervatív katolikus jelleggel szemben miért karolta fel jobban a nép polgári értelemben vett egyenlőségét.⁷⁰ Erre a Dugonicstól induló összefüggésszrendszerre utalva, az aradi trauma általános bűnbakkereső hatása alatt írta a *Religio* hasábjain Danielik apát, „[...] hogy ezen nagyszerű [értsd nagy méretű, általános érvényű] lázadás máshonnan forrászott volna, mint a megyékben túl hatalmas protestáns elem tradicionális életéből, mely 50 évek óta főleg történeti hazugságokkal lőn élesztve, és a katolikusok közt elterjesztve, azt alaposan senki sem vonhatja kétségbe.”⁷¹

⁶⁶ Vö. Kovács Kálmán Árpád: Eszmetörténet és tudományos program. Herman Ottó *A magyarok nagy ősfoglalkozása. Agrárkönyvtári Hírvilág* XXI. (2014) 3. Lásd: http://www.omgk.hu/AH2014/3/AH2014_3.htm (2014. november 7-i hozzáférés szerint)

⁶⁷ Mindez előrevetíti azt a jellegzetesen protestáns történetfelfogást, mely a pogány múlttal a vérszerződésig tolt ki az államalapítást, a pogánykori alkotmányhoz kötve azt, alapot adva a két világháború közti katolikus történészek, például Szekfű Gyula („pusztaszeri társadalmi szerződés”) élelődsének. Tóth i. m. 114.

⁶⁸ „Papok, urak, s más sorsu emberek vándoroltak a magyar földre, ezzel együtt annak előbbi szép egyetértése is felbomlott, mivel azon külföldiek legkisebbé sem hajlottak a nemzetiséghez, s magukat a fejedelmek s királyokhoz befurván, a magyarokat megvetéssel lenézték.” Idézi Lajtai i. m. 214.

⁶⁹ Vö. Hatos i. m. 90.

⁷⁰ Vö. Zsilinszky Mihály: *Az 1848-iki vallástügyi törvénczikk története*. Luther Társaság, Budapest, 1908. 3.; 15. Uő.: *A magyarhoni protestáns egyház története*. Budapest: Athéneum. 1907. 331–332., 372–373. A „nép”, „köznép”, „alsó osztály”, „műveltebb rend”, „középosztály”, „úri osztály” értelmezéseikhez Szeremlei Sámuel példáján lásd Kósa i. m. 160.

⁷¹ Idézi Kósa László: Az egyházak útkeresése 1850 után. *História* 56. (1983) 46–48. 46 Kósa i. m. 147.

Az 1844. évi III. törvénycikkkel elért siker logikus következményként újra felvetette a protestáns egyházfinanszírozás 1791 óta megoldatlan kérdését. August Gottlieb Wimmer vagy magyarosan Wimmer Theofil Ágoston, felsőlövői ágostai hitvallású lelkész az állammal összefonódott egyház veszélyeire figyelmeztetve a Szentírásból eredeztette a protestáns egyházak önkormányzatiságát, ezt a magyarországi protestantizmus kiváló keresztyén szellemének tulajdonította, mely ezt egész Európában különlegessé teszi. A „magyar Francke” Dobos János péceli lelkész tollából gúnyos kritikát kapott. „[...] a’ rajtunk felejtett kis constitulionalis vakolatért felejtse bár el [Wimmer] ennek [a magyarországi protestantizmusnak] sár- és vályogbelsőjét és nyomorult sövényzetét⁷² a’ mi vele egy értelemben nem lehetünk. Nagyon tudjuk, hol vette magát és miként nőhetett ki ilyen alakban jelen egyházi nyomorult hanyadán-létünk. Tudjuk, hogy ennek megteremtésében maga az egyház, átalános értelemben, részt nem vett. És hogy részt nem vehetett abban, maga az egyház állt ellen. Tudjuk, hogy az a’ kevés is , mi lett, a’ papság hire és akarata nélkül lett, vagy épen ellene. Tudjuk, hogy a’ kis szabadság, [...] korántsem magából fejtett ki, – hanem egy külső, egy idegen impulsusé először, mellyszerint ellen nem állhatott a’ kor hatalmas lökésének, – másodszor, mondjuk ki egyenesen, azon szerencsés, szerencsétlen, sem árt sem használ, állásunké, mellyszerint a’ felsőbb hatalom kisserű mozgásunkat, vagy egyházi feszelésünket mindeddig nagyszerűleg ignorálta. És hogy ezt tette, hogy legalább negatív rajtunk segített: ezt méltó, hogy neki megköszönjük.”⁷³ Vagyis lefordítva: az autonómiára alapozott magyarországi protestáns egyházalkotmány nem igazi függetlenség, mert a patrónusaiktól és egyházközsegeiktől anyagilag függő lelkészek nem lehetnek igazán függetlenek. A protestáns autonómia eredője egy korábbi, elnyomásból eredő torz kényszer,⁷⁴ ami tovább öröklődött 1791 utánra is azáltal, hogy a protestáns úri rend a lelkészi elemek feje felett áruoló politikai alkut kötött egy olyan államhatalommal, mely továbbra is lemondott a protestáns lelkészek államszilárdító szerepéről. Ez utóbbira nézve az autonómia közömbös, mivel maga az autonómia a protestánsokat politikailag semlegesíti, illetve

⁷² Egyértelmű utalás a 18. század megtagadott templomépítési kérelmeire illetve arra, hogy a református lelkészek egy része nyilvánvaló anyagi nyomorúságban élt, ami lakáviszonyiban is megmutatkozott.

⁷³ PEIL, 1845. 1.

⁷⁴ Az „egy külső, egy idegen impulsusé először, melly szerint ellen nem állhatott a’ kor hatalmas lökésének” kifejezés eszükbe juttathatja a Szekfű–Mályusz vitát, és rögtön felhívja figyelmünket arra, hogy érdemes lenne elvégezni a századfordulós, vallási kötődésű sajtóorgánumokban fellelhető művelődéstörténeti tárgyú publicisztikákban a középkor–barokk–romantika–neoromantika vonal illetve a gótika–reneszánsz–felvilágosodás–liberalizmus sor vizsgálatát. Vö. Erős Vilmos: *Historia regum – história populorum. A Szekfű–Mályusz-vita kialakulása. Századok* (1995). Uő: Szekfű és Mályusz vitája a „Magyar Történet”-ről. *Századok* (1997).

semmiképpen sem hátrányos, sőt előnyös, mivel leveszi válláról a protestáns lelkészek eltartásának problémáját. Így lesz a protestáns autonómia a szükségből erény, a kisszerűség és a nyomor szinonimája, melyet a lelkészek szívesen felcserélnének az európai mintájú állami tisztviselő állására.

A 19. század közepén magyarországi protestáns egyházak nagyon komoly szekularizációs – vagy ahogy még a korban nevezték – laicizációs nyomás alá kerültek. A kérdést kiválóan járta körül Kósa László tanulmánya⁷⁵ a vallásgyakorlat institutionális elemei felől közelítve. Mindemellett azt sem szabad elfelejteni, hogy a hitalkalmak társas életet egyre kevésbé mozgásba hozó ereje mellett a különböző egyházi közösségek számára általában az a legfájdalmasabb, hogy vallási képzeteik ismerete és ezek rendszerszerű összefüggésekben való látása egyre alacsonyabb fokra kerül a társadalomban.⁷⁶ Ez a jelenség a reformátusok között azidáig szokatlan „püspökszentelés” körüli elkeseredett viták kapcsán nyert nagyobb visszhangot.

A vita egy látszólag jelentéktelen reprezentációs kérdés miatt kezdődött, de alkalmat adott a szemben álló feleknek protestantizmus- és egyházi reform-konceptiójuk, valamint egyházpolitikai programjuk kifejtésére, majd egy rendkívül érdekes Wimmer–Dobos–Török Pál–Beöthy Zsigmond pengeváltás bontakozott ki belőle. A vitában Dobos János ellenvéleményét nyilvánította a kömlődi többség 1845. január 16-i határozatával szemben („miszerint az újdontan választott püspök fölszentelése végett (!) [Wimmer kiemelése] hivassék el a’ testvér-egyházkerület superintendense, hogy ez által a’ hivatalra több tekintély, az ezzel fölrüházott személyre több méltóság, s fény háromoljék”). A péceli lelkész ezzel kivívta Beöthy Zsigmond haragját. Ugyanakkor a szenvedélyes és türelmetlen személyiségű Wimmernek is alkalmat adott arra, hogy élesen visszavágjon Dobosnak a tőle előzőleg kapott gúnyos kritikáért. A felsőlövői lelkész Dobosnak azt az állítását határozottan visszautasította, hogy „az evangéliumi hitű lelkészek szenteltetnek”. A kömlődi többségi határozat lényege Wimmer magyarázatában az, hogy a dunántúli szuperintendens beiktatását meg kell ismételni, hogy egy másik szuperintendens mintegy „intronizálja”. Mindez pedig botrány. Akik ilyet lelkészként meg tudtak szavazni, azok „pogány pharizeusok”. Ilyen döntést az hoz, „a’ ki leghangosabban tud kiabálni, — a’ kiben legtöbb a’ dölyf”, és „Isten lelke ugyan nem uralkodott eme gyűlésben.” Hierarchiai irányzat ez – úgymond – a korunkban uralkodó lélektelenség és tudatlanság, mely az V–XVI. század világhatalommá fajult hierarchizmusát követi, és nem Krisztust imádja. Lelkeszi ellenfeleinek megintése után kritikája élesen támad a református nemességet

⁷⁵ Lásd Kósa i. m. 155–184.

⁷⁶ Vö. Joas, Hans: Gesellschaft, Staat, Religion. Ihr Verhältnis in der Sicht der Weltreligionen. Eine Einleitung. In: Joas, Hans, [Hrsg.]: *Säkularisierung und die Weltreligionen*. Fischer-Taschenbuch-Verl., Frankfurt am Main, 2007. 9–10.

ellen is „[...] kik sem hiszik, sem tudják, mit a' keresztyénnek hinnie kell; kik pöf-feszkednek, bár részint a' legvizenyösb rationalismusnak hódolnak, részint olly igen tudatlanok, hogy legcsekélyebb fogalommal sem bírnak sem bibliáról, sem kátéről, s így a' keresztyén vallásról sem; kik csak olyankor mennek templomba, midőn az egyh[ázi] gyűlések megnyitvatnak és ezekben gögjöket és rakonczátlanságukat szabad szárnyra eresztetik, egyébként pedig évszámra elvannak az isteníge hallgatása nélkül, — soha nem imádkoznak, soha az Úr asztalához nem járulnak, stb. stb., nem is említve a' keresztyénséget botránkoztató pogány életöket.” Wimmer programja egyértelmű: a keresztelt pogányok [a református úri rend] és a farizeusok [lelkészi ellenfelei] közt hirdetni a nem ismert Istent és ígét, és rajta lenni alkalmas és alkalmatlan időben, hogy térjenek meg s öltsek fel az új embert, öltsek fel Krisztust!⁷⁷ „A' lelkészi és superintendensi hivatal az egységi rend kedvéért – nem pedig dölyf-növelés végett rendeltetett” – zárja gondolatait Wimmer.⁷⁸

A felsőlövői evangélikus lelkészt ellenfelei ezúttal a kisszerű ellenzéki ség vádjával illették, de Török Pál pesti lelkész komolyan a védelmére kelt, újabb adalékokkal egészítve ki az egyházkormányzó lelkészi és úri rend kritikáját. Előbbihez költői kérdést intézett: „Mi uton-módon, mi eszközök által képeztétek eddigelé egyház-igazgatásra, leendő presbytereiteket? Megtevétek-e mindent, mi hatalmatokban állott, hogy a' lelkészek keresztyén-szellemüekké váljanak ? Mi szerint, miből oktattátok az ifjú világiakat, az egyházi tanácsszékek leendő tagjait, mint kell Isten-anya-szentegyházat építeni 's kormányozni?” Majd levonja a következtetést vádoltjai munkájáról. „De meg is termette a műveletlen egyházmező a' tövist”: „[...] íme legtöbb uraink, biblia helyett Corpus Jurisból és emberi pura ratióból, – h[elvé] hitvallás helyett, mellyet e' honban alig-alig szerezhetni (magam is külföldről kénytelenítetem hozatni!) zsebkönyvek, almanakok, románczok és novellák és comoediákból, legfőbb Jus Canonicumból építik 's kormányozzák Krisztus egyházát!”

Török Pál a kérdésben szintén publikáló Beöthy Zsigmondot választotta fő vita-partnerének. Egyetértőleg idézi tőle: „De mi protestansok, kik a' keresztyén hittan elvei szerint úgy vagyunk meggyőződve, hogy isteni tiszteletünk külső formáságai épen nem lényegesek arra, miszerint mi azokat benső érzeteink néma imádása, s tisztelete mellett épen ne mellőzhetnők: vallási czerimoniáinkban elegendőnek tartjuk és hisszük a legegyszerűbb módhoz ragaszkodni. És ennek így kell lenni, mert így kívánja a' protestantismus szelleme.” Török felháborodottan mindjárt hozzá is teszi: „Ugyan minek devalválta e' szavak fenséges értelmét mindjárt a'

⁷⁷ Utalás az Ef 4,22–24 és a Kol 3,5-10-re, melyekre a Heidelbergi káté 88. kérdés-felelete is hivatkozik.

⁷⁸ *PEIL*, 1845. 248–254.

következő sorokban?” Azonnal meg is válaszolja a feltett kérdést: „Azt látom gondosságból a’ gondolkodásban gyengébb (?) nép iránt, mely e’ tárgy körüli magasabb philosophiával nem bír. (?) [TP beszúrása] Szegény nép, te mindig csak tudatlan, csak philosophiátlan lész azon erős gondolkodású (?) [TP beszúrása], magasb philosophiai szellemű (?) [TP beszúrása] uracsok előtt, kik vélik magukról, hogy Istent ’s Isten fiát a’ bölcseségben fölül-mulják!” „Superintendenst, mint fölsőbbet, egy alacsonyabb föl nem szentelhet.” – idézi Török Pál felháborodottan a kömlödi határozatot, majd megsemmisítőleg hozzáteszi: „Már ezen tan nemcsak nem protestáns, de nem is puseyiticus, hanem éppen ultra-montán!”

A püspökszentelés kapcsán kiújult a korábbi hónapok egyházalkotmány-vitája. Beöthy cikkében azzal büszkélkedett, hogy „hazánkban [...] a’ presbyteri közigazgatás rendszere szerint történtek ’s történnek minden intézmények [értsd: intézkedések]. Ezen állítását a pesti lelkész komolyan helyreigazítja: „Ugyan érti-e, B. Zs. úr! mi az a’ presbyteri rendszer igazán? Tudja-e, mennyiben presbyteri a’ honunkbeli egyházszerkezet? Hallotta-e, hogy igaz presbyteri egyházban püspök nincsen is? – A’ mi egyházalkotmányunk, így a’ mint jelenleg áll, erőtlen védvár [...]” Török Pál itt áttételesen Dobos Jánossal kezd vitatkozni, aki korábban az igazi függetlenséget a lelkészek anyagi függetlenségeként értelmezte. A pesti lelkész az igazi egyházalkotmányt az igazi vallásossággal azonosítja, és Wimmerrel egyező módon adja meg ennek hiányosságait a magyarországi protestánsok között: „[...] bibliák szinte minden családnál nem taláztatnak, nem olvastatnak; [...] ezek minden iskola számára kellő-számban nem szereztetnek; [...] a’ tehetős szüléknek iskolás-gyermekeik egy-egy új-testamentomot (1 vft. [azaz Váltóforint] az ára!) önmagok sajátul nem bírnak; [...] a’ helvét hitvallás, tudtomra, sehol, de sehol iskoláinkban nem taníttatik [...]” A szöveggörnyezet alapján egyértelmű: a pesti református lelkész a református úri rend elé azt a programot állítja, hogy ezen hiányok kiküszöbölésén kellene munkálkodniuk, de erre csak akkor lennének képesek, ha ezek értékét maguk is ismernék.

A Biblia értékének megismeréséhez azonban még Beöthy Zsigmond fejét és szívét is ostrom alá kellene venni.⁷⁹ Márpedig a bűn valóságát ő sem érti. Ehelyett például pszichológiai és panteisztikus alapon a gyermeki lelket eredendően tisztának és romlatlannak tartja.⁸⁰

Az egyházi puritanizmus kérdésében Török Pál mérsékelt álláspontot foglalt el. Kívánta az „egyházi rend” kifejezés mellőzését és az általánosan tapasztalható egyházi-világi elkülönítés megszüntetését. Szerette volna, ha a hívek tisztában lennének

⁷⁹ Utalás a 2Kor 10, 4–5. verseire.

⁸⁰ Ezáltal ugyanis nyilván mutatja, hogy teljes tudatlanságban van az eredendő bűnről tanítást illetően – KKÁ.

a kanonikus-apokrifus könyvek megkülönböztetésével, és a lelkészek az utóbbiakból igehirdetési alapigét (textust) semmiképpen ne válasszanak, a hívek katolikus ünnepeket ne tartsanak meg. Elutasított mindenféle orgona-, oltár-, püspök- és lelkészszentelést, melyeknek gyakorlati példáit elborzadva sorolta Beöthy Zsigmond elé.⁸¹ Az evangéliumi tanok terjesztésében, a nyilvános vagy rejtett puseytáknak tanításában, megintésében és a [lelki] Sion falain való hűséges örökösben Török Pál számít Wimmer segítségére. Végül azért Török kiigazítja Wimmert és a lelkészszentelés kérdésében Dobos pártjára áll. Mivel az „ordinatio”-ra sajnos a némethez hasonlóan nincs megfelelő magyar szó, így Török Pál és Dobos János is – jobb híján – kénytelen a „felszentel”, „felszentelt” szót használni, azzal a megkötéssel, hogy ezt ők nem a „consecrál”, hanem az „ordinál” értelmében értik. „Buzogjunk tovább is a’ sallangos, zsinóros, paszamántos, és tirádás püspökszentelés (!) [TP beszúrása] ellen, azon betű-rágó, lelket nem ölelő canonisták ellen, kik az ordinatio helyett consecratiót vallanak vagy az ordinatio mellé consecratiót is csatolnak, millyen a’ kömlödi majoritas”⁸²

A „puseysták” a szinkretista, felekezet nélküli kriptokatolikusokat jelenti. A „puseysmus” ennek megfelelően a nyilvánosan egyébként ritkán használt „római vagy pápista kovász” eufemisztikus megfelelője. A Wimmer-féle „hierarchiai irányzat” Török Pálnál az „ultramontántizmus”. A „zsebkönyvek, almanakok, románczok, novellák és comoediák”-ból táplálkozó hit a romantikus korszellem. Ha a hivalkodó, dölyfös és gögös kifejezés ellentétét keressük, máris megkapjuk a „puritán” kifejezés „visszafogott”, „külsőségekben egyszerű, nem hivalkodó” értelemben vett, a századfordulón gyakran használt jelentéstartalmát.

A betű-rágó, lelket nem ölelő⁸³ kánonjogász a református jurista értelmiség csúcsa. Török a még mindig hagyományosan egyházas paraszti népet veszi védelmébe olyan „felvilágosult” fiatalurakkal szemben, akik koruk ellenére nyilvánítanak

⁸¹ Megjegyzendő, hogy Szabó Aladár a korábban idézett „Szigorú kálvinistaság” című cikkében a millenium évében bizonyos debrecenieknél olyan túlzásokat vetett a szemére, miszerint már elmennének az orgonák száműzéséig, az iskolák részére adandó államsegély visszautasításáig, és a gyermekek tanításában a szemléltető képek mellőzéséig. PEIL, 1896. 513–514.

⁸² PEIL, 1845 276–280.

⁸³ Vö. megölő betű-megelevenítő Lélek ellentétét a 2Kor 3,6-ban. Utóbbi kép megértéséhez lásd a Török Pál által korábban hivatkozott II. Helvét hitvallás XVI. fejezet hit-definícióját: „[A keresztényen hit] különösen az isteni ígéretnek és Krisztusnak, minden ígéret beteljesülésének legbizonyosabb megragadása.” (idézzve a Buzogány Dezső, Juhász Tamás és Sipos Gábor által készített 1988-as fordítás szerint. Kiadva s. n., Kolozsvár: 2010.)

sommás ítéletet tapasztalataikat meghaladó súlyú kérdésekről.⁸⁴ Wimmer „vizenyős racionalizmus”-a megfelel a Török Pál által ironikusan értett „magasabb filozófiai szellem”-nek. Ha ehhez hozzátesszük a némi ortodox mázzal leöntött racionalizmus és a „pietizmussal párosult orthodoxia”⁸⁵ vitájának képét, már majdnem birtokában vagyunk annak a fogalmi bázisnak, mellyel a századfordulós református öntudat egy az egyben leírható. A teljes leíráshoz szükségünk van a református viszonyulások felderítéséhez a modern tudományokhoz.

Az 1845. január 22-étől folytatólagosan tartott tiszántúli református egyházkerületi közgyűlésről adott „életképek” a fentebb leírt úri értelmiségi elit tipikus vallási tárgyú párbeszédeit pellengérezték ki gunyoros stílusban. A Vezendi–Selymes–Bátori beszélő nevekkkel jellemzett beszélgetőtársak közül Vezendi Pál képviseli az egyházvesztő világi tudomány-optimizmust. „[Az előre-haladt tudományok] a’ régi dogmatica theologián keserves sőt gyógyíthatlan sebeket ejtettek [...] Luther és Kálvin Augustin philosophiájának hatásától menekülni nem tudtak. Ez elfogultság miatt találtak ők a’ bibliában olly tanokat, minők: Ádám esetének imputatiója, s az embernek minden jóra tehetlensége. A’ reformatio után minden nevezetesb philosophiai rendszer, például Cartes, Leibnicz, Wolf, Kant, Fichte, Schelling, Hegel rendszereik nemcsak a’ kijelentésnek, csudáknak, titkoknak theoriájába vágtak bele: de a’ régibb dogmatika sok egyes részein is nagy reformatiót vittek véghez, mint az isteni büntető igazság eszméjén, eredendő bűnről, helyettes elégtételről szóló tanokon. A’ tapasztalati tudományok még érzékenyebb vágásokat tettek, mint a’ speculativa philosophia. Azelőtt minden historicus Mózes könyvén kezdte a’ történeti tudományt, s mellyik az most, ki ezzel megelégednék? A’ geologia, összekötve az astronomiával, földgolyóbusunk több nagy változási epocháit tanítja. Ha a’ régi világ értelme szerint, melly csak a’ középtengerre [értsd a Földközi-tengerre] fekvő szárazföldet ismerte, az özönvíz általánosnak tartatott, melly e’ föld minden hegyeit elborította: s ha lehetőnek képzelte minden állatok közül néhány párnak a’ bárkába vitelét: ma már mindez lehetetlen, – mert ismerjük a’ föld golyóbisát, a’ tenger fölemelkedésének törvényeit, s egy olly általános özönvíz, melly minden hegyeket elborítson, mathematica nem lehet. És mikép mutatná meg ma már a’ theologus, hogy azon állatok, mellyek csak Amerikában, csak Afrikában, csak a’ pólus körül otthonosok, Kis-Azsiába jöttek Noéhoz, ki őket a’ bárkába felszedte, s ott a’ clima és eledelek különbsége daczára, egyiránt táplálta? Mikép mutatná meg, hogy azután mindegyik ismét visszatért eredeti hónába? Ki

⁸⁴ Nem véletlen, hogy a Török Pálhoz hasonlóan református püspökké előlépő Révész Imre történetírásában az 1860-as években már egyértelműen kimutathatóak az R. Várkonyi Ágnes kifejezéssel élve „népies realizmusnak” nevezett vonások. R. Várkonyi Ágnes: Buckle és a magyar polgári történetírás. *Századok*, 1963. (97) 610–644.

⁸⁵ A kifejezés Payr Sándornak Bauhofer naplójáról írt ismertetésében található a *PSz*, 1907. 277. oldalán.

győzné megemlíteni a ’ természetvizsgálók ’s utazók tapasztalatai ’s czáfolhatatlan állításai által megrázkódtatott régibb dogmaticai tételeket?”⁸⁶

Az 1858-as „Államsegély vagy önkéntes adakozás” vita során a Sárospataki Füzetek hasábjain felmerült a hitélet belső megújításának igénye is: „Nem lehet tagadni, hogy egyházi beszédeinken valami hideg racionalizmus vonul át úgy, hogy azok nem keresztyén templomokban is bátran elmondhatók. Alig van sokban egyéb bibliai, mint alapige, mely is inkább gyakran kitűzött cégér, mint alapige. Egyházi beszédekben nincs vallásosan érző szív melege, nincs bibliai erős hit. Bennük a hidegen okoskodó ész szól az észhez, mely a hallgatók nagy részénél kimívelve nem lévén, őket hidegen hagyja s úntatja [...]”⁸⁷ 1893-ban egy dunántúli lelkipásztor tollából ismét elhangzik az érv: „Mindenekelőtt arról kellene gondoskodni, hogy híveink képzettségüknek megfelelő szellemi táplálékot nyerjenek mind a templomban, mind az iskolában. Mert a vallástalanságnak az is egyik főoka, hogy a nép éhesen távozik a templomból, nem hall értelmének, lelki szükségletének megfelelő szavakat, hanem hosszás disszertációkat, melyek buzgóságra nem igen ébresztenek.”⁸⁸

A „száraz és élettelen” kifejezés a Protestáns Szemle 1897. évfolyamában már az „evangélium élő vize” kifejezés (Ján 4,10; 7,38) ellentéte.⁸⁹ A „száraz és élettelen” képzetét végül Makkai Sándor írja le legteljesebben 1925-ös *Öntudatos kálvinizmus*-ában: „[A magyar reformátusság életerejét] a racionalizmus megüresítő és elsorvasztó nyavalyájának százados uralma örölte meg, moralizáló sívóhomokjába temetve vallásos mélységét és gazdagságát, azután a teológiai liberalizmusnak a tudományos kultúrával kacérkodó és megalkuvó áramlata mosta alá egykor hatalmas védőgátjait, szemfényvesztő dialektikájával megbontva és köddé spekulálva hitvallási és teológiai acélbordázatát, és végül a nagy nemzeti katasztrófa tépte ötfelé egységes egyházi szervezetét, megosztva és pusztulásra ítélve nemzeti egységét és tradíciókincsét. Isten csodája, hogy még egyáltalán él. De Isten kegyelméből még él, s elkábított, megrontott és összetört öntudatának újjáteremtésére törekszik. Ébredésének első pillanatai sem most kezdődnek. Ide-tova két évtizede annak, hogy mind határozottabb öntudattal keresi s mind fokozottabb mértékben találja meg elejtett kapcsolatait a külföldi kálvinizmussal, és általános protestáns liberalizmusát és tartalmatlan racionalizmusát kezdi visszacserélni eredeti, sajátos és életerős kálvinizmusának ősi hitvallására és mély kegyességére.”⁹⁰

⁸⁶ PEIL, 1845 274–275.

⁸⁷ A Sárospataki Lapok 1858-as évfolyamát idézi A magyar református egyház története. Bíró-Szilágyi i. m. 365.

⁸⁸ PEIL, 1893. 775.

⁸⁹ PSz, 1897. 45.

⁹⁰ Makkai Sándor: *Öntudatos kálvinizmus a református magyar intelligencia számára*. Soli Deo Glo-

1863-ban a teológiaiilag ortodox Révész Imre a feltámadás-vita kellős közepén látszólag kétség nélküli optimizmusának ad hangot a tudománnyal kapcsolatban: „Vajon micsoda az, ami a protestantizmusnak lételt, virágzását, erőt és dicsőséget és társadalmi befolyást adott? Ha e kérdésre egyetlenegy szóval kellene felelnem, azt mondhatnám, hogy ez nem más, mint a tudomány. [...] nem tudom még csak elképzelni sem, hogy a protestáns egyházi életnek lehetne valódi öntudata sőt csak egyetlen egészséges lehelete is a tudománnyal való józan és életerős szövetség nélkül.”⁹¹

Az 1870-es Révész–Szeremlei vita idejére már erőteljesen revideálta nézeteit. Ekkorra már szórja nyilait a „modern liberális urak”-ra, akik „a modern világgrészség legmodernebb bálványá” előtt hajlongnak, s így „zsidóbarát”-tá és vallástalanná (Szeremlei olvasatában eretnekké) válva megengedik a községi iskolákban a zsidó és materialista tanítók megjelenését. Mindezzel pedig – úgymond – a *Syllabusszal* rokon nézeteket vall.⁹² Révész a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1867. évfolyamának első számába írt „ultramontanizmus” cikkében kifejti, hogy a szülők és egyházak jogát a szabad neveléshez azért is biztosítani kell, mert a pillanatnyilag és látszólag a protestánsoknak kedvező államrendszerben a történelmi tapasztalatok alapján is beállhat változás. Ugyanakkor az is veszélyes, hogy az állam emancipálni akarja a nevelést az alól vezérlő és átható befolyástól, melyet az Istenről való tudás alapján kialakult hit és vallás képes rá gyakorolni. Szeremlei megvallja: az ő ortodox nézetek között nevelt szellemét az 1862-es feltámadás vitában éppen Révész Imre hozzáállása nyitotta fel a liberális teológiai eszmék irányában, amikor azt írta Ballagi Mórról, hogy testvérnek tudja elfogadni azt, aki csoda nélkül is tud hinni a megváltó Krisztusban. Kifejti, hogy a protestantizmus nem szállhat szembe a modern demokratikus [itt értsd népképviseleti] és népszuverenitáson alapuló állammal, a szabadgondolkodáson alapuló modern tudományossággal, még ha a hagyományos szemlélet Kálvintól kezdve meg is nehezítette némely úttörő pályáját. A nem dogmatikai tanításokon, hanem lélektani megfigyeléseken alapuló modern pedagógiával ki kell egyeznie, annál is inkább, mert a dogmatikai tanításokon alapuló hagyományos vallástanítás sokszor csak a tudatlanság és nemtörődömség palástja volt, erőszakos és gyermeki léleknek meg nem felelő módszereivel pedig inkább elidegenített a vallás-

ria, Budapest, 1925. 5. Ezt az értelmezést vette át Bíró Sándor is az előbb idézett helyen. Hódmezővásárhely 1871–1924 közötti jeles lelkészét, történészét és néprajz-kutatóját, az idősebb Révész Imrével való éles polémiában korábban tárgyalt Szeremlei Sámuel „száraz, merev, távolságtartó, nem lelki emberhez méltó” jellemzésére lásd Kovács Kálmán Árpád: Egyházi élet a két világháború közötti Hódmezővásárhelyen. In: *Hódmezővásárhely története III.* (megjelenés alatt).

⁹¹ PEIL 1863. 961.; 966.

⁹² Szeremlei Samu: *A népiskolai kérdésről. Különös tekintettel az 1868. XXXVII. t.-cikkre és a prot. egyház érdekeire.* Budapest: Szerzői kiadás (1870) (sic!) 56–59.; 96.; 114–115.

tól, mintsem vallásosságra nevelt.⁹³ A századfordulón a korábban kétkedés nélküli tudomány-haladás optimizmus liberálisai rettentek vissza az ateista tudományosság új eredményeitől csodált német idealista filozófiájuk alapjainak megtámadása miatt,⁹⁴ így apológiára kényszerültek.⁹⁵ A belmisszió hívei is gyakran képviseltek apolgetikus hozzáállást, de érvelésükbe új elem is vegyül.

A protestáns egyházak 1896. évi felterjesztése az 1848. évi XX. törvénycikk tényleges végrehajtása tárgyában a világi sajtó figyelmét is a protestánsokra irányította. Megállapították, hogy a virágzó világprotestantizmussal szemben a magyar „[...] helyzete szegénységből inséges állapotra fordult, [ami miatt] állami támogatás nélkül megállani nem képes.”⁹⁶ Az egyházas ébredés hívei úgy érezték, ez az, amit ők már több éve mondanak, így különösen éles hangú cikkekben tették felelőssé a liberális teológiát az egyház gyengesége miatt. „Nálunk még mindig az ú. n. modern theologia dívik, a mely a külföldön vagy már teljesen le is járta magát, vagy merőben átalakult, értjük a tübingai iskola modern theológiáját, romboló, célzatos kritikáját és a történetnek bizonyos áprioristikus előfeltételek szerint való construálását.” [A jövő a természettudományoshoz hasonló módszerekkel dolgozó tapasztalati teológiáé, amelyben a tudomány szövetségére is számíthat.] „Az egyház [soha] nem volt [még] oly szerencsés helyzetben, mint épen ma, mert alapjainak, fundamentális tanainak annyi igazolását soha nem nyújtotta a tudomány, mint jelenben.” [...] „Sajátságos, hogy nálunk még ellenmondás nélkül „félszeg és elvtelen” theologiai irányzatnak mondhatja valaki az igazi evangéliomi irányt mert a »mai hittudat« más. És mi ez a mai hittudat? Felelet: az, a mit Baurék kifejtettek. Miután ez eltér az evangéliomtól, hát nem a bauri hittudat corrigálandó az evangéliom szerint, hanem megfordítva, az evangéliom a bauri [Friedrich Christian Baur (1792–1860)- KKÁ] theologia szerint?! Az evangéliom csak rudimentaliter [itt ironikusan: nagyon áttételesen] tartalmazza azokat, a miket Bauréknak sikerült tökélyre vinni. És ezzel a felfogással neveltek egész theologus nemzedékeket. Az evangéliom élő vize után szomjúhozó nép pedig elszállingózik a baptistákhoz, nazarenusokhoz, meg adventistákhoz stb. Íme, a nem „elvtelen” és nem „félszeg” theologiai irány eredménye! Ez elég hangosan kiált ellenünk. Itt nem használnak dialectikus okoskodások, meddő viták, üres bizonyítgatások A tényekkel csak tények állíthatók szembe. Oda állítandó tehát az a tény, a melyet kétezer esztendő igazolt, hogy „a Krisztus evangélioma Istennek ereje minden hívőnek üdvösségére.”⁹⁷ Ezt kell megértetni a leendő lelkészszel, eszközül

⁹³ Szeremlei (1870) 108–110.

⁹⁴ Lásd pl. Andrassy Kálmán: „Lelki átöröklés” című cikkét PEIL, 1897. 435–437.

⁹⁵ Lásd pl. PEIL, 1895 248kk „az evolutio gondolköré”-ről

⁹⁶ PEIL, 1896. 57.

⁹⁷ Hivatkozás a Róm 1,16 és az 1Kor 1,18 verseire

használván fel ehhez a modern tudásnak minden anyagát, és ennek az erőnek az élő hatásába kell őt helyezni, hogy aztán a lelkeket foglyul tudja vinni a Krisztusnak. Nálunk legnagyobbbrészt eszményi pantheistikus theologiai felfogás [értsd: német idealista vallásfelfogás] uralkodik. Theológiáink is szinte tetszelegnek e humanistikus. derült világnézetben, a nagy szabadelvűségben, a culturában s ennek vívmányai-ban.” [Pedig] „[...] nem beszédben áll az Istennek országa, hanem a léleknek erejében. Költőien szép az a pantheismus; de csakis poézis. Mikor azonban az üdvösség után sóvárgó léleknek élő személyes Megváltó és megszentelő Istenre van szüksége: hát akkor ne pantheismust tanítsunk a theológiákon, hanem szóljuk ennek a személyes, élő Istennek az üdv- tényeit, hogy a leendő lelkész ezekről az üdv-tényekről tudhasson bizonyosságot tenni mindennek előtt.”⁹⁸

Talán ez az első hely, amikor a belmissziói irány először „igazi [ortodox - KKÁ] evangéliomi irány”-nak nevezi magát, visszaadja az „idegen”, „külföldi” vádat és a „pantheizmus”-vádval a teológiai liberalizmust lényegében a pogányság színvonalára szállítja le, amelynek *tapasztalat szerint* [kiemelés KKÁ] csak egyházrombolói szerepe lehet, egyházépítő semmi. Ez ellen a gondolat ellen lesz a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjain gyakran publikáló Szlávik Mátyás számára Döllinger hivatkozási alap, mint aki elismerte a modern protestáns kritikai bibliatudomány felsőbbrendűségét a merev katolikus dogmatizmussal szemben.⁹⁹

Az 1890-es években mintha a majd’ 50 évvel korábbi viták ismétlődnének újra. A helyzetet magyarázandó a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1890-iki évfolyamában a kérdés alapos történelmi és elvi áttekintést kívánták megadni. Eszerint 1880-ban, éppen a zsinat előtt Orbán József pataki jeles tanár, az *Alapok és alapítványok* szerzője e lap hasábjain foglalta rendszerbe az állami finanszírozás kérdését. Tíz évig nem történt semmi. Az 1890. évi 31. szám *A protestáns egyház állami javadalmazásáról* szóló cikkel „az egyházi élet ütőerére tette kezét”.¹⁰⁰ „Mirajtunk áll, hogy a beveendő táp - és gyógyszer feldolgozzuk, élni akarunk-e vagy tovább is tengődni?”

Szócs Farkas már 1888-ban így fordult olvasóihoz: „Sohasem volna szabad az egyházban szem elől téveszteni, hogy a jól teljesített lelki gondozás s különösen az ezt végző papság hitszilárdsága, műveltsége és erkölcsi-anyagi függetlensége az anyaszentegyháznak legerősebb oszlopa.”¹⁰¹ „Az erkölcsi s anyagi függetlenség fontosságát

⁹⁸ PSz, 1897. 44–45.

⁹⁹ Lásd pl. PEIL, 1891. 942–944.

¹⁰⁰ Igen szerénytelennek tetszik ez az öndicséret, ha engedünk érzésünknek, és a Kossuth által Széchenyi Istvánról írt sorok jutnak a kifejezés kapcsán eszünkbe.

¹⁰¹ Megjegyzendő, hogy Szócs Farkas nem mindenben értett egyet a cikkíróval, a kérdés fontosságára nézve mégis megjelentette írását. PEIL, 1890. 1339.

könnyű megérteni, tagadni lehetetlen. Az erkölcsi függetlenség magvát minden egyén önmagában hordja, az anyagi függetlenség: külső körülmények, jogviszonyok, s az egyház egyetemének vagyoni képességétől is függ. Az anyagi függetlenséget a protestánsok [értsd: elsősorban a reformátusokat] jelenlegi nehéz anyagi viszonyai között, önerőből általánosan fokozni teljes lehetetlenség. Oly külerőre kell tehát a tekintetet függeszteni, melyek segítségét a protestáns egyházak sérelem nélkül elfogadhatják, melyet a törvény megenged, melyet az államhoz való jogviszony követel, s ahol az anyagi helyzet javítására szükséges pénzalap már létezik. Ha már a tanárokat, »az egyház által ki nem elégített jogos érdekek az állami jótétemény élvezetére jogossá teszik«, miképpen lehetne jogtalan a csekélyebb jövedelmű lelkészek részéről, az erre irányuló törekvés. »A nyomor megléte, a közpapok mozgalmának igazsága.«¹⁰²

Vagyis az egyház az államsegély-igényét arra a társadalmilag megalapozott tételre alapozza, miszerint rosszul fizetett alkalmazottól nem lehet minőségi munkát elvárni. Az egyház az államsegélyt csak mintegy gyógy- és tápszerként, megerősödésének és újbóli talpra állásának idejéig veszi be, s küzdelmének fő irányát a katolikus vallási és tanulmányi alapok vallásegyenlőségen alapuló megosztására helyezi. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* főszerkesztő-tulajdonosa, Szöcs Farkas éppen ez utóbbi kitételben nem értett egyet a cikkíróval. Politikailag kivihetetlen, nemzeti szempontból káros, a protestáns autonómia szempontjából halálos javaslatnak tartotta. Hiszen „[...] ki kívánhatja a magyar államtól, hogy a jogegyenlőség ideális elvéért [az oláh, szász, rác stb. nemzetiségi egyházakat a maguk magyarelles és államveszélyes törekvéseikkel] állami erő segítségével maga ellen fölhizlalja?! [Másrészt] [...] ha összes egyházi és iskolai szükségünket az állam fedezné, egészen természetes és jogos volna azon követelése, hogy az egyházi-iskolai élet minden nem-sacramentalis ügyeiben ő parancsoljon.”

„Pénz és állam nem teremthetnek vallást [eredeti kiemelés – KKÁ], s nem tarthatják fenn az egyházat. Erre csak a hit ereje képes, [...] mely ezelőtt [...] nem hiányzott a magyar protestánsokban [...]” – idézi a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szemlélője Kaas Ivort a Nemzeti Újság 1896. január 22-iki vezércikéből. A báró kívülállóként [sic! – KKÁ] ambiciózus programot fogalmaz meg a magyarországi protestantizmus számára: a pap higgye, amit tanít, a szószékről a Biblia Luthertől vagy Kálvintól vett magyarázatát prédikálja, nem Strausstól és Renantól tanultakat mindenféle német doktorok által hígított kiadásban. Az urak a [külföldi] középiskolákból és az egyetemről ne Comte pozitivizmusát, Darwin fajelméletét, Vogt és Moleschott materializmusát, vagy ami még rosszabb, a semmit és az erkölcstelenséget hozzák haza. Ha

¹⁰² PEIL, 1890. 1333–1334. „Segítsünk az államnak”

a jó példákat veszik át, okulhat tőlük a nép, hogyan ismerje hitét, miképpen ragaszkodjék ahhoz lelkével, minek hozzon áldozatokat és hogyan kerülje el az erkölcsi nihilizmust, erkölcsi bukást és szocializmust. A magyar protestantizmusnak tehát mindenekelőtt reformálnia kell önmagát, a papi nevelést, gimnáziumait és népiskoláit, hogy híveit megtarthassa s egyházi belső életét fejleszthesse.¹⁰³

Az év második felében, ahogy annak idején Török Pál Beöthy Zsigmondnak, személyeskedve esik neki Szabó Aladár Darányi Ignácnak, a dunamelléki egyházkerület főgondnokának. Példaként hozza az egyszeri tanácsbíró földbirtokost, aki, mikor megválasztották, rémülve kérdezte papbarátaitól, hogy ő azt se tudja, mi lesz a teendője, mire ezek azt válaszolták, hogy megesküszöl, hogy minden tekintetben kifogástalanul jársz el s az özvegy-árva pénztár javára leteszel 200 forintot, a mit is a tanácsbíró úr hűségesen teljesített. De ő legalább soha feléje sem nézett az egyházmegyei gyűlésnek. Nem! A miniszter ott van jóformán mindig mindenütt, érdeklődik a vallás és egyház dolgai iránt és a *Magyar Állam és az Alkotmány* című „jeles lapok” bölcsességének szintjén élénken és tevékenyen igyekszik az egyik *keresztyén* [Szabó Aladár kiemelése] egyház sebeinek gyógyításában. Bár ne tenné! Hiszen nem jut tovább a valláserkölcsei élet felvirágoztatásának elcsépelet közhelyén, az állami szempont és az államhűség hangsúlyozásán (amihez a miniszter – önmaga tudatlanságát leleplezve – szónoki fogásként még hozzá is teszi: tulajdonképpen ezt akarta és ezt kellett volna első helyen említenie), amelynek fejében az egyház számot tarthat az állam támogatására is.¹⁰⁴

Tudjuk, hogy Szabó Aladárnak az államsegélytől és az állammal való összefonódástól óvó szavai nem találtak meghallgatásra. Az államsegély-ügy az 1898-as első és az 1907-es második kongruatörvénnyel haladt előre. Ez utóbbi a lelkeszi nyugdíjintézet felállításával együtt az egyház anyagi és iskolai ügyeit teljesen más helyzetbe hozta. Nem véletlen, hogy az Egyetemes Konvent 1908 áprilisában az egyetemes tanügyi bizottság népiskolai állapotokról szóló jelentése kapcsán az alábbi határozatot hozta: „Minthogy újabban az 1907. évi XXVII. tc és az egyházi adó kötelező állami megajánlása alapján egyházainknak meg van adva az alkalom, hogy iskoláikat újabb megterhelhetőségük nélkül is fenntarthassák és fejleszthessék, az egyetemes konvent hívja fel az egyházkerületeket arra, hogy az államosítási törekvéseket hatáskörükben a lehető legszűkebb körre szorítsák, s azokhoz csak legkritikább esetekben

¹⁰³ PEIL, 1896. 57.

¹⁰⁴ PEIL, 1896 529–530. Megjegyzés: Szabó Aladár 1896-ban írt egy a téma jelentőségéhez mért hosszú cikket is írt „Qui bene distinguit” (szabad fordításban: „A különböztetés ajándéka”) címmel a szocializmusról. PEIL 1896. 129–132

járuljanak, egyszersmind mondja ki, hogy államosítás egyházkerületi közgyűlési végzéshez kötött.”¹⁰⁵

A hierarchikus formák erősödése a (látszólagosan) hatékony érdekérvényesítési képesség miatt az ingerküszöb szintje alá került: amikor egy VKM rendelet az egyházi hatóságok portómentességéhez szükséges információkat kérte be, a felsorolás az előírt „hierarchikus sorrend”-ben történt.¹⁰⁶ Senki sem tájékoztatta Apponyi Albertet, hogy a protestáns egyházalkotmány alapja – a református teológiai liberalizmus neves képviselője, Kovács Albert 1879-es leírása szerint is – a gyülekezet. Minden jognak ez a forrása, minden hatóság ettől veszi a felhatalmazást, az egyetemes szervek a gyülekezetek jogáról való lemondás nélkül, a gyülekezetek jogának sérelme nélkül legfeljebb olyan feladatokat gyakorolhatnak, melyeket azok hatékonyabban végezhetnek, mint az egyes egyházközségek.¹⁰⁷

A Biblia, a szimbolikus hitvallások és a tudományos szabadgondolkodás szerepének vizsgálata mellett a református öntudat kiemelkedő fontosságú kérdése az institucionalizmus. Az *Institúció* mint kálvini mű iránti érdeklődést Szász Domokos a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 1898. évi közgyűlésén tett 1000 forintos forgótőkéjű alapítványa indította el. Az erdélyi püspök halála előtt nem sokkal a teológia tankönyvek és a tudományos teológiai irodalom kiadására szánt fundusa első céljaként az *Institúció* első kiadásának magyar fordítását határozta meg.¹⁰⁸ A *Kis-Institúció* magyar kiadását követte a *Nagy-Institúció* újrafordítása az 1909-es Kálvin-emlékév alkalmából.¹⁰⁹ Már ezek a századelős fordítások megküzdöttek a cím kulcsszavának magyarításával. A *Protestáns Egyházi és Iskola Lap* 1889–1911 közötti évfolyamai átnézése alapján az institúció kifejezés alábbi jelentésváltozataival találkoztam: „szervezet”, „szervezett alkalom”, „alkotmány”, „intézmény”.¹¹⁰

Az institutionális elem Victor János 1917-es fogalmi konstrukciója, aki alatta a népi vallásos tradíciókat és szertartásokat értette. Ezt a jelleget szerinte egyáltalán nem sza-

¹⁰⁵ MRE EK 1908:45. Kinyomtatva: Hornyánszky, Budapest, 1908.

¹⁰⁶ MRE EK 1908:99.

¹⁰⁷ Vö. Tóth i. m. 109.; illetve a Mályusz Elemér által megfogalmazott „independens hagyományok”.

¹⁰⁸ Fordítói előszó. In Kálvin János: *A keresztyén vallás alapvonalai* (Institutio religionis christianae. Az 1536-iki első latin kiadás után. Nagy Károly /ford./ Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. 1903. v.

¹⁰⁹ Kálvin János: *A keresztyén vallás rendszere* (Institutio religionis christianae, 1559). Pápa, Református egyházi könyvtár. 5–6. 1909.

¹¹⁰ A *PEIL* 1889. évét például vége: „alapvető tanítás”: 1311; „berendezkedés”: 646.; „szervezet”: 646., 1171; szervezett (istentiszteleti/vallásos) alkalom”: 203.; „alkotmány”, „intézmény”: 146., 184., 487., 892., 1172. Természetesen egyes helyeken a jelentésárnyalat nem határozható meg pontosan vagy összegző jellegű: 1314; 1372. Megjegyzendő, hogy a használathoz gyakran tartozik az „autonóm”, „alkotmányos” jelző, vagy a „jogi személyiséggel”, „szervezeti kerettel bíró” mellékértelem.

bad lebecsülni, mivel minden őt ért jogos kritika mellett is képes volt a 18–20. század felvilágosult korszakellenének támadásai és teológiai áramlatainak viharai között is egyben tartani a magyar reformátusságot. A reformátusság azonban az *institucionális elem* (kiemelés tőlem – KKÁ) minden erénye mellett sem nélkülözheti a „mozgalmi jelleg”-et.¹¹¹ Néhány évvel később a rendszeres teológiai budapesti tanára ezt a nézetét a statikus organizáció és a dinamikus organizmus kettősségévé finomította.¹¹²

Tanulmányom elején fölvettem a kérdést: mit érthetünk egyáltalán a dualista századforduló évtizedeiben azon, hogy „református”? Felvetettem, hogy a sajtókapitalizmus jelszószerű öntudatjelzőit kívánom vizsgálni. Milyen olvasataival találkozunk az alábbi fogalmaknak? Emeljünk ki néhányat közülük.

Ezek legfontosabbjai különböző olvasatokban. „Evangéliumi”: a) a Biblia magyarázata Luther vagy Kálvin tanításai szerint; b) a Hegyi beszéd alapján megvalósítandó humanista moralizmus; c) a „keresztről szóló beszéd” hirdetése alapján megterés-újjászületés és az ezt szükségszerűen követő megszentelődés.

„Ortodox”: a) hit a feltámadás és a csodák lehetőségében a megváltás ereje és fensége érdekében; b) avított konzervatív dogmatizmus és konfesszionizmus, mint ilyen lényegében rejtett katolicizmus; c) olyan irányzat híve, amely tudományos-hitbeli ütközés esetén a Bibliának és nem a tudománynak adja meg a kritika jogát.

„Puritán”: a) egyszerű, dísztelen szertartásokra törekvő egyház; b) a külsőségekben, életmódban nem hivalkodó ember; c) tiszta családi életű, egyfeleségű férfi.

„Pietista”: a) kegyes, hívő életet élő; b) túlzó, rajongó, szószátyár, világtól elforduló kegyeskedő.

„Liberális”: a) a teológiai liberalizmus híve; b) a politikai liberalizmus híve; c) a 2Kor 3,17, az 1Kor 10,23 és a Jak 1,25 alapján vallott bibliai szabadság híve.

„Institúció”: a) az egyház alapvető, szimbolikus tanításai és jobb értelemben vett hagyományai; b) az egyház jogi személyiséggel rendelkező intézményei; c) a vallásgyakorlat külső formái.

„Hierarchizmus”: a) egy papi réteg elkülönülése a laikus hívőktől; b) szigorú vagy éppen bújtatott alá- és fölérendeltségekbe rendezett egyházszervezet.

„Romanizmus-ultramontanizmus-jezsuitizmus”: egyszemélyi uralom, szigorú hierarchizmus és organizációs jelleg, hitbeli tudatlanságon alapuló megkötöző személyes alávetettség, a vallás és a vallási organizáció érdekeinek kritikátlan azonosítása.

¹¹¹ Victor János: A látható egyház dicsősége. *Keresztyén Lelkipásztor*, 11/15 (1917) 78–80. Victor János sorait az I. világháborús propaganda által edzett hallgatóság számára vetette papírra, a sorok áthallása pedig egyértelmű a „Ha a kürt bizonytalan zengést térszen, kicsoda készül akkor a harcra?” (1Kor 14,8) igeverse felé.

¹¹² Victor János: *Egyházi életünk válsága*. [Budapest.] Református Traktátus Vállalat [é. n.] 18.

A magyar reformátusság széles értelmezési skálán megoszló öntudata ellenére néhány közös kristályosodási pont mentén illesztette magát a magyar közjogi rendszerbe.

1.) Dicső múlt a nyelv, az alkotmányosság és a nemzeti lét megtartásában.

2.) Üldözöttségtudat, az üldözésben való felőrlődés tudata.

3.) A jelen kisszerűségének tudata a dicső múlthoz és a világprotestantizmus virágzásához képest.

4.) Annak tudata, hogy a jelen kisszerűsége ellenére mégis csak a reformátusság a magyar jövő záloga.

5) A „nemzet szolgálatában” álló közösségi moralitás tudata, mely egyénenként és irányzatonként eltérő mértékben kristályosodik a szakralitás-politikum-humanitás pólusai mentén.

6) Kifelé a római vallási létformával való nagyon erőteljes kontroverzia, befelé a megalkuvás lehetőségei ennek némely előnyeivel.

Ellentmondásai, évtizedes vitái ellenére elmondható, a 19. századi református öntudat rendelkezett egy transzcendenciát sem nélkülöző olyan evilági küldetéstudattal, mely minden válságérzet ellenére komoly anyagi, szellemi és morális tartalékokat tudott mozgósítani, mellyel a nemzeti politika színterein továbbra is számolni kellett.¹¹³

¹¹³ Végezetül hadd írjam le, hogy kéziratom zárása körüli időben került a kezembe Tökéczki László Hegedüs Sándorról írt tanulmánya, melyet a politikus református egyházvezetői tevékenységéről írt programszerű beszédeinek elemzésével. Ezt a tanulmányt átnézve érdemesnek tartom sajátommal összevetni, mennyiben jutottunk hasonló eredményre, illetve mennyiben tudunk egymásnak új szempontokat adni a dualizmus kori református elit öntudatelemzése terén. Lásd Tökéczki László: Hegedüs Sándor, a hívő református és dunántúli főgondnok. In: Katona Tamás és Szász Zoltán (szerk.): *Hegedüs Sándor, a százkezü politikus. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest, Argumentum (2014) 237–250.

The study shall examine the 19th-century Hungarian Reformation's conscious code-word-like formations. Among the most important:

1. "Evangelical": a) the Bible explained according to either Luther's or Calvin's teachings; b) achievable humanistic morality based on the Sermon on the Mount; c) a repentance-rebirth based on a "sermon from the cross" preaching and the subsequent necessary sanctifying
2. "Orthodox": a) an absolute believer in the resurrection story and the power of miracles as a result of the strength and sublimity of salvation; b) archaic conservative dogmatism and believer in confessionalism, like essentially a hidden Catholic; c) a believer in an orientation that gives precedence to the Bible over science in questions related to the science vs. faith debate
3. "Puritan": a simple, plain-in-ritual church; b) a person who lives a lifestyle free of superficialities; c) a man with but one wife who lives purely for his family
4. "Pietist": a) pious, a faith-based life; b) excessive, enthusiastic, verbose, an anchoritic altruist
5. "Liberal": a believer in theological liberalism; b) a believer in political liberalism; c) a believer in biblical freedom as based on 2 Corinthians 3:17, 1 Corinthians 10:23 and James 1:25
6. "Institute": a) the Church's basic, symbolic teachings and, in the better sense, traditions; b) institutes with individuals granted canonical rights; c) worship's external forms
7. "Hierarchicalism": the separation between the clergy and the worshippers; b) strictly or perhaps hidden hierarchically structured church organization
8. "Romanism-Ultramontanum-Jesuitism": one-man rule, strict hierarchical and organizational nature, personal subjugation via religious ignorance of the organization, the uncritical identification of the interests of religion and religious organizations

Despite the Hungarian Reformation's consciousness being allotted across a widely interpretive scale, there are a few mutual points where it conformed to the system of Hungarian public law.

1. With a glorious past in terms of the preservation of language, constitutionalism and nationhood.

2. A sense of persecution; consciousness through persecution-driven attrition.
3. A belief in the current narrow-mindedness, in comparison to the glorious past and the blossoming of Protestantism worldwide.
4. The belief that despite the current narrow-mindedness, it is nonetheless Calvinism that will prove to be the key to the future.
5. The consciousness of community morality in the “service of the nation”, which individually and directionally crystallizes to varying degrees along the sacred-political-humane poles.
6. Externally a very powerful controversial relation to the Roman religious formation, internally some advantages related to expedient opportunities.

Despite the contradictions and decades-long debates, it may be said that the 19th-century Reformation consciousness had a transcendentalist, earthly sense of mission that could marshal a major spiritual and moral reserve, no matter the crisis.

PROBLEME IM VERHÄLTNIS STAAT-KIRCHE UND IM SELBSTBEWUSSTSEIN DER REFORMIERTEN KONFESSION IM 19. JAHRHUNDERT

(AUFGEWORFENE PROBLEME
UND KULTURGESCHICHTLICHER HINTERGRUND)

Der Beitrag untersucht die stichwortartigen Gebilde des ungarischen reformierten Bewusstseins im 19. Jahrhundert. Die wichtigsten von ihnen in den verschiedenen Lesungen: „Evangelisch“: a) die Bibel-Erklärung nach den Lehren Luthers oder Calvins b) humanistischer Moralismus, den man aufgrund der Bergpredigt zu realisieren hat; c) Bekehrung-Neugeburt aufgrund der Verkündung der „Predigt über das Kreuz“ und die ihr notwendigerweise folgende christliche Heiligung; „Ortodox“: a) Anhänger des Gedankens, dass der Glaube an der Auferstehung und an den Wundern wegen der Kraft und Herrlichkeit der Erlösung nicht in Frage gestellt werden darf; b) Anhänger des veralteten, konservativen Dogmatismus und Konfessionalismus und als solcher im Wesentlichen ein verborgener Katholik; c) Anhänger einer Tendenz, die im Fall eines Konflikts zwischen Wissenschaft und Glauben der Bibel und nicht der Wissenschaft das Recht auf Kritik gibt. „Puritan“: a) nach einfachen, schmucklosen Zeremonien strebende Kirche; b) ein Mensch, der in Äußerlichkeiten und Lebensweise nicht protzt; c) Mann mit einer Frau und einem reinen Familienleben. „Pietist“: a) ein Mensch, der ein frommes Leben führt; b) ein übertreibender, schwärmerischer, geschwätziger, weltabgewandter Frömmeler; „Liberal“: a) Anhänger des theologischen Liberalismus; b) Anhänger des politischen Liberalismus; c) Anhänger der biblischen Freiheit aufgrund von 2Kor 3,17, 1Kor 10,23 und Jak 1,25. „Institution“: a) die grundlegenden, symbolhaften Lehren und in besserem Sinne verstandenen Traditionen der Kirche; b) die über den Status einer juristischen Person verfügenden Einrichtungen der Kirche; c) äußere Formen der Ausübung der Religion; „Hierarchismus“: a) die Lostrennung einer Priesterschicht von den Laien; b) in strenger oder eben versteckter Unter- und Überordnung strukturierte Kirchenorganisation. „Romanismus-Ultramontanismus-Jesuitismus“: persönliche kirchliche Alleinherrschaft, strenger Hierarchismus und Organisationscharakter,

bindende persönliche Unterworfenheit, die im Verhältnis zur Organisation auf Unwissenheit im Glauben basiert, unkritische Gleichsetzung der Interessen der Religion und der Religionsorganisation.

Die ungarischen Reformierten haben sich trotz ihres auf einer breiten Skala der Interpretation aufgeteilten Selbstbewusstseins entlang einiger gemeinsamer Kristallisationspunkte in das System des ungarischen öffentlichen Rechts eingefügt. 1.) Glorreiche Vergangenheit bei Erhaltung von Sprache, nationaler Verfassung und nationalem Dasein. 2.) Bewusstsein des Verfolgtseins, Bewusstsein des Sichaufreibens in der Verfolgung. 3.) Bewusstsein der Mittelmäßigkeit der Gegenwart im Vergleich zur ruhmreichen Vergangenheit und zur Blütezeit des Weltprotestantismus. 4.) das Bewusstsein dessen, dass trotz der Mittelmäßigkeit der Gegenwart allein das reformierte Dasein Unterpfand der ungarischen Zukunft ist. 5.) Bewusstsein der gemeinschaftlichen Moralität „im Dienste der Nation“, das sich bei den jeweils Einzelnen und den jeweiligen kirchlichen Richtungen in unterschiedlichem Maße entlang der Pole von Sakralität-Politikum-Humanität kristallisiert. 6.) Nach außen hin eine sehr starke Kontroverse gegenüber der Daseinsform der römischen Religion, nach innen die Möglichkeiten des Kompromisses mit manchen seiner Vorteile. Trotz seiner Widersprüche und jahrzehntelangen Diskussionen kann man sagen, dass das reformierte Selbstbewusstsein des 19. Jahrhunderts über ein zeitliches, auch der Transzendenz nicht entbehrendes Sendungsbewusstsein verfügte, das ungeachtet aller Krisengefühle massive geistige und moralische Reserven mobilisieren konnte, mit denen auf Schauplätzen der nationalen Politik nach wie vor zu rechnen war.

SZÉLL KÁLMÁN PÉNZÜGYMINISZTERSEGE ÉS LEMONDÁSÁNAK KÖRÜLMÉNYEI

IFJÚKOR ÉS PÁLYAKEZDÉS

Széll Kálmán a Vas vármegyei Gasztonyban látta meg a napvilágot 1843. június 8-án egy katolikus, tekintélyes középirtokos nemesi család első gyermekeként. Előbb a soproni bencéseknél, majd a szombathelyi premontrei gimnáziumban tanult, 1861-ben tette le az érettségi vizsgát. Tanulmányait a pesti egyetemen folytatta, ahol 1865-ben jogi doktorátust szerzett. A kortársai által széles körben elismert, alapos közgazdaságtani és pénzügyi ismereteire – amelyek jelentős mértékben hozzájárultak politikai sikereihez – önművelő módon tett szert.¹ Édesapja, Széll József az 1844. évi pozsonyi országgyűlésen Vas egyik követe volt, majd 1847-ben alispánná választották. A szabadságharc folyamán a vármegye kormánybiztosává nevezték ki, erről a tisztségéről 1849 áprilisában, a debreceni trónfosztás hatására mondott le. A vármegyerendszer helyreállítása után, 1860 őszén Széll Józsefet újra alispánná, 1865-ben pedig Deák-párti országgyűlési képviselővé választották. Mandátumáról 1867-ben lemondott, mert az Andrássy-kormány Vas vármegye főispáni helytartójává nevezte ki, mely tisztséget 1871-ig viselte.²

Az ifjú Széll Kálmán tehát apja nyomdokain járva választotta a politikai pályát. A rögs út egyengetéséhez édesapja természetesen felhasználta kapcsolatait, melyek közül a legértékesebb Deák Ferencel való barátsága volt. Deákot távoli rokoni szálak is fűzték a Széll családhoz, és már gyermekként megismerte Széll Kálmánt, akiről igen jó véleménnyel volt.³ A közgazdaságtani és pénzügyi ismereteit is a „haza

¹ Sárkány Sándorné Halász Teréz: *Széll Kálmán életrajza*. Budapest, 1943. 7–8; 14. (Továbbiakban S. Halász). Több szempontból elavult, mégis adatgazdag munka, melynek értékét elsősorban a Széll Kálmán személyes irathagyatékában talált levelekből és más dokumentumokból közölt forrásrészek adják, hiszen ezek az iratok azóta már megsemmisültek. Modern, tudományos igényeket kielégítő biográfia eddig még nem készült Széll Kálmánról.

² Uo. 6.; 8.; 17.

³ Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona: *Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéből*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt, Budapest, 1926. 119–120.

bölcsének” ösztönzésére kezdte el gyarapítani.⁴ A Deák Ferenczel való kapcsolat azonban akkor vált igazán erőssé, amikor 1867 szeptemberében Széll Kálmán feleségül vette a költő lányát, Vörösmarty Ilonát, akinek Deák volt a gyámja.⁵ A következő években – míg egészsége engedte – Deák gyámleányánál és vejénél, Rátóton töltötte a nyarakat, ahol rendszerint sokan meglátogatták az országos politika irányítói közül.⁶

Időközben Széll Kálmán pályája meredeken ívelt felfelé. Vas megyében 1867-ben szolgabíró lett, 1868 tavaszán pedig egy időközi választáson országgyűlési képviselővé választották a szentgotthárdi kerületben, természetesen Deák-párti programmal.⁷ Ettől kezdve egészen 1915-ben bekövetkezett haláláig tagja maradt a képviselőháznak.⁸ Az országgyűlésben kezdettől fogva igen aktív volt, előbb jegyzővé, majd a pénzügyi bizottság előadójává választották. Andrássy Gyula már 1871-ben felkínálta az akkor még csak 28 éves Széll Kálmánnak a Horvát Boldizsár lemondásával megüresedett igazságügy-miniszteri posztot, ő azonban nem fogadta el azt. Lónyay Menyhért és Szilágyi József is megpróbálták bevonni kormányukba pénzügy-miniszterként, de Széll egyelőre minden ilyen kísérletet hárított.⁹ Egyetérthetünk Horánszky Lajossal, miszerint „lehet, hogy Deák döntő pártfogása nélkül ennek a pályafutásnak sikerei lassúbb fejlődést vettek volna, de az is bizonyos, hogy ha volt valaki e korban, ki a gyors emelkedésre mindenképpen rászolgált, az Széll Kálmán volt, kinek tehetsége és rátermettsége a tűzpróbát minden tekintetben kiállotta”.¹⁰ Deák támogatása természetesen inkább közvetve érvényesült, nem tudunk olyan pozícióról, melybe Széllt közvetlenül Deák kérésére vagy közbenjárására választották meg.

⁴ Pölöskei Ferenc: *A magyar parlamentarizmus a századfordulón. Politikusok és intézmények*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2001. 98.

⁵ Széll Kálmán i. m. 120.

⁶ Uo. 133–134

⁷ S. Halász i. m. 10; 17. A választókerület korábbi képviselője, Szabadfy Sándor elhunyt.

⁸ 1868–1881 között a szentgotthárdi, 1881–1884 között a pozsonyi 2. számú, 1884–1892 között a kőszegi, 1892-től haláláig pedig ismét a szentgotthárdi kerületet képviselte ’67-es programmal. Lásd: Ilonszky Gabriella: *Képviselők és képviselő Magyarországon a 19. és 20. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009. CD-melléklet, valamint az egyes országgyűlési almanachokat, melyek digitálisan is elérhetőek az Országgyűlési Könyvtár honlapjáról: <http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/almanach.html> (2014. 09. 14.)

⁹ Halász Imre: *Széll Kálmánról. Nyugat*, 1915/17. szám. (Online: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.html> 2014. 09. 11.)

¹⁰ Horánszky Lajos: *Tisza István és kora*. Sajtó alá rendezte: Horánszky Nándor. Tellér Kiadó, Budapest, 1994. 344.

A SIKERES PÉNZÜGYMINISZTER

Széll Kálmán remek taktikai érzékről tett tanúbizonyságot, mikor Lónyay és Szlávy invitálását is visszautasította, a magyar államháztartás ugyanis az 1870-es évek első felében, különösen az 1873-as gazdasági válság után nagyon nehéz helyzetbe került. Az állami kiadások 1868 és 1873 között 147,5 millió forintról 251,2 millióra, vagyis mintegy 70%-kal növekedtek. A kiadások megugrásával a bevételek nem tudtak lépést tartani, 1868–1873 között 154,1 millióról csak 18%-kal, 181,7 millióra emelkedtek. A hiányt, valamint a kiemelten fontos állami beruházásokkal (pl. vasútépítésekkel, építkezésekkel) kapcsolatos kiadásokat ezért az állam kölcsönökből fedezte: 1867–1872 között mintegy 193 millió forintnyi hitel felvételére került sor.¹¹

A több szempontból válságos 1873-as év nyarán Magyarországot csak egy hajszál választotta el a csődtől, Kerkapoly Károly pénzügyminiszter ugyanis július végén még nem tudta, hogy augusztusban miből fogja kifizetni az állami tisztviselőket. Az utolsó napokban összekoldult rövid lejáratú hitelekből tengődött az állam, míg az év végén sikerült egy újabb 153 millió forintos kölcsönhöz jutni, igen súlyos feltételek mellett.¹² Ettől kezdve az állami pénzügyek konszolidációja vált az egyik legsürgetőbb feladattá. A józanul gondolkodók – akik közé joggal sorolhatjuk Széll Kálmánt – azonban tudták, hogy mindehhez elengedhetetlen a szigorú takarékoság és az adóterhek jelentős megemelése. A népszerűtlen intézkedések következményét viszont csak egy erős és egységes kormánypárt által támogatott pénzügyminiszter viselhette el, az 1875-ös pártegyesülés előtt pedig Széll nem látta megfelelőnek a háttérteret elképzelései megvalósításához.

A pénzügyi összeomlás réme mindazonáltal erőteljes lökést adott a Deák-párt és a Balközép Párt egyesülési folyamatához.¹³ Ghyczy Kálmán, a Balközép elnöke és „egyetlen valódi pénzügyi kapacitása”¹⁴ előbb kilépett pártjából, majd 1873 decemberében létrehozta a mintegy 30 főt számláló Középpártot. Az 1874 márciusában megalakuló Bittó-kormányban pedig – a király és más vezető politikusok hosszas

¹¹ Katus László: Magyarország államháztartása a dualizmus korában. In: Dévényi Anna–Rab Virág (szerk.): *Receptek válságra. Pénz és gazdaság a 20. század első felében*. Pro Pannonia Kiadó, Pécs, 2007. 81–96. 81.

¹² Uo. 82. A kölcsön első felét már 1878-ban vissza kellett fizetni.

¹³ A „fúziós frazeológia” szerint a két párt egyesülésére eleve azért volt szükség, hogy így az eddig megosztott erőknél eztán összefogva sikerül kilábalniuk a pénzügyi válságból. Szász Zoltán: A konzervatív liberalizmus kora. A dualista rendszer konszolidált időszaka. In: Kovács Endre (főszerk.): *Magyarország története tíz kötetben. VI/2. Magyarország története 1848–1890*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 1165–1333; 1170. Valójában a fúzió nélkül mind a Deák-pártra, mind a Balközép Pártra elgyengülés és bomlás várt volna.

¹⁴ Halász i.m.

rábeszélésére – elvállalta a pénzügyi tárcát.¹⁵ Hosszú távon ő is csak adóemeléssel, szigorú megszorításokkal és az adóbehajtás hatékonyságának fokozásával tudta elképzelni az állami pénzügyek rendezését. A képviselőházban is ilyen értelemben nyilatkozott, az 1875. évi költségvetés kapcsán pedig beterjesztette az ezzel kapcsolatos javaslatait, felvállalva a népszerűtlenséget. Az ösztűz nem maradt el, a Deák-párt és a Balközép soraiból is támadták az adóemelési koncepciót, Tisza Kálmán a költségvetési tervezetet még a részletes tárgyalás alapjául sem volt hajlandó elfogadni. Ghyczy pénzügyminisztersége mindazonáltal úttörő jellegű volt, mert a fúzió után Széll Kálmán többé-kevésbé az ő javaslataira támaszkodva kezdett hozzá a pénzügyi konszolidáció megvalósításához.¹⁶

Miután 1875. március 1-jén végre megtörtént az egyesülés és megalakult a Szabadelvű Párt – a folyamatban Széll Kálmán is fontos szerepet vállalt, őrá bízta ugyanis, hogy Deák véleményét kipuhatolja, és megnyerje hozzájárulását a fúzióhoz,¹⁷ – a március 2-án kinevezett Wenckheim-kormányban Széll elvállalta a pénzügyminiszterséget. A nyári választásokat a Szabadelvű Párt hatalmas fölényrel, 80% feletti aránnyal nyerte meg, így a pénzügyi rendezéshez szükséges politikai háttér immár adott volt. A választások után miniszterelnökké kinevezett Tisza Kálmán és pénzügyminisztere azonban több dologban sem értett egyet. Tisza csak nehezen adta be a derekát a Széll által szorgalmazott adóemelési kérdésében, mert félt a népszerűségvesztéstől. Miután Tisza felmondta az osztrákokkal érvényben lévő gazdasági kiegyezést, hogy Magyarország számára előnyösebb feltételeket harcoljon ki, az önálló magyar jegybank kérdésében is véleménykülönbség volt köztük, Széll azonban politikai belátásból nem bírálta nyilvánosan a miniszterelnök törekvéseit.¹⁸ A hosszan elhúzódó kiegyezési tárgyalásokban pénzügyminiszterként természetesen fontos szerepet játszott.

Széll nagy energiával látott hozzá a szanálás munkálataihoz, bár egyelőre szigorú megszorításokon és adóemelésen kívül mást ő sem tudott kitalálni, a kedvezőtlen hitelek átalakításának programjával csak az év végén állt elő. A minisztériumok kiadásait a lehető legkisebbre, mintegy 8,6 millióval csökkentette, igyekezett megszabadulni a gazdaságtalan állami vállalatoktól, lehetőség szerint minden állami beruházást leállított, még a királyi törvényszékek számának szűkítését is kiharcolta.

¹⁵ Az eseményeket részletesen elemzi: Szigeti István: „Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni.” Ghyczy Kálmán élete és politikai pályája (1808–1888). Gondolat Kiadó, Budapest, 2012. 282–284; 290–293.

¹⁶ Szigeti i.m. 295; 302–305. Halász i.m.; Matlekovits Sándor: *Magyarország államháztartásának története 1867–1893*. Budapest, 1894. II. kötet 3–6.

¹⁷ Széll Kálmánné i.m. 143.

¹⁸ Halász i.m.

Mégis megvásárolta a csődbe jutott keleti és a tiszai vasutat, mert amellett, hogy így a tönkrement vasúti vállalkozások kamatgaranciáját kifizette a befektetőknek, állami kézbe került egy 600 km hosszú, stratégiaiilag kiemelten fontos vasútvonal, ami jelentősen javított az ország hitelképességén.¹⁹

Széll az adórendszer reformjába is hamar belefogott. Az általános jövedelmi pótdoból már 1876-ra mintegy 8 millió forint bevételre számított.²⁰ Sor került a kereseti adó újraszabályozására is, ami már 1867 óta váratott magára, mert a korábbi kormányok tulajdonképpen több-kevesebb módosítással átvették a Bach-korszakban bevezetett rendszert, és annak hatályát évről évre kitolták. Az új törvény pontosította és egységesítette az egyébként igen összetett keresetadó osztályait és alosztályait, megállapította az általuk fizetendő direkt összegű vagy százalékkulcsos adót (attól függően, hogy az adóalany melyik fizetési osztályba tartozott).²¹ További új, egyenes adónemként ekkor vezették be a szállítási adót, a bányaadót, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adóját, a tőkekamato- és járadékadót, valamint a vadászati és fegyveradót,²² melyekkel elsősorban a modern tőkés gazdasági tevékenységből származó jövedelmek megadóztatása volt a cél. Az adóalapok növekedése folytán ezeknek az új adóknak a hozadéka gyorsabban emelkedett, mint az egyenes adók korábbi gerincét alkotó föld- és a házadóé. Ettől függetlenül 1875-ben megindították az új földadókataszter felmérés munkálatait is,²³ amitől Széll szintén több milliós bevétel-növekedést várt, az azonban csak 1884-re készült el.²⁴

Jóval nehezebbnek ígérkezett a közvetett adók reformja, mert a szeszre, a sörre, és a cukorra kivetett fogyasztási adók újraszabályozását csak az osztrák kormánnyal együttműködve lehetett megoldani, így ennek a kérdésnek a rendezése is a folya-

¹⁹ Katus i.m. 82; Szász i.m. 1171; S. Halász i.m. 43. A keleti vasút lehetőség szerinti megvásárlásáról már az 1875. november 21-i minisztertanácson döntöttek. (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára /a továbbiakban: MNL OL/, K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Az 1875. november 21-i minisztertanács jegyzőkönyve, 3. napirendi pont). Széll Kálmán és Péchy Tamás közmunka- és közlekedésügyi miniszter 1876. január 13-án tettek jelentést a minisztertanácsnak a tárgyalások állásáról és a felvásárlás pénzügyi vonatkozásairól. (MNL OL K 27. Az 1876. január 13-i minisztertanács jegyzőkönyve, 2. napirendi pont). A szerződést 1876. január 20-án kötötték meg, és azt az 1876. évi L. törvénycikk hagyta jóvá. A magyar állam 5%-os kamatozású államkötvényekkel fizette ki a részvényeseket, 9 989 300 forint értékben.

²⁰ Matlekovits i.m. 4. A jövedelmi pótdadó adókulcsának mértékét 1876-ra 3,5%-ban határozta meg, a későbbiekre nézve pedig úgy rendelkezett, hogy azt évről-évre a költségvetési törvényben fogják megszabni. (1875. évi XLVII. törvénycikk, 13.§)

²¹ 1875. évi XXIX. törvénycikk.

²² 1875. évi XX.; XXI.; XXII.; XXIV.; XVII. törvénycikkek.

²³ 1875. évi VII. törvénycikk a földadó szabályozásáról.

²⁴ Katus i. m. 84;

matban lévő gazdasági kiegyezési tárgyalásokra várt.²⁵ A cukoradóról és a szeszadóról szóló törvényeket végül 1878 februárjában, az új kereskedelmi és vámszövetséggel kapcsolatos törvénycsomag részeként szavazta meg az országgyűlés.²⁶ A borra és húsról kivetett fogyasztási adó módosításáról viszont már 1875-ben döntöttek. Ettől kezdve az adót kiterjesztették a lőrére²⁷ és a házi használatra szánt borra is, valamint Budapesten a vadhúsokra, az egyes termékekre vonatkozó adótételekről pedig új táblázatot készítettek.²⁸ Az 1876. évi VI. törvénycikk a dohánytermékek után fizetendő illeték mértékét növelte meg. A saját használatra termelt dohány esetében négyszögölenként a korábbi 20-ról 40 krajcár-ra emelkedett az adó (3.§). Akik a kincstár részére vagy külkereskedelemre termeltek dohányt, azok saját használatra 10 kg-t hagyhattak meg egy évre, és minden fél kg után 30 krajcárt kellett fizetniük (6.§). Az új törvény az esetleges kihágások büntetésén is szigorított. Széll tehát a közvetett adókból is szeretett volna minél nagyobb állami jövedelemre szert tenni, az adórendszer szerkezeti átalakítása során a bevételek súlypontját azonban végül csak az 1880-as évek második felére sikerült áthelyezni a közvetett adókra.

Széll a pénzügyi adminisztráció és az adóztatás hatékonyabbá és pontosabbá tételét, az adóhátralékok behajtásának szigorítását is programja markáns részévé tette,²⁹ hiszen a törvények által előírt adókat be is kellett szedni. Ezen a téren bőven volt hová fejlődni, a magyar társadalom adózási morálja ugyanis nagyon alacsony szinten állt. „Az akkori generáció perhorreszkált minden adót, [...] s személyes bántalomnak vette a fizetési kötelezettséget. Virtust csinált belőle, ha kijátszhatja az adószedőt”.³⁰ Az 1870-es években az egyenes adók mintegy felét csak erőltetett behajtás és végrehajtás útján lehetett beszedni.³¹ A közadók kezeléséről szóló 1876. évi XV. törvénycikk igyekezett az adózási rendszert hatékonyabbá és szigorúbbá tenni.

Ezekkel az intézkedésekkel Széllnek ugyan nem sikerült teljesen megszüntetnie a deficitet, de jelentősen leszorította azt. Az 1875-ös büdzsében előirányzott hiány 21,67 millió forintot tett ki³², az 1876-os költségvetésben pedig 8,37 milliós, az 1877-

²⁵ Szász i. m. 1172. A fogyasztási adót a gyárak fizették annak az országnak, ahol a telephelyük volt. A Magyarországon eladott sör és cukor nagy részét osztrák gyárak termelték, amelyek Ausztriának fizették az adót. A magyar államot így ért veszteséget 6–13 millió forint-ra becsülték.

²⁶ 1878. évi XXIII. és XXIV. törvénycikkek.

²⁷ Szőlőtörkölyre öntött vízből készített, enyhe szeszes ital.

²⁸ 1875. évi XXVIII. törvénycikk.

²⁹ S. Halász i. m. 43–44; Matlekovits i. m. 5.; Szász i. m. 1172.

³⁰ Hoitsy Pál: Tisza Kálmán korszaka. In: Balla Antal (szerk.): *A magyar országgyűlés története 1867–1927*. Légrády Nyomda és Könyvkiadó Rt, Budapest, 1927, 95–115., 96.

³¹ Szász i. m. 1172.

³² 1875. évi XXIII. törvénycikk az 1875. évi államköltségvetésről, 4. §.

esben 20,5 milliós hiánnyal számolt Széll.³³ Az adóbevételek ugyan egyelőre nem a várt mértékben növekedtek, és váratlan kiadások is keletkeztek, az államháztartás azonban már így sokkal kedvezőbb képet mutatott, mint mikor azt Széll mintegy 60 milliós hiánnyal átvette.³⁴ Az 1878-ra előirányzott költségvetésben 21,1 milliós hiány szerepelt,³⁵ ebben az évben azonban a boszniai okkupációra való felkészülés, majd a hadműveletek megindítása folytán teljesen új pénzügyi körülmények támadtak.

Egyrészt azért, hogy ezeket a hiányokat fedezze, másrészt az adók egyenlőtlen befolyása miatt Széll is államkölcsön felvételére szorult.³⁶ Elődei káros gyakorlatával szakítva azonban kezdettől fogva hosszú lejáratú járadékkölcsönben gondolkodott, amelyek kevésbé terhelik meg a költségvetést. Már 1875 szeptemberében bejelentette, hogy mielőbb konverzálni szeretné az ínséges időkben, roppant kedvezőtlen feltételekkel felvett 153 milliós hitelt, lehetőleg járadékkölcsönné alakítva azt.³⁷ Az idő sürgetett, mert a 153 milliós kölcsön első felét már 1878-ban vissza kellett fizetni. Széll nem is késlekedett, 1875. december 6-án a minisztertanácsban bemutatta a tárgyalásai eredményeként már megkötött hitelszerződést és az ezzel kapcsolatban beterjeszteni kívánt törvényjavaslatát egy 80 milliós járadékkölcsön felvételéről, melyet a kormánytagok jóváhagytak,³⁸ a képviselőház pedig a javaslatot rövidesen megszavazta.³⁹ A magyar állam 80 millió aranyforint névértékű, 6%-os kamatozású járadékkötvényt bocsátott ki, két részletben, melyeket a nemzetközi tőkepiacon kívánt elhelyezni.⁴⁰ Segítette ezt a törekvést, hogy az európai piacok lassan kezdték kiheverni a korábbi válságot, ezáltal javultak a feltételek. Az üzletet végül a magyar államnak már korábban is sokat hitelező (viszont éppen emiatt nem túl népszerű) Rotschild-konzorciummal sikerült nyélbe ütni.⁴¹ A befolyt összeget a tör-

³³ 1875. évi LV. törvénycikk az 1876. évi államköltségvetésről, 4. §; 1876. évi XLVI. törvénycikk az 1877. évi államköltségvetésről, 4. §.

³⁴ Halász i. m.; Szász i. m. 1170.

³⁵ 1878. évi XVII. törvénycikk az 1878. évi államköltségvetésről, 4. §.

³⁶ Az agrárállamokra jellemző módon az egyenes adók jelentős részének befizetésére csak az év második felében, a termény betakarítása után került sor, az állami kiadások többsége viszont az év elejére esett. Matlekovits i. m. 6; Szász i. m. 1171–1172.

³⁷ Matlekovits i. m. 7.

³⁸ MNL OL K27. Az 1875. december 6-i minisztertanács jegyzőkönyve, 1. napirendi pont.

³⁹ 1875. évi XLIX. törvénycikk.

⁴⁰ Katus i. m. 83.

⁴¹ S. Halász i. m. 44–45; Halász i. m. A konzorciumban a londoni, bécsi, párizsi és frankfurti Rotschild-bankház mellett többek között Wodianer Mór és Sina György bécsi bankjai, a budapesti Magyar Általános Hitelbank és nem utolsósorban a berlini Disconto-Gesellschaft volt benne. (Lásd az 1875. december 6-i minisztertanács jegyzőkönyvét.) Széllnek sikerült megnyerni a Disconto-Gesellschaft vezetőjét, Adolph von Hansemannt, aki azután a kezdetben szkeptikus Rotschildokat is meggyőzte.

vényi felhatalmazás alapján tartalékok képzésére és vasúti beruházásokra is költötte a kormány,⁴² a pénz jelentős részét azonban Széll a 153 milliós hitel konverziójára szánta. Csak az 1876 tavaszára időzített második 40 milliós részletből 20-22 millió forintot fordított a korábbi kölcsönök kiváltására.⁴³

Széll pénzügyminiszteri működésének ez volt az egyik, ha nem a legnagyobb sikere, mert az akció mintájára megindulhatott a korábbi, kedvezőtlen feltételekkel felvett államkölcsönök teljes átalakítása, ami az ő lemondása után is folytatódott: 1875–1880 között összesen 400 millió forint névértékű 6%-os aranyjáradék-kötvényt sikerült elhelyezni a nemzetközi pénzpiacon. Az 1880-as évek második felében pedig ezeket a kötvényeket is sikerült 4%-osra konvertálni.⁴⁴

Képviselőtársa, Móricz Pál szerint „el kell ismerni, hogy olyan memóriája volt Széll Kálmánnak és olyan iskolázott nyelve, hogy a számok tömkelegében soha egy betűt sem hibázott, oly tárgyi ismeretével bírt ezen költségvetéseknek, melyek másokat csodálkozásra buzdítottak, oly kitartó szorgalmat tanúsított, melyhez hasonlót keveset vagy éppen nem mutathattak fel azelőtt”. Széll előadásai „értelmesek”, bár sokszor „igen terjedelmesek” voltak.⁴⁵

Tisza Kálmán és kormánya az új gazdasági kiegyezéstől a magyar állami bevételek jelentős növekedését is várta, amellet persze, hogy Tisza korábbi ellenzéki programjának legalább néhány elemét megpróbálta kiharcolni, és így maga mellett tartani régi híveit. A Magyarországra nézve kedvezőbb vámtarifák kiharcolása, a fogyasztási adók elosztásának módosítása, valamint az önálló, vagy legalábbis a teljes paritás alapján álló jegybank megteremtése céljából megindított tárgyalások azonban nem hozták meg a várt sikert.⁴⁶ Széll nem helyeselte Tisza tárgyalási stratégiáját, a miniszterelnök ugyanis a jegybankkal kapcsolatos követeléseit állította a középpontba, Széll viszont inkább a fogyasztási adókra helyezte volna a hangsúlyt, mert az önálló jegybank megteremtését amúgy sem tartotta lehetségesnek.⁴⁷ A vá-
mok kérdésében kompromisszum született az osztrák féllel, a fogyasztási adók elosz-

⁴² 1875. évi XLIX. törvénycikk.

⁴³ MNL OL K 27. Az 1876. január 12-i minisztertanács jegyzőkönyve 1. napirendi pont. Továbbá az 1876. évi I. törvénycikk.

⁴⁴ Katus i. m. 83.

⁴⁵ Móricz Pál: *A magyar országgyűlési pártok küzdelmei a Deák és Balközép pártok egybeolvadásáig*. II. kötet. Budapest, 1892. 58.

⁴⁶ A kiegyezési tárgyalásokról és a belpolitikai következményekről részletes leírást ad: Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. (Reprint). 154–164. Továbbá: Szász i. m. 1173–1180.

⁴⁷ S. Halász i. m. 45–49. „Magától Széll Kálmántól hallottam, hogy a kiegyezési alkudozások elején azt mondta Tiszának: Adok egy esztendei időt a bankügyben, addig nem nyilatkozom az önálló bank ellen. Csináljátok meg, ha tudjátok.” (Halász, i. m.)

tása tekintetében viszont nem sikerült a Magyarország számára hátrányos szisztémán változtatni.⁴⁸

Széll a bankkérdésben a Tisza és a közte meglévő ellentétet igyekezett mielőbb feloldani, és beláttatni Tiszával az önálló jegybank felállításának lehetetlenségét. Azt javasolta, hogy Tisza Lajost, a miniszterelnök öccsét küldjék Londonba, hogy kipuhatolja az ottani pénzügyi vezetők véleményét, miszerint egy önálló magyar nemzeti bank felállítható-e financiaális nehézségek és más veszélyek nélkül. Arra az esetre, ha igennel felelnének, azt ígérte Tiszának, hogy beadja a derekát és támogatni fogja követeléseit. Széll részéről ez az akció remek taktikai húzás volt, hiszen ő is, Tisza is tudta, hogy milyen válasz fog érkezni Londonból, saját öccsének kiküldetését azonban a miniszterelnök mégsem vétőzhatta meg. Tisza Lajos angliai útja természetesen a Széll által előre jelzett eredménnyel zárult, a fontosabb bankházak vezetői az adott körülmények között abszurdumnak nyilvánították az önálló jegybank tervét.⁴⁹ A hosszúra nyúló és nehéz tárgyalások után a bankügyben végül 1877 februárjában született meg az egyezés, a paritás azonban csak részlegesen érvényesült.⁵⁰

A VÁLSÁGOS 1878-AS ÉV

Széll Kálmán 1878. szeptemberi lemondása kapcsán fontos kiemelni, hogy a kormány helyzete az év során egyre nehezebbé vált, és a folyamat még jóval Bosznia és Hercegovina megszállásának elindítása előtt kezdődött; az okkupáció hónapjai tulajdonképpen már a végkifejletet jelentették. Széll tehát már egy vihar felé sodródó hajót hagyott el, miközben önmagát sem kímélte, hiszen a következményekkel (Ferenc József, Tisza Kálmán és mások neheztelése) valószínűleg előre számolt. Bár Tisza a minisztereknek, a királynak és az október végén megnyíló országgyűlésnek

⁴⁸ Csak annyit sikerült elérni, hogy a kieső bevételekért a magyar állam részleges kárpótlást kapjon Ausztriától. Szász i. m. 1175.

⁴⁹ S. Halász i. m. 46–47; Halász i. m.

⁵⁰ Az Osztrák Nemzeti Bank dualista alapon történő átszervezését Tisza csak 1877. február 7-i lemondásával tudta kicsikarni. Az uralkodó személyesen lépett közbe az osztrák kormánynál és a jegybank vezetésénél a kompromisszum érdekében, majd február 26-án újra kinevezte a Tisza-kormányt. A jegybankot Osztrák–Magyar Bankká keresztelték, és kötelezték, hogy Budapesten a béccsivel egyenrangú igazgatóságot létesítsen, növelje magyarországi fiókjainak számát, valamint a magyar pénzügyi igényeinek kielégítésére minimum 50 millió forintnyi tőkét biztosítson a budapesti főintézet rendelkezésére. A bank élén felváltva egy magyar és egy osztrák kormányzó állt, akit az uralkodó nevezett ki, a bank főtanácsában azonban többnyire osztrák tagok ültek. Szász i. m. 1177–1178; Gratz i. m. 161–162; S. Halász i. m. 51.

is Széll kiválásával indokolta a kormány lemondását,⁵¹ valójában a hajót akkor is elérte volna a vihar, ha Széll a fedélzeten marad.

A sok energiát felemésztő tárgyalások után megkötött új kereskedelmi és vám-szerződés, illetve az új jegybank-szabadalom politikai és gazdasági tekintetben is lényegesen alulmúlták az előzetes elvárásokat. A kudarc hatására sok csalódott képviselő kilépett a Szabadelvű Pártból, a korábbi 80%-os többség kezdett lemorzsolódni. Ilyen körülmények között a keleti válság kiéleződése komoly veszélyt jelentett a kormány számára, ugyanis a legnehezebb hónapok (1878 tele és tavasza) egybees-tek a gazdasági kiegyezési tárgyalások befejező szakaszával és a törvényjavaslatok képviselőházi vitájával. A magyarországi közvélemény nem helyeselte a Monarchia hivatalos külpolitikáját, nyíltan törökbarát volt és az Oroszországgal szembeni fegy-veres fellépést szerette volna.⁵²

Tiszának és a kormánynak azonban a nyilvánosság előtt fel kellett sorakoznia a közös minisztertanácsokon egyeztetett külpolitikai irányvonal mögé és a magyar országgyűlésben is meg kellett védenie azt az ellenzék támadásaitól, még akkor is, ha azzal maga sem értett feltétlenül egyet.⁵³ A kabinet tehát többfrontos harc vívására kényszerült. A gyakori interpellációkra reagálva Tisza „[...] élesen beszélt, ha ez szükséges volt, konciliánsan, ha ez lehetőnek látszott, de mindig eltalálta azt a han-got, amellyel meg tudta akadályozni, hogy a népmozgalom megzavarja András-sy terveit.”⁵⁴

A török–szerb háború megindulása után a magyarországi szerbek magatartása különösen aggasztó volt. Svetozar Mileticet, a radikális szerb nemzetiségi képviselőt és a *Zastava* tulajdonosát szerették volna elhallgattatni. A kormány által a délvidékre

⁵¹ Lásd: MNL OL K 27. Az 1878. szeptember 29-i minisztertanács jegyzőkönyve, 5. napirendi pont. Továbbá: Az 1878–1881-es országgyűlés képviselőházi naplója, I. kötet, 57–58.

⁵² Az orosz–török háborúval és az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai törekvéseivel kapcsolat-ban lásd: Palotás Emil: *Heeresleitung und Balkanpläne in Österreich-Ungarn in den Krisen-jahren 1875–1878*. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae*. 21. Budapest, 1981, 187–205. Valamint: Diószegi István: A keleti kérdés és az osztrák-magyar kül-politika. In: Kovács Endre (főszerk.): *Magyarország története tíz kötetben. VI/2. Magyarország története 1848–1890*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 1181–1193. A '67-es alapon álló Jobboldali Ellenzék szempontjából elemzi az eseményeket: Apponyi Albert: *Emlékirataim. Ötven év. I. Ifjú-korom – Huszonöt év az ellenzéken*. Pantheon, Budapest, 1926. 92–103.

⁵³ Például az 1878. február 24-i közös minisztertanácscon Tisza határozottan támogatta (sőt ő egyedül) András-sy Oroszország elleni háborús tervét. (Diószegi i. m. 1187.). Hasonló volt a helyzet Bosznia-Hercegovina megszerzését illetően is, amit a közvélemény mellett Tisza sem akart. (Lásd Tisza András-syhoz írt, 1878. május 22-i levelét. Idézi: Kozári Mónika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003. 309–310.). Idehaza mégis támogatón nyilatkozott és közeli barátait is azzal nyugtatgatta, hogy az okkupáció egyáltalán nem lesz káros Magyarországra nézve. (Szigeti i. m. 312.)

⁵⁴ Gratz i. m. 175.

küldött főügyész először sajtóvétség miatt akarta perbe fogni, nem sikerült azonban a képviselőház illetékes bizottságával felfüggesztetni Miletic mentelmi jogát.⁵⁵

A törvényhozás nyári szünete alatt Tisza – Ferenc József és Andrássy támogatásával⁵⁶ – mégis keményen reagált, és őrizetbe vetette Mileticet Szerbia részére folytatott titkos toborzás, lázítás és felségsértés vádjával, akit aztán 18 hónapon keresztül vizsgálati fogságban tartottak. Az ősszel összeülő országgyűlés – több képviselő heves tiltakozása ellenére – az 1876. október 9-i ülésen tudomásul vette a kormány eljárását.⁵⁷ Mileticet 1878 januárjában ötévi szabadságvesztésre ítélték. Bár már 1879 novemberében amnesztiában részesült, az okkupáció kritikus hónapjaiban nem tudott ellenállást kifejteni, és így a szerb nemzetiség is nyugodtabb maradt.

Az oroszok átütő győzelmei után, 1877. december 16-án nagyszabású tömegmozdulásra került sor Budapesten. Miután mindinkább egyértelművé vált a kívüllők számára is, hogy a Monarchia Bosznia, Hercegovina és esetleg további török területek elfoglalására készül, a függetlenségi ellenzék által szervezett népgyűlés fegyveres beavatkozást sürgetett Oroszország ellen, az Oszmán Birodalom integritásának megóvása érdekében. Este a katonaság bevetésével kellett helyreállítani a rendet az utcákon. Ezek után a kormány a fővárosban és vidéken is korlátozta a gyülekezési szabadságot.⁵⁸

A Monarchia 1878 februárjában állt legközelebb a háborúhoz. A február 24-i közös minisztertanácson Andrássy Gyula közös külügyminiszter és Tisza Kálmán a magyar közvéleményt képviselve az oroszokkal szembeni fellépést szorgalmazták. Mint azonban ismeretes, a minisztertanács többi résztvevője a háború ellen szavazott. Ferenc József február 7-én még a gyors és teljes erőbedobással történő támadást indítványozta, méghozzá a két parlament kikerülésével, február 24-ére viszont ő is megváltoztatta korábbi álláspontját. Ebben bizonyára a rideg számok józanító hatása is fontos szerepet játszott. Bylandt-Rheidt közös hadügyminiszter szerint a hadsereg teljes mozgósításához és háromhavi fenntartásához 310 millió forintra lett volna szükség. Hofmann közös pénzügyminiszter közölte, hogy ezt az összeget csak fedezetlen kölcsönök felvételével lehetne előteremteni, és mindenképpen szükséges a két

⁵⁵ MNL OL K 27. Az 1876. május 16-i minisztertanács jegyzőkönyve, 8. napirendi pont. Valamint: Az 1875–1878-as országgyűlés képviselőházi naplója. VI. kötet, 88–93.

⁵⁶ Az 1876. szeptember 16-i minisztertanácson Ferenc József személyesen kért helyzetjelentést Tiszától a Miletic-ügy részleteiről. (MNL OL K 27, 37. ülés 3. napirendi pont.)

⁵⁷ Az 1875–1878-as országgyűlés képviselőházi naplója, VIII. kötet, 80.

⁵⁸ Gratz i. m. 176; Szász i. m. 1195. A Monarchia katonai vezetését már régóta foglalkoztatta a két török tartomány megszerzésének gondolata – elsősorban presztízs- és stratégiai szempontból, politikai és gazdasági érvek korántsem voltak meggyőzőek. A Monarchia hadvezetésének Bosznia-Hercegovinára vonatkozó terveiről bővebben lásd: Bencze László: *Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. 11–53.

parlament jóváhagyása. Véleménye szerint a Monarchia csak úgy vállalhatott volna háborút, ha azt a szövetségesként számításba jöhető Anglia finanszírozza, kezdetben 30 millió fontot tartott szükségesnek. Az angolok részéről azonban nem érkezett Bécsbe kielégítő válasz, így a február 24-i közös minisztertanácson az uralkodó is ellenezte a háborút a birodalom rossz anyagi helyzetére hivatkozva. Döntés született arról, hogy a Monarchiának egy európai konferencián kell érvényesítenie balkáni érdekeit, valamint felhatalmazást szereznie Bosznia és Hercegovina megszállására. A résztvevők elhatározták, hogy márciusban 60 millió forint hitel felvételéhez fog-nak engedélyt kérni a delegációktól. Ezt az összeget elegendőnek vélték az okkupáció költségeinek finanszírozására.⁵⁹

Március elején Hofmann mellett Széll és kollégáját, Sisino de Pretis osztrák pénzügyminisztert is bevonták a tanácskozásba, ugyanis fedezetet kellett találni a 60 milliós, „előre nem látott rendkívüli hadi költség” címén igényelt kölcsönre. Mindannyian aggályaiknak adtak hangot, és végül salomoni döntést hoztak: a delegációk előtt kerülni kell a hitel fedezetének kérdését, arról majd később határozni.⁶⁰ A magyar delegáció ellenzéki tagjai biztosítékot szerettek volna Andrásstól, hogy a kért összeget nem Bosznia és Hercegovina megszállására fogják fordítani. A külügyminiszter viszont minden ilyen indítványt határozottan visszautasított, amiből mindenki levonhatta a következtetést; a kért összeget azonban végül egyhangúlag megszavazták.⁶¹ A magyar képviselőházban május 17-én, a főrendiházban május 20-án elfogadták a hitelre vonatkozó törvényjavaslatot.⁶² A 60 millió Magyarországra eső része a kvóta (31,4%) értelmében 18.840.000 forintot tett ki, amit Széll 6%-os kamatozása aranyjárdék-kötvények értékesítése, valamint egyéb hitelműveletek útján vélt finanszírozhatónak.⁶³ Miután június 8-án az osztrák parlament is megszavazta a hitelt, június 9-én Ferenc József elrendelte az okkupáció végrehajtására kijelölt seregtestek mozgósítását.⁶⁴

Időközben átrendeződés zajlott le a pártviszonyokban. A Szabadelvű Pártból már az új kereskedelmi és vámszövetség miatt is több képviselői csoport kilépett, a keleti válság kapcsán pedig további pártelhagyásokra került sor. A távozók különböző

⁵⁹ MNL OL Mikrofilmtár, 1026-os tekercs. Az 1878. február 7-i és február 24-i közös minisztertanácsok jegyzőkönyvei.

⁶⁰ Bencze i. m. 45.

⁶¹ Gratz i. m. 177; Apponyi i. m. 100. Apponyi 60 helyett tévesen 80 milliós hitelre emlékszik. Az osztrák delegáció kevésbé mutatkozott készségesnek, március 20-án csak 39:20 arányban szavazták meg a hitelt. Bencze i. m. 46.

⁶² Az 1875–1878-as országgyűlés képviselőházi naplója, XVII. kötet, 354.; Az 1875–1878-as országgyűlés főrendiházi naplója, II. kötet, 504.

⁶³ 1878. évi IX. törvénycikk.

⁶⁴ Bencze i. m. 52.

frakciókat hoztak létre a képviselőházban (Független Szabadelvű Párt, Pártonkívüli Szabadelvű Párt). Ezek a laza pártalakulatok 1878. április 13-án egyesültek a Jobboldali Ellenzékkel, az így megalakuló új pártot pedig Egyesült Ellenzéknek nevezték el.⁶⁵ Persze ez az elvileg a kiegyezés alapján álló csoport közel sem volt homogén, a függetlenségek csak „habarékpártnak” nevezték őket. A kormánypárt viszont most már jobb és baloldaltól is számát tekintve jelentős ellenzékkel nézett szembe. Ráadásul a megmaradt szabadelvű képviselők támogatása sem volt magától értetődő, sem az új gazdasági kiegyezési törvényjavaslatok, sem a külpolitikai kérdések tekintetében.⁶⁶

A berlini a kongresszus (1878. június 13. – július 13.) kezdetének napján a kormány arra kérte a királyt, hogy idő előtt, lehetőleg személyesen rekessze be az országgyűlést, aminek Ferenc József június 30-án eleget is tett.⁶⁷ Így a Bosznia-Hercegovina, valamint a novibazári szandzsák megszállására vonatkozó mandátumot csak az október végén összeülő új országgyűlés tudta tárgyalni. Hasonló volt a helyzet Ausztriában is, ahol a külpolitikai fejlemények szintén kormányválságot okoztak. Adolf von Auersperg kabinetje már július 1-én lemondott, a Reichsrat szünetelt, és csak október 19-ére hívták össze.⁶⁸

Tisza a választásokat is igyekezett mielőbb lebonyolítani, mégsem sikerült azokat az okkupációs hadműveletek megindítása (július 29.) előtt megtartani. Így az augusztus 5–14-e között megrendezett választásokra már a boszniai veszteségekről szóló hírek is rányomták bélyegüket, különösen a maglaji és a tuzlai kudarc váltott ki heves reakciókat országszerte. A Szabadelvű Párt mandátumainak száma 93-al, a korábbi 332-ről 239-re csökkent, pedig Tisza igazán nem sajnálta a pénzt a jelöltek támogatására. Az Egyesült Ellenzék 75, a Függetlenségi Párt 76 főt tudott a parlamentbe juttatni, továbbá 9 nemzetiségi és 14 párton kívüli képviselő szerzett mandátumot.⁶⁹ A kormánypárti többség tehát 58%-ra apadt. Először maga Tisza is alulmaradt

⁶⁵ Németh Nikolett: A Jobboldali Ellenzék története. In: Réfi Attila–Sziklai István (szerk.): *Politikai pártok a 19–20. században*. MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, Budapest, 2008. 26–43. 42.

⁶⁶ A jegybank újjászervezésekor a magyar kormány átvállalta a banktól az 1850-es években felvett 80 milliós hitel törlesztési terheinek 30%-át, cserébe a jegybank éves tiszta jövedelmének 30%-áért. Ezzel kapcsolatban a képviselőház bankügyi bizottságának határozati javaslatát 1878. március 30-án név szerinti szavazással, mindössze 13 fős többséggel sikerült elfogadtatni. A 146 távolmaradó mutatja a kormánypárt egy részének ingadozását. Az 1875–1878-as országgyűlés képviselőházának naplója, XVI. kötet, 245–246.

⁶⁷ Szász i. m. 1195–1196; Kozári i. m. 313.

⁶⁸ Monori Wertheimer Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. III. kötet. MTA, Budapest, 1913, 205.

⁶⁹ Boros Zsuzsanna–Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2008. 156.

Debrecenben és végül Sepsiszentgyörgyön szerzett mandátumot,⁷⁰ Széll Kálmánt viszont ismét megválasztották Szentgotthárdon.⁷¹

A választások után sem egyszerűsödött a helyzet, sőt újabb gondok adódtak. A hadvezetés előzetesen túl optimista volt a hadjáratot illetően, sokkal több katona, idő és pénz kellett a sikerhez. A Dunántúl és az Alföld déli vármegyéiben különösen megnőtt az elégedetlenség, mert ezekről a területekről rendelték ki a földműveseket hosszú katonai fuvarokra. Több vármegyében megpróbálták a kabinet intézkedéseivel való szembeszegülést, ezeket a kísérleteket azonban erőlyesen felszámolták⁷² és a főispánokat utasították a kormány rendeleteinek kivételes rendszabályok alkalmazása melletti végrehajtására.⁷³

A szlavóniai vasutak gyorsított építése és üzembe helyezése alkotmányossági problémákat is felvetett, nem beszélve az anyagi áldozatokról. A Dalja (Dálya)–Vinkovci–Brod közötti szakasz mielőbbi kiépítése az utánpótlás miatt stratégiai szempontból kiemelten fontos volt. Azzal is lehetett érvelni, hogy így kevesebb fuvarra lenne szükség a civil lakosság részéről. A vonalak kiépítésére már volt felhatalmazása a kormánynak az országgyűléstől, az engedélyeztetést azonban a törvényhozás fenntartotta magának.⁷⁴ A hadvezetés és az uralkodó sürgetésére azonban a magyar minisztertanács vállalta, hogy „ámbár teljes tudatával van azon alkotmányos szempontból eredő nehézségeknek, melyekbe a dalja–vinkovczi vasúti vonal építésének engedélyezése ütközik [...] kész a mondott vonal kiépítése iránt saját felelősségre intézkedni”, és legkésőbb novemberre üzembe helyezi az említett szakaszt.⁷⁵ Mindezt másnap, a bécsi közös minisztertanácson is megerősítették a jelenlévő magyar kormánytagok. A gyorsított tempó miatt megemelkedett építési költségeket 3–4 millióra becsülték, mely összeg ellen Széllnek sem volt ellenvetése.⁷⁶

⁷⁰ Kozári i. m. 314.

⁷¹ Széll Kálmán 1943-as életrajzában a szerző tévesen állítja, hogy ezen a választáson Széll alulmaradt a függetlenségi jelölttel szemben, és Pozsony 2. számú választókerületében jutott mandátumhoz. (S. Halász i. m. 58.). Az eset a következő, 1881-es választások alkalmával történt meg, akkor Helfy Ignác csakugyan legyőzte Széllt Szentgotthárdon. Lásd: Sturm Albert (szerk.): *Országgyűlési almanach 1897–1901*. Budapest, 1897. 253; valamint a választási térképeket: <http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/valasztasiterkep/valasztasiterkep.html> (2014. 09. 29.)

⁷² Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye renitenskedő alispánját, Földváry Mihályt felfüggesztették és fegyelmi eljárást indítottak ellene, Somogy vármegyének az előfogatokra vonatkozó határozatait megsemmisítették. MNL OL K 27. Az 1878. augusztus 26-i és a szeptember 27-i (7. napirendi pont) minisztertanács jegyzőkönyvei.

⁷³ A főispánok kiterjesztett jogköréről: 1870. évi XLII. tc. 16.; 53.; 54. és 55. §.

⁷⁴ 1877. évi XXVI. törvénycikk, 3. és 6.§.

⁷⁵ MNL OL K 27, Az 1878. augusztus 9-i minisztertanács jegyzőkönyve, 1. napirendi pont, 7.

⁷⁶ MNL OL Mikrofilmtár, 1027-es tekercs, az 1878. augusztus 10-i közös minisztertanács jegyzőkönyve. Tisza és Széll mellett Péchy Tamás és Wenckheim Béla képviselték a magyar kormányt.

Az őszi közeledett, az okkupáció pedig a hadvezetés és a kormányok reményeivel ellentétben lassan haladt. Bár a Monarchia csapatai augusztus 19-én elfoglalták Szarajevót, az ellenállók tovább folytatták és Bosznia egész területére kiterjesztették a gerillaharcot, így az osztrák-magyar csapatoknak a tartományok minden egyes négyzetkilométeréért meg kellett küzdeniük. Augusztus folyamán újabb k. u. k.-hadosztályokat kellett bevetni, sőt még honvédalakulatokat is, melyeknek az országhatáron kívüli alkalmazásához szükség lett volna az országgyűlés jóváhagyására.⁷⁷ A mozgósított csapatok számával párhuzamosan a költségek is gyorsan emelkedtek. Ezek a fejlemények határozott lépésre sarkallták Széll Kálmánt, akiben már szeptember elejére megérlelődött a lemondás iránti szándék.

SZÉLL KÁLMÁN LEMONDÁSÁNAK KÖRÜLMÉNYEI

Mint azt már kifejtettem, Széll minisztersége alatt a magyar állam pénzügyi helyzete kedvező fordulatot vett – a hiányt sikerült lefaragni és kezelhetővé tenni, továbbá megindult a korábbi hitelek konverziója –, bár pénzügyi politikájának sikerei igazán az 1880-as évekre értek volna be. Mindkét ellenzéki párt részéről érték ugyan támadások az adóemelések miatt,⁷⁸ a stabil kormánypárti többségre támaszkodva Széll tulajdonképpen nyugodtan végezhetette munkáját. Tiszával, minisztertársaival, de a szélesebb közvéleménnyel is sikerült megértetnie és elfogadtatnia szigorú programjának szükségességét.

Azt mindenki sejthette, hogy a Bosznia és Hercegovina megszállásához szükséges rendkívüli kiadások veszélyeztetik Széll addigi eredményeit, dacos, tüntetőlegesen lemondása mégis általános megdöbbenést keltett. Úgy tűnik, távozásának hátterében két ok állt: a hadügyi vezetés – szerinte – túlzó követelései és feltételezett további hódító törekvései, amiknek mindenképpen gátat szeretett volna szabni. De a kettő közül vajon melyik volt a nyomósabb indok?

A kortársak közül többen is úgy gondolták, hogy Széll lemondása mögött igazából nem annyira a pénzügyi gondok álltak, inkább a katonai körök Bosznia-Hercegovinán és Novibazáron túli, akár Szalonikiig történő terjeszkedési vágyainak ellenzése. A hadvezetésnek ezekhez a tervekhez állítólag az uralkodó támogatását is sikerült megszereznie, így valós veszéllyé vált, hogy a Monarchia háborúba keveredik a többi nagyhatalommal, Széll azonban lemondásával keresztülhúzta számításait. Elbeszélésük hitelességét igazolandó ezek a szerzők magára Széll Kálmánra hivatkoztak.

⁷⁷ MNL OL K27. Az 1878. augusztus 21.-i minisztertanács jegyzőkönyve. A minisztertanács a törvényhozás szünetelésére hivatkozott. Továbbá: Szász i.m. 1196.

⁷⁸ Lásd például Berényi Ferenc felszólalását a jövedelmi adóról szóló törvényjavaslat vitájában. Az 1875–1878-as országgyűlés képviselőházának naplója, III. kötet, 14–15.

Halász Imre⁷⁹ a *Nyugat* 1915/17-es számában azt írta, hogy kérésére Széll Kálmán „[...] szíves volt részletesen kifejteni azokat az okokat, melyek rá nézve – meggyőződése szerint – a leköszönést erkölcsi kötelességgé tették. Erősen hangsúlyozta, hogy csak az ő visszalépése mentette meg a Monarchiát egy vészterhes konflakrációtól.” Miután 1878. augusztus–szeptember folyamán Boszniában újabb csapatokat kellett bevetni, és értelemszerűen a költségek is egyre emelkedtek, „világos lett ekkor a magyar pénzügyminiszter előtt, hogy többről van szó, mint Bosznia és Hercegovina megszállásának a berlini kongresszuson nyert mandátum értelmében való végrehajtásáról. [...] Széll Kálmán nyíltan állást foglalt minden kalandos politikai terv ellen s azok ellen kötelességének tartotta latba vetni a legerősebb érvet, bejelentette lemondását. [...] Nyilvánvaló az eredmény, mely abban állt, hogy a messzemenő tervek elejtettek.”⁸⁰

Klein Ödön⁸¹ 1922-ben kiadott művében szintén úgy vélte, hogy Széllt nem a költségek, hanem csak egy nagy európai háború veszélye aggasztotta. Miután egy közös sétán Klein szóba hozta lemondását, Széll azt felelte, hogy azzal nagy szolgálatot tett Andrásynak, mert „én [Széll] lemondásommal megállítottam a katonakörök előnyomulási szándékait Szaloniki felé. [...] Ezt a hódító vágyat csak egy curtiusi ugrással lehetett lecsillapítani, vagy magának Andrásynak, vagy az osztrák pénzügyminiszternek, vagy nekem kellett lemondani. Megettem én az ugrást, és Szalonikiról akkor legalább nem volt többé szó. [...] Én elmentem volna Andrásyval akár Szalonikibe is, vagy akár Kisázsiáig is, ha lett volna arra európai mandátumunk.”⁸² Voltak persze olyanok is, akik óvatosabban fogalmaztak, mint például 1915 novemberében Lukács László korábbi miniszterelnök, aki egyébként Széll 1899–1903 közötti kormányában pénzügyminiszter volt. Mint írta, „ma már megállapíthatatlan, hogy mennyi joggal, de úgy tűnik Széll Kálmánnak oka volt feltételezni, hogy a boszniai expedíció nem kizárólag a berlini kongresszuson nyert mandátum végrehajtására fog korlátozódni”, és Lukács inkább a magas költségekre helyezte a hangsúlyt.⁸³

Széll Kálmán 1943-ból származó életrajzának írója Lukács óvatosságával szemben arra a következtetésre jutott, hogy Széll – és egyedül Széll – mentette meg a Monarchiát egy kontinentális háborútól és az összeomlástól, de az ügy részleteit szerinte sokáig titokban kellett tartani.⁸⁴

⁷⁹ Halász Imre (1841–1918), a korszak neves újságírója fiatal koruktól kezdve jó viszonyt ápolt Széll Kálmánnal.

⁸⁰ Halász i. m.

⁸¹ Klein Ödön (1853–1924) újságíró, 1882-től a miniszterelnökségi sajtóiroda munkatársa, majd több ízben vezetője volt.

⁸² Klein Ödön: *Tiszától–Tiszáig. Visszaemlékezések és adalékok*. Budapest, 1922. 77.

⁸³ Lukács László: *Széll Kálmán. Pester Lloyd*, 1915. november 14-i reggeli szám, 17.

⁸⁴ S. Halász i. m. 58–71.

Gratz Gusztáv a nem sokkal korábban, 1934-ben megjelent munkájában úgy fogalmazott, hogy Széll „Bosznia megszállását nem ellenezte és azokat a költségeket, amelyek [...] szükségesek voltak, készségesen folyósította a közös kormány részére. A katonai körök megismétlődő új és új pénzkövetelései azonban azt a benyomást keltették benne, hogy messzemenő terveik vannak, amelyek a magyar pénzügyek rendbehozatalának érdekében megindult és sikeresen folytatott fáradozásainak gyümölcseit meg fogják semmisíteni, ezért pedig nem akart felelősséget vállalni és lemondott.”⁸⁵

A fent említett művek több-kevesebb idővel, de mind Széll halála után jelentek meg, így a bennük foglaltakat, ha akarta sem tudta volna megcáfolni. Még életében is napvilágot láttak azonban olyan fontos munkák, amelyek részletesen foglalkoztak lemondásának hátterével. Ilyen például Szilágyi Dezső beszédeinek 1906-ban megjelent első kötete.⁸⁶ Az információk forrásaként ezúttal is magát Széllt jelöli meg az egyik szerkesztő, akit Széll egy beszélgetés során tisztelt meg bizalmával és beavatta az ügy részleteibe. Eszerint „az anyagi áldozatok okából, melyeket a katonai akció követelt, a pénzügyminiszter nem gördített akadályokat a már elhatározott és elkerülhetlenné vált megszállás elé. Az okkupáció előtt és közben is sűrűn tartattak Bécsben miniszteri tanácskozások, melyeken mindig újabb meg újabb költségeket kértek, s a pénzügyminiszter, belátva a szükségét, egyszer sem emelt ellenük kifogást. [...] De okszerűen azért sem lehet a pénzügyminiszterről feltételezni, hogy a már végrehajtott okkupáció költségei voltak reá döntő hatással, mert hiszen a katonai akció egész ideje alatt megtartotta állását, szóba sem hozta lemondási szándékát. [...] Sarajevó elfoglalása augusztus 19-én történt és a pénzügyminiszter még azon túl is helyén maradt.” A lemondásra csak akkor szánta rá magát, mikor bizonyossá váltak számára a hadügyi vezetés kockázatos szándékai. „A katonai részről támasztott költségvetések oly nagyok voltak, hogy csak többletük is ötszörösen-hatszorosan meghaladta azt az összeget, amellyel utólag, a pénzügyminiszter visszalépése után, megelégedtek [...] alaposan fel lehetett tenni, hogy a sokszorosan nagyobb költség mögött messzebb menő katonai terv és akció szándéka lappangott.”⁸⁷ Széllt megkérték, hogy bocsássa a szerkesztők rendelkezésére azokat az iratokat, amelyek lemondásának általa említett körülményeire vonatkoznak, ő azonban ezt megtagadta.⁸⁸

⁸⁵ Gratz i. m. 178.

⁸⁶ Fayer Gyula–Vikár Béla (szerk.): *Szilágyi Dezső beszédei. I. kötet*. Athenaeum, Budapest, 1906.

⁸⁷ Uo. 239–241.

⁸⁸ Uo. 241.

Wertheimer Ede elmondása szerint ő is beszélgetett Széll Kálmánnal az esetről,⁸⁹ művében viszont kritikával illeti az egykori pénzügyminiszter álláspontját. Leírása szerint Széll azt állította, hogy ő sosem gondolt az okkupáció megakadályozására és mindig igyekezett az ahhoz szükséges összegeket előteremteni. „Csak mikor a katonai körök mindig új kérésekkel jöttek és Széll azokból azt vehette ki, hogy messzi-remenő tervekre gondolnak és nem elégszenek meg egyedül Bosznia és Hercegovina megszállásával, hanem egészen Salonikiig akarnak előnyomulni, csak akkor hitte a pénzügyminiszter, hogy tiltakoznia kell és állását vetojának eredményétől tenni függővé.”⁹⁰ Széll ezt olyan valós veszélynek hitte, mely a Monarchia és a dinasztia létét fenyegette. A „katonai körök” mögött szerinte Albrecht főherceg állt, és mellesleg Andrassy is osztotta félelmeit. Dacos lemondásának következményeivel (a kegyvesztettséggel) Széll előre tisztában volt, de semmi sem tántoríthatta el szándékától. „Az egykori magyar pénzügyminiszter még ma is erősen meg van győződve arról, hogy egyedül az ő visszalépése bírta rá a katonai köröket, hogy a Szalonikiba vonulásról lemondjanak, és ehhez mértelen lefokozzák roppant pénzköveteléseiket.”⁹¹ Széll állítása szerint „lemondása előtt nyolczszor annyit követeltek, mint a mennyivel elbocsátása után megelégedtek”.⁹² Wertheimer azonban mindjárt kétségbe vonja Széll következtetéseinek helyességét. Szerinte mindenképpen nagyobb súllyal esett volna latba, ha Andrassy vagy Tisza fenyegetőzik lemondással, ők viszont nem tartották annyira veszélyesnek a hadvezetés lobbijét a – kétségkívül meglévő – hódító szándékhoz.

Ezen felül Wertheimer egy katonaismerőseire is hivatkozik, aki 1878-ban vezérkari tiszt volt. Az ő állítása szerint semmilyen előkészület sem történt egy Szaloniki irányába történő támadásra és bár valóban nagy sereget gyűjtöttek össze szeptemberre Boszniában, az szükséges volt a tartomány pacifikálásához. „A pénzeszközök még abban az arányban sem, mint Szélltől követelték, lettek volna elegendők a további előnyomulásra.”⁹³

Széll Kálmán tehát Halász Imrének, Klein Ödönnek, Wertheimer Edének és a Szilágyi-kötet szerkesztőinek is nagyjából ugyanazt a történetet vázolta fel. A két utóbbi mű pedig még életében megjelent, és Széll tudomásunk szerint nem élt kritikával egyik munkában foglaltakat illetően sem. Elsődleges források sajnos csak nagyon korlátozottan állnak rendelkezésünkre a lemondás valós történetének feltárá-

⁸⁹ Wertheimer i. m. 213. lábjegyzet.

⁹⁰ Uo. 211–212.

⁹¹ Uo. 213.

⁹² Uo.

⁹³ Uo. 212., lábjegyzet.

sához,⁹⁴ viszont ezekből is egyértelműen kiderül, hogy a Széll által elmondottak több ponton sem állják meg a helyüket.

A pénzügyminiszter lemondásáról Tisza Kálmán a szeptember 29-i minisztertanácson értesítette a kormány többi tagját, Széll ekkor már nem volt jelen.⁹⁵ A miniszterelnök tájékoztatása szerint Széll már szeptember 7-én levelet küldött neki Ostendébe (Tisza ott töltötte nyári szabadságát családjával), melyben jelezte azt a szándékát, hogy „miután ő a Bosznia occupatiojából felmerülő költségek miatt az államháztartás költségeinek fedezését maga részéről lehetetlennek tartja, beadja lemondását”.⁹⁶ Ez a levél már nem találta Tiszát Ostendében, csak hazaérkezése után, szeptember 20-án kapta meg.

Bécsben azonban szeptember 15-én személyesen is találkoztak Széllal, ahol a pénzügyminiszter szóban tájékoztatta szándékáról. A pénzügyminiszter által szeptember 18-án írt, a kormányfőhöz 26-án megérkezett levélben pedig hivatalosan is bejelentette elhatározását. Tisza természetesen próbálta maradásra bírni Széllt. Felhívta rá a figyelmét, hogy lemondásával az egész kormányt magával rántja. Azt javasolta, beszéljenek Ferenc Józseffel a költségek csökkentése érdekében, illetve a 60 millió feletti összeget közös kölcsön felvételével próbálják meg fedezni. Széllt azonban nem lehetett szándékától eltéríteni, ezért Tisza a teljes kormány lemondását javasolta a minisztertanácsnak, amivel a többiek egyetértettek.⁹⁷

S. Halász Teréz hosszasan idézi Széll szeptember 20-i Tiszához írott levelét, melyben hivatalosan is megerősíti szándékát. „A szerencsétlen boszniai okkupáció, mely ellen mindig oly erősen kikeltem, tönkreteszi az országot. A mobilizáció alkalmával [...] kijelentettem számtalanszor, hogy 30 millión túl én előteremteni nem vagyok képes pénzt. Augusztus 19-ig nem mondottak semmit, és azon jogos föltevésben voltam, hogy legfeljebb 50–60 millióval végleg befejezik a békés állásfoglalást. Félre lettem vezetve. [...] Én nem bírom és mert nem bírom a magam módja szerint, nem akarom előteremteni a további szükségletet, sőt a novemberit sem, mert én csak desperátus pénzügyi rendszabályok lehetőségét látom már, ezekhez pedig én nem nyúlok. Augusztus 19-én el nem mehettam, mert a ház égett. Most van a perc. És én végleg határoztam.”⁹⁸

⁹⁴ Széll Kálmán személyes irathagyatéka 1945-ben megsemmisült, az 1943-as életrajzban csak néhány idézett levéltörredék szerepel. Ezek mellett a magyar és a közös minisztertanácsok jegyzőkönyvei segítik az események felvázolását.

⁹⁵ MNL OL K 27, Az 1878. szeptember 29-i minisztertanács jegyzőkönyve, utolsó (5.) napirendi pont.

⁹⁶ Uo. 5.

⁹⁷ Uo. 6–10.

⁹⁸ Idézi: S. Halász i. m. 61–62. Ez a levél valószínűleg ugyanaz, amit Tisza szeptember 18-i keltezésével említ a minisztertanácsnak.

Tisza minisztertanácsi beszámolójából és Széll leveléből tehát kitűnik, hogy későbbi állításával szemben a pénzügyminiszter korábban is kikelt a megszálláshoz szükséges összegek miatt. Nem az okkupáció végének közeledtével, hanem már augusztus 19-én (Szarajevó bevételének napján) megfordult fejében a lemondás, és szeptember 7-ére végleg el is határozta magát. Mindezt a közös minisztertanácsokon történtek is megerősítik.

Mikor a vezérkar 1876-ban megtervezte Bosznia-Hercegovina megszállását, akkor úgy számoltak, hogy a hadműveletre elegendő 5 hadosztály, mintegy 79 000 fő. Ezen a terven a megszállás megindulásáig nem változtattak.⁹⁹ Augusztus elején azonban a kudarcok hatására már rádöbbenek, hogy az akcióhoz nem a kellő nagyságú haderővel kezdtek hozzá. Augusztus 13-án további két, augusztus 19-én további négy hadosztály bevetését határozta el a közös minisztertanács. Ezekkel az intézkedésekkel a Bosznia-Hercegovina megszállására mozgósított sereg létszáma meghaladta a 270 000 főt.¹⁰⁰ Mindezt már nem lehetett a 60 milliós hitelből finanszírozni. Bylandt-Rheidt közös hadügyminiszter erről tájékoztatta is augusztus 19-én az egybegyűlteket.¹⁰¹

Számításai szerint a korábban már mozgósított hét hadosztály szükségletei október végéig 53 milliót tesznek ki, míg a megbeszélés tárgyát képező négy hadosztály bevetéséhez további 28 millióra, tehát összesen 81–82 millióra lesz szükség. Ferenc József a hadsereg igényeinek kielégítése mellett foglalt állást. Az osztrák miniszterek, bár nem örültek a fejleményeknek, támogatták ebben, mert mindenképpen megakarták előzni a hadsereg fiaskóját. Andrassy és a magyar kormány tagjai azonban nem feltétlenül értettek egyet a fokozott erőfeszítés szükségességével és az összeg is aggasztotta őket – különösen Széllt. Mint mondta, pénzügyi szempontból is nehéz annak előteremtése, ráadásul a magyar delegációban nagy ellenállást váltana ki a 21 milliós többlet. Széll azt kérte, maradjanak a már eddig is mozgósított csapatoknál, és ne növeljék a számukat. A vita azonban már azelőtt véget ért, mielőtt elkezdődött volna, hiszen Ferenc József határozott állásfoglalásával nem lehetett szembemenni, és az uralkodó a kormányokra rótt a kívánt összegek előteremtését.¹⁰²

A fejlemények nagyon nyugtalanították Széllt: aggasztotta a boszniai hadi helyzet és a többletkiadás. Wenckheim Béla király személye körüli miniszter szeptember

⁹⁹ Bencze i. m. 29.

¹⁰⁰ Uo. 155.

¹⁰¹ MNL OL Mikrofilmtár, 1027-es tekercs. Az 1878. augusztus 19-i közös minisztertanács jegyzőkönyve. Résztvevők: Ferenc József, a közös miniszterek, Anton von Schönfeld vezérkari főnök, az osztrák és a magyar miniszterelnök a két-két pénzügyminiszter és honvédelmi miniszter társágában.

¹⁰² Uo.

2-án Széllnek küldött levele legalábbis erre enged következtetni: „Tudom jól mennyi gondot és álmatlan éjszakát okoz neked a 7 millió többletnek előteremtése – sed quid deinde?”¹⁰³ Erre a kiadásra egyelőre törvényhozási felhatalmazás sem volt, hiszen az új országgyűlés még nem alakult meg, ráadásul azt sem lehetett tudni, hogy hol lesz az okkupáció költségeinek felső határa. A kívánt összeget Széll végül a közös kormány rendelkezésére bocsátotta, viszont – mint Tisza beszámolt róla – szeptember 7-ére már elhatározta, hogy lemond, bár ezt csak szeptember 15-én Bécsben tudta közölni a miniszterelnökkel.

Arra vonatkozóan, hogy Andrássy, illetve a magyar kormánytagok közül valaki más is ismerte-e már Széll elhatározását, nem rendelkezünk információval. A szeptember 16-i és 17-i közös, valamint a szeptember 26-i és 27-i magyar minisztertanácsokon viszont Széll már biztos lemondásának tudatában vett részt. A szeptember 17-i bécsi közös miniszteri konferencián – melyen az okkupációs sereg kiadásainak fedezését tárgyalták november–decemberre, valamint 1879 első felévére vonatkozóan – így igen érdekes helyzet állt elő.¹⁰⁴ Az osztrák kormány már július óta csak ügyvivő volt, Széll is elhatározta már távozását, Tisza pedig tudta, hogy ez az egész kabinet lemondását fogja maga után vonni – tehát tulajdonképpen két lemondott kormány próbált harcolni az újabb közös költségek ellen.

Az egyik oldalon a hadvezetés és Ferenc József, a másikon Andrássy és a két kormány tagjai közötti feszültség az egyébként igen „tapintatosan” megszerkesztett jegyzőkönyvből is kiolvasható. A hadsereg igényeit Bylandt-Rheidt közös hadügyminiszter terjesztette elő. Elmondta, hogy az eddig rendelkezésére bocsátott 81 millió elég lesz október végéig. Mivel a hadi helyzet egyre kedvezőbb, úgy számol, hogy novembertől 3 hadosztályt kivonnak Boszniából és leszállítanak békelétszámra. A Boszniában maradó 8 hadosztályt viszont ott kell teleltetni, és ehhez november–decemberben további 30 millióra, 1879 első felében pedig még 82 millióra lesz szükség, ráadásul ebbe a novibazári szandzsák megszállásához szükséges hadművelet nincs belekalkulálva. Andrássy vitatta, hogy szükséges-e 8 hadosztályt Boszniában tartani, amire Bylandt-Rheidt később úgy reagált, hogy szerinte kb. 70 000 katonát mindenképpen Bosznia-Hercegovinában szükséges teleltetni.

Az osztrák és a magyar kormány tagjait gyakorlatilag sokkolták a számok, ezt látva Hofmann közös pénzügyminiszter gyorsan indítványozta, hogy egyelőre csak

¹⁰³ Idézi: S. Halász i. m. 58. A kvóta értelmében a 22 milliós többlet Magyarországra eső része 6 908 000 forintot tett ki.

¹⁰⁴ MNL OL Mikrofilmtár, 1028-as tekeres. Az 1878. szeptember 17-i közös minisztertanács jegyzőkönyve. A résztvevők: Ferenc József, a három közös miniszter, Adolf von Auersperg herceg osztrák miniszterelnök, Sisino de Pretis osztrák pénzügyminiszter, valamint Tisza Kálmán és Széll Kálmán.

a november–decemberi költségekről tárgyaljanak, a többi még ráér. Auersperg emlékeztetett arra, hogy augusztusban ő és miniszterei támogatták az újabb csapatok bevetését, mert a hadsereg becsülete forgott kockán. Az újabb költségekhez azonban már nem tud hozzájárulni. Normális esetben is nehéz a törvényhozásokkal elfogadtatni a hadsereg kb. 80–100 milliós éves költségvetését, most pedig még 100 milliót követelnek egy olyan akcióhoz, ami eredetileg békés bevonulásnak indult. Ausztriában senki sem lesz hajlandó vállalni a pénzügyi összeomlás veszélyét Boszniaért. Csatlakozott hozzá Pretis is, aki egyszerűen teljesíthetetlennek nyilvánította a követelt összeg előteremtését. Széll közölte: teljesen mindegy, hogy a végső összeg pár millióval több vagy kevesebb lesz-e, mert a magyar kormány amúgy sincs abban a helyzetben, hogy a továbbiakban ilyen horderejű összegeket előteremtsen, majd hosszan ismertette a magyar államháztartás nehéz helyzetét. Ő mindig is figyelmeztetett arra, hogy a Monarchia nem vállalhat magára tartós megerőltetéssel járó akciót, a jelenlegi helyzetet pedig kilátástalannak érzi. Tisza felhívta rá a figyelmet, hogy az okkupációt a rendelkezésre álló erőforrásokból kell befejezni. Széll a vita során később is kijelentette, hogy a magyar államháztartás kimerült, és egy közös kölcsön útján ugyan pillanatnyilag előteremthető lenne az összeg, de a kamatai annak sem vállalhatók. Az osztrákok arra is figyelmeztettek, hogy az okkupáció miatt nem lehet újabb adókkal terhelni a lakkosságot.¹⁰⁵

Hiábavaló volt azonban minden érvelés, az uralkodó határozott állásfoglalása már az elején eldöntötte a vitát. Mint mondta, „az összeg nagyságáról lehet ugyan vitatkozni, de arról, hogy azt elő kell teremteni, nem”.¹⁰⁶ Miután azonban Ferenc József és Bylandt-Rheidt legalább 70 000 fő boszniai kiteleltetéséhez ragaszkodott, már az összeg nagysága sem igazán lehetett kérdés. Széll folytonos ellenkezésére az uralkodó kijelentette, hogy a pénzügyminiszter felelőssége annak a kitalálása, hogy a magyar kormány milyen módon tudja a pénz előteremteni, de azt a közös hadügyminiszter rendelkezésére kell bocsátani. Ferenc Józsefnek abban természetesen igaza volt, hogy végzetes következményekkel járna, ha a Monarchia nem tudná kellő határozottsággal végrehajtani a Berlinben vállalt feladatot.¹⁰⁷

A közös minisztertanácson történtek még eltökéltebbé tették Széllt, és ezután írta meg a fentebb már idézett levelet Tiszának, melyben hivatalosan is kérte felmentését. Az augusztus 19-i és szeptember 17-i közös minisztertanácsi ülésekből az is kiderül, hogy a magyar pénzügyminiszter kezdettől fogva nehezményezte Bosznia-Hercegovina megszállását, és folytonosan aggodalmának adott hangot a költségeket ille-

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ Uo. 455.

¹⁰⁷ Uo. 457.

tően. Széll verziójának azon része, miszerint lemondása után a hadvezetés töredéke reduktálta az eredetileg kért összeget, szintén nem fedí a valóságot. Mint látható, az okkupációhoz Bylandt-Rheidt 1878-ra összesen 111 milliót tartott szükségesnek. Ebből a 60 millió hitelt már korábban elfogadta mindkét országgyűlés. Az 1878 novemberében összeülő küldöttségektől további 46 720 000 forintot kértek 1878-ra rendkívüli póthitelként,¹⁰⁸ amit végül hosszas huzavona után megszavaztak, és azt a magyar országgyűlés is becikkelyezte.¹⁰⁹ Az 1879-re vonatkozó igényeket már valóban jelentősen csökkentették, ez azonban a balkáni helyzet változásával is magyarázható.

Ami a katonai vezetők túlzott expanziós törekvéseit illeti, kétségtelen, hogy valóban mutatkozott szándék további balkáni területek megszerzésére. Különösen Albrecht főherceg (a hadsereg főfelügyelője) és Friedrich von Beck (Ferenc József katonai kabinetirodájának vezetője) jártak élen e tekintetben. Az uralkodóhoz 1876–1877 folyamán eljuttatott emlékirataikban amellet érveltek – bár gazdasági és politikai indokaik egyaránt elég gyenge lábakon álltak –, hogy a Monarchiának meg kell szereznie Albániát és Macedóniát is egészen Szalonikiig.¹¹⁰ A hadvezetés még a berlini kongresszus alatt is megpróbált nyomást gyakorolni Andrássyra, hogy a novibazári szandzsák mellett Észak-Albániát is szerezze meg és Pristináig tolja ki a Monarchia déli határait,¹¹¹ a külügyminiszter azonban nem értett egyet a követeléssel. Az ilyen ambíciókat a közös minisztertanácsokon a diplomáciai szempontok és a pénzügyi feltételek hiányának hangoztatásával mindig sikerült kordában tartani. Az augusztus 19-i minisztertanácsban, amelyen Széll is jelen volt, Schönfeld vezérkari főnök Mitrovicáig történő előnyomulásról beszélt, Andrássy azonban hangsúlyozta, hogy nem szabad a Berlinben kialakult határokat túllépni. A minisztertanács ebben az értelemben határozott, sőt a novibazári szandzsák megszállását is 1879 tavaszára halasztották.¹¹²

Bár a Monarchia csapatai augusztus 19-én elfoglalták Szarajevót, ezzel még korántsem uralták Boszniát. A gerilla harcmodort folytató ellenállók továbbra is jelentős erőt képviseltek, szeptember elején mintegy 65 000 főre tehető a számuk.¹¹³ Legyőzésüket a különösen kedvezőtlen terepviszonyok és az utánpótlás akadozása is nehezítette, a lázadók számára viszont Albániából és a novibazári szandzsákból

¹⁰⁸ Fayer–Vikár i.m. 355.

¹⁰⁹ 1879. évi XXXII. törvénycikk. A Magyarországra eső rész 14 670 080 forintot tett ki.

¹¹⁰ Palotás i. m. 190–191.

¹¹¹ Bencze i. m. 49.

¹¹² MNL OL Mikrofilmtár, 1027-es tekercs. Az 1878. augusztus 19-i közös minisztertanács jegyzőkönyve.

¹¹³ Bencze i. m. 157–159.

folyamatosan érkezett a segítség, augusztus 29-én például 5000 albán harcos vonult át Boszniába.¹¹⁴ A Monarchia részéről tehát augusztus végén indokolt volt a harcoló alakulatok számának jelentős növelése. Lélektanilag is érthető, hogy a kezdeti nehézségek után a hadvezetés biztosra akart menni. A megerősített sereggel október végére sikerült az utolsó ellenállási góccokat is felszámolni,¹¹⁵ novembertől pedig megkezdődött a csapatok számának csökkentése, decemberben már csak 80 000 osztrák–magyar katona állomásozott Bosznia-Hercegovinában.¹¹⁶

A lemondása történetéről Széll által Klein Ödönnek, Halász Imrének és Wertheimer Edének felvázoltak tehát több ponton sem állják meg a helyüket. Sokkal inkább úgy tűnik, hogy a pénzügyminiszter a kétségtelenül kritikus helyzetet még a valóságosnál is borúsabban látta, és abban sem bízott, hogy Boszniában rövidesen kedvezőre fordul a hadi helyzet. Érthető módon emberileg is megviselhette az, ahogy látta az államháztartás konszolidációjáért folytatott háromévnnyi kemény munkájának eredményeit veszélybe kerülni. Miért ragaszkodott azonban még a századforduló után is saját verziójához?

Úgy tűnt, a dacos lemondás kettétöri Széll fényesen induló karrierjét, ugyanis 1878 után több mint egy évtizedre tulajdonképpen eltűnt a politikai térképről. A Bosznia-Hercegovina megszállását kifogásoló közvélemény és az ellenzék szemében viszont Széll idővel népszerűsége tett szert, az okkupációval szembeszálló, saját sorsával nem törődő, elhű államférfit látták benne. Bár Széll lemondásának nem ez volt a mozgatórugója, nem szalasztotta el meglovagolni a lehetőséget. Az 1890-es évekre már ismét a legfontosabb politikusok csoportjába tartozott, miniszterelnökségének éveiben (1899–1903) pedig az egyik legnépszerűbb politikus volt az országban. Ennek okait Mikszáth Kálmán 1901-ben két dologgal magyarázta: „Hogy honnan van a Széll Kálmán nimbusa, semmit se könnyebb meghatározni, mint ezt. A közelsége Deákhhoz és a miniszteri szék szándékos elhagyása Bosznia okkupációja idején. Az egyik szerencsés véletlen, de a másik a saját érdeme. Hajh, nem kis dolog e szomorú országban, hol senki sem válik meg a hatalomtól, hacsak a hatalom nem válik meg ő tőle. [...] A színek közül, melyekből politikai alakja formálódik az elmékben, ez az alapszín: »Ott hagyta a miniszterséget«. Ohó, ez nem tréfa dolog!”¹¹⁷ Hosszú távon tehát Széllnek politikai tőkéje származott az 1878-as tüntetőleges lemondásból, a róla kialakult képhez pedig jobban illett az általa Halász Imrének, Klein Ödönnek és a többieknek elmondott változat az egykori eseményekről.

¹¹⁴ Uo. 159.

¹¹⁵ Wertheimer i.m. 192–193.

¹¹⁶ Bencze i.m. 220. A Monarchia teljes vesztesége a hadjáratban kb. 3300 halott, 6700 sebesült volt.

¹¹⁷ Mikszáth Kálmán: Széll Kálmán. In: *Az én kortársaim*. Atheneum, Budapest, 1904. 98–106. 98–99.

Elsőre úgy tűnt, hogy Széll távozása további nehézségeket zúdított Tisza és a kormány nyakába. Valójában azonban éppen ellenkezőleg történt. A pénzügyminiszter kiválása alapos indokot nyújtott az egész kabinet leköszönésére, amit a király el is fogadott. Az októberben megnyíló országgyűlésre az ellenzék a nyári „alkotmánytiprások” miatt ösztözzel készült, hivatalban lévő kormány hiányában azonban nem volt kire löni. Simonyi Ernő függetlenségi képviselő ugyan indítványozta a kabinet vád alá helyezését a törvényhozási szünetben elkövetett alkotmánysértésekért, az indítvány tárgyalását azonban november 5-én 170:95 arányban elvetették.¹¹⁸ Széll „önkéntes száműzetésbe” vonult rátóti birtokára, és nem gördített további akadályokat Tiszáék elé. Az októberben megnyíló országgyűlésen nem jelent meg, lemondásával kapcsolatban sokáig senkinek sem nyilatkozott. A képviselőházban csak több mint egy év elteltével, az 1880-as költségvetés vitájában szólalt fel újra.

A viharfelhők elvonulása után, december 5-én Ferenc József ismét a Tisza-kormányt nevezte ki, így az túlélte a válságot. Széll helyét gróf Szapáry Gyula vette át.¹¹⁹ Bosznia és Hercegovina megszállásába végül sem Ausztria, sem Magyarország nem rokkant bele, a sikeres akcióval viszont a Monarchia bebizonyította életképességét a többi nagyhatalomnak.

¹¹⁸ Az 1878–1881-es országgyűlés képviselőházi naplója, I. kötet, 132.

¹¹⁹ Gratz i.m. 180.

KÁLMÁN SZÉLL'S TENURE AS FINANCE MINISTER AND THE CIRCUMSTANCES OF HIS RESIGNATION

It is an unfortunate circumstance that Hungarian historiography still owes numerous biographies on individuals who played important roles in the Dual Monarchy Era. Among these individuals is Kálmán Széll (1843–1915). What has made researching his eventful life more difficult is that his collected works were destroyed during the course of WWII. Although Teréz Halász-Sárkány's 1943 biography is data rich (especially because of the quotes she had taken from the works that were subsequently destroyed in the war), by all other measures, it is antiquated. Until only recently Kálmán Széll had fallen out of favor with both academic researchers and the public.

Kálmán Széll's lengthy political career stretches across the entirety of the Dual Monarchy Era. Already by the age of 25, in 1868, he had obtained a seat in the National Assembly, which he would remain a member of until the end of his life. His career arced steeply thanks not only to his outstanding abilities but also his personal connections. After the consolidation, he was Finance Minister from March 1875 to September 1878. Later – following a longer hiatus – he filled the post of Prime Minister from February 1899 to June 1903.

This long career can be divided into two distinct phases. The first one runs until his resignation as Finance Minister. During the 1880's, like an intermezzo, Kálmán Széll did not play an important role in political life, even though he was an MP throughout. The second phase began in the early 1890's, which culminated with his years as Prime Minister. The study below considers the first half of Kálmán Széll's career, more precisely the time spent as Finance Minister, and details the circumstances surrounding his resignation because this event would have major relevance on his later career.

As Hungary was experiencing severe financial difficulties by the mid-1870's, the impossible task of maintaining national solvency fell upon Széll. In addition to strict austerity measures and tax increases, his program included replacing earlier unfavorable state loans with ones with better conditions. Although he was not able to eliminate the deficit, he still managed to cut it drastically compared to the earlier years.

With the help of newly issued 6% gold-annuity bonds, the conversion of the earlier loans was underway.

However, by the spring of 1878 his initial reorganizational success was being threatened by ever-increasing military expenditures. With the authority granted at the Congress of Berlin, the Austro-Hungarian Monarchy began its occupation of Bosnia and Herzegovina on July 29th, 1878. The military operation necessitated more troops and funding than originally planned. At the common council of ministers meetings Kálmán Széll raised his voice against the significantly rising costs on several occasions, in vain. Presumably the military leadership's additional expansionary plans also caused him great concern. In protest he resigned from office in September.

DER POSTEN DES KÁLMÁN SZÉLL ALS FINANZMINISTER UND DIE UMSTÄNDE SEINES RÜCKTRITTES

Die ungarische Geschichtswissenschaft ist uns leider noch modernen wissenschaftlichen Ansprüchen genügende Biografien von zahlreichen Persönlichkeiten schuldig, die in der Epoche des Dualismus eine wichtige Rolle spielten. Zu ihnen gehört auch Kálmán Széll (1843–1915). Die Erforschung seines ereignisreichen Lebensweges wird jedoch in hohem Maße dadurch erschwert, dass sein persönlicher Aktennachlass in den Stürmen des Zweiten Weltkrieges vernichtet wurde. Seine 1943 von Frau Sárkányiné Teréz Halász verfasste Biografie ist zwar reich an Informationen (ihren Wert haben die Zitate aus den seither vernichteten Dokumenten erheblich gesteigert), sie gilt jedoch in jeder anderen Hinsicht als überholt. Bis in die letzte Zeit war Kálmán Széll sowohl aus dem Blickfeld der Historiker als auch aus dem allgemeinen Gedächtnis verschwunden.

Die lange politische Laufbahn Kálmán Szélls umspannt die gesamte Epoche des Dualismus. Bereits im Alter von 25 Jahren bekam er 1868 sein Abgeordnetenmandat, und von dieser Zeit an blieb er bis Ende seines Lebens Mitglied der Legislative. Seine Karriere stieg steil nach oben, wobei außer seinen ausgezeichneten Fähigkeiten auch seine persönlichen Kontakte eine Rolle spielten. Nach der Fusion (der stärksten Oppositions- mit der geschwächten Regierungspartei) hatte er vom März 1875 bis September 1878 den Posten des Finanzministers, später – nach einer längeren Pause – zwischen Februar 1899 und Juni 1903 den des Ministerpräsidenten inne.

Diese lange Laufbahn kann in zwei voneinander gut abzugrenzende Phasen geteilt werden. Die erste Phase erstreckte sich bis zu seinem Rücktritt vom Posten des Finanzministers. In den 1880er-Jahren spielte Kálmán Széll – als Intermezzo – keine wichtige Rolle im politischen Leben, obwohl er bis zuletzt Mitglied des Abgeordnetenhauses blieb. Anfang der 1890er-Jahre begann die zweite Phase, die in seinen Jahren als Ministerpräsident gipfelte. Die vorliegende Studie befasst sich mit der ersten Hälfte seines Lebensweges, genauer mit der Periode, als er Finanzminister war. Dabei wird auch auf die Umstände seines Rücktrittes eingegangen, denn dieses Ereignis war in seiner späteren Laufbahn von großer Bedeutung.

Nachdem Ungarn bis Mitte der 1870er-Jahre in eine sehr schwierige finanzielle Situation geraten war, kam Széll die schwere Aufgabe zu, den Staatshaushalt zu sanieren. Sein Programm beinhaltete neben strengen Einschränkungen und Steuererhöhungen die Ablösung der früheren, zu ungünstigen Bedingungen aufgenommenen Staatsanleihen. Er konnte das Defizit zwar nicht beseitigen, doch im Vergleich zu den vorangegangenen Jahren beträchtlich abbauen. Mithilfe der neu emittierten und mit 6 % verzinsten Goldene-Rente-Anleihen begann die Konversion der früheren Kredite.

Für die anfänglichen Erfolge der Sanierungsarbeit bedeuteten vom Frühjahr 1878 an die steigenden Militärausgaben eine immer größere Gefahr. Die Österreichisch-Ungarische Monarchie begann am 29. Juli 1878 – die auf dem Berliner Kongress erhaltene Ermächtigung nutzend –, Bosnien und Herzegowina einzunehmen. Für den Erfolg des Manövers brauchte man weit mehr Soldaten und Geld als erwartet. Kálmán Széll protestierte auf den gemeinsamen Ministerräten mehrfach vergebens wegen der beträchtlich angestiegenen Kosten. Wahrscheinlich erweckten in ihm auch die weiteren Expansionspläne der Militärführung Besorgnis. Im September verzichtete er demonstrativ auf seinen Posten als Minister.

A MONARCHIA SZEPTEMBER TIZENEGYEDIKÉJE

A NAGY HÁBORÚ ELSŐ HETEI A KELETI FRONTON

Jelen tanulmány az Osztrák–Magyar Monarchia keleti fronton vívott háborújának első hat hetét mutatja be, amely az 1914. szeptember 11-i általános visszavonulással végződött. Az 1914. augusztus 6. és szeptember 11. közötti időszak alatt a Monarchia megközelítően egy teljes hadsereget veszített el a cári haderővel vívott csaták idején, miközben a keleti fronton a központi hatalmak hadműveleteinek súlypontját viselte.

Tekintettel arra, hogy a németek a Schlieffen-terv alapján először Franciaország szétzúzására törekedtek, mégpedig haderejük csaknem 90%-ának nyugat felé indításával, a Monarchiára hárult az a feladat, hogy a világ legnagyobb területű, kontinensnyi impériumát feltartóztassa a várható német győzelem kivívásáig. Ennek jegyében az osztrák–magyar hadsereg-főparancsnokság az offenzív stratégia mellett döntött. A defenzív stratégiát, amely Galícia keleti részének szakaszos feladását, a Kárpátok megszállását, Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök – Frigyes főherceg főparancsnok személyes kérése ellenére – elutasította, mivel úgy gondolta, hogy az oroszok elsődleges célja Berlin legázolása. A Monarchia hadvezetése azonban nem tudta, hogy a cári birodalom elsődleges prioritása a kétségbeejtő stratégiai helyzetben lévő Szerbia megsegítése, amelynek érdekében a Magyar Alföldre történő betörés döntő cél volt Pétervár részére. Ennek jegyében a cári haderő kétharmadát a Monarchia ellen vetették be: a háború első heteiben Kelet-Poroszországra az 1. és 2. hadsereggel támadtak, míg négy másik hadsereg a Monarchia ellen vonult fel: a beérkező erősítéseket azonban zömében a Galíciában küzdő csapatok kapták.

A háború első heteiben megalázó vereséget szenvedett a k. u. k. 3. hadsereg, viszont az 1. és 4. hadsereg két jelentős győzelmet is aratott. A front keleti részén elszenvedett vereségek miatt azonban az offenzíva gyorsan összeomlott.

1914. szeptember 11. mindennek tükrében az osztrák–magyar marne-i kudarcnak nevezhető. Bizonyossá vált, hogy a német nyugati vereséget követően a háború

súlypontja keletre helyeződik, és a következő hónapok legfontosabb kérdése a Monarchia túlélése lesz. Jóllehet a veszteségek a cári hadsereget is alaposan megviselték, az orosz előrenyomulás mértéke megközelítette a németek nyugati offenzívájának lendületét.

A szeptember 11-i visszavonulást követően az is világossá vált, hogy a Monarchia egyedül képtelen legyőzni a hatalmas eurázsiai Orosz Birodalmat, és így a dualista állam sorsa Berlin kezébe került. Ez a szimbiózis azonban letális következményekkel járt, és a központi hatalmak győzelme esetén is kérdéssé – mi több az antant dialhoz hasonlóvá – tette az 1867. évi status quo alapjait, ezzel pedig a Magyar Királyság XX. századi sorsát.

1914. szeptember 11-én délután 5 óra 30 perckor báró Franz Conrad von Hötzendorf gyalogsági tábornok, a Monarchia összes fegyveres erőinek vezérkari főnöke¹ általános visszavonulást rendelt el a keleti hadszíntéren küzdő négy hadsereg részére.² A parancs szerint minden egységnek haladéktalanul a San folyó bal partjára kellett hátrálnia feladva a korábbi offenzívák területi és anyagi nyereségét. A visszavonulás a Monarchia összes rendfokozatú katonáját megdöbbsentette, hiszen a korábbi véráldozatok hirtelen hiábavalónak tűntek, és az augusztus közepe óta tomboló háború baljós fordulatot vett. A csaták sorozata hamarosan a Monarchia sorozatos vészőfutásához, a régi hadsereg megalázásához, végül pedig a dualista állam nagyhatalmi státusának végéhez vezetett. Jelen tanulmány célja, hogy a magyar szakirodalomban sajnálatos módon csak sporadikusan megjelenő három hét történetét felvázolja.

SIKERTELEN OFFENZÍVA

Mint ismert, az első világháború balkáni lokális háborúként robbant ki 1914. július 28-án. Néhány nappal később azonban – Olaszország és a Török Birodalom kivételével – Európa meghatározó hatalmai hadban álltak, és 1914. augusztus 6-án a Monarchia hadat üzent az Orosz Birodalomnak. Tekintettel arra, hogy a németek a Schlieffenterv alapján először Franciaország szétzúzására törekedtek, mégpedig haderejük csaknem 90%-ának nyugat felé indításával,³ a Monarchiára hárult az a feladat, hogy a világ legnagyobb területű, kontinensnyi impériumát feltartóztassa a várható német győzelem kivívásáig. A dualista állam szerepét és végzetét még a *belle époque* során

¹ Németül *Chef des Generalstabes für die gesamte bewaffnete Macht*. A továbbiakban a beosztásra vezérkari főnökként hivatkozunk.

² Franz Conrad von Hötzendorf: *Aus meiner Dienstzeit*. IV. köt. Wien, Rikola Verlag, 1924. 702.

³ Lawrence Sondhaus: *Franz Conrad von Hötzendorf. Architekt der Apokalypse*. Wien–Graz, Neuer Wissenschaftlicher Verlag, 2003. 161.

Schlieffen *bon mot*-ja határozta meg, miszerint a dualista állam sorsa nem a Bugnál, hanem a Szajánánál dől majd el.⁴ E német felfogás háttérében az a gondolat húzódott meg, hogy a franciák összezúzása után a német erőket keletre vezénylik, és a Monarchia erőinek pusztán eddig a pontig kell kvázi egyedül harcolniuk. A központi hatalmak vesztére azonban az orosz mozgósítás üteme jóval gyorsabb volt a vártnál, amelyben nem kis szerepet játszott a francia töke mind intenzívebb beáramlása.⁵ Ennek jegyében az osztrák–magyar hadsereg-főparancsnokság (a továbbiakban: AOK) az offenzív stratégia mellett döntött. A defenzív stratégiát, amely Galícia keleti részének szakaszos feladását, a Kárpátok megszállását, Conrad – Frigyes főherceg főparancsnok személyes kérése ellenére – elutasította,⁶ mivel úgy gondolta, hogy az oroszok elsődleges célja Berlin legázolása. A vezérkari főnök úgy vélte, hogy ebben az esetben a dualista állam hasonló stratégiai vereséget fog szenvedni, mint amilyet tíz évvel korábban az oroszok Mukdennél elszenvedtek. A Monarchia hadvezetése azonban nem tudta, hogy a cári birodalom elsődleges prioritása a kétségbeejtő stratégiai helyzetben lévő Szerbia megsegítése, amelynek érdekében a Magyar Alföldre történő betörés döntő cél volt Pétervár részére. Ennek jegyében a cári haderő kétharmadát a Monarchia ellen vetették be: a háború első heteiben Kelet-Poroszországra az 1. és 2. hadsereggel támadtak, míg öt másik hadsereg a Monarchia ellen vonult fel: a beérkező erősítéseket azonban zömében a Galíciában küzdő csapatok kapták.

HATÁRCSATÁK GALÍCIÁBAN

Conrad Nagyboldogasszony ünnepén elhagyta a császárvárost, hogy főhadiszállását Przemyślben elhelyezze, és a hadsereg operatív irányítását a front viszonylagos

⁴ Arthur Arz von Straussenburg: *Kampf und Sturz der Kaiserreiche*. Wien–Leipzig, Günther Verlag, 1935. 29.

⁵ Majoros István: *Vereségtől a győzelemig. Franciaország a nemzetközi kapcsolatok rendszerében 1871–1920*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2004. 78. „A két vezérkar [a francia és orosz] 1912. július 13-i találkozásán aztán az oroszok a háború kezdetét követő 15. napon 800 ezer embert ígértek. Az ígéret persze önmagában kevés, ezért a franciák úgy gondolták, hogy annak teljesítéséhez növelni kell az orosz vasúthálózat teljesítőképességét. Ehhez pedig kölcsönökre volt szükség. Párizs ennek érdekében bocsátott ki kölcsönöket 1900-ban, 1901-ben, majd 1912–13-ban 500 milliót kaptak az oroszok, de 1914-re a stratégiai vasúthálózat nem készült el teljesen. Az oroszok ennek ellenére tartották magukat az ígérethez, s Paléologue, petrográdi francia nagykövet 1914. augusztus 13-án arról küldhetett értesítést Joffre-nak, a francia hadsereg főparancsnokának, hogy a vilnai és a varsói hadseregek másnap korán reggel támadást kezdenek. S ez azt jelentette, hogy az oroszok a mozgósítást követő 15. napon offenzívát indítottak, így a hármas antant összehangolt támadást kezdhettek a németek ellen.”

⁶ August Urbanski: *Conrad von Hötzendorf*. Graz–Leipzig–Wien, Ulrich Mosers Verlag, 1938. 283.

közelségében átvegye. Az agg uralkodó, Ferenc József a következő szavakkal fordult a pályaúdvarra induló tábornokhoz: „Isten adja, hogy minden rendben menjen, de ha rosszul is történnek a dolgok, ki fogok tartani!”⁷ A szociáldarwinizmus eszmerendszere mentén gondolkodó vezérkari főnök súlyos aggodalmak közepette tekintett a kibontakozó háborúra, amelyet „a hatalomért és a létezésért való, utolsó, döntő küzdelemként”⁸ aposztrofált. Eddigre már megkezdődött az ún. határcsaták egész sora, amelynek során elsőként a felderítésre küldött lovasságok mérték össze erejüket. Az AOK összesen tíz lovashadosztályt utasított a felderítés megkezdésére, a vasúti csomópontok és gyülekezési körzetek biztosítására, valamint az orosz mobilizáció zavarására.⁹

E csaták közül hármat emelhetünk ki, kettőt a magyar huszárok hősiessége folytán. Augusztus 15-én Stójanów közelében a frontálisan támadó magyar lovasság áttörte a géppuskákkal felszerelt orosz védelmi vonalat, a győzelmet kiaknázni azonban egy tévesen kiküldött visszavonulási parancs miatt nem tudta.¹⁰ Két nappal később a gorodoki csata az osztrák–magyar könnyűlovasság rohamát jelentette: a halált megvető bátorsággal rohamozó „vörös ördögök”¹¹ néhány óra leforgása alatt megsemmisítő erejű vereséget szenvedtek. A dualista állam lovassága az elavult szabályzatok folytán még néhány ízben megkísérelt frontális támadásokat végrehajtani, de hamarosan a vezérkar inkább lovasított gyalogságként kezdte használni a szebb napokat látott fegyvernemet. A Monarchia legnagyobb katasztrófáját azonban a ciszlajtán birodalmi rész lovassága szenvedte el augusztus 20-án, Jaroslawice térségében. Kezdetben a galíciai homokos pusztában egy hatalmas lovascsata bontakozott ki, amelynek során az osztrák dragonyosok és ulánosok, valamint a kozák lovasegységek döntően szűrő- és vágófegyverrel harcoltak, de a frontra megérkező gyalogság géppuskarúze a drámai pontot tett a XIX. századi „lovagias” harcmodorra.¹²

⁷ Conrad, i. m. 399. „Gott gebe, dass alles gut geht, aber auch wenn es schief gehen sollte, werde ich durchhalten.”

⁸ Conrad, i. m. 400. „Der letzter Entscheidungskampf um Macht und Bestand.”

⁹ Sondhaus, i. m. 163.

¹⁰ Pollmann Ferenc: *Huszárok a történelem forgószínpadán*. Sárvár, Nádasdy Ferenc Múzeum, 2000. 139.

¹¹ A huszárok rikító egyenruhája és bátorsága végett keresztelték el a magyar lovasságot az oroszok. Koszta István: *Huszártörténet*. Csikszereda, Pro-Print Kiadó, 2008. 104.

¹² Norman Stone: *The Eastern Front 1914–1917*. London, Hodder and Stoughton, 1975. 80. „In this first period, the major activity was an Austro-Hungarian cavalry raid ten divisions, drawn up in a semi-circle, old fashioned sort: the largest of them on 20th August at Jaroslawice, where two cavalry divisions wheeled around and sabred each other, the commanders having tacitly agreed to behave as if the twentieth century had not happened.” Meg kell jegyeznünk, hogy Stone némileg lesajnálóan ír az osztrák–magyar lovasság ekkori akcióiról, miközben a nyugati fronton is számos hasonló csata bontakozott ki az angol–francia–belga, valamint német lovasság között; például Mons térségében.

A NYÁRI HADJÁRAT

Augusztus 23-án Conrad általános offenzívára szánta el magát. A hadművelethez a gyalogsági tábornok rendelkezésére a keleti fronton három és fél hadsereg állt, miután az 5. és 6. hadsereg, kiegészülve a 2. hadsereg két hadtestével Oskar Potiorek tábornagy vezetésével Szerbia megleckéztetésén dolgozott: balsikerrel. Az Osztrák–Magyar Monarchia éppen augusztus 23-án állította le első Szerbia-elleni offenzíváját, amikor a keleti fronton megindította az általános támadást, amely lezárta a hadüzenet óta zajló határcsatákat.¹³ A Monarchia 541 tábort, továbbá 257 népfelkelő- és menetzászlóalj, 377 lovasszázadot és 2100 löveget állított szembe az oroszok 5 hadseregét kitevő 824 gyalogos zászlóaljával, 694 svadronjával és 2900 lövegével.¹⁴

Az első és negyedik hadsereg feladata az volt, hogy a kongresszusi Lengyelország területére betörve, orosz területen verje meg az ellenséget, és északkelet felé előretörve támadja hátba a Kelet-Poroszország felé támadó cári csapatokat, várva a német vezérkar által korábban elfogadott ún. Siedlec-terv végrehajtását. E szerint az osztrák-magyar csapatok északkeleti és a németek délnyugati támadásának csapásiránya a Narev folyónál fekvő Siedlec lengyel város. Conrad úgy vélte, hogy amennyiben a németek 10–14 hadosztállyal offenzíven lépnek fel keleten, egy modernkori Cannae révén nem pusztán Orosz-Lengyelországot foglalhatják el, hanem a cári hadsereg is döntő vereséget lehet mérni. Ezért e hadművelet leplezésére és fedezésére a 3. hadsereg, valamint a 2. hadsereg keleten küzdő egységei Galícia, valamint Bukovina térségéből az Orosz Birodalom ukránok lakta területei ellen lendültek támadásba.

Augusztus végére azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a német fél pusztán blöffölt a siedleci támadás tervével, mert ehhez már augusztusban 12 hadosztályt kellett volna a Visztula alsó mentére küldeni, de eddig az egész keleti fronton csak 9 divíziót vetett be, amelyek zömét északkeleten védekezésre kellett harcba küldenie. Conrad elkeseredetten állapította meg, hogy emiatt az orosz gőzhenger „teljes terhét egyedül viseljük, és Lembergől keletre a torkunknál van az ellenség túlereje. [...] Mi osztrákok sajnos lovagiasan önfeláldozók vagyunk, ez van a vérünkben, de az ellentétes felfogás célravezetőbb”.¹⁵

¹³ Szijj Jolán–Ravasz István, *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, PETIT-REAL, 2000. 280.

¹⁴ Kocsis, i. m. 71.

¹⁵ Urbanski, i. m. 253. „Dadurch tragen wir die ganze Last allein und haben östlich Lemberg einen überlegenden Feind am Halse. [...] Wir Österreicher sind leider Menschen ritterlicher Selbstlosigkeit, das liegt uns schon im Blut, aber das entgegengesetzte Prinzip ist nutzbringender.“

Conrad offenzív haditerve több gyenge ponttal rendelkezett; az első és legfontosabb fogyatékoság az volt, hogy Redl ezredes árulása következtében a Sztavka tisztában volt az osztrák–magyar stratégiai célokkal, és ennek mentén alakította ki saját – szintén offenzív – hadműveleti terveit. Az oroszok felismerték, hogy a Monarchia Lemberg térségében elégtelen erők birtokában készül támadni, és ezért ebben a zónában nyomasztó erőfölényt alakítottak ki, szinte negligálva az osztrák–magyar balszárnny hadműveleteit. A cári erők szintén egy hatalmas katlan kiépítésén munkálkodtak, csak míg Conrad Orosz-Lengyelország területén kívánta a csapdát felállítani, az oroszok Galícia középső részét kívánták a dualista állam csapatainak csont-halmává változtatni.

A következő napokban csaták egész sora bontakozott ki, és a tomboló kánikulában¹⁶ borzalmas vérfürdő kezdődött. Az osztrák–magyar vezérkar rémülettel konstataulta, hogy a lovag Rudolf Nikolaus von Bruderman lovassági tábornok által vezetett 3. hadsereg négyszeres orosz túlerőre rontott.¹⁷ Ennek megfelelően a vereségek egész sorozata nem is annyira a hadvezetési hibákra, hanem a nyomasztó orosz túlerőre voltak visszavezethetők. Brudermann augusztus 26-án 115 zászlóaljjal, valamint 376 löveggel rendelkezett, míg vele szemben az orosz 3. hadsereg 292 orosz zászlóalja, 720 lövege vonult fel, és a döntő, zloczówi csatába Bruszilov tábornok 80-100 zászlóalja és 400 lövege is bekapcsolódott.¹⁸ Így az oroszok élőerőben és a tüzérség tekintetében is abszolút fölényt élveztek, és ezen a helyzeten a 2. hadsereg beérkező egységei sem sokat segíthettek. Az első lemergi csata¹⁹ során a 3. hadsereg döntő vereséget szenvedett: Conrad augusztus 30-án a következő sorokat vetette papírra: „Szerencsecsillagom lehanyatlott, a mai nap életem legszörnyűbb napja: harmadik hadseregünket az ellenség túlereje leverte, és visszavonulásra kényszerítette. Reményem ezzel eltemetve, és sorsom megpecsételődőtt”.²⁰

Conrad borúlátása és depressziója ellenére a Monarchia erőfeszítései nem voltak hiábavalók. A szeptember 11-én elrendelt visszavonuláskor csak az 1. hadsereg kényszerült harcolva hátrálni, és a másik három hadsereg könnyen el tudott szakadni

¹⁶ 1914 késő augusztusa még Kelet-Poroszország területén is izzó kánikulát, 35 fokos hőséget hozott. August von Mackensen: *Briefe und Aufzeichnungen des Generalfeldmarschalls aus Krieg und Frieden*. Leipzig, Bibliographisches Institut, 1938. 46.

¹⁷ Kocsis, i. m. 79.

¹⁸ Rudolf Krieger: *Die Entwicklung des Conrad'schen Offensivgedankens*. Stuttgart, 1934. 32.

¹⁹ A szakirodalom első lemergi csata néven összegzi a 3. hadsereg ekkori harcait, amelynek főbb gyűjtőpontjai Zloczów mellett a Gnila Lipa folyó mentén vívott védelmi harcok voltak. Szijj-Ravasz, i. m. 416–417.

²⁰ Gina Gräfin Conrad von Hötzendorf: *Mein Leben mit Conrad von Hötzendorf*. Leipzig, Grethlein, 1935. 128–129.

a szintén súlyos veszteséget elkönyvelt orosz csapatoktól.²¹ A cári haderőt megdöbentette a Monarchia csapatainak támadási elánja, amelyet ekvivalensnek, sőt bátrabbnak ismert el a japán császári hadsereg tíz évvel korábbi mandzsúriai teljesítményével.²² A kudarcok ellenére a kettős monarchia elkeseredett rohamai meggátolták jelentősebb orosz erősítések Kelet-Poroszországba való küldését, amely így tehermentesítette a német 8. hadsereget, és időt adott a német haderő-főparancsnokságnak az erősítések nyugatról történő átvezénylésére.

A Lemberg környéki kudarcok miatt Brudermann lovassági tábornok a Monarchia első vezéráldozata lett, a generálist első és legfőbb bűnbakként szeptember 5-én felmentették.²³ Mindez azonban a balsorstól gyötört 3. hadseregen már nem sokat segített: a megtépázott armádia kétségbeesetten hátrált a San felé. A cári haderő ekkori teljesítménye, kitűnően képzett tábornokai drámai módon megleckézették a Monarchia hadvezetőit. A hősie, ám sokszor értelmetlen küzdelem ellenére szeptember 2-án elesett Lemberg, és eddigre elveszett Kelet-Galícia, valamint Bukovina egy része is. Az orosz előretörés sebessége és mértéke megközelítette a németek lendületes belgiumi és észak-franciaországi előrenyomulásának ütemét. A helyzetet végül a balkáni frontról megérkező két osztrák–magyar hadtest megmentette,²⁴ sőt szeptember 8-án úgy tűnt, hogy az oroszok is a visszavonulást fontolgatják a 2. hadsereg ellentámadása nyomán.²⁵ A kérdés az volt, hogy melyik vezérkar vonul vissza: az osztrák–magyarok északon, vagy az oroszok délen; ebben a helyzetben végül Conrad döntött előbb a hátrálást illetően. A helyzet súlyosságát mi sem jelezte jobban, hogy az AOK Lemberg elestének napján, szeptember 2-án kétségbeesett táviratot küldött II. Vilmos luxemburgi főhadiszállására. Ebben Frigyes főherceg, a k. u. k. haderő főparancsnoka az 1. és 4. hadsereg sikereit ecsetelve megállapította, hogy a dualista állam hadereje magára vonta az orosz katonai erők zömét, miközben német szövetsége franciaországi és belgiumi előrenyomulását is fedezte. A főherceg tol-

²¹ Kocsis, i. m. 68.

²² Sondhaus, i. m. 237.

²³ Balla Tibor: *A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai*. Budapest, Argumentum Kiadó, 2010. 93–95.

²⁴ E tanulmány keretében nincsen lehetőség az eredeti felvonulási tervet ismertetni, mindazonáltal rögzítjük, hogy a IV. és VII. hadtest szerbiai, majd keleti fronton történő bevetése szerves részét képezte a conradi stratégiának, még ha balsikerrel is zárult a terv. Mindazonáltal az oroszok akkora erővel támadtak a front ezen szakaszán, amely a teljes 2. hadsereg bevetése esetén is kérdésessé tette volna a győzelem, vagy legalábbis a taktikai siker lehetőségét. Részletesebben: Ligeti Dávid Ádám: *A Monarchia utolsó vezérkari főnöke. Arthur Arz von Straussenburg (1857–1935) élete és pályafutása*. Budapest, ELTE, 2013. (PhD-disszertáció, kéziratban) 46–48.

²⁵ Johann Christoph Allmayer-Beck: *Der Sommerfeldzug von 1914 gegen Rußland*. In: Österreichische Militärische Zeitschrift, Sonderheft (1965), 3. évf., Wien 1965, 31–39.

mácsolta Conrad erélyes követelését, hogy Németország is indítson offenzívát Oroszország ellen, melynek csapásirányául a Narev folyót és Siedlecét jelölte meg.

Miközben Kelet-Galíciában Conrad stratégiája katasztrófába torkollott, északon az 1. és 4. hadsereg több szerencsével háborúzott: elszántságuk pedig azonos volt a front keleti részén küzdő bajtársakéival.²⁶ A szembenálló orosz erők tábornokai pedig gyengébb teljesítményt nyújtottak, mint az ukrán területeken küzdő bajtársaik. A k. u. k. 1. hadsereg – parancsnoka Viktor Dankl lovassági tábornok – Krašnik közelében győzött, míg a 4. hadsereg Moritz von Auffenberg tábornok vezetésével Komarównál aratott fontos diadalt. A Monarchia északi offenzívája során a dualista állam csapatai kiegyenlített erőviszonyok mellett harcolhattak, így pl. Auffenberg rendelkezésére 194 gyalogzászlóalj, 102 lovasszázad és 610 löveg állt, míg az orosz erők 152 gyalogzászlóaljat, 150 lovasszázadot és 600 ágyút tudtak bevetni.²⁷ Az orosz 5. hadsereg olyan súlyos veszteségeket szenvedett, hogy képtelen volt támadó műveleteket folytatni, helyzetét végül a kelet-galíciai orosz győzelmek mentették meg. Komarów végül a Monarchia legnagyobb olyan győzelmét jelentette a Nagy Háború folyamán, amelyet kizárólag a dualista állam erői vívtak ki.

Az északon aratott győzelmekkel párhuzamosan a német 8. hadsereg fényes győzelmet aratott az orosz 2. hadsereg fölött, amelynek parancsnoka, Szamszonov lovassági tábornok öngyilkosságot követett el, miután az egység négyötödét elveszítette. A nyugdíjból reaktivált Hindenburg ezt követően az orosz 1. hadsereget is legyőzte a Mazuri-tavaknál, bár az itteni siker taktikai maradt, és a Paul von Rennenkampff orosz – pontosabban baltikumi német – tábornok által vezetett haderő továbbra is veszélyeztette Kelet-Poroszországot.

Szeptember 1-én Conrad keserű dilemma elé került: amennyiben az 1 és 4. hadsereg folytatja a lengyelországi hadjáratot, Galícia egésze elveszhetett, amely súlyos gazdasági, társadalmi és morális következményekkel járt volna. Fennállt az a veszély is, hogy az oroszok dél felől átkarolják a két hadsereget, és bár hír érkezett a németek hohenseini diadaláról,²⁸ elképzelhető volt egy észak felől érkező cári ellentámadás is. Ezért a gyalogsági tábornok elrendelte, hogy Dankl és Auffenberg forduljon délnek, és mentse meg Ausztria északi részét.

²⁶ Auffenberg a 4. hadsereg hadműveleti tevékenységének kezdetén, 1914. augusztus 14-én a következőket fogalmazta meg: „Egyetlen gondolat lelkesítse a rám bízott szép 4. hadsereget: hajlíthatatlan akarattal előre a győzelemig, dicsőségig és becsületig!” Österreichisches Staatsarchiv-Kriegsarchiv Neue Feldakten Infanterie-Division 909. doboz (Op. Akten v.1.8. – 30.9. 1914)

²⁷ Edmund Glaise-Horstenau – Rudolf Kiszling (szerk.): *Österreich-Ungarns letzter Krieg*. I. köt. Wien, 1930–1938. 200. I. 184.

²⁸ A németek a közeli Tannenberg számukra vészterhes emlékezete miatt, vagyis a lengyel–litván (szláv) erők győzelmét a Német Lovagrend fölött (1410), propaganda megfontolások mentén másodikk tannenbergi csatának nevezték el.

A beérkező csapatok Rawa-Ruskánál csaptak össze az ellenséggel, ahonnan szeptember 11-én, egy hétig tartó súlyos harcok után, megrendítő veszteségek közepette vonultak vissza. Jóllehet a kezdeti stratégiai célt, vagyis, hogy a harcokat az ellenség területére lehessen átvinni, és legalább részben elfoglalni a kongresszusi Lengyelország területét, nem sikerült keresztülvinni, mégis a súlyos harcok lekötötték az orosz erők jelentős részét,²⁹ így az orosz 2. hadsereg balsikerét követően jelentősebb erősítést nem lehetett Kelet-Poroszország újbóli megtámadására bevetni.

Ekkorra bebizonyosodott, hogy Oroszországot nem lehet térdre kényszeríteni villámháború által. Mi több, a hírszerzés nyugtalanító hírek tucatjaival bombázta a vezérkari főnököt: az orosz hadseregmozgás felgyorsulása miatt napokon belül számolni kellett a turkesztáni, szibériai hadosztályok felbukkanásával, miközben a németek még fel sem ocsúdtak a marne-i kudarcból. Conrad felismerte, hogy amennyiben az oroszok Berlin felé akarnak vonulni egy modern kori Kunersdorf [II. Frigyes porosz király legsúlyosabb katonai kudarca a hétéves háború során, 1759-ben – L. D.] fenyegeti a német fővárost. Ezért csapataival nem adhatta fel az offenzív személetet, és a visszavonulást a követően újra támadásba lendült: az év hátralévő három hónapjában újabb három nagy erejű támadást hajtott végre. Mindennek azonban hatalmas ára volt: a Monarchia a háború első hónapjaiban megközelítően egymillió embert vesztett, amelyből a Magyar Királyság vesztesége 400 ezer embert jelentett.³⁰

A NYÁRI HADJÁRAT MÉRLEGE

A veszteségek természetesen az AOK-t is mélyen megrázták. Különösen megdöbentő volt több tábornok öngyilkossága, akik nem bírták feldolgozni csapataik gyakran 60-70%-os véres veszteségeit, és a harctéri sokk hatására nem egy esetben inkább a halált választották.³¹ Conrad személyes drámája volt, hogy csapatai mészárszéke egyben Herbert fia halálát is jelentette, aki dragonyosként épp a rawa-ruskai pokolból nem jött haza élve. A visszavonulás napján Conrad elkeseredett hangvételű táviratot küldött a Katonai Iroda főnökének, Bolfras tábornoknak: a beszámoló alapján a visszavonulás idején a keleti fronton 40,5 osztrák–magyar hadosztály 526

²⁹ Urbanski, i. m. 280.

³⁰ E katasztrófa mértékét hüen jelzi, hogy a Don-kanyarban megközelítően 120 ezer ember veszett oda 1943 januárjában.

³¹ Pl. a miskolci 15. k. u. k. hadosztály parancsnoka és vezérkari főnöke (Wodniansky altábornagy és Christalnigg ezredes közös öngyilkosságát említhetjük, 1914. augusztus 28-án. Edmund Glaise-Horstenau – Rudolf Kiszling, i.m. 200.

zászlóalja harcolt a cári hadsereg 47 1/2 divíziójával, amely 752 zászlóaljat jelentett,³² így a harcoló állományt nézve körülbelül 200 000 fővel kevesebb állt a Monarchia rendelkezésére.³³ A kiegyenlítetlen létszámviszonyok melletti támadások így szükségyszerűen újabb hatalmas véráldozatokhoz vezettek; ugyanakkor a keleti front mozgóháborúja még ekkor sem ért véget, és a front időleges megmerevedései lehetlenné tették a nyugati hadszíntérhez hasonló lövészárak-rendszerek kiépítését.

1914 – nem kis részben a szeptember 11-ig eltelt három háborús hét következményeként – valósággal lefejezte a k. u. k. haderő generalitását: a harctéri kudarcok nyomán „december végéig a Monarchia 6 hadseregearcansnoka közül 4, 16 hadtestparancsnoka közül pedig 8 kapta meg a felmentését. Hozzájuk jött még két hadsereg-vezérkari főnök és vagy két tucat hadosztály-, ill. dandárparancsnok”.³⁴ Az oroszok, akiket megdöbbsentett a Monarchia csapatainak önfeláldozó bátorsága, vakmerő rohamai, képtelenek voltak hatékonyan üldözni a legyőzött osztrák–magyar erőket. Danyilov tábornok például így fogalmazott: „A borzalmas kimerültség és a súlyos veszteségek következtében az orosz hadseregek részére az ellenség üldözése pusztán cél maradt”.³⁵

Az 1914. évi nyári hadjárat Conrad reputációjára is rendkívül negatívan hatott: a veszteségek mértéke nyomán a tábornokot rövidesen támadások kereszttüzébe került, mivel a Monarchia hadserege oly mértékben meggyengült, hogy a háború megnyerése esetén is csak pürroszi győzelemről lehetett volna beszélni. Ekként a háború után a tábornok hosszasan védte az ekkori stratégiát: „Mit is kellett volna tennem? Talán a Sannál várakoznom, amíg az orosz túlerő minden oldalról be nem kerít, és katasztrófába sodor? Vagy szálljam meg a Kárpátokat, és a hegy tetejéről nézzem, ahogy az oroszok tömegükkel lehengerlik Berlint? [...] A védekező stratégia az osztrák–magyar haderő bekerítéséhez vezetett volna, [...] egy nagy léptékű Ulmhoz, nekem azonban nem volt kedvem ahhoz, hogy Mack legyen”.³⁶

A dualista állam offenzíváját a keleti fronton 1914. augusztus 23-án, az 1–4. hadsereg 1 125 000 katonával indította el, és a szeptember 11-én elrendelt általános visszavonulásig, nem egészen három hét alatt mintegy 325 ezer embert, és több mint 200 löveget veszített. A véres veszteség, valamint a hadifoglyok együttes száma alapján tehát nagyjából egy teljes hadsereg tűnt el, és ehhez járult még a szerbiai fronton,

³² Egy orosz ezred 4 zászlóaljat tömörített magában, míg az európai sztenderd csak 3-at.

³³ Conrad, i. m. 707.

³⁴ Österreichisches Staatsarchiv-Kriegsarchiv, Nachlass Hubka B/61 Nr. 23.

³⁵ Németül idézi Urbanski, i. m. 283.

³⁶ Oskar Regele: *Feldmarschall Conrad. Auftrag und Erfüllung 1906–1918*. Wien, Verlag Herold, 1955. 320–321. – 1805-ben Ulmnál Napóleon a Mack tábornok vezette osztrák sereg zömét sikerrel bekerítette, és ezzel megalapozta az austerlitz-i győzelmet.

valamint a határcsaták során elszenvedett szintén nem jelentéktelen veszteség. A leg-súlyosabb hatás azonban a pszichológiai tényezőben rejlett, mert a cári Oroszország hamar a Monarchia területére tudta áthelyezni a fegyveres küzdelmet, és Galícia keleti és középső részét meg is szállta. Mi több, a cári haderő vesztesége „pusztán” 250 ezer főre rúgott,³⁷ így a két birodalom közötti demográfiai különbségeket nézve a Monarchia helyzete kétségbeejtő volt. A visszavonulás súlyosan demoralizálta a megtizedelt osztrák–magyar katonákat, egyben a Nagy Háború egyik legszomorúbb emlékű napjává is vált.³⁸ Bár az orosz előretörés mértéke nem közelítette meg a nyugati német területnyerés nagyságát, mégis a galíciai fronton – hasonlóan a franciaországi hadszíntérhez – a kezdetben még támadásokat erőltető fél hamarosan védekezésre, majd visszavonulásra kényszerült, miközben országának jelentékeny része vagy az ellenség kezére került, vagy hadműveleti zónává változott. Az a tény, hogy Galícia nagy részéről nem lehetett újoncozni, azt is jelentette, hogy a Magyar Királyság háborús erőfeszítéseire nagyobb mértékben lett szükség, mivel Ausztria képtelen volt kiállítani a kvóta szerinti emberanyag-utánpótlást.

A Monarchia csapatainak teljesítményét a német fél az események forgatagában elégtelennek ítélte, mivel a cári birodalom öt, Galiciában harcoló hadserege nagyjából akkora veszteséget szenvedett el összesen, mint a Kelet-Poroszországban csúfos kudarcot vallott két hadsereg.³⁹ Ez az adat egyben rámutat a k. u. k. haderő ambivalens teljesítményére is, hiszen északon a németek mindössze egyetlen hadsereggel érték el sikereiket, miközben a Monarchia négy ármádiával tudott csak hasonló veszteséget okozni. E lélektani ok miatt a német fél jelentősen leértékelte szövetségese katonai teljesítményét,⁴⁰ megfelelkezve arról a tényről, hogy az orosz offenzíva döntő súlyát a Monarchia viselte, és a kelet-poroszországi hadszíntér csak másodlagos fontossággal bírt ebben az időszakban. Tény azonban, hogy a dualista állam nem rendelkezett Hindenburg, Ludendorff, vagy akár Mackensen-szintű hadvezetőkkel.

Szeptember elején a Monarchia haderejének 79 százaléka a keleti fronton összpontosult,⁴¹ miután a 2. hadsereg balkáni fronton küzdő alakulatait is Galiciába szállították. Miután világossá vált, hogy Szerbia elfoglalása nem lehetséges 1914 nyarán, az AOK minden tőle telhetőt megtett, hogy német szövetségese nyugati hadmű-

³⁷ Stone, i. m. 91.

³⁸ Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár, Tanulmányok. 584. *A volt m. kir. kassai 5. Honvéd Huszárezred története 1868–1918-ig.* 92.

³⁹ Kocsis, i. m. 70.

⁴⁰ Pl. a későbbi porosz hadügyminiszter, Adolf Wild von Hohenborn tábornok így jellemezte 1914 őszének eseményeit: „Mi sikeresen küzdünk meg kétszeres orosz túlerővel is, az osztrákok ugyanolyan erős orosz elől megfutamodnak.” Kocsis, i. m. 74.

⁴¹ Regele, i. m. 464.

veleteit fedezze, és hadseregének adekvát csoportosítása mellett tüzérségének leg-erősebb ütegeit, 30,5 cm-es Škoda mozsárgyúival együtt, a Német Birodalom rendelkezésére bocsátotta, amely azokat a belga erőrendszerek ostrománál használta fel. Mindeközben az augusztus–szeptemberi harcok rávilágítottak a dualista haderő gyengeségeire, különösen tüzérsége tekintetében. Egy osztrák–magyar hadtest 96, orosz ellensége 108, a francia 120, végül a német 144 löveggel rendelkezett.⁴² A Monarchia tüzérségének gyengesége az 1914. évi vereségek egyik legfőbb aktora volt, és a legtöbb tábornok a fegyvernem gyengeségében vélte megtalálni a kudarckok okát.⁴³ A Monarchia háborús vereségének okait kutató Krauss tábornok így foglalta össze ezt a problémát: „Tüzérségünk gyengesége lövésszámban, lőtávban és hatásban, az elégtelen lőszerellátás, a hibás gránátok és az alapvetően elhibázott irányú kiképzés okozták, hogy a gyalogságtól a tüzérség támogatása nélkül vártuk el, hogy az ellenséges tűzben rohamozzon; emellett az új alakulatok rossz felhasználása oda-vezetett, hogy legjobb katonaaanyagunk a háború elején eltűnt”.⁴⁴ Ennek tükrében nem meglepő, hogy Auffenberg is csak azzal az utasítással tudta csatába küldeni a 15. hadosztályt, hogy bár „az ellenség tüzérsége túlerőben van, meg vagyok róla győződve, hogy tüzérségünk hagyományos pontossága ezt a hátrányt kiegyenlíti”.⁴⁵

Súlyos következményei voltak a Monarchia hadvezetésében rejlő egyéb hiányosságoknak, különösen a csapatok sokszor fölösleges mozgatásának. Az ekkor vezérőrnagyi rendfokozatú József főherceg így panaszkodott: „Mivel a IV. hadtestparancsnokság az indítóokokról engem nem értesített, egyikünk sem tudta megérteni, hogy miért meneteltetnek, hol előre, hol hátra, ami káros, mert azt a látszatot kelti, hogy fönt nem tudják, hogy mit akarnak és a rekkenő hőségben a csapatok e céltalan tologatásban kimerülnek”.⁴⁶

A galíciai határcsaták során a többi hadviselő félhez hasonlóan a Monarchia csapatai is megtapasztalták, hogy ez a háború teljesen új konfliktust jelent a korábbiakhoz képest. Az 1914-ben hadba vonuló hadseregek sok szempontból még mindig a száz évvel az előtti hadászati elvek és felszerelésekkel indultak csatába, és bár a vasút lényegesen felgyorsította a csapatok mozgását, az ellátásban, az ágyúk mozgásában továbbra is jelentős szerep hárult a lovakra. A gyalogság modernebb kézi-

⁴² Sondhaus, i. m. 168.

⁴³ József főherceg tábornagy: *A világháború, amelyennek én láttam*. I. köt. Budapest, MTA, 1926. 88. „Tüzérségem hatása csekély, pedig úgy dolgozik, ahogy csak bír! [...] Ide ötvenszer több tüzérség kellene!”

⁴⁴ Alfred Krauss: *Die Ursachen unserer Niederlage*. München, J. F. Lehmanns Verlag, 1921. 98.

⁴⁵ Österreichisches Staatsarchiv-Kriegsarchiv, Neue Feldakten, 15. Infanterie-Division 909. doboz (Op. Akten v. 1.8. – 30.9. 1914)

⁴⁶ József főherceg, i. m. 22.

fegyverei ellenére még mindig nagy hangsúlyt kapott a szuronyharc, és a lovasság hagyományos hidegfegyverei (szablyák, dzsidák) is hadrendben maradtak. A Monarchia csapatai pedig még mindig hátbőröndöt cipelve meneteltek a csatába, a korszerűbb hátizsákot csak egy évvel később rendszeresítették. A tradicionális dragonyosi sisakot leszámítva pedig a katonák többsége védtelen fejjel kezdte meg a harcokat. Elmondható tehát, hogy az ipari fejlődéssel csak részben tartott lépést a hadseregek felkészültsége, amely így szükségszerűen sokban emlékeztetett a megelőző század eleire.

Az 1914. évi nyári hadjárat során végzetesnek bizonyult az a tény, hogy az Orosz Birodalom rendelkezett a legnagyobb tapasztalatokkal a modern háborút illetően a tíz évvel korábbi japán háború révén. A cári tábornokok közül sokan harcoltak Mandzsúriában, így felismerték, hogy a korábbi taktikai eljárásokat felül kell vizsgálni, és hogy a sikeres támadásokhoz jelentős löveganyagot, kézigránátokat kell biztosítani. Az orosz tüzérségi fölény és jobb lőszerellátottság ellenére Bruszilov tábornok emlékiratában így fogalmazott: „Általában be kell ismernünk, hogy technika dolgában ellenségeinktől jelentősen elmaradtunk, és a műszaki eszközök hiányát csak fölös vérontással lehetett pótolni”.⁴⁷

VÉGKIFEJLET

Összegezve elmondható, hogy 1914. szeptember 11. az osztrák–magyar haderő fekete napjának, valamint a marne-i kudarccal ekvivalens csapásnak nevezhető. Bizonyossá vált, hogy a német nyugati kudarcot követően a háború súlypontja keletre helyeződik, és a következő hónapok legfontosabb kérdése a Monarchia túlélése lesz. Az osztrák–magyar csapatok hősies küzdelmét néhány szerencsés körülmény segítette: a törökök 1914. október 28-i hadba lépését követően a kaukázusi front révén az Orosz Birodalom is kétfrontos háborúra kényszerült, ráadásul a veszteségek a cári hadsereget is alaposan megviselték: különösen a tisztikar szenvedett nehezen, vagy egyáltalán nem pótolható veszteségeket.

Mindennek ellenére Conradot nem váltották le, ellentétben német kollégájával, Moltkéval. Annak ellenére, hogy a németek marne-i és Monarchia szeptember 11-i katasztrófája szinte egymásból is következett, az osztrák–magyar vezérkari főnök jobban viselte a megpróbáltatásokat, mint Moltke, aki idegileg kis híján össze-roppant.

⁴⁷ A. A. Bruszilov: *A cár árnyékában*. Budapest, Zrínyi, 1986. 64.

A szeptember 11-i visszavonulást követően azonban világossá vált, hogy a Monarchia egyedül képtelen legyőzni a hatalmas eurázsiai Orosz Birodalmat, és így a dualista állam sorsa Berlin kezébe került. Ez a szimbiózis szükségszerűen megalázó következményekkel járt, mivel a Monarchia sorsa végletesen egybefonódott a Német Birodalomével. Ennek következtében már 1914 nyarán alapjaiban rendültek meg az 1867. évi status quo alapjai, és felsejlett a Magyar Királyság XX. századi végzete is.

THE MONARCHY'S SEPTEMBER ELEVENTH. THE GREAT WAR'S FIRST WEEKS ON THE EASTERN FRONT

The Austro-Hungarian Monarchy, in the first six weeks of the war on the Eastern Front – between August 6th and September 11th – had to endure the focal point of the military maneuvers of the Central Powers, losing approximately an entire army in the battles against the Czarist armed forces as a result.

Taking into consideration that, as per the Schlieffen Plan, the Germans' focus was on destroying France first, and with nearly 90% of their armed forces moving west, the responsibility fell upon the Monarchy to impede the advance of the continental-spanning, world's largest empire until the expected German victory. To accomplish this, the military commanders decided that the best defense would be to go on the offensive. The defensive strategy that would have meant the intermittent occupation of Galicia's eastern half targeted the occupation of the Carpathians. Conrad von Hötzendorf, Chief of the General Staff – against the personal request of Commander-in-Chief Archduke Frederick – ruled this out, believing that the Russians' primary objective would be to overrun Berlin. The Monarchy's military command, however, did not know that the Czarist Empire's top priority was to help Serbia, which found itself in a desperate strategic situation. To that end, an invasion of the Great Hungarian Plain was thus the final objective. Thus two-thirds of the Czarist armed forces was thrown into action against the Monarchy: in the first weeks of the war, the 1st and 2nd Armies attacked Eastern Prussia, while four other armies assailed the Monarchy. The troops fighting in Galicia, however, received most of the arriving reinforcements.

The k. u. k. 3rd Army suffered an embarrassing defeat in the war's opening weeks; however, the 1st and 4th Armies both attained meaningful victories. Because of the defeats on the eastern part of the front, however, the offensive quickly collapsed.

By all accounts, September 11th, 1914, could be called an Austro-Hungarian "Marne failure". Following the German defeat in the west, it became obvious that the focal point of the war would move east, and that the most important question of the

upcoming months would be whether the Monarchy could survive. Although the Czarist army also suffered serious losses, the extent of the Russian advance approached the momentum of the German's western offensive.

Following the September 11th retreat, it became clear that the Monarchy on its own would not be able to defeat the mighty Eurasian-based Russian Empire, and as a result the fate of the Dualist State was now in Berlin's hands. This cooperation, however, carried a huge price, and even in the event of a victory by the Central Powers, the 1867 status quo would come into question, as well as the continuing survival of the Hungarian Kingdom.

DER 11. SEPTEMBER DER MONARCHIE – DIE ERSTEN WOCHEN DES GROSSEN KRIEGES AN DER OSTFRONT

Die vorliegende Studie präsentiert die ersten sechs Wochen des Krieges der Österreichisch-Ungarischen Monarchie an der Ostfront, die am 11. September 1914 mit dem allgemeinen Rückzug endeten. Im Zeitraum vom 6. August bis zum 11. September verlor die Monarchie annähernd eine ganze Armee bei den Schlachten mit dem Heer des Zaren, wobei sie an der Ostfront den Schwerpunkt der militärischen Operationen der Mittelmächte zu tragen hatte.

In Kenntnis der Tatsache, dass die Deutschen gemäß dem Schlieffen-Plan zuallererst bestrebt waren, Frankreich zu zerschlagen, und zwar mit der Mobilmachung von beinahe 90% ihres Heeres in Richtung Westen, fiel der Monarchie die Aufgabe zu, das weltweit flächengrößte Imperium kontinentalen Ausmaßes bis zum erwarteten Sieg der Deutschen aufzuhalten. In diesem Sinne entschied sich das Oberkommando der österreichisch-ungarischen Armee für die Offensivstrategie. Die Defensivstrategie, d.h. eine etappenweise Aufgabe von Ostgalizien und die Okkupation der Karpaten, lehnte Generalstabschef Conrad von Hötzendorf – trotz des persönlichen Wunsches von Armee-Oberkommandant Erzherzog Friedrich – ab. Er dachte nämlich, es sei das primäre Ziel der Russen, Berlin zu überrennen. Die Militärführung der Monarchie wusste aber nicht, dass die oberste Priorität des Zarenreiches darin bestand, das in einer verzweiferten strategischen Lage befindliche Serbien zu unterstützen, wofür der Einfall in die ungarische Tiefebene ein entscheidendes Ziel St. Petersburgs war. In diesem Sinne wurden zwei Drittel des zaristischen Heeres gegen die Monarchie eingesetzt: In den ersten Kriegswochen wurde Ostpreußen mit der 1. und 2. Armee angegriffen, während vier weitere Armeen gegen die Monarchie aufmarschierten: Die eingetroffene Verstärkung erhielten jedoch größtenteils die in Galizien kämpfenden Truppen.

In den ersten Kriegswochen erlitt die 3. k.u.k Armee eine demütigende Niederlage, während die 1. und die 4. Armee zwei bedeutende Siege errangen. Die Offensive brach aber durch die an der Ostfront erlittenen Niederlagen schnell zusammen.

Im Lichte all dessen kann man den 11. September 1914 als österreichisch-ungarisches Fiasko an der Marne bezeichnen. Damit trat die Gewissheit ein, dass der Schwerpunkt des Krieges nach der westlichen Niederlage der Deutschen in den Osten verschoben und die wichtigste Frage der kommenden Monate das Überleben der Monarchie sein wird. Obwohl die Verluste auch das Zarenheer gründlich zerrütteten, kam das Ausmaß des russischen Vormarschs dem Schwung der deutschen Westoffensive nahe.

Nach dem Rücktritt am 11. September wurde auch klar, dass die Monarchie allein außerstande ist, das riesige Russische Reich von Eurasien zu bezwingen, so dass auf diese Weise das Schicksal des dualistischen Staates in die Hände Berlins geriet. Diese Symbiose ging jedoch mit letalen Konsequenzen einher und stellte selbst im Falle eines Sieges – ähnlich dem Triumph der Entente – die Grundlagen des Status Quo aus dem Jahre 1867 und damit das Fatum des Königreichs Ungarn im 20. Jahrhundert in Frage.

ANKA LÁSZLÓ

„VIHAR TÉPTE BÜSZKE TÖLGYÜNK”

APPONYI ALBERT JÁSZBERÉNYI KULTUSZA
A KEZDETEKTŐL NAPJAINKIG

BEVEZETŐ

A történettudomány szférájában nagy divatja van manapság a huszadik századi személyi- és vezérkultuszok nemzeti/birodalmi szintű kutatásának. Lényegesen kevesebb figyelem összpontosul az egyes kultuszok helyhez kötött megjelenésére. Utóbbiak sorát kívánja gyarapítani a tanulmány.

Gróf nagyapponyi Apponyi Albert (1846–1933) és Jászberény városának kapcsolata az egyik legkülönlegesebb a magyar parlamentarizmus és az országgyűlési választások történetében. Apponyi rendkívül hosszú időn keresztül, az 1881-es képviselőházi választásoktól 1933-ban bekövetkezett haláláig volt Jászberény országgyűlési képviselője.¹ Összesen tizenhárom képviselőházi/nemzetgyűlési választáson szerezte meg a város mandátumát e hosszú időszak alatt (1881, 1884, 1887, 1892, 1896, 1901, 1905, 1906, 1910, 1920, 1922, 1926, 1931). Ez a mandátumbirtoklás csak az 1918. október végén kirobbanó őszirozsás forradalom és az 1920-as nemzetgyűlési választások közötti kevesebb, mint másfél éves időszakban szünetelt. Károlyi Mihály köztársasága és a Tanácsköztársaság idején nem tartottak választásokat. Károlyi hatalomra jutásának hajnalán Apponyi visszavonult a politikától, pártját feloszlatta és híveit 1918. november 8-án felszólította Károlyi kormányának támogatására. Az 1919-es kommunista diktatúra elején a rezsim először békén hagyta, utóbb menekülésre kényszerítette. Jászberénnyel is szünetelt kapcsolattartása ebben az időszakban.

A dualizmus korában az a jelenség, hogy egy politikus évtizedeken keresztül megőrizze ugyanazon választókerület képviselőházi mandátumát, rendkívül ritkának

¹ Ehhez hasonló hosszú kapcsolat képviselő és választókerület között csak Madarász József (1814–1915) és a Fejér vármegyei Sárkeresztúr viszonyáról mondható el. Madarász 1848–1849-ben, 1861-ben és 1865–1915 között képviselte a sárkeresztúri kerületet a parlamentben. Azonban már az 1832–1836-os rendi országgyűlésen is részt vett, mint vármegyéje követe.

számított. A korabeli parlamenti pártvezérekre is az volt jellemző, hogy egy-egy képviselőházi ciklus lejártakor új kerület után néztek, vagy a választókerületek felkérései közül válogattak és esetenként több kerületben is felléptek jelöltként, ha biztosak akartak lenni abban, hogy bekerülnek a képviselőházba. Apponyi és Jászberény évtizedekig kitartó együttműködése már önmagában is feltételezheti a kutató számára a lokális kultusz meglétét. Csak utána kell járni a részleteknek.

Képviselő és város kölcsönös egymásrautaltsága körülbelül egy-másfél évtized leforgása alatt Apponyi kultuszépítésének fő fórumává változott, kiemelkedve az általános politikusi-választói kapcsolatból. Lokális jellegű kultuszától függetlenül a Horthy-kor hajnalán az országos is kialakult. Utóbbi már számos vizsgálat tárgyát képezte.²

A történettudomány azonban napjainkig adós maradt azzal, hogy ennek a lokális kultusznak a Monarchiabeli gyökereitől a városban napjainkig élő jellemzőit bemutassa. A következő oldalakon e hiátust pótoljuk. Bemutatom, hogyan keletkezett Apponyi és Jászberény politikai kapcsolata, ez hogyan változott az évtizedek folyamán, milyen módon alakult ki a lokális kultusz. Az Apponyi-kultusz egy több mint ötven esztendő aktív politikai pálya első-második évtizedében bontakozott ki a városban. Felvázoljuk, melyek voltak ennek fontosabb elemei, hogyan maradt fenn a gróf halála után, és a kommunizmus évtizedeiben történt elhallgatást követően milyen elemei jelentek meg újra az 1989–1990-es rendszerváltás után.

A téma vizsgálatához a korabeli jászberényi és országos sajtótermékeket, verseket, hivatalos és privát természetű levéltári forrásokat, képviselőházi naplókat, jászberényi helytörténeti műveket, pamfleteket, valamint képzőművészeti és egyéb tárgyi alkotásokat használtunk fel.³

A lokális Apponyi-kultusz elemei alapvetően képviselőházi választások, jubileumi évfordulók, ünnepi alkalmak, temetés, megemlékező rendezvények, emlékműállítás köré csoportosulnak. A több mint ötvenesztendő politikus–város kapcsolatból ezek közül a legfontosabbakat ismertetjük, amelyek az egyes kultuszelemek tipikus vonásait leginkább tükrözik. Kronologikus rendet követünk a részletes bemutatás során.

² Szécsényi András: *Apponyi Albert halála és temetése*. Hítel, 2006/1. 93–102. Uő: *Apponyi Albert kultusza a két világháború között*. Valóság, 2013/9. 40–54. Uő: *Az idős Apponyi Albert*. Honismeret, 2006/3. 40–44. Zeidler Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest, 2002, Teleki László Alapítvány, 46–47. Uő: *A revíziós gondolat*. Pozsony, 2009, Kalligram, 224–225.

³ Ezúton szeretnék köszönetet mondani dr. Suba Györgynének és Kiss Erikának, akiknek segítő együttműködése, forrás- és információgyűjtése jelentősen megkönnyítette a tanulmány elkészítését.

APPONYI ALBERT ÉS JÁSZBERÉNY POLITIKAI KAPCSOLATA

Apponyi politikai pályafutása kilenc évvel első jászberényi megválasztása előtt vette kezdetét az 1872-es képviselőházi választásokon. Ekkor rendkívüli mértékű költség-ráfordítással a szentendre-óbudai választókerületben szerzett mandátumot. A három évvel később tartott választásokon már Kőszeg városában jelöltette magát, itt azonban csúfos vereséget szenvedett. Minden optimizmusa és egy önkéntes visszalépés ellenére még ebben az évben elvérzett a hódásági (Délvidék) pótválasztáson,⁴ majd egy erdélyi választókerületért szállt harcba, de ezúttal is megbukott. Végül az Árva vármegyében található borbói kerületben jutott mandátumhoz egy pótválasztáson 1877-ben. Az 1878-as képviselőházi választások során szintén megnyerte a borbói választók bizalmát, sikerült mandátumát megőrizni – kihívó nélkül. Mivel a korabeli választójogi rendszer lehetővé tette, hogy egy személy egyszerre több választókerületben is fellépjen jelöltként (többes győzelem esetén csak egy mandátumot lehetett megőrizni), az 1878-as voksoláson elfogadta a szenici (Nyitra vármegye) és a békéscsabai szimpatizánsok felkérését, hogy jelöltesse magát az ő kerületükben.⁵ E három mandátumból azonban csak a borbóit tudta megnyerni. A kampány azonban mást is hozott az Árva vármegyei választókerület mellett: az ismeretséget Jászberény várossal és polgáraival.

Lipthay Béla báró lépett fel Apponyi pártjának színeiben az 1878-as képviselőházi választásokon Jászberényben és meg is szerezte a mandátumot. Ettől az időtől számíthatjuk Apponyi és a jászberényiek ismeretségének kezdetét, mivel a gróf ellátogatott oda, hogy beszédet tartson párttársa érdekében. A forrásoknak az a része, amely a politikus-város együttműködésének kezdeteit bemutatja, többnyire utólag keletkezett és a kultuszépítés erősítésének igényével írta át a múltat, vagy egyszerűen nem a valóságot tartalmazza. Apponyi is tévesen emlékezett vissza önéletrajzában,

⁴ „[...] a Hódásági kerületben Linder György helyett ezentul én leszek pártunk jelöltje. Linder oly spontán szívességgel ajánlotta fel lemondását – és annyira biztatott a siker iránt, hogy a küzdőtér elfogadni kötelességemnek láttam.” Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban: MNL OL), Apponyi Albert iratai P 376, 8. d. 3. 1875–1924 + é. n. 2. Apponyi Albert levele ismeretlenhez. 1875. július 29. 2. Az egyes idézeteket a korabeli helyesírási formában, szöveghűen közöljük.

⁵ „Bobrón nincs, nem is lesz ellenjelöltem, de ha még akadna is, megválasztatásom mathematicailag bizonyos, és én becsületszavammal vagyok lekötve, hogy ottani mandátumomat tartsam meg. Ennek dacára a szeniczi jelöltséget is elfogadtam, és lelkem örömeire szolgálna hasonló cselekvés által a B[jékés]. Csabai ellenzéket, ha lehet diadalra – mindenesetre tisztességes küzdelemre vezetni. Csupán azt kérdezem: miután így a vezetőknek Szeniczen és Csabán is tiszta bort öntöttem, hogy megválasztásom esetére a mandátumot meg nem tarthatom, célszerűnek tartják-e a zászló kibontását és komoly fölléptetésemet? A szenicziek belenyugodtak, ha Önök Csabán hasonló véleményben vannak, rendelkezésükre állok – még pedig igen nagy örömmel.” Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZKK), Levelestár, Apponyi Albert ismeretlen főjegyzőhöz. 1878. július 25. l. n.

hogyan történt a kölcsönös megismerkedés. Emlékirataiban ugyanis azt állította, hogy pártjának jászberényi szimpatizánsai keresték fel 1878-ban, hogy felkérjék jelöltnek, de ő maga helyett Liphay Bélát ajánlotta.⁶ Ha eredetileg valóban Apponyit szerették volna megnyerni jelöltnek a jászok, akkor a szenici és békéscsabai jelöltséggel együtt ezt is elfogadhatta volna és nem szükséges Liphayt ajánlania maga helyett. Apponyi a békéscsabai főjegyzőhöz írt korabeli levelében – akinek választókerületében a borbói győzelemmel ellentétben veszített – a következő módon indokolta a jászberényi kampányban való részvételét: „[...] a párt érdekében sürgős Jászberénybe menni, Liphay választásának biztosítására”.⁷ Így jutott el először a jászok városába.

Liphay mellett nagy beszédet tartott a város főterén, amellyel személyesen is megnyerte magának a helybelieket, akik a következő, 1881-es választásokig nem is felejtették őt el. Ez a beszéd a kultusz állandó elemeként folyamatosan visszatért a későbbiekben. Egy újságíró írta 1928-ban: „Megkérdeztem mikor szerették meg Apponyit? – Még 78-ban, a Liphay-választásnál. [...] Akkor történt, hogy a Holzer boltja elé egy fiatalember kihozott egy asztalt, felugrott rá, s arról mondott olyan okos dolgokat, amilyeneket addig senkitől sem hallottunk. Odasereglettünk köréje s azóta mellette is maradtunk, mert Apponyi volt ez a fiatalember”.⁸ Apponyi az 1881-es képviselőjelölt állítással kapcsolatban szintén rosszul emlékezett vissza memoárjában. Nem az 1878-as beszéd miatt kérték fel automatikusan képviselőjelöltnek, hanem nagyon is komoly lépéseket kellett tennie ennek érdekében. Elutazott Jászberénybe és gyakorlatilag felkérte magát jelöltnek.⁹ A hetvennyolcas beszéd a fenti idézettel ellentétben feledésbe merült három év alatt a jászberényi politikai döntéshozó vezetők fejében.

Többen is feldolgozták az elmúlt évtizedekben azokat a választási küzdelmeket, amelyeket Apponyi 1881-től az első világháborúig folytatott a városban a mandátum újabb és újabb megszerzéséért.¹⁰ A képviselői mandátum birtoklásának több mint ötven éves története két szakaszra osztható. A dualizmus korában két választástól (1905, 1906) eltekintve voltak kihívói, akikkel szemben Apponyinak meg kellett védenie képviselői stallumát. 1884-ben a grófot az ellenfél kortesei álltak felheccelt tömeg megdobálta és a kivezényelt husárok vetettek véget az incidensnek. 1896-ban

⁶ Apponyi Albert: *Ötven év. Ifjúkorom – Huszonöt év az ellenzéken*. Budapest, 1922, Pantheon, 158.

⁷ OSZKK, Levelestár, Apponyi Albert ismeretlen főjegyzőhöz. 1878. augusztus 9. l. n.

⁸ Magyarország, 1924. október 21. 5.

⁹ Cseh Géza: *Országgyűlési választási mozgalmak Jászberényben a kiegyezéstől a millenniumig*. Zounok, 3. 1988. 100.

¹⁰ Cseh Géza: *Országgyűlési és önkormányzati pártharcok Jászberényben a millenniumtól az első világháború kitöréséig*. Zounok, 5. 1990. 97–124. Cseh 1988. 87–122. Érsek Attila: *Apponyi Albert részvétele az országgyűlési választásokon*. Jászszági évkönyv, 2011. 44–55.

az apponyista kortesek és a választási bizottság csalást követtek el annak érdekében, hogy meg tudja őrizni mandátumát. Ügye a képviselőház illetékes bizottsága elé került, amely valószínűleg nem merete magára vállalni annak a felelősségét, hogy Apponyi kihívójának – Erdélyi Sándor igazságügyi miniszternek – juttatja a képviselői stallumot, inkább az ellenzéki Apponyi számára igazolta az eredményt.¹¹ A millennium évében azonban az Apponyi-párti Koncsek István polgármestert is leváltották, ami megrendítette a gróf pozícióját. Az új polgármester, Török Aladár mindent elkövetett Apponyi ellehetetlenítésére, aki három évig nem is ment ezután Jászberénybe.

Egyes feltételezések szerint nem tett jót Apponyi városbeli népszerűségének a századforduló utáni esztendők és a koalíciós kormány időszaka – a gróf első vallás- és közoktatásügyi minisztersége – sem, mivel az 1910-es választásokon csak a töredékét tudták mozgósítani az apponyistáknak.¹² A 2500 voksolásra jogosult jászberényi lakosból mindössze 489 fő szavazott mellette, kihívója, Gyalog János szociáldemokrata jelölt pedig mindössze 71 voksot kapott.¹³ Azonban egyáltalán nem biztos, hogy ez a politikus általános népszerűségvesztését jelenti. Az 1910-es kampány folyamán sokáig abban a hitben éltek kortesei, hogy nem kell Apponyinak kihívótól tartania. Az utolsó pillanatban lépett nyilvánosság elé a szociáldemokrata jelölt, aki – mivel Jászberényben nem volt ipari munkásság – eleve esélytelen volt, így legyőzése nem is igényelt olyan mértékű mozgósítást, mint a korábbi kétesélyes szituációk. A gróf kortesei egyszerűen saját energiát és költséget kímélő akciót bonyolítottak le.

Az 1910 utáni választásokon Apponyinak már többé nem akadt egyetlen kihívója sem, így a tétnélküliség már a kultusz részének tekinthető. Annál is inkább, mert a kampányt szervező jászberényi apponyisták ennek megfelelően készültek, illetve mivel 1920-ban kezdetét vette országos kultusza.

Összetett okai voltak annak, hogy ilyen hosszú ideig együtt tudott működni egy választókerület a képviselőjével. Jászberény az 1880-as évtized igazságszolgáltatási reformjait vesztésként élte meg. Ellenzéki politikustól várta, hogy a sérelmüket orvosolja. A választók alapvetően az agráriumból éltek, a konzervatív Apponyitól sem állt távol az agrárius nézetek képviselője. A gróf hívő katolikus volt, akárcsak Jászberény lakossága, de ezt a vonalat erősítette, hogy Apponyi személyesen is jó viszonyt ápolt a szintén hatvanhetes ellenzéki Samassa József egri érsekkel (1879–1912), akinek a város az egyházi fennhatósága alá tartozott és mindenben támogatta ellenzéki eszmetársát. Apponyi annak ellenére is számíthatott a lakosok többségének

¹¹ Ruszoly József: *A választási bíráskodás Magyarországon. 1848–1948*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 270–271., Cseh, 1988. 117–118.

¹² Cseh 1990, i. m. 121–122.

¹³ Jász Kürt, 1910. június 5. 1.

bizalmára, hogy a hatvanhetes ellenzéki táborot elhagyva előbb a kormánypárthoz, majd onnan a negyvennyolcas ellenzékhez csatlakozott. Emiatt például 1910-ben, amikor a munkásosztályból akadt kihívója, az összes voksoláshoz hasonlóan szemére vetették ellenfelei, hogy pályafutása során többször váltott pártot. „Apponyi gróf programbeszéde végén még a szocialistáknak is mondott egy pár bókot és már azt hittük, hogy csatlakozni fog azoknak politikájához, de ettől a szocialistákat egyelőre megkímélte. Lehet azonban, hogy politikai meggyőződésének vándorutjában még azon a tájon is elhelyezkedik egy bizonyos időre”.¹⁴

Mindenképpen fontos számításba venni azt a szuggesztív képességet is, amely nagy hatást gyakorolt mindenkire. „Nem politikai elvei voltak azok, melyek a város egész polgárságát megbabonázták, hanem a gróf személyéből kiinduló szeretetreméltóság, mely lehetővé tette, hogy közte a nagy jövővel kecsegtető államférfi és nagy örökölt előnyökkel bíró főúr, valamint e város nagyon is demokrata társadalmá között egy szívélyes jó viszony tudott kifejlődni”.¹⁵

A Horthy-kor hajnalán Apponyi a pártok közötti alkufolyamat részeként szerezte meg a lehetőséget, hogy a továbbiakban is Jászberény képviselője lehessen. Régi híve, Bathó Károly az első nemzetgyűlési választások előtt felutazott a fővárosba megtudni, a pártok vezéralakjai miként döntöttek a jászberényi mandátumról. Kiderült, hogy Budapesten a Kisgazdapárt érdekkörébe utalták a várost. Bathó visszatért Jászberénybe, megalapította a helyi kisgazda szervezetet és Apponyit jelölték képviselőnek.¹⁶

Apponyi az évtizedek folyamán mindent megtett, hogy a város érdekeit megfelelően képviselje a parlamentben és a minisztériumokban. Igyekezetét nem mindig koronázta siker. Az 1880-as esztendőkből csak hátrálatni tudta, de megakadályozni nem, hogy a törvényszéket elhelyezzék Szolnok városába. Az intézmény áthelyezésével felszabaduló épületet az igazságügyi minisztérium megvette 60 ezer forintért, amelyet négy év alatt négy egyenlő részletben akart kifizetni. Apponyi kijárta, hogy egy összegben történjen a számla rendezése.¹⁷ A századfordulón Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszternél lobbizott a jászberényi iskolák katolikus jellegének megállapítása érdekében,¹⁸ illetve 1901-ben Széll Kálmán miniszterelnökhöz

¹⁴ Uo. 1910. május 8. 1.

¹⁵ Jászberény és Vidéke, 1900. január 14. 1.

¹⁶ Jász Hírlap, 1938. február 26. 1.

¹⁷ Blénessy János: *Jászberény életrajza a kiegyezés utáni évtizedekben*. Pesti, Jászberény, 1940. 53–55., 91–92.

¹⁸ „A jászberényi kath. iskolaszék panaszos kérvénye máj. 28^{án} ment föl a miniszteriumba. Felhívom erre szíves figyelmedet, mert az a benyomásom hogy az osztályban nem jóakarólag tárgyalják ezt az ügyet, és bizonyára keresni fognak újabb ürügyeket, Pontiusnak és Pilatusnak megkérdezését 's efféléket, hogy annak az elintézésnek kiadatását megakasszák melyet szíves voltál kilátásba he-

fordult eredménytelenül segítségért, mert Fejérváry Géza honvédelmi miniszter elvezényelte az ott állomásozó honvéd huszárságot Szabadkára, ami a helyi kereskedőknek nagy bevételkiesést okozott.¹⁹

Első vallás- és közoktatásügyi minisztersége idején volt legeredményesebb a város és környéke megsegítésében. Több elemi iskolai tanterem, épület, polgári iskola épült ekkor szerte a Jászságban, melyet tárcavezetői tevékenységéhez kötöttek.²⁰ Második tárcavállalása idején pedig tanítóképző intézetet állíttatott fel a városban 1917-ben.²¹

De nem csupán a város érdekeiért igyekezett mindent megmozgatni, hanem megpróbálta teljesíteni az egyéni kérélmeket is. Több levelében található rá utalás, hogy foglalkozott ilyen ügyekkel.²² A legbeszédeesebb levéltári forrás ezek közül az, amelyet későbbi minisztertársához, Földes Béla egyetemi tanárhoz intézett 1900-ban. „Ugy értesültem hogy szíves voltál Koncsek István volt jászberényi polgármester fiára vonatkozó kérésemet tekintetbe venni, de egy kis tévedés esett mert egy Koncsek Pál nevű tanulót osztottál be saját commissiódba, a kit pedig én ajánlottam, az Koncsek Béla. Ha lehet a dolgon még segíteni, úgy nagyon leköteleznél, ha azonban nem, úgy kérlek Koncsek Béla érdekében (a ki Jun. 10^{én} vizsgázik) Pikler [Gyula] tanár urnak egy pár jó szót mondani, mert ettől fél leginkább – nem levén elveinek

lyezni, t. i. a jászberényi iskolák kath. jellegének végleges constatálását. Pedig egyedül ez vethet véget a mai áldatlan állapotnak, mert egyedül ez a törvényes igazság.” MNL OL, Wlassics Gyula báró P 1445, 5. d. 26. t. Apponyi Albert 1895–1931 + é. n. Apponyi Albert levele Wlassics Gyulához 1900. június 6. 9.

¹⁹ „A laktanya helyreállítása olyképen, hogy abban egy zászlóalj gyalogság és egy lovas osztály megmaradhasson, a kincstárnak legalább is 300.000 koronába került volna, ezen aránylag oly nagy költséggel pedig csakis az elhelyezési miserián lehetett volna segíteni, míg a kedvezőtlen egészségi és társadalmi viszonyok természetesen továbbra is változatlanul fennállottak volna. Ezekkel szemben Szabadka város a honvédelmi minister úrnak egy igen előnyös ajánlatot tett, a mennyiben a rendes törvényes bérföltételek mellett, egy új, kifogástalan lovas laktanya építését helyezte kilátásba. [...] Örömmel ragadta meg Szabadka ajánlatát, a mely legalább a huszár osztály megfelelő elhelyezését biztosítja, és a város törvényhatóságával a szerződést az 1900. évben már meg is kötötte. A lovasság tehát Jászberényből tényleg el fog menni.” MNL OL, Miniszterelnökség, K 467, 10. cs. Széll Kálmán 1900–1901. Széll Kálmán levele Apponyi Alberthez 1901. március 13. 72.

²⁰ Kiss József: *Adatok Apponyi Albert oktatásügyi alkotásaihoz*. Jászsági évkönyv, 1993. 56–57.

²¹ Wirth István: *Fejezetek a jászberényi tanítóképzés történetéből*. Jászsági évkönyv, 2007. 181.

²² „A másik ügy Barna Jólánnak, a jászberényi gym. igazgató leányának folyamodványa óvónői állásért, minthogy ez a kiválóan derék tanférfiu nagyszámu család terhét viseli, kérését melegen ajánlom szíves jó indulatodba.” MNL OL, Wlassics Gyula báró (P 1445), 5. d. 26. t. Apponyi Albert 1895–1931, + é. n. Apponyi Albert levele Wlassics Gyulához 1900. június 6. 9–10. „Bocsánatot kérek hogy olyan Caprioléval [mutatvánnyal] alkalmatlankodom minő az idezárt levél ügye, de egy igen előkelő és jóra való jászberényi emberemről van szó (a ki még mint polgármester-jelölt is tekintetbe jön) volt törvényszéki bíróról. [...] Hogy miben áll a dolog őszintén szólva nem tudom, de az illető osztály öt perc alatt előkeresi és ha lehet, tegyék meg neki a mire úgy látszik mint valami életkérdésre fektet sulyt.” Uo. Apponyi Albert levele Wlassics Gyulához 1901. december 25. 12.

követője. Láng [Lajos]nak majd én szólok”.²³ Látható, hogy képes volt párthívének fia érdekében beleszólni még a budapesti jogi egyetem vizsgájába is. Konksek Béla sikeresen levizsgázott és Apponyi rendíthetetlen híve lett a későbbi évtizedek folyamán.

A JÁSZBERÉNYI APPONYI-KULTUSZ KIALAKULÁSA A BOLDOG BÉKEIDŐKBEN

Apponyinak hosszú utat kellett megtennie ahhoz, hogy a város lakosságának teljesége elfogadja őt képviselőjének. A helyi, vele szemben ellenséges pártok tevékenysége az egyes képviselőházi választásokon jól illusztrálták ennek az útnak a nehézségeit a dualizmus korában. A jászberényi ellenlábások megbuktatási kísérleteivel párhuzamosan azonban az apponyisták mindent megtettek annak érdekében, hogy a grófot ünnepeltessék, politikai munkásságát elismertessék, tekintélyét növeljék. Ennek fontosabb állomásait vesszük sorra.

A városi előljáróság 1889 tavaszán úgy döntött, hogy nevet ad azoknak a közterületeknek, amelyek addig még nem kaptak hivatalos elnevezést. Idősebb Bathó Endre főjegyző és Liphay Andor városi mérnök állt ennek a kezdeményezésnek az élére. Így nevezték el Jászberény főterének egyik felét Apponyi térnek.²⁴ Később már a tér egésze Apponyi nevét viselte. A huszadik század első felében készült városi képeslapokon a teret egyszerre nevezték Fő térnek és Apponyi Albert térnek.

Közterületet élő és aktív politikusról elnevezni mindenképpen a kultuszépítés jegyében történik, de ekkor – 1889 tavaszán – Apponyi személye még nem kapott kiemelkedő megkülönböztetést. Nevének felhasználása csak egy volt más történelmi alakok között, de az is igaz, a többi név viselője már nem volt az élők sorában. A helyi képviselők döntését nem követte semmilyen elkeresztelési ceremónia, amelyen a város ünnepelhette volna országgyűlési képviselőjét. A lakosság is csak egy rövid újságcikkből informálódott a tér új nevééről. De ez a tájékoztató sem került a lap elejére, hanem a harmadik oldalon jelent meg, a helyi hírek sorába illesztve és nélkülözött mindenfajta méltatást a grófot illetően. Az sem véletlen, hogy a Bathó család egyik tagja volt az, aki ebben az akcióban előállt Apponyi Albert nevével. Ugyanis a família tagjai vezetői voltak a politikus helyi támogatói körének és a későbbiek folyamán is jelentékeny szerepet vállaltak kultuszának városi megerősítésében.

Apponyi országos népszerűsége az 1890-es évtized első felében volt a csúcsponton, miután legyőzte Tisza Kálmán miniszterelnököt az 1889-es nagy véderővitában,

²³ OSZKK, Levelestár, Apponyi Albert levele Földes Bélához 1900. május 18. 2.

²⁴ Jászberény és Vidéke, 1889. május 12. 3.

majd növelte elismertségét az egyházpolitikai harcok kezdetén. Saját bevallása szerint „[...] akkor állottam népszerűségem és befolyásom tetőpontján. Mikor 1892 június havában, a koronázás 25-ik évfordulóját ünnepeltük, és én résztvettem abban a lovasbandériumban, amely őfelségét bevonulásakor kísérte, a közönség olyan ovációban részesített, mely szinte tulment a király jelenlétének tartozó tekinteten”.²⁵ Ez az országos népszerűség vezetett el oda, hogy jászberényi hívei díszpolgárnak jelölték országgyűlési képviselőjüket 1893. december elején.

Az általános népszerűségen túl nem is gondolhatunk másra, mert a helyi újságok nem írták meg (nem sorolták fel), hogy a városért tett mely konkrét erőfeszítései miatt tartották méltónak a kitüntető címre. Pedig éppen 1893. december 5-én utazott egy tizennyolc fős városi küldöttség Budapestre, hogy a főgimnázium államosítását kérje a vallás- és közoktatásügy minisztertől, mivel az intézmény fenntartási költségei meghaladták a helyi anyagi lehetőségeket. Apponyi nem állt ennek a delegációnak az élére, hanem képviselőtársát és pártja alvezérét, Horánszky Nándort kérte meg arra, hogy a küldötteket vezesse gróf Csáky Albin miniszter elé.

Bathó János közgyűlési képviselőtől származott a díszpolgári cím adományozásának a gondolata. Benyújtás előtt aláíratta indítványát a közgyűlés több mint száz tagjával. Koncsek István polgármester rendkívüli közgyűlési ülést hívott össze 1893. december 9-re, hogy a javaslatot megtárgyalják. A helyi sajtó biztosra vette, hogy a cím megszavazása nem fog akadályokba ütközni. Az összehívott közgyűlésről magabiztosan írta meg előre a Jászberény és Vidéke című hetilap: „Kétségen kívül egy szívvel, lélekkel teszi magáévá az indítványt s egyhangulag fogja kiáltani: Éljen gróf Apponyi Albert, Jászberény város díszpolgára”.²⁶

A testület hozta a papírformát, melyet az újság előzetesen megjövendölt. Mindenki megszavazta Bathó előterjesztését. „Régi mulasztását pótolta ezzel a város, mert már régen erkölcsi kötelessége volt volna a díszpolgári oklevelet átnyújtani a nemes grófnak. Fényes beszédei nyomán melyeknek eszméi egy nemzet szívét hozták hullámozásba, egyes városok vetekedve siettek hódolatuknak kifejezést adni. [...] Pedig ez annyival is inkább tartozó kötelessége volt volna a városnak, mert vezetői intelligenciájától jogosan feltételezhetjük, hogy akkor, midőn a nemzet vezérét díszpolgárának választja, nem a sablonszerű hideg udvariasságnak akar kifejezést adni, hanem a valódi férfijellem, az igazi gentlemanség, a nemes kedély, a politikai lángész és az önzetlen, egyedül a nemzet javát kereső hazafiság előtt adózik a nagyon is megérdemelt elismeréssel”.²⁷

²⁵ Apponyi, i. m. 201.

²⁶ Jászberény és Vidéke, 1893. december 7. 2.

²⁷ Uo. 1893. december 14. 1.

A megjegyzés, miszerint „egyes városok vetekedve siettek hódolatuknak kifejezést adni”, nem jelentette azt, hogy Jászberény előtt más településektől már kapott volna díszpolgárságot. A boldog békeidők korában a későbbiek folyamán még Győr, Mezőtúr és Törökszentmiklós városok, illetve Kispest község szavazta meg díszpolgárának Apponyit.²⁸ Magyar települések számára 1921-ben lett divat az idős grófnak díszpolgárságot adományozni, amikor kultusza országos rangra emelkedett, és nemzeti üggyé lett hetvenötödik születésnapjának megünneplése.²⁹ Azonban a dualizmus korában megszokottnak számított, hogy egy-egy település, vagy vármegye közgyűlése határozatban fejezte ki politikusok számára az elismerését, illetve szavazott valamiért köszönetet.

A városi sajtó nem fukarkodott a nagyító párhuzamokkal, amikor szónoki teljesítményét igyekeztek méltatni. „Hatalmas szava, miként Roland kürtje széhangzik az egész hazában”.³⁰ A díszpolgári oklevelet Koncsek István polgármester és Bathó Endre főjegyző látták el kézjegyükkel. Koncz Ákos helybeli lakos és apponyista szimpatizáns a Jászberény és Vidéke hasábjain méltatta az újdonsült díszpolgárt. „Szálljon rá Isten áldása, működését koronázza siker, salamoni bölcsességgel vezesse a nemzetet ezután is s buzgó törekvését kísérje a jobbak élénk rokonszenve”.³¹ A polgármester a közgyűlés után rögtön táviratban értesítette Apponyi Albertet a döntésről. Másnap a gróf szintén táviratilag mondott köszönetet Pozsonyból. „Ragaszkodásuknak ezen újabb kitüntető jeléért fogadják új polgártársuknak forró halálját”.³²

Azonban az országos sajtó számára nem jelentett hírértéket a címadományozás. Mindössze a Pesti Napló egyik esti kiadásában található róla rövid említés.³³

A másik helyi újság, a *Jászság* című hetilap nem éppen barátságos hangon viszonyult a díszpolgári cím elfogadásához. Felemlgette, hogy nem helyes dolog a kormánytól a főgimnázium államosítását kérni, ugyanakkor az ellenzéki pártvezért kitüntetni. Az újságíró azonban nem Apponyit, hanem az előterjesztőt és az indítvány aláíróit kritizálta. „Kedden elmennek nagy apparátussal kunyorálni a kormány-

²⁸ Budapesti Hírlap, 1906. szeptember 9. 6. 1901-ben egy közgyűlési képviselő már jelölte Apponyit Budapest díszpolgárának, de ebből akkora vita kerekedett a közgyűlési frakciók között, hogy az előterjesztő jobbnak látta indítványát visszavonni. Így Apponyi csak a hetvenötödik születésnapja alkalmából, az országos kultusz jegyében lett a főváros díszpolgára.

²⁹ Szécsényi 2013. 45.

³⁰ Jászberény és Vidéke, 1893. december 14. 1.

³¹ Uo. 2.

³² Jászság, 1893. december 16. 5.

³³ „Mint levelezőnk telegrafálja, gróf Apponyi Albertet nagy lelkesedéssel egyhangulag a város díszpolgárának választotta. A választásról szóló jegyzőkönyvi kivonatot és a díszoklevelet küldöttség fogja gróf Apponyinak elvinni”. Pesti Napló (Esti kiadás), 1893. december 9. 2.

hoz, hogy vegye le róluk a gymnasium elviselhetetlen nagy terhét és szombaton kellő ünnepélyességgel tüntetnek a kormány ellen, úgy a hogy az legérzékenyebben érinti. De hát mi mostanában mindig mindenféle bogarakkal mutattatjuk magunknak az utat”.³⁴ Hogy a Jászság milyen eltérő módon viszonyult Apponyihoz és a városi vezetés döntéséhez, mi sem mutatta jobban, hogy csak a negyedik–ötödik oldalon és röviden foglalkozott a témával, míg az apponyista újság a címlapon és nagyon részletesen.

A millennium évében a kormánypárti Török Aladár lett Jászberény új polgármestere, aki Apponyi ellen szervezkedett a városban. Elfogadtatta a közgyűléssel, hogy báró Bánffy Dezső miniszterelnököt és báró Fejérváry Géza honvédelmi minisztert díszpolgári címmel tüntessék ki. Mindkét politikus Apponyi Albert legkeményebb ellenfelei közé tartozott, ami az új városvezetés részéről jelzés értékű lehetett mindenkinek, hogy ki milyen jövőt remélhet.

A kormányzó Szabadelvű Párt és az Apponyi vezette ellenzéki Nemzeti Párt 1899-es fúziója sem oldotta meg a konfliktust, még 1901-ben is kérdéses volt, meg tudja-e védeni Apponyi a mandátumát. Azonban alig néhány hónappal később a képviselőház elnökévé választották Apponyit. A *Jászberény és Vidéke* a következő módon kommentálta a város számára öröndetes hírt: „Az elnöki székben, a nagy szellem, a puritán jellem, a tudás nagy mestere, az igazság nagy ideálja, az összes magyar nemzeti érzések legnemesebb birtokosa, a hazaszeretet példányképe, a szabad eszmék, a szabadelvűség régi bajnoka ül s ez: A mi dicsőségünk! A mi érdemünk is!”³⁵

Az 1906-os esztendő a kultuszépítés fontos esztendeje volt Jászberényben.³⁶ Ugyanis ebben az évben Apponyi kihívó nélkül újra megszerezte a város mandátumát és ekkor volt a huszonötödik évfordulója annak, hogy először képviselő lett a Jászság központjában. Ennek méltó megünneplésére a helyi apponyisták nagyszabású programmal készültek szeptember 8-ra.

A jubileumi rendezvényre meghívták a koalíciós Wekerle-kormány tagjait, akik különböző hivatkozásokkal mind kimentették magukat a részvétel alól (például a miniszterelnöknek a királyhoz kellett mennie audienciára), de a grófot, aki ekkor vallás- és közoktatásügyi miniszter volt, elkísérte harmincnegye képviselő, öt államtitkár, négy főispán. A jászberényi magisztrátus kitett magáért. A vonattal érkező

³⁴ Jászság, 1893. december 9. 5.

³⁵ Jászberény és Vidéke, 1901. november 3. 1.

³⁶ Apponyi 1906-ban töltötte be hatvanadik életévét. A helyi sajtóban ennek híre is megjelent: „Gróf Apponyi Albert képviselőnk mult hó 29-én lett hatvan éves, mely alkalommal jó barátai és tisztelői szerencsekívánatokkal halmozták el. Amikor a Házba megérkezett percekig tartó tapssal és éljenzéssel fogadták, amiért Apponyi meghatottan mondott köszönetet”. Jász Kürt, 1906. június 3. 4.

Apponyi elébe ment egy delegáció Hatvanba, hogy az ottani állomáson köszöntsék. Közben virágdíszbe öltöztették az egész várost. A bevonulási úton emeltek két díszkaput, amely alatt Apponyi hintóját huszárbandérium kísérte át. A helyi hitfelekezetek papsága és a rabbi is köszöntötték a bevonuló minisztert, a honvéd helyőrség és a megyei tisztikar és a városi gimnázium tanárai is tisztelegtek előtte.³⁷

Készítették egy selymzászlót, amelyet jubileumi ajándéknak szántak képviselőjüknek. Egészen hasonló volt, mint amelyet Erzsébet királynénak adtak, amikor látogatást tett Jászberényben 1857-ben. A lobogó egyik oldalára az Apponyi család és a város címerét hímezték, másik oldalára a feliratot: „Apponyi Albert grófnak 1881–1906.”³⁸ A zászlószalagra pedig az alábbi szöveg került: „Huszonöt év óta Jászberény város országgyűlési képviselőjének – Törhetetlen hűségű választói”.³⁹ A főesperes áldását követően adta át Bathó János, az apponyista párt elnöke a díszzászlót a miniszternek.

Egy helyi poéta tollából „Apponyi” címmel vers is született ebből az alkalomból.

„Törzsök jászok ősi fészke,
Jászberénynek népe,
Szeretettel borul itt ma,
Vezére elébe.
Ünnepli Apponyit ma,
Mind az egész jászhad...
Rég egymáshoz forrt a lelkük,
Hiszen elrepült felettük
Amióta együtt élnek,
Már egy negyedszázad.”⁴⁰

Az országos sajtó a város és képviselője hosszú kapcsolatáról is joviális hangon nyilatkozott. „Nézzén Magyarország holnap Jászberényre, a hol ünnepelnek. Apponyi Albert gróf és e derék jász város lelki házasságának ezüst lakodalmát ülik. Mert Jászberény az az ideális város, az önzetlen és szilárd hazaszeretnek az a tanyája, a mely huszonöt éven keresztül meg nem tántorodott hűségében semmitől. Sem hazugság, sem rágalom, sem csábítás, sem vesztegetés nem fogott színarany szívéen. Erkölcsi és anyagi károsodás nem térítette le utjáról”.⁴¹

³⁷ Uo. 1906. szeptember 2. 1–3., 1906. szeptember 8. 1–2.

³⁸ Uo. 1906. szeptember 2. 3.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo. 1906. szeptember 16. 1.

⁴¹ Budapesti Hírlap, 1906. szeptember 8. 1.

A boldog békeidők korában a jászberényi Apponyi-kultusznak ez a huszonötödik évfordulós ünnepség adta a csúcspontját. Az az ünnepi forгатókönyv, amelyet a város kidolgozott Apponyi fogadására, már működött egy ideje, de ekkor teljesedett ki és vált a későbbi képviselő-látogatási programok kötelező elemévé, amikor Apponyi már országos kultusznak örvendhetett 1920 után, így jászberényi szerepléseit már az egész nemzet figyelemmel kísérte.

VÁROSI KULTUSZA A HORTHY-KORBAN

Az első világháború Magyarország számára az úgynevezett trianoni békeszerződés 1920. június 4. aláírásával ért véget. A béke feltételeit a győztes antanthatalmak szabták meg. A béketárgyalásokra kiküldött magyar delegáció ezeken nem tudott érdemben változtatni. Az őszirózsás forradalom és Károlyi Mihály kormányának megalakulása után, 1918 őszén Teleki Pál gróf vezetésével vette kezdetét a béketárgyalásokra való felkészülés. Apponyi ebbe a munkába 1919 utolsó hónapjában kapcsolódott be, amikor eldől, hogy őt nevezi ki a Huszár-kormány a magyar békedelegáció vezetőjének és gyakorlatilag már befejeződtek az előkészítő munkálatok. Mivel az antant vezetői érdemi tárgyalásokra nem adtak alkalmat, a delegáció vezetője 1920. január 16-án a párizsi külügyminisztériumban nagyszabású beszédben reagált a szerződéstervezet diktátum jellegű pontjaira. Apponyinak ezt a beszédét nevezték védőbeszédnek és lett a revizionizmus kiindulópontja. Beszéde nem maradt hatás nélkül, a brit és az olasz miniszterelnökök felismerték annak veszélyét, hogy a határon túlra kerülő magyarok milliói miatt a térségben nem lehet stabilizációra számítani, viszont a franciák nyomására nem változtattak a béke feltételein. Apponyi vállalta volna a békeszerződés aláírását, azonban delegációs társai lebeszéltek erről.⁴²

Amikor az antant képviselői megtudták, hogy Apponyi fogja vezetni a magyar békedelegációt, nemtetszésüknek adtak kifejezést, de végül elfogadták a személyét. Polk amerikai külügyi államtitkár így nyilatkozott: „Hagyjuk, hadd jöjjön: ez a legbiztosabb eszköz magyarországi népszerűségének lerombolásához”.⁴³ De nagyot

⁴² Ablonczy Balázs: *Trianon-legendák*. Budapest, 2010, Jaffa. 45–57. Kiss Károly: Békestratégiák. Apponyi és Teleki eltérő koncepciója és a trianoni békeszerződés. In: *Történelem és nemzet – Tanulmánykötet Galántai József professzor tiszteletére*. Szerk.: Lovas Krisztina–Kiss Károly. Budapest, 1996, ELTE Eötvös. 179–243. Romsics Ignác: *Magyar sorsfordulók. 1920–1989*. Budapest, 2012, Osiris. 9–51. Uő: *A trianoni békeszerződés*. Budapest, 2003, Osiris.

⁴³ Litván György (szerk.): *Trianon felé. A győztes nagyhatalmak tárgyalásai Magyarországról (Paul Mantoux tolmácsolású feljegyzései)*. Budapest, 1998, MTA Történettudományi Intézete. 229.

tévedett. A magyar nemzet a revizionista törekvések élharcosává avatta Apponyit és ennek jegyében bontakozott ki országos kultusza a delegációs munkával párhuzamosan.⁴⁴

Apponyi két nappal a békeszerződés aláírása után ellátogatott Jászberénybe. Kíséretében voltak családtagjai, több legitimista arisztokrata, régi minisztériumi munkatársai, nemzetgyűlési képviselők, magyar és külföldi újságírók. A jászberényiek az 1884 óta érvényes bevonulási forgatókönyv⁴⁵ szerint fogadták, amelynek pompája ekkorra érte el tetőpontját. Hatvan, Jászfényszaru, Pusztamonostor vasútállomása-ira küldtek eléje fogadóbizottságokat. Jászberénybe érve lovasbandérium kísérte az állomástól a Fő/Apponyi Albert térig, az úttest két oldalán sorakozó lakosság triumphusban részesítette, diadalkaput emeltek a részére, zászlódiszbe öltöztették a várost. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye községei delegációkat menesztettek ebből az alkalmából Jászberénybe. Eseményszámba ment látni a híres-neves Apponyit. Csupán Szolnok városa százötven fős küldöttséget indított útnak a jászok fővárosába, hogy Apponyi Albert beszédét meghallgassák.

Apponyi június 7-én délelőtt a nagytemplomi mise után összegyűlt több ezer fős tömeg előtt nagyformátumú beszédet tartott a revizionizmusról. A lapokban másnap méltató írások jelentek meg a beszédéről, a jászok városáról és képviselőjéről. „A jövő idők költői /hogyan historikusairól ne is szóljunk/ versben fogják énekelni, hogy immár Jászberénynek két Lehel kürtje is van: egy, mellyel a marcona szittya vitéz német fejedelmeket vert agyon s egy melynek bűvös hangjai egy nemzetet hívtak feltámadásra”.⁴⁶ A beszéd elhangzása után díszebédet rendeztek a Lehel Szállóban, ahol pohárköszöntők sorával méltatták egymást a felszólalók. „Apponyi első felköszöntőjében megemlékezett Horthy Miklós kormányzóról és kiemelte azt a hálátlan nehéz feladatot, amelyre a kormányzó vállalkozott. Gyömörey György, az [városi] egyesült keresztény nemzeti és kisgazdapárt nevében üdvözölte Apponyit és felkérte őt, hogy vessen véget a mai áldatlan állapotnak s mentse meg az országot. Álljon Apponyi az élükre, legyen vezérük”.⁴⁷ Az esemény országos visszhangot kapott, mind Apponyiról, mind Jászberényről elismerő módon nyilatkozott a sajtó.

Magyarországon 1922-ben nemzetgyűlési választásokat tartottak. Jászberényben május 28-án, egy nappal Apponyi születésnapja előtt került sor ezek lebonyolítására. Mivel a grófnak nem akadt kihívója, így reggel kilenc órakor már ki is hirdették győztesnek. A polgármester táviratban értesítette az eredményről. „Jászberény város közönsége nevében hódoló tisztelettel köszöntjük Excellenciádat és imáinkban kér-

⁴⁴ Szécsényi 2013, i. m. 40.

⁴⁵ Jász Híradó, 1902. május 25. 2.

⁴⁶ MNL OL, Országgyűlési Levéltár, K 2, 784. cs. Apponyi Albert gróf beszédei. 1895–1927. 946.

⁴⁷ Uo. 949.

jük a Mindenhatót, hogy e városnak évtizedek óta ragyogó tisztasága és a mai napon is egyhangu lelkesedéssel megújított mandátumát a magyar nemzet örök dicsőségére Nagyméltóságod erőben és egészségben sokáig gyümölcsöztesse”.⁴⁸ Apponyi azonnal reagált az ünnepélyes hangvételi értesítésre. „Meghatottan mondok köszönetet szeretett választóimnak, kik közt való utolsó tartózkodásom is felejtethetlen marad emlékezetemben”.⁴⁹

A későbbi megmérettetések (1926, 1931) is hasonló módon zajlottak le Jászberényben. Kihívók hiányában Apponyi ünneplésében merültek ki a választások. Kiemelkedő az 1931-es, mivel ekkor már ötven éve Apponyi volt a város képviselője. Ebből eredően a megszerzett mandátumot aranymandátumnak nevezte el a névtelen jászberényi költő:

„Zagyva partján él csak tiszta hűség,
Lehel kürtje új csodát regéljen,
Aranymandátum, mit kapsz Jászberényben”⁵⁰

Az aranymandátumot – a képviselői megbízólevelet – az évtizedek óta szokásos forgatókönyv szerint lebonyolított ceremónia (fogadóbizottságok, bevonulás díszkísérettel, tisztelgő látogatások, beszéd, díszebéd) keretében adták át Apponyinak. A rendezvény fényét emelte jelenlétével Almásy László képviselőházi elnök (aki 1901-ben meg akarta buktatni Apponyit a városban) Klebelsberg Kuno és Lukács György volt vallás- és közoktatásügyi miniszterek, Berzeviczy Albert, az MTA elnöke, Csekonics Iván legitimista vezető, Teleki Pál volt miniszterelnök, számos államtitkár, főispán, az Interparlamentáris Unió képviselői és külföldi újságírók népes csapata. A Jászberényi Keresztény Nőegylet díszülésén ezüst emléklakettet nyújtottak át a jubiláló képviselőnek.⁵¹

Egy legendát el kell oszlatni. A *Magyarság* című napilap munkatársa, amikor évekkel később Apponyi haláláról értekezett, úgy emlékezett vissza, hogy az aranymandátum valóban arany lett, mivel a városi magisztrátus aranyáblára vésette a képviselői megbízólevél hivatalos szövegét és ezt nyújtották át Apponyinak.⁵² Az 1931-es városi sajtóban azonban semmi nem utal arra, hogy a megbízólevelet valóban aranytábla formájában készítették el és ezt adták volna át.

⁴⁸ Jász Hírlap, 1922. június 4. 2.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo. 1931. június 27. 2.

⁵¹ Uo. 1–2.

⁵² *Magyarság*, 1933. február 8. 4.

Ebben az esztendőben ünnepelte Apponyi a nyolcvanötödik születésnapját. Az ország is vele ünnepelt, a képviselőháznak ebből az alkalomból rendezett ülésén a jászberényiek delegációval képviseltették magukat, melyet a polgármester vezetett a Bathó és a Koncsek család tagjaitól kísérvé.⁵³

KULTUSZA A HALÁLA UTÁN

A halál a svájci Genfben, a Nemzetek Szövetségének aktuális ülészakán érte Apponyi Albertet 1933. február 7-én, több napos agonizálás után. A magyar nemzet a napisajtó és a rádió közvetítésével követte a halálos ágy körül zajló eseményeket, Apponyi állapotának változásáról napról-napra beszámoltak. A jászberényiek is fokozott figyelmet fordítottak országgyűlési képviselőjük állapotára február elejétől. Ezzel párhuzamosan fel is készültek halálára.

Amikor értesültek Apponyi elhunytáról, a város spontán fekete zászlódíszbe öltözött. A Jász Hírlap február 8-án különszámmal jelentkezett, amiben két oldalon keresztül foglalkoztak Apponyi halálának körülményeivel. Friedvalszky István polgármester gyásztáviratot küldött a gróf özvegyének. A városi előljárók értekezletet tartottak, ahol eldöntötték, hogyan reagáljanak a gyász hírre. Elhatározták, hogy delegációt menesztenek a parlamenti gyászülésre, ahol a felső- és a képviselőház tagjai a kormánnyal közös ülésen emlékeztek meg az elhunytáról. Ugyancsak döntöttek arról, hogy a temetésen is képviseltetik magukat egy küldöttséggel. A városházán a közgyűlés tagjai gyászülést rendeztek, ahol méltató beszédek hangzottak el a grófnak a tanácssteremben elhelyezett bronz mellszobra előtt. Minden helyi templomban tartottak misét a lelki üdvéért. Az utcai lámpákat bevonatták gyászfátyollal.⁵⁴ Egy névtelenségbe burkolózó városlakó rímmel emlékezett meg Apponyiról:

„Vihartépte büszke tölgyünk,
Nem fáradt a küzdelemben,
Hol hazáját védni kellett,
Mindig helyt állt szíve, lelke.”⁵⁵

A budapesti temetésre delegációt állítottak össze, amely magával vitte Lehel vezér kürtjét. Összesen körülbelül ezeröttszáz jászberényi utazott el a fővárosba, akiknek

⁵³ Jász Hírlap, 1931. május 30. 4.

⁵⁴ Magyar Hírlap, 1933. február 9. 1.

⁵⁵ Jász Hírlap, 1933. február 11. 4.

a részére különvonatot, úgynevezett „filléres vonatot”⁵⁶ szerveztek. A másfélezer jászból mintegy kétszázötven fő kísérte végig a koporsót az Országházban felállított ravaltól a temetkezési helyig, a budavári koronázó főtemplomig (mai Mátyás templom).

Apponyi halálával a jászberényi országgyűlési mandátum megüresedett és pótválasztást kellett tartani. Négy nap sem telt el a temetés után, Konksek Béla megalapította a kormányzó Nemzeti Egység Pártjának városi szervezetét.⁵⁷ Ennek jelöltje, Imrédy Béla pénzügyminiszter, a Gömbös-kormány tagja szerezte meg a kerületet. Őt az 1935-ös voksoláson Gömbös Gyula miniszterelnök egy másik híve, Antal István miniszteri tanácsos, sajtófőnök, későbbi igazságügyi államtitkár követte, akit Apponyi örököseként aposztrofáltak a jászberényi sajtóban.⁵⁸

Apponyi halála nem vetett véget városi kultuszának, folytatódott tovább a Horthy-korban. Korábban az élő politikus köré fonódott, amelynek legfőbb eleme az alany jelenléte és ünneplése volt, de elhunytával a kultusz ápolóinak új formákat kellett keresniük.

A jászok a változásra csak lassan reagáltak és néhány esztendeig nem tettek mást, minthogy halálának évfordulóin a főtemplomban miséztek érte, ahol a városi magisztrátus is megjelent. Halálának első évfordulóján Mozart Requiemjét játszották a főtemplomban és még háromnapos gyászt is elrendelt a város vezetése, de a későbbiekben ilyenre már nem került sor. Személyének és szerepének felnagyítása cseppet sem gyengült. „Árvaságra jutott a nemzet, mert itt hagyta őt nagy prófétája, nagy zászlója, a magyar igazság világraszóló harsonása”.⁵⁹ Csökkent viszont a helyi sajtóban a kultuszra szánt felület. 1936-ig csak három-négy soros rövid bejegyzésekben számoltak be a megtartott főtemplomi misékről. Más módon nem jelent meg Apponyi kultusza a városi újságban.

Közben azonban egy eseti jellegű megemlékezésre is sor került. Alig pár hónappal a halála után megjelent a városban az ismeretlen eredetű Apponyi Albert Plakettbizottság felhívása. „Iván [!] szobrászművész az elhunyt Apponyi Albert képmását egy jólsikerült plakettben mintázta meg. A plakettet az Apponyi Albert Plakettbizottság hozzájárulásával most Jászberényben és a Jászságban bemutatják és a bizottság megbízottai személyesen viszik azt a családokhoz. A megbízottak remélik, hogy a nemesen gondolkodó polgárság megragadja az alkalmat és sokan a plakett megrendelésével róják le a hálát nemcsak a város, de a haza nagy képviselője iránt,

⁵⁶ Uo. 1933. február 18. 1.

⁵⁷ Uo. 1933. február 18. 3.

⁵⁸ Uo. 1935. március 16. 2.

⁵⁹ Uo. 1934. február 10. 3.

aki halála percéig védte a magyar igazságot”.⁶⁰ Az Apponyiról készült és terjesztett plakett a kultusz tárgyi eszközeit bővítette. A jászberényiek még két akciót indítottak arra az 1930-as esztendő második felében, hogy tovább növeljék a kultusz tárgyi alakjait.

Apponyi halála után három esztendővel a Jászberényi Kaszinó Egyesület – amelynek a gróf dísztagja volt korábban – úgy döntött, hogy díszserleget készíttet és ennek felhasználásával tartanak minden esztendőben megemlékező beszédet egykori képviselőjükről, a szónoklatok közötti időben pedig a Jász Múzeumban őrzik a serleget (ma is ott található).⁶¹ A Kaszinó Egyesület azonban évekig nem csináltatta meg a serleget és a szokásos éves közgyűlésükről készült sajtóbeli tájékoztató sem utalt arra, hogy megemlékeztek volna Apponyi Albertről.⁶² Erre csak 1940 és 1944 között került sor, amikor minden februárban megtartották a serlegbeszédet az úgynevezett Apponyi-emlékvacsorán a Kaszinó Egyesület épületében. A beszédek közül csak egyetlenegy jelent meg nyomtatásban és maradt meg az utókor számára.⁶³ Időközben egy második Apponyi-serleg is készült, ugyanis a gróf halálának tízedik évfordulója alkalmából Pénzes Sándor polgármester csináltatott egy ezüstserleget is.⁶⁴ Ennek azonban az idők folyamán nyoma veszett.

Az 1930-as évek második felében szoborállítási kampány indult a helyi sajtóban. *Állítsuk fel Apponyi Albert szobrát!* címen egy régi apponyista, Németh Ferenc kezdett cikksorozatot a Jász Hírlap hasábjain.⁶⁵ Ekkor derült ki Jászberény lakossága számára, hogy évtizedek óta létezik egy Apponyi-mellszobor a városi irattárban elrejtve. Maróti Géza szobrászművész készítette bronzból egy Apponyi-párti ügyvéd megrendelésére az 1900-as években, majd az első világháború előtt Jászberény tulajdonába került, de sem Apponyi, sem a városvezetés nem akarta kiállítani, mivel ízléstelennek tartották, hogy élő politikus köztéri szobrot kapjon. Így került a műalkotás az irattár mélyére. Innen csak akkor vették elő, amikor Apponyi halála miatt a közgyűlés gyászülést tartott, majd rögtön visszavitték addigi őrzési helyére.

⁶⁰ Uo. 1933. május 27. 3.

⁶¹ Uo. 1936. február 15. 1–2. A dualizmus és a Horthy-kor folyamán divat volt díszserleget csinálni és ennek felhasználásával, serlegbeszéddel megemlékezni jelentősnek tekintett magyar történelmi személyekről. A szokást Széchenyi István alapozta meg, amikor a Nemzeti Kaszinónak serleget adományozott és kérte, hogy minden évben tartsanak emlékére serlegbeszédet. A későbbiek folyamán az agrárius Károlyi Sándor gróf, Tisza István és Wekerle Sándor miniszterelnökök, Semmelweis Ignác orvos emlékére tartottak serlegbeszédet.

⁶² Uo. 1937. március 13. 2., 1938. március 12. 11–12., 1939. március 18. 4.

⁶³ Bathó Károly ünnepi beszéde a Jászberényi Kaszinó Egyesületben első ízben – 1940. február 8-án – megtartott Apponyi-emlékvacsorán. Jászberény, é. n. Pesti.

⁶⁴ Jász Hírlap, 1943. február 12. 1.

⁶⁵ Uo. 1936. május 23. 2.

Németh azonban folytatta sajtókampányát, mivel cikke felkeltette a közvélemény érdeklődését. *Hol állítsuk fel Apponyi szobrát?* című írásában már meg is jelölte a méltó helyet: a főtéren, amely a gróf nevét viselte.⁶⁶

A nyilvánosság előtt két évig tartó csend követte Németh kezdeményezését, míg nem kiderült, hogy a magisztrátus a városháza elé akarja állítani a mellszobrot. Ebből rövid polémia keletkezett a városi lapban, de már nem tudtak hatni a döntéshozókra, akik addigra kijelölték a műalkotás helyét és elkezdődött a felállítás részleteinek tervezése.⁶⁷ A szobrot végül 1939. február 7-én állították fel a városháza előtt, ami egybeesett Apponyi halálának évfordulójával, de a városvezetők szemére vetették, hogy miért éjszaka állíttatták fel a szobrot, és miért nem szerveztek leleplezési ünnepséget.⁶⁸ Az újabb felháborodott cikkíró nem kapott választ a kérdéseire. Pedig egyszerű a magyarázat. Az Apponyi halála utáni években a személyileg és ideológiailag is megváltozott városi előjáróság szemében a néhai gróf már nem rendelkezett olyan tekintéllyel, mint korábban. A kultusz az 1930-as évek végére már csak az erős apponyista hagyományokkal rendelkező Bathó-Koncsek-klán tagjainak körében élt tovább. Ahogy ők is kiszorultak/kiiregedtek a helyi hatalomból, úgy szorult perifériára a kultusz is, hogy a végén már évekbe telt egy kész szobor felállíttatása, vagy egy dízszerleg elkészítésének megrendelése.

ÖSSZEGZÉS

A második világháború után az országoshoz hasonló módon a jászberényi Apponyi-kultusz is megszűnt egy szempillantás alatt. A kibontakozni próbáló demokratikus köztársaság, majd az azt elnyomó kommunista diktatúra ideológiája szerint egyaránt elfogadhatatlannak minősült egy konzervatív, legitimista, nacionalista, revizionista, nagybirtokos, arisztokrata politikus kultusza, aki a Monarchiabeli és a Horthy-kori Magyarország szimbolikus alakjának számított. A nevét viselő teret Sztálin térre keresztelték át (ma Lehel tér), szobrát eltávolították a helyéről, a helyi Kaszinó Egyesület – ahol a negyvenes években serlegbeszédekkel ápolták emlékét – szintén nem működhetett tovább. Apponyi nevét feledésre ítéltették.

Az 1989–1990-es rendszerváltás hozott változást ezen a téren. A 20. század utolsó évtizedében újra megjelentek korábbi kultuszának egyes elemei a jászok központjában.

⁶⁶ Uo. 1936. június 6. 2.

⁶⁷ Uo. 1938. április 9. 2–3., 1938. április 16. 2.

⁶⁸ Uo. 1939. február 11. 1., 1939. március 25. 5.

Már 1990-ben Apponyi Albertről nevezték el az egyik teret, de nem a főteret, mint korábban. Ugyancsak az ő nevét vette fel az egyik általános iskola, valamint a Szent István Egyetem Főiskolai Kara dísztermét is róla nevezték el. Máté György szobrászművész előbb Apponyi-érmét csinált 1995-ben, majd egy esztendővel később elkészítette mellszobrát, amelyet az új Apponyi téren állítottak fel.⁶⁹

A jászberényiek halálának évfordulóján évről-évre megemlékezést tartanak a szobor előtt. A *Jászkürt* folyóirat címlapon emlékezett meg halálának nyolcvanadik évfordulójáról. Szintén ebből az alkalomból a Keresztény Értelmiségiek Szövetségének helyi szervezete szervezett a gróf életét bemutató történelmi előadást. Jászberényi zárandokok rendszeresen felkeresik Apponyi és családtagjai nyughelyét Szlovákiában, az éberhardi sírkápolnában. Halálának nyolcvanadik évfordulójára Éberhard Község magyar önkormányzati vezetői és civil szervezetei is szerveztek emlékestet, amelyen dr. Magyar Levente jászberényi önkormányzati képviselő, egykori polgármester és a Jászok Egyesületének küldöttsége jelent meg a város képviselőtárában.⁷⁰

A jászberényi Apponyi-kultusz prototípusa volt a későbbi országosnak, de attól merőben eltérő politikai kontextusban jött létre, aminthogy mások voltak a lokális és az országos kultusz keletkezéseinek okai is.

A városi egy olyan pártvezér körül alakult ki a boldog békeidők folyamán, aki megosztotta kortársait és ez pártpolitikai okokból a városban is érezhető volt az első világháború végéig.

Így az 1880-as évektől az 1910-es évtizedig terjedő időszakban az Apponyi-kultusz nem volt olyan erőteljes, mint a Horthy-korban és Török Aladár polgármesterségének éveiben meg is szakadt, illetve az egyes képviselőházi választások eredményéből, a kihívók indításából látszik, hogy a kultusz nem is érintette meg a város polgárságának egészét.

Személye és politikája az első világháborút lezáró béke előtt nem képviselt semmilyen nemzeti szintű integrációs erőt. Kultuszépítői ugyan igyekeztek ennek jegyében láttatni, de ezt – az általános ünnepi frázisokon túl – nem voltak képesek megtölteni semmilyen konkrét tartalommal. Méltatták szónoki képességeit („Fényes beszédei nyomán melyeknek eszméi egy nemzet szívét hozták hullámmá”) és általánosságban az eszméit, ezek köré építették tiszteletét. Apponyi esetében jóformán ebben merült ki a kultuszokra jellemző legendaképzés. Ennek legerősebb korlátozó tényezője az volt, hogy Apponyi, mint élő és aktív politikus számon kérhető volt.

⁶⁹ B. Jánosi Gyöngyi: *A szobrász és a város. Portrévázlat Máté György szobrászművészről*. Jászszági évkönyv, 1997. 23–28.

⁷⁰ *Jászkürt*, 2013. február 21. 1.

Azonban nagyon óvakodtak attól, hogy konkrétan és részletekbe menő módon feszegetnék eszméit és azok változásainak okait. Sőt még halála után is reagálniuk kellett azokra a kritikai megjegyzésekre, melyek szerint Apponyi az eszméit többször módosító politikus lett volna. Természetesen erre is volt magyarázatuk. „Sokan következtetlenséggel vádolták Apponyit amiatt, hogy egyszer ebbe, máskor a másik pártba lépett be. Pedig Apponyit e vád nem érhetette, mert ő [...] alapelveihez élete végéig hű maradt s csak a célszerűség követelményeinek engedett akkor, amidőn a kormányok merev vagy kevésbé merev álláspontjával szemben időnként oly pártokban keresett támaszt, amely pártok szintén a merev vagy kevésbé merev álláspontja épp azon körülmények között céljának leginkább megfelelt”.⁷¹ A jászberényiek ehhez igazították saját politikai magatartásukat is, amikor igazolni kellett, miért követték Apponyit évtizedeken keresztül. „Apponyi mindig az egyetemes nemzetet, politikája pedig mindig az egyetemes nemzeti politikát képviselte és az őt tűzön-vízen követő jászberényi párt mindig Apponyi-párt maradt, bármi címet viselt légyen is az”.⁷²

Ugyanakkor már az 1890-es évtizedtől kezdve úgy állították be a szónokok és publicisták a város közönsége előtt, mintha a magyar nemzet igazi vezetője lenne („midőn a nemzet vezérét díszpolgárának választja”, „salamoni bölcsességgel vezesse a nemzetet ezután is”), vagy éppen ő lenne az egyetlen olyan politikai szereplő, aki véget tudna vetni a kor elfogadhatatlan állapotainak („[...] mentse meg az országot. Álljon Apponyi az élükre, legyen vezérük”). A kultuszépítők eközben nem vettek tudomást arról, hogy akit a nemzet vezéréként igyekeznek láttatni, az a dualizmus korában többnyire csak egy olyan kis ellenzéki pártnak volt az irányítója, amely a képviselőházi mandátumok egyhatod-tizenketted részét tudta birtokolni, vagyis nagyon messze volt attól, hogy a képviselőházi többséget és kormányzati hatalmat megszerezze ténylegesen is a nemzet vezetőjének mondhatta magát. A Horthy-korban pedig a legitimista eszméket képviselte, amelyek a Habsburg-dinasztia detronizációjáról szóló törvény nemzetgyűlési megszavazása után kormányképtelennek bizonyultak.

Élete során Apponyi a kialakult kultusznak nem egyszerű tárgya volt, hanem saját kultuszát folyamatosan formáló és karbantartó főszereplője, aki időről-időre rendszeresen megjelent a városban, vagy a távolból küldött üzeneteket, melyekben reagált a helybeliek vele kapcsolatos nyilatkozataira. Pályafutása során folyamatosan alakultak ki a kultusz színterei (feldíszített bevonulási útvonal, díszebéd, főtéri beszéd, térelnevezés), és kaptak nyilvános megjelenési lehetőséget szereplői (fogadóbizottságok, ipartestület, kísérő lovasbandérium, nőegylet, plébános, rabbi).

⁷¹ Jász Hírlap, 1938. február 19. 1.

⁷² Uo. 1938. február 26. 1.

Halála után a kultusz új rituálék (főtemplomi mise, serlegbeszéd) mentén, de már a megszokottá vált frázisok ismételtetésével vált közhelyszerűvé. Mindeközben a kultusz tárgyi eszközökkel folyamatosan kibővült (emlékplakett, emlékserlegek, jubileumi zászló, szobrok).

A jászberényi idealizált Apponyi-kép nem rontott semmit a főszereplő karakterén. Igaz, nem is jutott tartósan olyan döntéshozatali/végrehajtói pozícióhoz, ahol tetteiben is megnyilvánulhatott volna a személyiség kedvezőtlen irányú változása.

A rendszerváltás utáni években Apponyi városi kultusza újra virágzásnak indult, miközben országos kultusza a Trianonról szóló vitáknak 1990-től újra szabaddá válása ellenére sem bontakozott ki, mint ahogy például Horthy Miklós kormányzó, vagy Bethlen és Tisza miniszterelnökök kultusza újra reneszánszát élik.

LÁSZLÓ ANKA

“OUR STORM-STRUCK PROUD OAK”

JÁSZBERÉNY'S CONTINUING ADMIRATION
OF ALBERT APPONYI, FROM THE BEGINNING TO TODAY

Count Albert Apponyi of Nagyappony (1846—1933) led the Hungarian peace delegation at the peace talks that ended WWI. The treaty had yet to be signed when national protests arose in response to the official news of the intent to detach large territories from Hungary (reducing her to one-third her original size), which engendered a revisionist ideology. As a result of the elderly aristocrat's leading role in the national movement demanding a revision of the peace treaty, a national admiration for him unfolded in 1920, which has been the subject of numerous academic studies.

For more than fifty years, from 1881 until his death in 1933, Count Albert Apponyi was the representative of the city of Jászberény in the National Assembly. During this half century there was but one time when, out of necessity, the tie between the politician and the city was severed: the October 1918 Revolution and the 1919 Republic of Councils.

Over the course of this long period, Apponyi received the Jászberény mandate thirteen times, as a member of sixteen party formations or as a non-affiliated legitimist. Despite it all, the voters of Jászberény steadfastly supported him. During the Dualist Era, he had to wrangle against opponents nominated by the various parties, but by the time of the Horthy Era, he was being elected unanimously, running unchallenged. As opposition, he would frequently criticize the Bethlen Cabinet's particular measures, while simultaneously being awarded special appointments (as the Hungarian primary delegate at the League of Nations).

By the time his status reached national admiration, the people of Jászberény had already adored him for a long time, stretching back several decades. It remained so even after his death, until after WWII when it disappeared in an instant. Following the 1989-1990 system changeover, his star began to rise once again locally in Jászberény, but not on the national level, despite the right to discuss Trianon freely. In this way, his localized story is a micro-story as well.

To complete the study, I have used both national and city press accounts from the period, poems, pamphlets, archived letters from Apponyi (both official and private) and various objects (portraits, busts and goblets) as a necessary base of sources.

DER KULT VON ALBERT APPONYI IN JÁSZBERÉNY VON DEN ANFÄNGEN BIS HEUTE

Bei den Friedensverhandlungen, die den Ersten Weltkrieg beendeten, stand die ungarische Friedensdelegation unter der Leitung von Albert Graf Apponyi von Nagypappony (1846–1933). Der Friedensvertrag war noch nicht einmal unterzeichnet, als wegen der auch offiziell bekannt gewordenen umfangreichen Gebietsabtrennungen (durch die Ungarns Territorium auf ein Drittel schrumpfte) ein landesweiter Protest begann, der die Ideologie des Revisionismus hervorbrachte. Dass sich um den betagten Grafen 1920 ein landesweiter Kult entfaltete – der bereits den Gegenstand zahlreicher wissenschaftlicher Untersuchungen bildete – war eine Folge der Tatsache, dass er sich an die Spitze der nationalen Bewegung gestellt hatte, die eine Revision des Friedensvertrages forderte.

Albert Graf Apponyi war über 50 Jahre lang, von 1881 an bis zu seinem Tode 1933, Abgeordneter der Stadt Jászberény im Parlament, in der Nationalversammlung. Während dieses halben Jahrhunderts trat im Kontakt zwischen dem Politiker und der Stadt der Jazygen lediglich zur Zeit der Oktoberrevolution 1918 und der Räterepublik 1919 eine Zwangspause ein.

Im Laufe dieser langen Periode erwarb er bei dreizehn Wahlen das Mandat eines Parlamentsabgeordneten von Jászberény, während er Mitglied von 16 Parteiformationen war oder gerade als parteiloser Legitimist Politik betrieb. Trotz allem standen die Wähler von Jászberény zu ihm. In der Ära des Dualismus musste er auch mit den Gegenkandidaten der verschiedenen Parteien den Kampf aufnehmen, in der Horthy-Ära (1920–45) hingegen wurde er bereits einstimmig zum Abgeordneten gewählt, und zwar ohne Herausforderer, so dass er als Oppositioneller einzelne Maßnahmen des Bethlen-Kabinetts (1921–31) oft kritisierte, während er von ihm auch Regierungsaufträge erhielt (er war der ungarische Delegationsleiter beim Völkerbund).

Als sich sein landesweiter Kult entfaltete, konnte er in Jászberény schon auf einen lokalen Kult von mehreren Jahrzehnten zurückblicken. Dieser Kult blieb auch nach seinem Tod erhalten, hörte aber nach dem Zweiten Weltkrieg auf einen Schlag auf. Gewisse Elemente davon tauchten jedoch nach der Wende 1989/1990 im öffentlichen Leben von Jászberény erneut auf.

In der vorliegenden Studie wird untersucht, wie die Beziehung zwischen dem Politiker und der Stadt bzw. später sein Kult entstand, was die einzelnen Merkmale des letzteren waren, wer sie pflegte und verbreitete. In welchen Formen traten sie zum Vorschein und wie war das Verhältnis von Albert Apponyi, dem Subjekt des Kultes, zu all dem?

Dargestellt werden die Riten und Schauplätze des Kultes sowie Ereignisse, die die Gelegenheit von feierlichen Auftritten boten (Verleihung von Ehrenbürger-Titeln, Wahlen, runde Jubiläen).

Nach einem kleineren Innehalten setzte sich die Pflege seines Kultes in der Stadt auch nach Apponyis Tod fort, trotz der Tatsache, dass der politische Kontext in der Stadt bedeutende Veränderungen durchlaufen hatte. Die ortsgebundene Kultgeschichte ist in diesem Fall auch eine Mikrohistorie.

Die erforderliche Quellenbasis zur Anfertigung der Studie liefern die zeitgenössische Presse des Landes und der Stadt, Gedichte, Pamphlets, im Zusammenhang mit Apponyi erhalten gebliebene Archivdokumente (amtliche bzw. private Briefe) und Gegenstände (Porträts, Büsten, Pokale).

VÖRÖSKATONÁK ELŐRE? A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG TOBORZÓPROPAGANDÁJA A RÖPLAPOK TÜKRÉBEN

Az 1919-es tanácsköztársaság az elmúlt száz évben számos alkalommal került a történeti érdeklődés középpontjába. Ez nem is csoda, hiszen az első magyar kommunista állam 133 napos működése mind a mai napig megosztja a közvéleményt. A rezsim fennállásának egyik legvitatottabb és legtöbbet tárgyalt eseménye kétségtelenül a Vörös Hadsereg felállítása volt. Számtalan történész próbálta már megvilágítani a Tanácsköztársaság – mind a Károlyi-kormány, mind a szegedi ellenforradalmi kormánnyal összehasonlítva is – kiemelkedően sikeres hadseregszervezésének okait.

A szakirodalomban az elmúlt száz évben megjelent magyarázatok két nagy csoportra oszthatjuk fel.¹ Az időrendben elsőbe azok a jobbára az 1960-as, 1970-es években megjelent összefoglaló monográfiák tartoznak, amelyek a mozgósítás eredményességének kulcsát a munkásosztály más társadalmi rétegeket is magával ragadó forradalmi lelkesedésében látták.² Bár ezek a művek jobbára osztályszempontból közelítették meg az eseményeket, de ezt gyakran „szocialista hazafias” érveléssel kapcsolták össze. A Vörös Hadsereg történetéről szóló legrészletesebb monográfia szerzője, Liptai Ervin szerint például a tömeges bevonulás legfontosabb oka az volt, hogy a munkásosztály – a proletárdiktatúra bevezetése után – „sajátjának érezte a hazáját” és ezért örömmel teljesítette „nagy forradalmi és hazafias” feladatát, az intervenció megállítását.³

Ezzel a megközelítéssel szemben az 1980-as évek végén a magyar történetírásban egy másik irányzat lett meghatározó. Az ekkoriban megjelent a publikációk úgy érveltek, hogy bár a mozgósítás valóban kommunista-szociáldemokrata vezetés alatt

¹ A kérdés historiográfiája természetesen a felsorolt műveknél jóval bővebb, de terjedelmi okokból erre most nem térek ki külön.

² Hajdu Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1969. 188. o.

³ Liptai Ervin: A fegyveres erők a proletárforradalomban. In: *A Magyar Tanácsköztársaság 60. évfordulója* (Szerk.: Köpeczi Béla). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 55. o., és Liptai Ervin: *Vöröskatonák előre!* Budapest, Zrínyi, 1969. 138. o.

ment végbe, de a belépőket elsősorban a nemzeti érzés és az elveszett területek visszaszerzésének vágya motiválta. Szakály Sándor kutatásai során például arra a következtetésre jutott, hogy az anyagi biztonság és a szakmai előmenetel mellett a zömében a megszállt területekről származó tisztikar a történelmi Magyarország határainak védelme miatt vállalta önként a katonai szolgálatot.⁴ Az újabb művek közül Pollmann Ferenc 2008-ban megjelent könyvében szintén úgy foglalt állást, hogy 1919-ben a legfontosabb mozgósító és összetartó erő a nemzeti érzés volt, amelynek a felvidéki visszavonulás utáni meggyengülése szükségszerűen vezetett a Vörös Hadsereg felbomlásához.⁵ Krausz Tamás egy 2010-ben megjelent tanulmányában ugyancsak amellett érvelt, hogy a tanácsköztársaság hadseregszervezési sikerei a nemzeti honvédő érdekek eredményes képviselőire vezethetők vissza.⁶

Annak ellenére, hogy számos feldolgozás született a témában, a mozgósítás konkrét folyamata és a propaganda ebben játszott szerepe mindeztidáig viszonylag kis figyelmet kapott. A tanulmányomban ezt a hiányt igyekszem pótolni, és egy fontos forráscsoport, a rölapok és plakátok feldolgozásán keresztül megpróbálom bemutatni, hogy milyen üzenetek segítségével akarták mozgósítani az embereket és megnyíre kíséreltek meg a nemzeti érzéseikre hatni.

MÓDSZER ÉS FORRÁSOK

Természetesen a tanácsköztársaság toborzó propagandáját nem szűkíthetjük le kizárólag a rölapokra és plakátokra, az emberek mozgósításában a sajtóban megjelenő cikkek és a köztéri ünnepségek is nagyon fontos szerepet játszottak. Utóbbi kettő részletes vizsgálatától most terjedelmi okokból el kell tekintenem, de a látványos hasonlóságok esetekben igyekszem felhívni a figyelmet a párhuzamosságokra. A tanulmány elkészítéséhez három nagy közgyűjteményben, a Politikatörténeti Intézet Levéltárában, a Hadtörténelmi Levéltárban, illetve az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött iratokat, valamint az 1950-es és 1960-as években publikált forrásgyűjteményeket használtam fel. Írásomban a tanácsköztársaság mozgósító propagandá-

⁴ Szakály Sándor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének tisztikara*. Palócföld, 1989/1. sz. 15–16. A népszerűsítő munkák közül lásd Salamon Konrád: *Nemzeti Önpusztítás 1918–1920*. Budapest, Korona Kiadó, 2001. 161.

⁵ Pollmann Ferenc: *Trianon felé*. Budapest, Püldo Kiadó, 2008. 72–74.

⁶ Krausz Tamás: A Magyarországi Tanácsköztársaság és az oroszországi, illetve a közép-európai forradalmak hatása. Hagyomány? Zsákutca? Perspektíva? In: *1919 – A Magyarországi Tanácsköztársaság és a kelet-európai forradalmak* (Szerk.: Krausz Tamás–Vértes Judit). Budapest, L'Harmattan Kiadó–ELTE-BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2010. 44.

jának üzeneteit kétféle szempontból vizsgálom meg: egyfelől arra próbálok választ találni, hogy milyen célok elérése érdekében mozgósították a lakosságot, másfelől azt kísérem megvilágítani, hogy hogyan ábrázolták az ellenséget, aki ellen a katonáknak fegyvert kellett fogniuk.

A felhasznált dokumentumok jellegéből fakadóan a kutatás során két komoly nehézséggel kellett szembesülnöm. Egyfelől, mivel a kibocsátó intézmény és testület nevét a lehető legritkább esetben jelölték meg, így nem mindig könnyű megállapítani, hogy az egyes rölapokban megfogalmazottak pontosan milyen személyek vagy csoportok álláspontját tükrözik. Mindehhez hozzájárul még, hogy a kiadványokon csak a legritkább esetben tüntettek fel dátumot, így a szövegek keletkezési idejének meghatározásakor általában csak közvetett bizonyítékokra tudtam támaszkodni. Ez különösen a propaganda változásának nyomon követését nehezítette meg.

MIÉRT HARCOLUNK? A HÁBORÚ CÉLJA A RÖPLAPOKBAN

A világforradalom és világszabadság

Kutatásom során nagyon hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a legtöbb, a tanácsköztársaság idejében készült toborzórölap alapvetően a klasszikus marxista-bolsevik narratívát követve a világszabadság kivívásának érdekében szólította fegyverbe az embereket. Ezekben az írásokban, csakúgy mint az utcákra kihelyezett plakátok esetében szinte egyáltalán nem találunk utalásokat arra, hogy a háborúnak valamilyen speciálisan magyar vagy nemzeti jellege lenne.⁷

A kiadott rölapok zöme a katonákra váró küzdelmet mind történelmi, mind földrajzi szempontból a lehető legszélesebb kontextusban igyekezett bemutatni. A román és csehszlovák csapatok támadását a szolgaság és a szabadság történelmi harcának végső állomásaként ábrázolták, amely során a bevonulóknak „évezredek bűneit” és „évezredek szenvedéseit” kell jóvátenniük. A küzdelem végkimenetelén a kiadványok szerint nem csak az épp akkor élők sorsa, hanem az egész emberiség jövője is múlik: a magyar vörös katonák győzelme esetén ugyanis megvalósulhat a népek közötti béke, boldogság és jólét, míg a vereség az egész világra pusztulását és örök sötétséget fog hozni.⁸

⁷ Lásd például Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL), Rölapgyűjtemény, Magyar Tanácsköztársaság, VII/880. f. II/20/1919/1081 *A Magyar Tanácsköztársaság plakátjai*. (Összeállította: Gábor Imréné). Budapest, Kossuth, 1959. 33–34. o. Szinte az összes megjelent plakáton – ellentétben a Károlyi-kormány alatt készütekkel – mellőzték a nemzeti szimbólumok, de még a nemzeti színek használatát is.

⁸ Lásd például Honvédelmi Minisztérium, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Múzeum, Plakát- és Aprónyomtatványtár (HM, PA) 2065/Nyt. és 3562/Nyt. PILVII/880. f. II/20/1919/1079.

A világforradalmi gondolatkör jegyében íródott rölapok a háborút nemcsak történelmi, hanem földrajzi értelemben is a lehető legszélesebb kontextusban ábrázolták. A tanácsköztársaság harcát a társadalmi osztályok között világszerte zajló küzdelem egyik fontos állomásaként mutatták be, amelynek célja a „kapitalizmus nemzetközi várának” lerombolása.⁹ Szorosan kapcsolódik ehhez, hogy előszeretettel túlozták el más kommunista rendszerek, mindenekelőtt természetesen az oroszországi bolsevikok győzelmeit. Ennek persze nem kizárólag ideológiai, hanem igen komoly gyakorlati okai is voltak: más forradalmi mozgalmak sikereinek felnagyításával ugyanis a túlerővel szemben harcoló csapatok morálját is erősíteni kívánták. *A Jön az Orosz Testvér* címmel megjelent füzetecske például egyenesen a „két hatalmas proletárság” egyesülésével bízta katonákat.¹⁰

Az osztályharcos érvrendszert használó rölapok nemcsak nemzetközi kontextusban mutatták be az eseményeket, hanem megpróbálták minél jobban megkülönböztetni a tanácsköztársaság harcát minden korábbi országok közötti fegyveres konfliktustól, és különösen az alig fél éve véget ért első világháborútól. Míg utóbbiban – írja egy, a Politikatörténeti Intézet levéltárában őrzött kiadvány – „testvér testvérét” „proletár más nyelvű proletárt” gyilkolt az uraik érdekében, addig most a harcban már minden elnyomott összefog, hogy a kizsákmányolók uralmát megszüntesse.¹¹

Bár kétségtelen, hogy a világszabadság célkitűzése a későbbi események tükrében teljesen irreálisnak tűnik, fontos látni, hogy ez 1919-ben közel sem látszott annyira megvalósíthatatlannak. Nemcsak a tanácsköztársaság vezetői tartották lehetségesnek a világforradalom kitörését, de a kor számos szociáldemokrata, sőt polgári politikusa is komolyan számolt egy egész Európára kiterjedő osztályalapú összecsapás közelgő kibontakozásával. Erre 1919 kora tavaszán számos jel utalt: a Bajor Tanácsköztársaság kikiáltása, az éppen offenzívában lévő vörös csapatok Ukrajnában mindmind erősítették azt a képzetet, hogy a hamarosan elkövetkező háború nem csak a Kárpát-medencére fog korlátozódni.¹² Ráadásul, hogy a fegyveres harcot a jó és a rossz végső és mindent eldöntő küzdelmeként mutatták be, nemcsak a marxi történelemértelmezésnek felelt meg, hanem bizonyos szempontból az első világháborús

sz., vagy PIL VII/880. f. II/20/1919/1056. sz. Lásd még például „A Vörös Katona a proletár állam védelmezője, a bujkáló az árulója” című plakátot, ahol a lelkesen rohamozó katonákat egy vörös csillag fénye vezeti a boldogabb jövőbe. *A Magyar Tanácsköztársaság plakátjai*. 41.

⁹ PIL VII/880. f. II/20/1919/1085 hasonlóan ír erről a Vörös Újság is. Lásd *Vörös Újság* 1919. május 3. Szocializmus, vagy kapitalizmus? 1.

¹⁰ *Jön az orosz testvér!* PIL VII/880. f. II/20/1919/4271. 1. sz.

¹¹ PIL VII/880. f. II/20/1919/1073. sz.

¹² Siklósi András: A világforradalom kérdése az újabb történeti szakirodalomban. In.: *A Magyar Tanácsköztársaság 60. évfordulója*. (Szerk.: Köpeczi Béla). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 132.

retorika szerves folytatását is jelentette. 1914 és 1918 között ugyanis mind az antant, mind a központi hatalmak az egyén és egyben a közösség számára is jobb, igazságosabb, békésebb világ ígéréssel próbálták még nagyobb erőfeszítésekre sarkalni állampolgárikat. A propagandában a háború célját nagyon gyakran nem csupán valamilyen terület elfoglalásában vagy egy-egy ország legyőzésében, hanem – hasonlóan a Tanácsköztársaság rölapjaihoz – az egész világ sorsának végső és az eddigieknél sokkal igazságosabb elrendezésében jelölték meg.¹³

A haza védelme, a nemzet védelme?

Annak ellenére, hogy a közgyűjteményekben őrzött rölapok döntő többsége osztályharcos érveket vonultatott fel, számos olyan kiadványt is találunk, amely a haza védelmének szükségességével próbálta meggyőzni az embereket. Fontos azonban látni, hogy az egyes kategóriák között nem mindig könnyű éles választóvonalat húzni: számos írás kombinálta ezt a két elemet, és a külső fenyegetés elhárítását a világszabadság kivívásnak első lépéseként mutatta be.¹⁴

Az általam áttekintett források alapján úgy tűnik, hogy a honvédelmi retorikát nem általánosan használták, hanem kimondottan olyan csoportok megszólítására tartogatták, akiket a tanácsköztársaság vezetői kevésbé tartottak megbízhatónak. A parasztság, a székely alakulatok, vagy éppen a katonatisztek esetében ugyanis a munkásmozgalmi ideológiát valószínűleg nem érezték elég meggyőzőnek és ezért igyekeztek más, könnyebben befogadhatónak tartott üzenetekhez nyúlni. A haza védelmének propagálása azonban közel sem jelentette azt, hogy a nemzet, vagy akár a történelmi Magyarország határainak megmentése miatt szólították volna fegyverbe az embereket. Ez tulajdonképpen nem is csoda, hiszen a kommunista vezetés soha nem állította, hogy meg kívánja védeni az ország területi integritását. Kun Bélának alapvetően a lenini elképzeléseket követve föderatív szocialista köztársaságok kialakításával akarták rendezni a térség nemzetiségi problémáit.¹⁵ Mivel a honvédelem klasszikus 19. századi nacionalista értelmezése ezzel a felfogással csak nehezen lett volna összeegyeztethető, ezért a rölapok a nemzeti érzések feltámasztása helyett más eszközökkel kívánták meggyőzni az embereket a tanácsköztársaság megvédésnek fontosságáról.

¹³ Michael S. Neiberg: *Dance of the Furies Europe and the Outbreak of the World War I*. Cambridge-London, Belknap Press, 2011. 6–8.

¹⁴ PIL VII/880. f. II/20/1919/1063. sz.

¹⁵ Kővágó László: *Nemzetiségi kérdés a Tanácsköztársaság idején*. A Magyar Tanácsköztársaság 60. évfordulója (Szerk.: Köpeczi Béla). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 87. A baloldali gondolkodóknak a nemzet történelmi szerepéről folytatott vitáját részletesen lásd: *The Oxford Handbook of the History of Nationalism*. (Szerk.: John Breuilly) Oxford, OUP, 2013.

Bizonyos kiadványok például a hadsereg támogatását a tulajdonviszonyok igazságos újraelosztásával kötötték össze. Jó példa erre a vidéki lakosság számára nagy valószínűséggel 1919 májusában *A falu népe és a Vörös Hadsereg* címmel készült röplap. Ebben a parasztság kötelességének nevezik a fegyveres harc támogatását, amelyet az újonnan kivívott „szabadságért” és tulajdonért cserébe vár el tőlük a haza. A háború célját ezen írárok nem egy földrajzi egység, vagy terület megvédésben, hanem sokkal inkább a nemrég kivívott igazságosabb társadalmi rend fenntartásában jelölték meg.¹⁶ Így érvelt az a *Vörös Székely katonákhoz* címzett röplap is, amely szerint a fegyveres honvédelem azért fontos most, mert a szebb jövő minden biztosítéka (a „föld”, a „szerszám”, a „gép”) már a nép tulajdonában van.¹⁷

A megmaradt írárok egy másik része a katonai szolgálatot a hagyományos férfi nemi szerepből vezette le és arról próbálta meggyőzni az olvasókat, hogy a Vörös Hadseregben való belépés „férfiúi” kötelesség: „Minden férfi méltatlan a férfi névre, aki most félre áll és nem siet a Vörös Hadseregbe” írja a már korábban is idézett *A Falu népe és a Vörös Hadsereg* című kiadvány.¹⁸ Ezek a nyomtatványok azt az üzenetet közvetítették, hogy a harc nemcsak valamilyen elvont eszméért vagy az országért, hanem közvetlenül minden ember családjának a megvédéséért zajlik, így ha valaki nem vállal szolgálatot, akkor ezzel saját szeretteit sodorja végveszélybe.¹⁹ Egy 1919 áprilisában megjelenő röplapban például így írnak erről: „Ti nem engedhetitek meg, hogy [...] bitangok becstelenítsék meg feleségeiteket és leányaitokat, hogy hóhérok gyilkolják le szüleiteket és gyermekeiteket”.²⁰ A tanácsköztársaság propaganda anyagaiban a nők és a gyermekek nemcsak mint védelemre szoruló potenciális áldozatok jelentek meg, hanem egyúttal mint az esetleges győzelem haszonélvezői, akik a hátszorból támogatják majd a férfiak erőfeszítéseit és akiknek „áldása kíséri a harctereken” a katonákat.²¹ Érdekes, hogy ugyanez a gondolat köszön vissza a tanácsköztársaság egy kevésbé ismert plakátján is. Pór Bertalan alkotásán a rohamozó katonák mögött egy nőalak bukkan fel, aki alatt pedig a „feleségeitekért és gyermekeitekért előre” felirat szerepel.²²

A honvédelmi érveléssel megszólított csoportok közül talán a legérdekesebb az egykori katonatisztek esete. A számukra készült röplapokból szintén hiányoznak

¹⁶ PIL VII/880. f. II/20/1919/1058. sz.

¹⁷ PIL VII/880. f. II/20/1919/1084. sz., PIL VII/880. f. II/20/1919/1062. sz., vagy lásd még *A Magyar Tanácsköztársaság Röplapjai. Bibliográfia és dokumentumgyűjtemény* (Szerk.: Tiszay Andor–Munkácsi Piroska–Remete László). Budapest, FSZEK–OSZK, 1959. 67.

¹⁸ PIL VII/880. f. II/20/1919/1058. sz.

¹⁹ PIL VII/880. f. II/20/1919/1069. sz.

²⁰ PIL VII/880. f. II/20/1919/1062. sz.; vagy lásd még HM PA 3475/Nyt.

²¹ PIL VII/880. f. II/20/1919/1073. sz.

²² *A Magyar Tanácsköztársaság plakátjai*. 45.

a nacionalista retorika klasszikus elemei, sőt úgy tűnik, mintha a kiadványok szerzői kimondottan igyekeztek volna homályban hagyni a háború okait; az egyikben például csak annyit találunk, hogy a „rabló ellenség” zsákmányszerző céllal lerohanta az ország egy részét.²³ Ezek az írások a nemzeti érzés helyett sokkal inkább a tiszték szakmai öntudatára akartak hatni és az előttük álló lehetőségek bemutatásával próbálták meg mozgósítani őket. Nagy hangsúlyt helyeztek a tanácsköztársaság olyan pozitív, „tisztbarát” intézkedéseire, mint a parancsnoklási jogok visszaadása, a katonai fegyelem helyreállítása és a járadékok megemelése. Találunk olyan írást is, amely egyenesen a proletariátus részének nevezi a katonai vezetőket, akiknek a háború után kiemelt pozíciójuk lesz az új, osztályok nélküli társadalmi rendben.²⁴

Annak ellenére, hogy a háború céljaul a haza védelmét megjelölő kiadványok nem használtak nacionalista retorikát, ezekben a szövegekben számos ponton tetten érhető a 19. századi polgári gondolkodás továbbélése. Az az elképzelés például, hogy a haza védelme egy olyan kötelesség, amelyet a polgároknak az állam által biztosított (materiális, vagy megfoghatatlan) előnyökért cserébe kell vállalniuk, a felvilágosodás korában született meg. Ekkortól kezdve a liberális gondolkodók szinte kivétel nélkül azt vallották, hogy a jövőben olyan önkéntesekből álló fegyveres milíciákat kell szervezni, ahol a közösség minden tagja azért védelmezi a hazáját, mert az cserébe számára biztosítja jogai gyakorlását, szemben az abszolutizmus kényszerrel sorozott „rabszolga” haderejével. Tulajdonképpen ezt a logikát vették át a 19. század végére a sorkatonai szolgálatot elutasító baloldali gondolkodók, akik a szabadságjogok helyett a termelőeszközök köztulajdonba vételét kapcsolták össze a „néphadsereg” létrehozásával.²⁵

A fegyveres katonai szolgálat, mint az „igazi” férfias viselkedés fontos kritériuma szintén az 1800-as évek társadalmi nemekről kialakult felfogásának volt a jellemzője. A 19. század második felétől – és aztán különösen az első világháború alatt – a propagandában a honvédelmet mindig összekapcsolták a feleségek és anyák (nemzetet szimbolizáló) alakjának megoltalmazásával, akiket a katonáknak „férfiúi” kötelességük megvédeni a külső brutális támadástól.²⁶ Nem meglepő módon egyedül

²³ PIL VII/880. f. II/20/1919/1075. sz. *Szózat a volt tisztetekhez!*; HM PA 1696/Nyt.

²⁴ PIL VII/880. f. II/20/1919/1076. sz.

²⁵ Christian Jansen: *Die Militarisierung der Bürgerlichen Gesellschaft im 19. Jahrhundert*. In.: *Bürger als Soldat* (Szerk.: Christian Jansen). Essen, Klartex, 2004. 12.

²⁶ Siniša Malešević: *The Sociology of War and Violence*. Cambridge, CUP, 2010. 306.; Lásd még: *Gender and War in Twentieth Century Eastern Europe* (Szerk.: Nancy M. Wingfield, Maria Bucur) Indiana University Press, Bloomington, 2006. és Susan R. Grayzel: *Women's identities at war: gender, motherhood, and politics in Britain and France during the First World War*. n. a., University of North Carolina Press. 1999. 50., valamint Eberhard Demm: *Propaganda and Caricature in the First World War*. *Journal of Contemporary History*, 1993/1. 181.

a katonatisztek számára készült rölapoknál hiányoznak a 19. századi, polgári előzmények. Ezek az írások az 1918-as felbomlást követő zűrzavaros időszak rossz emlékeire építve a Vörös Hadseregben befutható karrier lehetőségére és a tisztek anyagi és erkölcsi megbecsülésére helyezték a hangsúlyt.

A nemzeti felszabadítás

Ahogy azt az előző fejezetekben láttuk a legtöbb rölap a tanácsköztársaság harcát alapvetően nem nacionalista keretben értelmezte, és nem igazán próbált az emberek nemzeti érzéseire hatni. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy egyáltalán ne születtek volna ilyen kiadványok; az általam vizsgált nagyjából 100 dokumentum közül összesen hat olyat találhatunk, amelyekben a belépőket Magyarország felszabadításának, vagy a történelmi határok visszaállításának jelszavával próbálták meg mozgósítani. Természetesen az egyes kategóriákat ebben az esetben sem könnyű élesen elválasztani egymástól, de azt nagyjából megállapíthatjuk, hogy klasszikus értelemben vett nemzeti függetlenségi narratívát mindösszesen egy, a Hadtörténeti Múzeumban őrzött *Dolgozó Magyarok! Szabad Magyarok!* című rölap képvisel. Az írás szerint a tanácsköztársaságra támadók célja az, hogy a Habsburg elnyomás után ismételten „idegen járomba” döntsék az országot és leverjék a frissen kivívott „magyar szabadságot”. Az embereknek azért kell belépniük a vörös hadseregbe, folytatja a kiadvány, mert csak így lehet megakadályozni, hogy az áruló nagyurak „ezeréves országunkat martalékul dobják oda ellenségeinknek”.²⁷

Olyan forrás, amely összekapcsolja a nemzeti és az osztályelnyomás elleni küzdelmet, már jóval többet találhatunk. Egy szintén a Hadtörténeti Múzeumban őrzött, aláírás nélküli rölap például így fogalmazott: „A világ kapitalistái összeesküdtek a fiatal magyar tanácsköztársaság elpusztítására. A régi Magyarország területének legnagyobb része az ellenség elnyomását nyögi, erdélyi, délvidéki, és északmagyarországi proletártestvéreink olyan kíméletlen, kizsákmányoló rabszolgasorba süllyedtek, amelyhez fogható az egyiptomi és római rabszolgaság kora óta nem volt”.²⁸

Feltűnő, hogy az ilyen nemzeti és szociális retorikát használó kiadványok – hasonlóan a haza védelmére hivatkozókhoz – általában az internacionalizmusra kevésbé nyitott (vagy legalább is kevésbé nyitottnak tartott) csoportok számára készültek.²⁹ Fontos azonban látnunk, hogy ezekben a rölapokban a nemzeti felszabadítás eszméje csak egy volt azok közül az egyébként a marxista ideológiához és a világszabadság ügyéhez szorosan nem kapcsolódó tényezők (pl. a család védelme) közül,

²⁷ HM PA 2062/Nyt.

²⁸ HM PA 3475/Nyt.

²⁹ Lásd például a székely katonáknak szánt rölapot: PIL VII/880. f. II/20/1919/1070. sz.

amellyel a belépésről próbálták meggyőzni a katonákat. Jó példa erre a már korábban is idézett *A falu népe és a Vörös Hadsereg* című füzet, amely a következő sorokkal kezdődik: „A fél országunkat elfoglalták már és így elvették a búzáunkat, a szénünket, a fánkat, a vasunkat, hogy megfojtsanak gazdaságilag. Nem szabad tétlenül bevárunk, míg éhen pusztulunk!”³⁰ Itt, ahogy azt az előző fejezetben bemutattam – a nemzeti gondolattal párhuzamosan jelent meg a szűkebb értelemben vett honvédelem, valamint a család és a társadalmi rend megóvásának fontossága.³¹

A másik nagy csoport, akiket a nacionalista eszközök segítségével akartak megnyerni – érthető módon – a román, illetve a csehszlovák csapatok által megszállt területek lakossága volt. Kezdetben (jobbára a sikeres felvidéki hadjárat megindulásakor) ez nem jelentette feltétlenül a nemzetközi szolidaritás eszméjének teljes feladását. A Miskolc visszafoglalása után készült *Szózat a megszállt városok proletárjaihoz!* című kiadvány például kimondottan „az idegen járom alatt nyögő” „proletártestvérek” felszabadításáról írt.³² Néhány héttel később a tiszai offenzíva megkezdése előtt kiadott röplapok már jóval élesebben fogalmaztak. Egyikük szerint például a Vörös Hadsereg azért lendült támadásba, hogy „messze az ország határain túl” verje ki az eddig a Tiszántúl népét „rabszolgaságban tartó” román csapatokat.³³ Az osztályharcos retorika azonban ekkor sem tűnt el teljesen; számos írásban egyszerre volt szó az ország és a világ „minden dolgozó szegényének” felszabadításáról.³⁴

A nemzeti felszabadító retorikát használó kiadványok jelentőségét nemcsak relatíve kis számuk miatt nem szabad túlértékelni, de azért sem, mert hatásuk – három fontos tényezőnél fogva – meglehetősen korlátozott lehetett. Ezek a szövegek ugyanis többnyire valamilyen speciális társadalmi csoport számára készültek (megszállt területek lakossága, székelő katonák, vidéki lakosság) és a nemzeti gondolatot más szociális, vagy akár „gender” érveléssel egészítették ki. Többségük ráadásul – bár nem mindegyik forrás datálható egyértelműen – a tanácsköztársaság késői időszakában, 1919. május vége és július vége között keletkezett, amikor már csak néhányan vállalták önként a katonai szolgálatot. A legerősebben xenofób és nacionalista írásokat pedig szinte kivétel nélkül mind közvetlenül a teljesen sikertelen tiszai offenzívát megelőző napokban adták ki.³⁵ Harmadik fontos tényezőként érdemes még meg-

³⁰ PIL VII/880. f. II/20/1919/1058. sz.

³¹ PIL VII/880. f. II/20/1919/1058. sz.

³² PIL VII/880. f. II/20/1919/1080. sz.

³³ PIL VII/880. f. II/20/1919/1093. sz.

³⁴ PIL VII/880. f. II/20/1919/1080 és II/20/1919/1091. sz.

³⁵ Tiszántúl munkássága, parasztjai, vasutasai! PIL VII/880. f. II/20/1919/1093. sz. és HM PA 1707/Nyt.

említeni, hogy a nacionalistának tekinthető kiadványok jelentős része biztosan nem a tanácskormány (vagy az üzemi munkástanácsok) megbízásából készült, hanem a Vörös Hadsereg egyes alakulatainál fogalmazták meg őket, így hatásuk is nagy valószínűséggel csak a frontvonal bizonyos szakaszain érvényesülhetett. Az, hogy egyáltalán ilyen egyéni akciókra sor kerülhetett, feltehetően a katonai vezetés végső kétségbeesésével és a fronton 1919 júniusában Landler Jenő vezetésével meginduló „nacionalista” mozgalommal lehetett összefüggésben.³⁶

Összefoglaló – Miért harcolunk?

Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk, hogy a tanácsköztársaság toborzópropagandája elsősorban a világforradalom nevében szólította fegyverbe a katonákat. A nemzeti célokat kitűző rölapok – bár 1919 júliusára kétségtelenül megnőtt a számuk – a rezsim fennállása alatt végig elenyésző kisebbséget alkottak. Voltak ugyan olyan kiadványok, amelyek a haza védelmére hivatkozva próbálták belépésre biztatni az embereket, azonban ezek is szinte kivétel nélkül kerültek a nacionalista retorika használatát. Ennek ellenére a tanácsköztársaság propagandája a háború céljainak megfogalmazásakor – mind az osztályharcos, mind a „honvédő” írások esetében – egyértelműen épített a különböző első világháborús és 19. századi narratív hagyományokra.

KI AZ ELLENSÉG? ELLENSÉGKÉP A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG RÖPLAPJAIBAN

A burzsoázia

Az osztályharcot hirdető rölapok többsége – tükrözve a térségről kialakított szovjet-orosz álláspontot – az ellenséget, nem egy-egy etnikummal, hanem a nemzetközileg szolidáris elnyomó osztályokkal azonosították.³⁷ Ezek a kiadványok a támadók nemzeti hovatartozását – ha ez egyáltalán előkerült – osztályhelyzetükkel együtt tüntették fel (például „cseh burzsoá”, „román bojár”). Egy feltehetően 1919 áprilisá-

³⁶ A kezdeményezés a hadsereg nemzeti jellegét kívánta erősíteni olyan jelképek visszaállításával, mint a himnusz, vagy a piros-fehér-zöld zászló. Részletesen lásd: Landler Jenő: A vörös hadsereg diadalmas útja és bomlása. *Új Március*, 1926/3–4. sz.

³⁷ Georg Schwab: Enemy vagy foe? A modern politika konfliktusa. In: *Az ellenség neve* (Szerk.: Szabó Márton) Budapest, Józsefvegy Könyvek, 1998. 48., illetve lásd a Moszkvai Szovjet 1918. november 3-i kiáltványát Ausztria és Magyarország népeihez: Krausz Tamás: Lenin és a Magyar Tanácsköztársaság. In.: *1919 – A Magyarországi Tanácsköztársaság és a Kelet-Európai forradalmak* (Szerk: Krausz Tamás-Vértes Judit). L'Harmattan Kiadó–ELTE-BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 2010. 40–41.

ban megjelent *Hogyan szervezzünk Vörös Hadsereget?* című füzet egyenesen úgy fogalmazott, hogy a tanácsköztársaságnak nem azok az ellenségei, akik egy bizonyos nyelvet beszélnek, vagy egy bizonyos határon túl laknak, hanem akik a dolgozók elnyomására törekednek.³⁸ Ezek az erők pedig nem nemzetiségi alapon szerveződnek, hanem országokat és nyelveket figyelmen kívül hagyva fognak össze. „Már nem ellensége egymásnak a szerb imperialista, a magyar területvédő, a román bojár, s a magyar földesúr, a cseh gyáros meg a magyar bankár” írja egy Hadtörténeti Múzeumban őrzött kiadvány.³⁹ A rölapok többsége azt is hozzátette, hogy a szálat a háttérből az antant imperialistái mozgatják, akiknek nem konkrétan Magyarországnak, hanem sokkal inkább a „forradalom vívmányainak” eltiprása a célja.⁴⁰

Az ellenségnek a nemzetközi burzsoáziával való azonosítása nem csak hogy megfelelt a térség konfliktusairól kialakított bolsevik álláspontnak, de egyben remek lehetőséget teremtett, hogy a tanácskormány magyarországi ellenségeinek (elsősorban szegedi ellenforradalmi kormánynak) a „nemzeti” propagandáját is diszkreditálják. „Ránk törnek és útközben szövetkeznek az ellenforradalmárokkal, akik hazafias fogadkozásiakat aljas módon megcsúfolva tárt karokkal fogadják a román, a cseh, a szerb, a francia és egyéb imperialista hódítókat, csak hogy megszabaduljanak a magyar nép, a dolgozó nép uralmától” írja egy a Hadtörténeti Múzeumban található rölap.⁴¹ Ezekben a kiadványokban a támadókat a magyar burzsoázia természetes szövetségeiként állították be, akik azért támadnak az országra, hogy a régi társadalmi rendet visszaállítsák. Ahogy az 1919. május 1-én megjelent *Ki a frontra!* című kiáltvány fogalmazott: „A magyar bojárok századokon keresztül szembeköpték a román bojárokat, mert akkor abból éltek, hogy nacionalisták voltak és disznónak mondtak minden nemzetiséget, ha román volt, ha cseh, ha tót, vagy horvát. De most, amikor Ti elitportátok a magyar bojárokat, alázatosan lecsókolják a köpést a román bojárok arcáról és úgy könyörögnek neki, hogy jöjjenek és segítsenek neki a Ti erős proletármarkotok ellen”.⁴²

Megtévesztett proletároktól a várszomjas hiénáig. A szomszédos népek

Hiába volt a propaganda alapvetően osztályszemlélete, a rölapok nem tudták megkerülni, hogy ne csak egyes társadalmi csoportokkal, hanem a sokkal kézzelfoghatóbb fenyegetést jelentő támadó hadsereggel is foglalkozzanak. A már korábban ismertetett bolsevik álláspontból következően azonban a szomszédos népeket áldo-

³⁸ HM PA 76.72.1/Nyt. 3. o.

³⁹ HM PA 3562/Nyt. Lásd még például PIL VII/880. f. II/20/1919/1069. sz., és HM PA 6904/Nyt.

⁴⁰ PIL VII/880. f. II/20/1919/1115. sz.

⁴¹ HM PA 6904/Nyt. vagy lásd például HM PA 1713/Nyt.

⁴² *Ki a frontra!* II/20/1919/1064; HM PA 1721/Nyt.

zatként ábrázolták, akiket az antant és a saját burzsoáziájuk felhasznál a világhorradalom letörésére. A román és csehszlovák katonák tehát alapvetően megtévesztett proletárok, akik a „nacionalista maszlagtól” még mindig „szendergő elméjük”, azonban hamarosan a magyarok példáját követve fel fogják ismerni, hogy az igazi ellenségeik a „határok mögött” vannak.⁴³ Mindezt olyannyira komolyan gondolták, hogy számtalan felvilágosító kiadványt készítettek, amelyek anyanyelvükön próbálták meggyőzni a támadó csapatokat arról, hogy rázzák le elnyomóik igáját és fordítsák a fegyvereiket saját uraik ellen.⁴⁴

Az áldozati felfogásból azonban egyenesen következett, hogy a szomszédos népeket „fejletlenebbnek” ábrázolták: a támadókat a röplapok tudatlan, könnyen befolyásolható és gyáva tömegekként mutatták be, akik csak kényszer hatása alatt harcolnak.⁴⁵ Egy a közoktatási népbiztosság által kiadott dokumentum egyenesen arról ír, hogy a románok csak azért nem támogatják még a világkommunizmust, mert – hasonlóan az afrikai feketékhez – ők még nem állnak azon a szinten, hogy megértsek a kor hívó szavát, és maguk is a forradalom – szellemileg és erkölcsileg egyaránt magasabb rendű – oldalára álljanak.⁴⁶

Ezek a szöveg tehát – bár tartalmukat tekintve alapvetően internacionalista üzeneteket közvetítettek – szervesen illeszkedtek a környező népekről a 19. században kialakult beszédmódba. Az a gondolat ugyanis, hogy a szlovákok és a románok a magyaroknál jóval civilizálatlanabbak (mind szellemi, mind anyagi értelemben) és csak utóbbiak példamutatása révén lesznek képesek „fejlődni”, széles körben elfogadott volt a 19. századi hazai közgondolkodásban.⁴⁷

Nem minden röplap volt azonban ilyen „barátságos”. Számos írás – köztük nagy számban olyanok is, amelyek alapvetően osztályharcos narratívában íródtak – jóval sötétebben ábrázolta a környező népeket. Bár – ahogy ezt a bevezetőben írtam – a források kapcsán komoly datálási nehézségek merülnek fel, azt nagy valószínűséggel megállapíthatjuk, hogy az ellenségről kialakított ilyen negatív kép a harcok 1919. áprilisi kiújulásától fokozatosan vált egyre általánosabbá. Egy májusban megjelent röplap például „a bűnnek, a rabszolgaságnak, a fürtelemnek és utálatnak” seregeként jellemezte a román és csehszlovák haderőt,⁴⁸ míg egy másik kiadvány ugyanekkor

⁴³ PIL VII/880. f. II/20/1919/1064. sz.; PIL VII/880. f. II/20/1919/1056. sz.

⁴⁴ A román katonáknak szánt röplapokat lásd például HM PA 1722/Nyt. és HM PA 1380/2/Nyt. A „Tótföldi” munkásoknak szánt röplapot lásd például HM PA 1729/Nyt.

⁴⁵ PIL VII/880. f. II/20/1919/1063. sz.

⁴⁶ HM PA 1705/Nyt.

⁴⁷ Tamás Ágnes: *Nemzetiségek görbe tükörben*. Pozsony, Kalligram, 2014. 158–159, 161.

⁴⁸ HM PA 3562/Nyt.

„zabolátlan martalóc hadakról” és „konkra éhes rablókról” írt.⁴⁹ Ez a tendencia az idő előrehaladtával egyre csak erősödött és egyértelműen a tanácsköztársaság utolsó kétségbeesett tiszai offenzíváját megelőző napokban érte el a tetőpontját. Az I. hadtest által a támadás megkezdésekor kiadott felhívás például „a világ legbecstelenebb kizsákmányolói”-nak nevezi az „oláh bojárrok”-at, akik „kancsukás, sebeket sózó, botozó, gyilkos uralma” alól kell felszabadítani a Tiszántúlt.⁵⁰ Annak ellenére, hogy az ilyen idegengyűlölő tendenciák erősödése általános jelenségnek tűnik, az egyes népek ábrázolásában komoly különbségeket találunk.

A támadó hadseregek közül a legkevesebb szó – viszonylag marginális szerepük miatt érthető módon – a szerbekről esett, akiket – a 19. századi sztereotípiáknak megfelelően – javarészt brutális és kegyetlen hódítókként ábrázoltak.⁵¹ A csehek, annak ellenére, hogy kezdetben a legfontosabb hadviselő félnek számítottak, szintén viszonylag kis szerepet kaptak a kiadványokban. Igazán specifikus „nemzeti” tulajdonságokkal nem is ruházták fel őket, általánosságban csak a „nyugati imperialisták rablólovagjai”-ként szerepeltek az írásokban. Feltűnő továbbá, hogy a szlovákokról, mint önálló „cselekvő” ellenségről egyáltalán nem esik szó, a források mindössze kétszer említik őket, akkor is a már korábban tárgyalt áldozati-megtévesztett szerepben.⁵²

A rölapokban messze legtöbbször felbukkanó ellenséges hadsereg a román volt. Bár ezt nem mindig lehet egyértelműen megállapítani, de több jel is arra mutat, hogy már az osztályharcos narratívában íródott kiadványok is velük voltak a legkevésbé megengedőek: a megtévesztett és elnyomott cseh vagy szerb proletárokkal szemben, a román katonaságot gyakran egyszerűen csak „butának” bélyegezték.⁵³ A később megjelenő rölapok még ennyire sem voltak barátságosak; amellett, hogy a Tiszántúlt megszálló csapatokat általában a „vad” „rabló” és „martalóc” jelzőkkel illették, olyan írás – egy feltehetően 1919 májusában megjelent kiadvány – is előkerült, amely még gyávaságukat is hangsúlyozta: „a román hadsereg hagyományos szokásához híven megállott, mert fegyveres erővel találta magát szembe”.⁵⁴ Ez a többi néppel összehasonlítva feltűnően sötét ábrázolás természetesen nem a véletlen műve volt. A románokkal kapcsolatos sztereotípiák már az 1880-as évektől kezdve nagyon negatívvá

⁴⁹ HM HIM NY/ 6904; PIL VII/880. f. II/20/1919/1063. sz.

⁵⁰ PIL VII/880. f. II/20/1919/1091. sz. Egy másik „reszketve fogvacogó nyomorult bandának” nevezte a román csapatokat. Lásd például: HM PA 6766/Nyt.

⁵¹ Például HM PA 6904/Nyt. Már Fényes Elek is, mint öldöklésre hajlamosakat jellemzi a rácokat. Deák Ernő: „Jó kedvű, virgoncz emberek...” Magyarország népeinek jellemzése a XIX. században. In.: *Hagyomány, közösség, művelődés* (Szerk.: Ablonczy Balázs). Budapest, BIP, 2002. 450.

⁵² HM PA 3475/Nyt.

⁵³ HM PA 3562/Nyt.

⁵⁴ PIL VII/880. f. II/20/1919/1082. sz.

váltak, a korabeli sajtóban általában más nemzetiségekkel összevetve is civilizálatlanabbnak és kegyetlenebbnek mutatták be őket.⁵⁵

A forrásokban nevesített ellenségek közül talán a legérdekesebb a Szeged környékén állomásozó afrikai katonák esete. A rölapok kezdetben őket is az antant imperialisták áldozataiként próbálta bemutatni, akiket arra kényszerítenek gyarmattartó uraik, hogy számukra idegen célokért áldozzák fel életüket.⁵⁶ Ezeket a katonákat (a szlovákokhoz és a románokhoz hasonlóan) olyan fejletlen barbároknak ábrázolták, akik még nem elég érettek a kommunizmus eszméjének befogadására. Nem véletlen, hogy még külön arab nyelvű kiadványok is születtek a felvilágosításukra.⁵⁷ A később megjelent rölapok azonban a központi hatalmak propagandája által megteremtett (pontosabban felerősített) narratív hagyományt folytatták és a gyarmati csapatokat, mint a nőkre és rajtuk keresztül a fehér kultúra „tisztaságára” leselkedő legfőbb veszélyt ábrázolták.⁵⁸

Meglepő módon a Hadtörténeti Múzeumban őriznek egy olyan dokumentumot is, amely ellenségként (részben) a zsidóságot nevezte meg. A kimondottan a parasztság számára készült kiadvány az antiszemita logikát az osztályharcos retorikával kapcsolta össze és az „ezerholdas naplopók”, valamint a „zsidó bankárok” elleni küzdelem támogatására szólította fel az embereket.⁵⁹

A katonák elé nemzeti felszabadító célokat kitűző rölapok ellenségkép szempontjából tulajdonképpen alig különböznek a többi kiadványtól. Jelentős eltérés csupán két területen érhető tetten. Egyfelől a környező népek áldozatként való bemutatására ezekben az írásokban egyáltalán nem találunk példát és a támadókat szinte mindig az első világháborús propaganda örökséget folytatva próbálták demonizálni.⁶⁰ Másfelől ezekben a rölapokban a támadók osztály jellege egyértelműen háttérbe szorult, őket a magyarság ősi „veszett” ellenségeiként mutatták be, akik „öröktől fogva agyarkodtak” a nemzet ellen.⁶¹

⁵⁵ Tamás i. m. 119., 160.; Hanák Péter: A másokról alkotott kép. In: Uő.: *A Kert és a Műhely*. Budapest, Gondolat, 1988. 83.

⁵⁶ PIL VII/880. f. II/20/1919/1056. sz.

⁵⁷ *A Magyar Tanácsköztársaság rölapjai*. 116–117.

⁵⁸ Lád például HM PA 3475/Nyt.; HM PA 1713/Nyt. Sally Marks: Black Watch on the Rhine: *A Study in Propaganda, Prejudice and Prurience*. European History Quarterly, 1983/3. sz. 303. o. A gyarmati csapatok európai bevetése, amennyiben fehértsztek vezették őket, 1877 óta nem ütközött a háborús jogba. Lásd még Demm i. m. 176.

⁵⁹ HM PA 2000.2131/Nyt.

⁶⁰ Az ellenség ábrázolásának első világháborús hagyományáról részletesen lásd Kunt Gergely: *Az ellenség teste. A vizuális degradálás eszközei az első világháborús képeslapokon*. Hadtörténeti Múzeum Értesítője, 2011. 229–230.

⁶¹ HM PA 3475/Nyt.; HM PA 2062/Nyt.; HM PA 1707/Nyt.; Egy másik rölap egyenesen úgy fogalmazott, hogy az ellenség csak a két szemét hagyja meg a magyarnak, hogy legyen mit kiszúrnia”. Tiszántúl munkássága, parasztjai, vasutasai! PIL VII/880. f. II/20/1919/1093. sz.

Tehát világosan láthatjuk, hogy a tanácsköztársaság ideje alatt megjelent kiadványok jelentős része az ellenség ábrázolásakor folytatta a 19. századra jellemző – és az első világháború felerősödött – xenofób beszédmódot. Ez azonban nem zárta ki azt, hogy ugyanezek az írások akár néhány sorral odébb a népek közötti nemzetközi szolidaritás mellett érveljenek. A Politikatörténeti Intézet Levéltárában őrzött röplapban például a románok „huligánként” való beállítása békésen megfert amellett, hogy a támadó csapatokat áldozatoknak, „rabságban görnyedő, megfáradt népnek” nevezzék.⁶²

ÖSSZEFOGLALÓ – ELLENSÉGKÉP

Mit állapíthatunk tehát meg a tanácsköztársaság propagandájának ellenségképéről? Ha feldolgozott forrásokra megpróbáljuk alkalmazni az ellenségről való beszéd kosellecki hármas felosztását (barbár-pogány-untermensch),⁶³ akkor azt mondhatjuk, hogy a tanácsköztársaság rölapjai a burzsoázia esetében leginkább a „pogányokra” jellemző elbeszélő hagyományt folytatták. A nemzetközi imperializmust globális (területileg nem elkülöníthető) jelenséggént mutatták be, amely minden országban megjelenik, és amelynek az elpusztítása szükséges az „üdvözülés”, az osztály nélküli boldogabb társadalom eléréséhez.

Ezzel szemben a környező népekről kialakított kép sokkal inkább a „barbár” kategóriába sorolható be. A románok, a gyarmati csapatok és csehszlovákok kezdetben olyan civilizálatlan ellenségként jelennek meg, akik átnevelésre, felvilágosításra szorulnak. Ez az ábrázolás az idő múlásával egyre negatívabbá vált – bár jobbára még mindig megmaradva a „barbár” hagyomány keretei között – és a támadó katonákat 1919 júniusára már sokkal inkább kegyetlen, mintsem megtévesztett vadembereként mutatták be. Azonban mindkét ábrázolásmódra igaz, hogy a 19. századi magyar nacionalista hagyományokat folytatta. Ennek az örökségnek a fontosságát jól szemlélteti a tény, hogy az egyes nemzetiségek közel sem a tényleges súlyuknak megfelelően szerepeltek ezekben az írásokban. A cseheket – akikkel 1914 előtt sokkal kevesebbet foglalkozott a magyar közvélemény – például a románokkal összehasonlítva – alig említik meg a rölapok, miközben 1919 májusában-júniusában végig ellenük folytak a hadműveletek.

⁶² PIL VII/880. f. II/20/1919/1082. sz.

⁶³ Reinhart Koselleck: *Ellenségfogalmak*. In: *Az ellenség neve* (Szerk.: Szabó Márton). Budapest, Jószyöveg könyvek, 1998. 15–16.

ÖSSZEFOGLALÁS

Miként válaszolhatjuk tehát meg a bevezetőben feltett kérdést: Hogyan próbálták mozgósítani az embereket a Vörös Hadseregben való szolgálatra és mennyire használtak ehhez nacionalista eszközöket?

Azt mindenképp megállapíthatjuk, hogy a tanácsköztársaság toborzópropagandája üzeneteit tekintve nem volt nacionalista. Abban az értelemben legalább is semmiképp, hogy csupán a megjelent röplapok töredéke tűzött ki a katonák elé olyan kimondottan nemzeti célokat, mint például a történelmi Magyarország határainak visszaállítása. A megjelenő kiadványok zöme ezzel szemben egy világ-méretű osztályalapú küzdelem jegyében szólította fegyverbe a lakosságot, amelyet az elnyomó társadalmi osztályok felszámolásának érdekében vívnak. Ellenségeként ennek megfelelően elsősorban az imperialista burzsoáziát nevezték meg, akik nemzetközi szolidaritást vállalva szövetkeznek a forradalom vívmányainak eltiprására.

Meglepő módon a nemzeti kártyát nem csupán a március végi, április eleji – még viszonylag békés – időszakban nem játszották ki, hanem a legválságosabb (egyben a toborzás szempontjából a legeredményesebb) napokban, a május eleji mozgósításkor sem találunk rá utalást. A pont ekkor kiadott *A Vörös Katona Tízparancsolata* című füzet egyenesen úgy fogalmazott, hogy a háború célja nem más, mint hogy „kihulljon az ellenfél kezéből a kard és a régi országhatárok leomoljanak”.⁶⁴ Böhm Vilmos 1919. május 1-én Népszavában megjelent cikkében (amelyet később röplap formájában is terjesztettek) szintén arról írt, hogy a harc nem közvetlenül csak magyar érdek, hiszen azért kell fegyvert fogni, hogy a „nemzetközi proletár-államokat” [kiemelés R. T.] megvédelmezzék, a proletárforradalmat széles körben terjesszék.⁶⁵

Azt, hogy 1919 májusában – a legsikeresebb mozgósításkor – a nacionalista retorika használata még egyáltalán nem volt elterjedt, a budapesti május 1-jei ünnepség megszervezése is jól bizonyítja. Aznap, amikor a román csapatok már elérték a Tisza vonalát, szinte semmilyen utalást nem találunk arra, hogy a Vörös Hadsereg harcának honvédő, netalán nemzeti céljai lennének. A Fürdő utca és a Váci körút találkozásánál felállított Karl Liebknecht szobor felett például *A vöröskatona nem proletártestvérei, hanem a nemzetközi tőke ellen harcol* felirat szerepelt. Szintén a nacionalista gondolkodásmód teljes hiányát mutatja, hogy a hagyományos magyar nemzeti függetlenségi eszme számára fontos (és ráadásul az akkora már megszállt Erdélyhez

⁶⁴ PIL. VII/880. f. II/20/1919/1074. sz. HM PA 1711/Nyt.

⁶⁵ HM PA 7131/Nyt. és Böhm Vilmos: Seregszemle. *Népszava*, 1919. május 1. 4.

szorosan kapcsolódó) Bocskai István és Bethlen Gábor Köröndön álló szobraikat egyaránt vörös földgömbökkel takarták le.⁶⁶

Május közepén a támadó hadműveletek megindulásával ugyan valóban megjelentek olyan írások, amelyek a megszállt területek felszabadítását tűzték ki célul a katonák elé, de az ezekből kitapintható nemzeti narratíva mellett külön hangsúlyt kapott a világforradalom, valamint az egész emberiség – nemzetiségektől független – felszabadítása.⁶⁷ Az erősebben nacionalista propaganda megjelenése – de közel sem uralkodóvá válása – csak a tanácsköztársaság utolsó, kétségbeesett júliusi offenzívájának idejére tehető. Az ekkor kiadott – jobbára a Vörös Hadsereg valamelyik alakulatánál készített – rölapok már sokkal inkább a nemzeti felszabadítás érdekében szólították fegyverbe az embereket, azonban hatásuk – ahogy ezt a toborzási számok is mutatták – már vajmi kevés volt. A kevésbé megbízhatónak ítélt társadalmi csoportok számára persze készültek olyan kiadványok, amelyek a honvédelem jelszavával próbálták meg mozgósítani az embereket. Ezek ugyanakkor a támadók visszaverését nem feltétlenül az ország határainak megvédésével, hanem a család illetve a társadalmi rend oltalmazásával, illetve a katonatisztek esetében a szakmai előmenetellel kapcsolták össze.

Ezek alapján tehát kijelenthetjük, hogy a tanácsköztársaság propagandája „vegytisztán” kommunista-osztályharcos jellegű lett volna? A válaszunak egyértelműen nem. A toborzó rölapok sok szempontból a 19. századi és első világháborús narratív hagyományokat folytatták. A barbár fekete katona, vagy a családját védő férfi alakja ugyanúgy része volt az 1914 és 1918 közötti, mint az 1919-es propagandaanyagoknak. A 19. századi örökség továbbélését a legszemléletesebben azonban a támadó hadseregek ábrázolásánál figyelhetjük meg. A „toleránsabb” hangvételű dokumentumok megtévesztett és ezzel együtt „felvilágosításra” szorulóként mutatták be a környező népeket, míg a később megjelent írások már jobbára az 1800-as évek végének kriminalizált nemzetiség-képét használták. A hagyományos elemek átvétele a baloldalon egyáltalán nem számított új jelenségnek, már az 1914 előtti szociáldemokrata mozgalom is előszeretettel használt például klasszikus polgári vagy akár keresztény jelképeket a propagandájában.⁶⁸ A tanácsköztársaság rölapjai tulajdon-

⁶⁶ Vörös Boldizsár: „A Múltat végképp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában. 1890–1919. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2004. 91.

⁶⁷ PIL VII/880. f. II/20/1919/1073. sz., vagy lásd PIL VII/880. f. II/20/1919/1065. sz.

⁶⁸ Vörös i. m. 107–108. és Vörös Boldizsár: „Új mozgalom” – „Régi eszközök”? Vitatkozó vélemények a magyarországi szociáldemokraták propagandamódszereiről a 19–20. század fordulóján. In: *Személyes idő- történelmi idő. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája* (Szerk.: Mayer László–Tilcsik György.) Kőszeg, 2003. augusztus 29–30. Szombathely, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület–Vas Megyei Levéltár. 2006. 110–111.

képpen ezt a tradíciót folytatták, amikor a zömében keményvonalas ideológiai üzeneteket klasszikus – de nem mindig nacionalista – narratívába „csomagolva” közvetítették.

TAMÁS RÉVÉSZ

FORWARD RED SOLDIERS?

THE RECRUITING PROPAGANDA OF THE HUNGARIAN REPUBLIC OF COUNCILS AS SEEN ON LEAFLETS

Over the past one hundred years, the history of the Hungarian Republic of Councils has been a subject that historians have shown interest in on numerous occasions. One of the most debated developments of the short-lived first Hungarian communist state is certainly the Red Army's highly successful organization.

Over the past decades, historians have tried to explain the council government's unexpectedly successful mobilization in May 1919 in one of two ways. The summarizing monographs that appeared in the 1960's placed the key to recruiting effectiveness in the working class's ability to transfer their revolutionary spirit to the other segments of society. On the other hand, in the works that appeared after 1990, the emphasis was placed on the participants' nationalistic fervor and desire to see the lost territories returned. Despite numerous academic treatments of this subject, the role that propaganda played in the establishment of a fighting force has remained relatively neglected so far. With my study I would like to fill this gap, by analyzing an important source, leaflets and posters, to show what kinds of messages the Republic of Councils used to mobilize the people.

I have examined from two different perspectives the nearly 100 different publications found in the three large public collections. On one hand, I have tried to find an answer to what issue (or issues) was the main recruiting driver. On the other, I have tried to highlight how the sloganeering portrayed the attacking enemy forces. Based on my work with the sources, it was foremost obvious that only a fraction of the published leaflets – and only in the regime's last days – dealt in explicitly nationalist goals for the soldiers, for example the restoration of "Greater Hungary's" borders. Most of the output, in contrast, urged the population to take up arms in a worldwide class struggle, which would be fought against the oppressors. In many cases – for example, in the emphasis placed on the protection of women – the drawn-up goals for the recruits could be traced back to 19th-century civilian thinking and to WWI propaganda.

In the second part of the study – during my analysis of the portrayal of the enemy – I have come to the conclusion that the majority of the publications did not name any ethnic groups, but rather – in accordance with the perspective of Bolshevik-Leninism – a societal class, the “oppressive bourgeoisie”, was shown as the soldiers’ main enemy. At the same time the peoples of the surrounding nations were portrayed in line with 19th-century Hungarian nationalist tradition. The leaflets appearing in April-May 1919 wrote mainly about proletarians being “misled” and awaiting enlightenment, while the June-July editions made reference to “wild”, “marauding armies”.

After reviewing the stated goals and imagery used to portray the enemy, the study has come to the conclusion that the leaflets of the Republic of Councils – in part continuing the earlier socialdemocratic tradition – disseminated a “hard-line” ideological message built on a “classical” but not always nationalistic narrative tradition.

ROTARMISTEN VORWÄRTS?

WERBEPROPAGANDA DER RÄTEREPUBLIK IM SPIEGEL VON FLUGBLÄTTERN

Die Geschichte der Ungarischen Räterepublik geriet in den vergangenen hundert Jahren mehrere Male in den Mittelpunkt des Interesses der Historiker. Eines der am meisten umstrittenen Ereignisse während des kurzen Bestehens des ersten ungarischen kommunistischen Staates war mit Sicherheit die herausragend erfolgreiche Organisation der Roten Armee.

Die Fachliteratur hat in den vergangenen Jahrzehnten auf zweierlei Art und Weise versucht, die unerwartet erfolgreiche militärische Mobilmachung der Räteregierung im Mai 1919 zu erklären. Die in den Sechzigerjahren erschienenen zusammenfassenden Monografien sahen den Schlüssel des Erfolgs der Werbung in der revolutionären Begeisterung der Arbeiterklasse, die auch andere Gesellschaftsschichten mit sich riss. Die nach 1990 erschienenen Aufsätze hingegen hoben zumeist den Nationalismus der Rekruten und den Wunsch nach Zurückerlangung der verlorenen Gebiete hervor. Trotz der Tatsache, dass zu diesem Thema bereits zahlreiche Arbeiten entstanden, blieb die Rolle der Propaganda bei der Aufstellung der Armee bis dato ein relativ unerschlossenes Terrain. Mit meinem Beitrag bin ich darum bemüht, diesen Mangel zu beheben, und ich stelle mit der Aufarbeitung einer wichtigen Quellengruppe, der Flugblätter und Plakate, dar, mit Hilfe welcher Botschaften die Räterepublik die Menschen zu mobilisieren versuchte.

Die in drei großen öffentlichen Sammlungen aufbewahrten fast 100 unterschiedlichen Publikationen habe ich nach zwei Gesichtspunkten untersucht. Zum einen wollte ich Antwort darauf finden, im Namen welcher Sache oder Sachen es zur Werbung kam. Zum anderen war ich bemüht zu erläutern, wie diese Texte die angreifenden feindlichen Kräfte darstellten. Aufgrund der Quellen ist als erstes eindeutig geworden, dass lediglich ein Bruchteil der erschienenen Flugblätter – und erst in der letzten Periode des Bestehens des Regimes – den Soldaten ausgesprochen nationale Ziele stellte, wie zum Beispiel die Wiederherstellung der Grenzen des historischen Ungarn. Die Mehrheit der Publikationen dagegen rief die Bevölkerung

im Zeichen eines weltweiten Klassenkampfes zu den Waffen, der für die Beseitigung der Unterdrückung geführt wurde. Die für die Rekruten formulierten Ziele – wie zum Beispiel die Betonung des Schutzes der Frauen oder Hervorhebung des Bildes vom Krieg, der das Schicksal der Welt entscheidet – waren zugleich in vielen Fällen auf die bürgerliche Mentalität im 19. Jahrhundert und auf die Propaganda im Ersten Weltkrieg zurückzuführen.

Im zweiten Teil der Studie bin ich – im Laufe der Untersuchung des Feindbildes – zu dem Schluss gekommen, dass die Mehrheit der erschienenen Beiträge nicht eine ethnische Gruppe, sondern – entsprechend dem leninschen-bolschewistischen Standpunkt – eine gesellschaftliche Klasse, die „unterdrückende Bourgeoisie“, als den wichtigsten Feind der Soldaten benannte. Parallel dazu wurden die Völker in der Umgebung in erster Linie entsprechend der ungarischen nationalistischen Tradition des 19. Jahrhunderts dargestellt. In den im April und Mai 1919 erschienenen Flugblättern ging es am ehesten um „irreführte“ und auf Aufklärung wartende Proletarier, während die im Juni und Juli vertriebenen Publikationen bereits von „wilden“ „Freibeuter-Heeren“ schrieben.

Nach der Analyse der erschienenen Zielstellungen und des Feindbildes in den Texten kam die Studie in ihrer Gesamtheit zu dem Ergebnis, dass die Flugblätter der Räterepublik – bei teilweiser Fortsetzung der früheren sozialdemokratischen Traditionen – die ideologischen „Hardliner“-Botschaften auf „klassische“ aber nicht immer nationalistische narrative Traditionen aufbauend vermittelten.

„ZÁRT SZÁM” A MÉRNÖKKÉPZÉSBEN

A NUMERUS CLAUSUS MŰEGYETEMI BEVEZETÉSE

„Addig is, – amíg a törvényhozásra hivatott nemzetgyűlés a proletárdiktatúráéhoz hasonló országos csapás megismétlődésének lehetőségét szigorúan törvényekkel kizárni nem igyekszik, ennek érdekében az iskolázásnak, különösen az egyetemek látogatásának jogát nem szabályozza, – hatalmazza fel a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter a műegyetem Tanácsát arra, hogy a numerus clausus folyományaként a műegyetemre való felvétel módzatait már az 1919/20. tanévre megállapítsa, az ezért benyújtott folyamodványok elintézésekor az előképzettségen kívül – a megbízhatóság igazolására alkalmas mellékletek alapján – úgy a nemzeti hovatartozásra, valamint a nemzeti, társadalmi és keresztény erkölcsi alapra is figyelemmel legyen, a magyar állameszme ápolása és terjedése érdekében pedig a hallgatóság mindenkori létszámában a magyarok túlnyomó többségét biztosítsa”.¹ (*A műegyetem tanácsának határozata, 1920. február 6.*)

BEVEZETÉS

Kevés olyan törvény van a múltban, melynek akkora lenne a szakirodalma, mint a numerus claususnak.² E törvény elfogadásának oka, hatása és történeti kontextusa a két világháború közötti magyar felsőoktatás története iránt érdeklődők között a mai napig vita tárgya. Hogy csak a legutóbb megjelent, legfontosabb munkát említsük, Kovács M. Mária könyve³ majdnem háromszáz oldalon át igyekszik szintézist teremteni a vitás ügyben, és több mint százötven magyar és külföldi tételt vett fel

¹ *A mérnöki és építési osztály jelentése a numerus clausus tb.* Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Levéltára (BME Lt.), 3/c. (József Műegyetem Rektori Hivatala iratok), 3062/1919. ügyirat, 53. doboz. Az egyetemi tanács a felterjesztésről 1920. február 6-án tartott III. rendkívüli ülésén határozott, a jegyzőkönyv tárgyra vonatkozó része a 3062/1919. ügyiratban található.

² 1920. évi XXV. törvénycikk a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról. Közismert nevén: numerus clausus.

³ Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945.* Budapest, Napvilág, 2012.

a szerző a kötetet lezáró irodalomszedetbe. Az Olvasó tehát joggal kérdezheti: mi az oka, hogy a numerus clausus kérdéséhez mi is hozzászólunk? Ámbár Kovács M. Mária gondosan elkészített, áttekintő írást alkotott, előszavában maga is megjegyzi, hogy az egykorú forrásokat illetően elsősorban digitalizált adatbázisokkal dolgozott, „Felhasználásukkal számos olyan érdekes összefüggésre akadtam rá, amelyeket hagyományos levéltári kutatással jóval lassabban lehetett volna csak megtalálni, ha egyáltalán rájuk akadok”.⁴ A szerző módszerével magyarázható, hogy a műegyetem egykorú iratanyaga – mely ha erősen töredékesen is, de fennmaradt és kutatható –, mindössze egy 1926. évi egyetemi tanácsulési jegyzőkönyv kapcsán jelenik meg az egyébként értékes monográfiában.⁵ Tanulmányunknak azonban nem pusztán hiánypótlás a célja, hiszen „zsidókvótát” olyan egyetemek is alkalmaztak, mint a Harvard, a Yale vagy a Columbia,⁶ a nemzetközi összehasonlításoknak tehát elsősorban az egyetemi szint lehet az alapja. Ezért tartjuk fontosnak, hogy a lehetőségekhez mérten teljes körűen feldolgozásra kerüljön a magyar felsőoktatás egykorú iratanyaga. Abban, hogy választásunk a műegyetemre esett, a fentiekén kívül még további három szempont játszott szerepet. Kíváncsiak voltunk arra, hogy a kor legnagyobb műszaki egyéniségei a numerus clausus kérdéséről hogyan gondolkodtak. Mint Bánki Donát, aki Csonka Jánossal együtt előbb a porlasztót, majd a nagynyomású robbanómotort, a világhírű Bánki-motort szabadalmaztatta, vagy éppen a gépelemekről írt tankönyvéről híres politikus, országgyűlési képviselő és miniszter, Herrmann Miksa.

A műegyetem vizsgálata azért is érdekes, mert – a rangsort tekintve is – a Pázmány Péter Tudományegyetem volt Budapest és az ország első egyeteme, ennek következtében a korszak felsőoktatását vizsgáló kutatók is elsősorban a tudományegyetem álláspontjára fókuszálnak elemzéseikben, így a műegyetem még az utókor emlékeztében is csak másodlagos helyet tölt be. Pedig jól ismert a műegyetemi hallgatóság politikában játszott aktív szerepe, mely szerepét már 1920-ban sem hazudtolta meg, amikor a numerus clausus tárgyában hozott – és a tanulmány későbbi részében szó szerint idézett – határozatával a nemzetgyűlést is megkereste. E határozatot aláírta ifjabb Ybl Miklós is, aki ekkor a harmadik évfolyamon végezte építészmérnöki tanulmányait. A műegyetem választásának tehát az a harmadik oka, hogy a hallgatóság szerepvállalására is kerestük a dokumentumokat.

Kizárólag egykorú iratanyagot használtunk fel a tanulmány összeállításához, a műegyetem egyetemi tanácsának és rektori tanácsának jegyzőkönyvei, az osztályulési jegyzőkönyvek, a rektori hivatal irathagyatéka, továbbá a hallgatók nyilvántar-

⁴ Kovács, i. m. 11–12.

⁵ Kovács, i. m. 28., 128–129. és 153–154. oldalakon a 29., 291., 292., 338. és a 345. jegyzetek.

⁶ Kovács, i. m. 54.

tását tartalmazó fő/törzskönyvek voltak a legfontosabb források. Betekintettünk a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium iratanyagának Országos Levéltárban őrzött azon részébe is, melynek keletkezését a műegyetemmel lehet kapcsolatba hozni. Ezúton mondunk köszönetet Batalka Krisztina és Zsidi Vilmos levéltárvezetőknek, hogy a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem levéltárában, illetve a Budapesti Corvinus Egyetem levéltárában segítő szándékukkal és hasznos tanácsaikkal hozzájárultak a kutatómunka eredményességéhez.

A NUMERUS CLAUSUS MŰEGYETEMI VITÁJA

Az első biztos adat, hogy a numerus claususról már vitatkozik a műegyetem tanári kara, 1919 szeptemberéből van,⁷ amikor a mérnöki és építészeti osztály osztályülési jegyzőkönyve⁸ utal arra, hogy az egyetemi tanács a felvehető hallgatók számának megállapítását és a kiválogatás szempontjaira vonatkozó javaslatát az egyes osztályokra⁹ bízta. Ekkor még épp hogy eltelt egy hónap a tanácskormány lemondása óta, Budapesten a román megszálló erők tartózkodtak, és Friedrich István¹⁰ volt a miniszterelnök, akit még az a József főherceg nevezett ki, aki nem egészen augusz-

⁷ Kovács M. Mária kizárólag a könyvét lezáró kronológiában jegyzi meg, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) egyetemi ügyosztályának vezetője a műegyetem rektorát már 1919. augusztus 10-én figyelmeztette, hogy a zsidó hallgatók kizárása törvényellenes. Ugyanitt említi azt is, hogy négy nappal később a „műegyetemi keresztény magyar ifjúság” az egyetemről az „összes zsidók és bolsevisták kitiltását” követeli. Az általunk később említett egyetemi tanácsulást szeptember 6-ára teszi, ahol állítása szerint a numerus clausust a vegyész-mérnöki osztály kezdeményezi. Forrásaira sajnos nem hivatkozott, azokat a műegyetem levéltárában hiába kerestük, nem találtuk. Kovács, i. m. 222.

⁸ *Jegyzőkönyvi kivonat a József-műegyetem mérnöki és építészeti osztályának 1919. évi szeptember hó 15.-én tartott r[end]k[ívüli] üléséről.* A jegyzőkönyvi kivonat a 3062/1919. ügyiratban található. BME Lt. 3/c. 53. doboz.

⁹ A magyar királyi József Műegyetemen 1871-ben egyetemes, mérnöki és gépészmérnöki szakosztályokat („karokat”) hoztak létre. Az építész és a vegyész szakosztály a működését csak az 1873/74. tanévvel kezdte meg, úgy, hogy az előbbi a mérnöki, az utóbbit az egyetemes osztállyal kapcsolták össze. Az általunk vizsgált időszakban az egyetemes osztály már csak papírforma szerint létezett, a „Vegyész-mérnöki és egyetemes osztály” csak a nevét őrizte meg. Szögi László: *A Budapesti Műszaki Egyetem Levéltára repertórium I. 1846–1960 (1967)*. Budapest, Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára Műszaki Tudománytörténeti Kiadványok 24. 1975. 32.

¹⁰ Friedrich István jobbszélső játékos volt az 1904-ben Ausztria ellen vereséget szenvedett magyar labdarúgó válogatottnak. 1922-ben a Magyar Labdarúgó Szövetség elnökének választották meg. 1951-ben halt meg a váci börtönben.

tus végéig volt Magyarország kormányzója.¹¹ Zielinski Szilárd¹² tanár – aki később megfogalmazta a tanulmány elején idézett szövegtervezetet – az említett egyetemi tanácsulésen már javaslatot tett, hogy a zsidóság nemzetiségének és polgárjogának kérdését törvényhozási úton kellene rendezni, és ennek kapcsán meg kellene állapítani azt a százalékszámot, ami a magyar nemzetiségű hallgatók részére fenntartandó volna a műegyetemen. Zielinski tehát már kvótában gondolkodott, és a magyar nemzetiségre nézve kívánt meghatározni százalékot.

A mérnöki és építési osztály 1919. szeptemberi ülésén Hüttl Dezső¹³ dékán kifejtette a műegyetemi hallgatóság létszámának meghatározásával kapcsolatos véleményét. Előadta, hogy eddig főleg az elsőéves hallgatóság számának helyes megállapításáról folyt a vita, holott nézete szerint sokkal inkább a felsőévesek számának kellene lennie a számítások kiindulópontjának, amikor az egyéni oktatás már fokozott szerepet kap. A numerus clausus szempontjából tehát a négy évfolyambeli hallgatóságnak nem ugyanazon tanévben mutatkozó megoszlását kell vizsgálni, hanem az első évfolyamra beiratkozott hallgatóságnak a négy egymás utáni tanév következő felsőbb évfolyamán jelentkező létszámából kell kiindulni, mely azt mutatja, hogy a lemorzsolódás 20%-ra tehető, így az évismétlések miatt a magasabb évfolyamokon még többlet is mutatkozik. Zielinski Szilárd felhívta a dékán figyelmét, hogy az egyetemi tanács e tekintetben a felveendőkhöz számának és a szelekció szempontjainak megállapítására korlátozta az egyes szakosztályok jogkörét, egyébként egyetért Hüttl-vel. Miután Söpkéz Sándor¹⁴ hozzátette, hogy a felvehető létszám még megváltoztatható a későbbiekben, illetve hogy a helyes létszám megállapítása a rajztermi elhelyezés miatt lényeges – amit az ülés kezdetén a dékán maga is felvetett – a mérnöki és építési osztály az első évfolyamra felvehető mérnökhallgatók számát 250-ben, az építészhallgatókét pedig 70-ben állapította meg.

A „selectio” kérdésében már hevesebb volt a vita, melynek Kossalka János¹⁵ eltérő álláspontja volt az oka. Kossalka ugyanis azt, hogy a „selectio” az Egyetemi Tanács diszkrecionális joga legyen, a műegyetem számára „kellemetlennek” tartotta, mivel

¹¹ Pölöskei Ferenc–Gergely Jenő–Izsák Lajos (szerk.): *20. századi magyar történelem*. Budapest, Korona, 1997. 114–116.

¹² Zielinski Szilárd (Mátészalka, 1860. május 1. – Budapest, 1924. április 24.) az út- és vasútépítéstan tanára volt, ő honosította meg a vasbetonépítést Magyarországon. *História – Tudósnaplár*. <http://tudosnaplar.kfki.hu/historia/> (letöltve: 2014. július 27.) A további életrajzi adatoknál ismét nem hivatkozunk.

¹³ Hüttl Dezső (Felsőbánya, 1870. április 6. – Budapest, 1945. július 11.) a mű- és díszépítéstan tanára volt.

¹⁴ Söpkéz Sándor (Brád, 1866. szeptember 20. – Budapest, 1938. október 24.) elektrotechnikát oktatott.

¹⁵ Kossalka János (Vajdahunyad, 1872. március 19. – Hatvan, 1944. szeptember 20.) hídépítő mérnök, számos nagy folyami hidat tervezett.

úgy vélte, hogy annak az erkölcsi megbízhatóság elbírálására nincs meg a kellő alapja, a magyar nemzetiség számára biztos garanciát nem ad. Határozott százalékarány megállapítását javasolta, valamint annak kimondását, „hogy a zsidókat nemzetiségnek tartjuk, tehát nem magyarnak”. Nézete szerint a zsidóság túlságos száma az intelligenciát veszélyezteti, a kérdésről tehát nyíltan kell beszélni. Álláspontjával szemben Zielinski Szilárd és ifj. Szily Kálmán a vegyészmérnöki osztályéhoz hasonló javaslat benyújtását elegendőnek találta, mely szerint a vallás- és közoktatásügyi miniszter hatalmazza fel a Műegyetem Tanácsát arra, hogy a felvétel feltételeit az előképzettség és az erkölcsi alap figyelembevételével megállapítsa. Zielinski hozzátette, hogy az egyetemi tanácsulésen már javaslatot tett, hogy a százalékos arányt a törvényhozás állapítsa meg (erre utaltunk a fentiekben), ifj. Szily Kálmán¹⁶ pedig megjegyezte, hogy noha a vegyészmérnöki osztályéhoz hasonló javaslat elfogadásával egyetért, túl sok eredményt nem vár tőle, mivel azt mindenki kedvezően értelmezheti magára nézve.

„Ezek után a mérnöki és építési osztály elvileg egyhangúlag elhatározza, hogy addig is, míg a numerus clausus módozatainak kérdése törvényhozási úton rendezve lesz, kérjen a Tanács illetékes helyről felhatalmazást arra, hogy a numerus clausus határain belül a műegyetemi felvétel feltételeit az előképzettség, a magyar állameszméhez való hűség, megbízhatóság és egyéb erkölcsi alap figyelembevételével állapíthassa meg [...]”

A fenti határozatot követően Kossalka János ismét felhívta az osztály figyelmét, hogy a kiválogatás feltételeinek megállapításánál az legyen a fő szempont, hogy „a zsidóság nagy részének a múltban tanúsított káros szereplése a jövőben lehetlenné tétessék”. Nagy Virgil¹⁷ még hozzátette, hogy a szelekció feltételeinek tárgyalásánál a hadifogságból visszatérő hallgatóság súlyos helyzete is szempont kell hogy legyen. A fenti osztályhatározatban – az ún. Zielinski-féle indítványban – a műegyetemi tanács végleges, a tanulmány mottójaként idézett határozatának minden lényeges eleme benne van. Megjegyezzük, hogy Zielinskivel párhuzamosan osztályhatározat-tervezetet készített Kossalka János is,¹⁸ ezt azonban a levéltári anyagban nem találtuk.

¹⁶ Ifj. Szily Kálmán (Budapest, 1875. május 4. – New York, 1958. január 14.) a mechanika tanára volt, 1932 és 1941 között a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban államtitkár.

¹⁷ Nagy Virgil (Temesvár, 1859. április 25. – Budapest, 1921. november 8.) az ókori építészet oktatta.

¹⁸ *Jegyzőkönyv. Felvétetett Budapesten a József-műegyetem mérnöki és építési osztályának 1919. szeptember hó 18.-én tartott rendkívüli üléséről.* A jegyzőkönyv a 3062/1919. ügyiratban található. BME Lt. 3/c. 53. doboz.

A műegyetem gépészmérnöki osztálya a Zielinski-féle indítványt még szintén 1919 szeptemberében megtárgyalta, és noha azt a gépészosztály dékánja, Herrmann Miksa¹⁹ is támogatta, kartársai szótöbbséggel ellene szavaztak.²⁰ Hermann azzal érvelt, hogy körülbelül 1800 hallgató a műegyetem befogadóképessége, tehát a jövőben 4000–5000 hallgató felvétele nem lehetséges, a szelekciónak pedig úgy kell történnie, hogy megóvassék a mérnöki kar „tisztessége”. Nincs kilátás a tansegédszemélyzet létszámának növelésére sem, mely az eddigi nagy létszámú hallgatóság oktatásához elengedhetetlen lenne. Amikor minden gyár elbocsátja a mérnökeinek nagy részét, amikor a közelmúlt eseményei negyedrésznnyire csökkentették a vasútvonalak mennyiségét, nem szabad megengedni, hogy a gépészmérnöki pályán „túlproductió” legyen, a szakembereket fölös számban képezzék ki. Numerus clausus van Franciaországban is, amire külföldi példaként lehet tekinteni. Nem a „quantitást” hanem a „qualitást” kell nevelni, így az orvosi karhoz²¹ hasonlóan a szellemi proletariátus veszélyét a műegyetemen is igyekezni kell elhárítani.²² „Harmadik szempont a nemzetiségi vagy zsidó kérdés. Bár legkevésbé sem vezeti a faji gyűlölet, a magyar faj védelmét fontosnak tartja, és ezt még akkor is kénytelen hangsúlyozni, ha olyan férfiak érzékenységet sértené, akiket egyébként nagyrabecsül. Igazságos selectióval kell megakadályozni az olyan selectiót, ami a tanácsköztársaság idején a magyar fajt akarta teljesen elnyomni.” A gépészszaosztály többsége azonban Schimanek Emil²³ indítványát támogatta, aki a numerus clausust sem az ország, sem a hallgatóság érdekében nem tartotta kívánatosnak. Schimanek Emil álláspontja

¹⁹ Herrmann Miksa (Selmezbánya, 1868. október 30. – Budapest, 1944. április 28.) gépelemekről írt tankönyve a korszak magyar műszaki szakirodalmában hégagpótló szerepet töltött be. 1926-tól 1929-ig volt kereskedelemügyi miniszter a Bethlen-kormányban; mint országgyűlési képviselő a numerus clausust megszavazta. Kovács, i. m. 92.

²⁰ *A Gépészmérnöki osztály 1919. szeptember 13-i ülésének jegyzőkönyve*. BME Lt. 104/a. (Gépészmérnöki kar tanácsulési jegyzőkönyvek), 6. kötet (1916–1924), 150.

²¹ Itt Herrmann a Budapesti (m. kir.) Tudományegyetem orvosi karára utal, mely a javaslatát már 1919. augusztus 22-én megfogalmazta. Kovács, i. m. 64. 117. jegyzet.

²² Ugyanez a cél fogalmazódik meg a törvényjavaslat kapcsán a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak a Minisztertanácshoz tett előterjesztésében: „A világháború okozta változások, valamint az elmúlt két forradalom tanulságai sürgősen követelik, hogy eddigi egyetemi politikánkat revízió alá vegyük, nevezetesen oly irányban, hogy a társadalom békéjéért és az ország nyugodt fejlődését veszélyeztető szellemi proletariátus szaporodását lehetőleg megakadályozzuk. Ebből a célból a csatolt törvényjavaslatot szándékozom a nemzetgyűlés elé terjeszteni...” *Előterjesztés: az egyetemi hallgatók kontingentálásáról szóló törvényjavaslat minisztertanácsi jóváhagyása*, „pro domo” feljegyzés. Csak az előadói ív maradt fenn. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 636 (VKM Egyetemek, főiskolák, tudományos intézetek), 3. tétel, 63.016/1920. 54. doboz.

²³ Schimanek Emil (Budapest, 1872. november 23. – Budapest, 1955. szeptember 1.) a gépszerkeztannak volt a tanára, találmányai közül a legismertebbek a nevét viselő hatütemű dízelmotor és a karburátor.

szerint nem lehet helyes és igazságos kiválogatási alapot megjelölni. Az érettségi bizonyítvány a szelekció alapja azért sem lehet, mert „hivatott technikusok” azon hallgatók között is lehetnek, akik a középiskolában nem tanúsítottak kiváló előmenetelt. Az ifjúság körében mutatkozó ellentétek később majd csökkennek, sőt, talán el is csendesednek, a numerus clausus behozatalával a tanári kar ne nyújtson újabb tápot az ellentéteknek.

Schimanek ugyan elismerte, hogy a vegyészmérnöki osztályon a laboratóriumi asztalok korlátozott száma miatt a numerus clausus bevezetése indokolt lehet, mivel azonban a gépészmérnöki osztály 3500 hallgató oktatásának ellátására volt képes, javasolta, hogy az osztály a numerus clausus kérdését a napirendről vegye le. Bresztovszky Béla²⁴ jelezte, hogy az elsőéveseknek csak egyharmadát sikerült elhelyezni a rajztermekben, továbbá 800 hallgató a mechanikai gyakorlatokat helyhiány miatt nem végezhetette. Wittmann Ferenc²⁵ megjegyezte, hogy problémát pusztán a hallgatók rajztermi elhelyezése jelent, így nincs ok a numerus clausus bevezetésére. A numerus clausus ellen érvelt Bánki Donát²⁶ is, szerinte azt csak a vegyészeti osztályon lenne indokolt alkalmazni, egyébként a „szabad tanítás útjáról” nem szabad letérni. Azt a kérdést eldönteni, hogy az országnak szüksége van-e annyi technikusra, mint eddig, nem a tanári karra, hanem az ifjúságra tartozik. Mindenesetre az országra káros hatással semmiképp sem lesz, ha mérnöki képesítésű emberek más pályákon helyezkednek el. A felvételit szelekcióhoz kell kötni, de a kiválogatás alapjának pusztán az érettségi bizonyítványt vagy éppen a vallást nem lehet tekinteni. Rados Gusztáv²⁷ is kifejtette, hogy csak a „háborúshullám” miatt van ekkora létszám az egyetemen, annak öt-hat év múlva már csak 800–1000 hallgatója lesz. Érdekes, hogy Zipernowsky Károly²⁸ e vitát csak szemlélte, így, hogy szavazatát hova adhatta, véleményéből sem tudjuk meg.

²⁴ Bresztovszky Béla (Nagykároly, 1872. augusztus 28. – Budapest, 1941. június 7.) a műszaki mechanikai és elméleti géptan tanszékhez kapcsolódó műszaki mechanikai laboratórium és kísérleti állomás vezetője volt. Anyagvizsgálati kutatásokkal és a repülés műszaki kérdéseivel foglalkozott.

²⁵ Wittmann Ferenc (Hódmezővásárhely, 1860. január 19. – Budapest, 1932. március 23.) a technikai fizika tanára, az oszcilloszkóp feltalálója.

²⁶ Bánki (Löwinger) Donát (Bakonybánk, 1859. június 6. – Budapest, 1922. augusztus 1.) a hidrogépek, kompresszorok és gőzturbinák szerkezettanának volt a professzora.

²⁷ Rados Gusztáv (Pest, 1862. február 22. – Budapest, 1942. november 1.) matematikus algebrai kutatásai során a magasabb fokú kongruenciák gyökeivel és más elméleti kérdéseivel, a determinánsokkal, mátrixokkal, kvadratikus alakokkal, a körosztással, négyzetes maradékokkal, algebrai és elliptikus függvényekkel foglalkozott.

²⁸ Zipernowsky Károly (Bécs, 1853. április 4. – Budapest, 1942. november 29.) az erősáramú elektrotechnika tanára volt, legjelentősebb találmánya a Bláthy Ottóval és Déri Miksával együtt szabadalmaztatott tetszőleges áttételű, zárt vasmagos transzformátor és váltakozó áramú áramelosztó rendszer párhuzamosan kapcsolts transzformátorokkal.

Mind a mérnöki és építészti osztályon, mind a gépészmérnöki osztályon lefolyt vita utal arra, hogy 1919 szeptemberében a *numerus clausus* kérdésében a *vegyésmérnöki és egyetemes osztály* is állást foglalt. Ez az állásfoglalása azonban csak arra terjedt ki, hogy az első évfolyamra mindössze 50 hallgató felvételét engedélyezi, a más egyetemekről való átlépésre, csak akkor fog lehetőséget biztosítani, ha marad hely, nőhallgatókat pedig a laboratóriumi férőhelyek hiánya miatt nem kíván felvenni.²⁹ A vegyésmérnöki osztály esetében nem ismerjük a vita részleteit, mert az osztály csupán a határozatot látta szükségesnek jegyzőkönyvben rögzíteni. Ugyanez igaz az osztály 1919 decemberében tartott azon ülésére is, ahol „élénkebb eszmecsere” után a Zielinski-indítvány kérdésében foglaltak állást tanárai. A vegyésmérnöki osztály a tanulmány elején idézett szövegtervezethez hozzájárulását adta, ám csak „a nemzeti, társadalmi és keresztény erkölcsi alapra is figyelemmel legyen” fordulat után a „tekintet nélkül a felekezetre” mondatrész betoldásával.³⁰

Nem ismerjük közelebbről a közgazdasági osztályon lezajlott vita részleteit sem, itt is csak annyit tudunk, hogy „élénkebb eszmecsere után” az osztály az alábbi álláspontra helyezkedett:

„Bár a közgazdasági osztályban, ahol a más főiskolákról jött hallgatók fölvetelének föltételei esetről-esetre egyénileg bíraltatnak el, bizonyos mértékben már is fönnáll a *numerus clausus*, mindazonáltal az osztály helyénvalónak találja, hogy a beiratkozók száma korlátoztassék. Minthogy ezidőszert a helyiségi viszonyok a sikeres szemináriumi kiképzésben 150 hallgatónál többnek nem adnak lehetőséget, a fölvehető hallgatók számának maximumát az osztály 150-ben véli megállapítandónak.

A kiválogatásnál a rátermettség szempontjából a közgazdasági előtanulmányok eredménye, az egyéniség szempontjából pedig a felvételi kérvényhez csatolt életrajzi adatok szolgálnának alapul. A József-műegyetemet végzetteknek azonban mindig elsőbbségük lenne”.³¹

²⁹ A *Vegyésmérnöki és egyetemes osztály 1919. szeptember 1-jén tartott I. rendkívüli ülésének jegyzőkönyve*, 6. pont. BME Lt. 106/a. (Vegyésmérnöki Kar tanácsülési jegyzőkönyvek), 5. kötet (1919–1924).

³⁰ A *Vegyésmérnöki és egyetemes osztály 1919. december 22-én tartott ülésének jegyzőkönyve*, 3. pont. BME Lt. 106/a. 5. kötet.

³¹ A *Közgazdasági osztály 1919. évi december hó 6-án tartott ülése*, 2. pont. Budapesti Corvinus Egyetem Levéltára (BCE Lt.) 4/a. 1. (Királyi József Műegyetem Közgazdasági Osztály Közgazdasági továbbképző tanfolyam Osztályülési jegyzőkönyvei 1914–1930).

A rektori tanács 1920 februárjának elején az egyes szakosztályok állásfoglalásait összegyűjtötte, hogy a műegyetemi tanács határozathozatalát előkészítse.³² A műegyetemi tanács a február 6-i ülésén a *mérnöki és építési osztály* álláspontját határozattá emelte, majd azt a tanulmány legelején idézett tartalommal a vallás- és közoktatásügyi miniszternek felterjesztette.³³ Ekkorra már Horthy Miklós bevonult Budapestre és Huszár Károly volt Magyarország miniszterelnöke, azonban Horthyt a nemzetgyűlés még nem választotta meg kormányzónak. Aligha lehet meglepő az 1919 szeptemberéig visszanyúló előzményeket tekintve, hogy a műegyetem a numerus claususról szóló törvénytervezethez 1920 júniusában már csak egyetlen észrevételt tett, és abban is a korábbi határozatát ismételte meg: a törvénybe bele kell venni, hogy „a nemzeti hovatartozás, valamint a társadalmi és keresztény erkölcsi alapra is figyelemmel kell lenni, a magyar állameszme ápolása és terjedése érdekében pedig a hallgatóság mindenkori létszámában a magyarok túlnyomó többségét kell biztosítani”.³⁴

A KERETSZÁMOK BEVEZETÉSÉNEK PROBLÉMÁJA

Habár a felvehető hallgatók létszámára az egyes szakosztályok tettek javaslatot, a „zárt szám” bevezetése a műegyetemen mégis problémát okozott. A numerus claususról szóló törvényt csak 1920. szeptember 21-én fogadta el a nemzetgyűlés, így az egyetemre jelentkező hallgatóságot arról időben nem értesíthették. Ez különösen a *vegyésmérnöki osztályon* jelentett gondot, ahol a megállapított keretszám igen alacsony, mindössze 50 fő volt. Ezért a vegyésmérnöki osztály 1920. szeptemberi tanácsülésén részt vett Rejtő Sándor³⁵, a műegyetem akkori rektora is, aki előadta, hogy mind a vallás- és közoktatásügyi miniszter, mind a rektori tanács és maga is úgy véli, hogy azzal, hogy a numerus clausust nem lehetett kellő időben közzétenni, nem lehet azoknak százait sújtani, akiknek felvétele ellen egyébként semmi kifogás sincs. A rektori tanács már megtárgyalta ezt a kérdést, ezért indítványozza most

³² *A rektori tanács 1920. február 3-án tartott 17. ülése*, 4. pont. BME Lt. 3/b. (Rektori tanácsülési jegyzőkönyvek), 9. kötet (1919/20).

³³ *A rektori tanács 1920. február 10-i ülésén olvasták fel a numerus claususra vonatkozó felterjesztés szövegét*. BME Lt. 3/b. 9. kötet, 18. rendes ülés, 7. pont.

³⁴ *Az egyetemi tanács 1920. június 28-án tartott VII. rendkívüli ülése*, III/2. pont. BME Lt. 3/a. (Egyetemi tanácsülési jegyzőkönyvek), 5. doboz.

³⁵ Rejtő Sándor (Kassa, 1853. augusztus 21. – Budapest, 1928. február 4.) fő tudományterülete az anyagvizsgálat volt, de a fém-, fa-, textil-, papír- és malomipar technológiáinak területén is elmélyült kutatásokat folytatott. A Mechanikai Technológiai Intézetben belül megszervezte az anyagvizsgáló laboratóriumot.

a megállapított létszám felemelését. Az osztály jóindulatába ajánlotta az ügyet, és kérte, hogy különösen a megszállt területekről menekült jelentkezők ne hajtassanak kétségbeesésbe.

Tangl Károly³⁶ jelentette, hogy a vegyész-szak első évfolyamára való felvételt 254 folyamodó kérvényezte, közülük a 78 izraelita (31%) felvétele azonban csak a lakosságban betöltött számarány szerinti mértékben lehetséges. E közlés jegyzőkönyvi rögzítésének történeti szempontból kétszeres jelentősége van. Egyrészt, mert a felvételekre folyamodók összlétszámán túl utal az elutasított izraelita jelentkezők számára, másrészt, mert a jegyzőkönyvben az „izraelita” kifejezés után a „vallású” szó át van húzva, mely – a hallgatói törzskönyvekkel szemben – már túlmutat a zsidóság felekezeti ként való kezelésén.

Az ezt követő vita részleteibe a jegyzőkönyv sajnos nem enged betekinteni minket, pusztán annyit tudunk meg, hogy „Élénkebb eszmecsere után, melyben az osztálynak úgyszólván minden tagja részt vett, az osztály különösen a menekültekre való tekintettel, kimondja, hogy a folyó tanévben az első éveseknek 50-ben javasolt létszámát 100-ra emeli fel, de ennek ellenében elhatározza, hogy a jövő tanévben az első évfolyamra egy hallgató sem vehető fel, ami idejekorán publikálendő”.³⁷ 1921 januárjában a vegyész-mérnöki szakosztály álláspontjából valamelyest engedett, mert úgy döntött, hogy „a jövő [1921/22.] tanévben az I. évfolyamra csak azok vétessenek fel, a kiket a folyó [1920/21.] tanév elején a vegyész-mérnöki osztály – mint fel nem vehetőket más osztályba utalt át s a kik ott fel is vétettek”.³⁸ A vallás- és közoktatásügyi miniszter azonban az osztály határozatát figyelmen kívül hagyta, az 1921/22. tanévre felvehetőek számát júniusban ugyancsak 50 főben határozta meg, a hadifogságból visszatérők és az elszakított területekről érkező hallgatóságra hivatkozva.

A vegyész-mérnöki osztály a miniszter rendeletét tudomásul vette, de határozatában rögzítette, hogy sajtó útján kell közzétenni: csak nagyon keveseket vesznek fel, és akik felvételt nyernek, a laboratóriumi nehézségek miatt csak hat-hét év múlva végezhetnek. A laboratóriumi sorrendet a magasabb évfolyamokon előmenetel alapján állapítják meg, de előnyben részesülnek, akik a háborúban részt vettek, illetve

³⁶ Tangl Károly (Pest, 1869. október 14. – Budapest, 1940. január 10.) fizikus, a műegyetemen csak 1917 és 1921 között oktatott. 1921-ben átkerült a tudományegyetemre, az Eötvös Loránd halálával megüresedett tanszékre. A kozmikus sugárzások kutatása az ő intézetében kezdődött meg Magyarországon.

³⁷ *A Vegyész-mérnöki és egyetemes osztály 1920. szeptember 22-én tartott ülésének jegyzőkönyve*, 1. pont. BME Lt. 106/a. 5. kötet.

³⁸ *A Vegyész-mérnöki és egyetemes osztály 1921. január 10-én tartott II. rendes ülésének jegyzőkönyve*, 9. pont. BME Lt. 106/a. 5. kötet.

akik tagjai a volt műegyetemi csendőrzászlóaljat helyettesítő testületnek.³⁹ A vegyész-mérnöki szakosztály 1921. decemberi ülésének jegyzőkönyvéből tudjuk, hogy az első félévre beiratkozottak száma ekkor 65 fő volt.⁴⁰

Paradox, hogy ugyanazon keretszám csökkentéséről és emeléséről a műegyetem a minisztériummal szinte egyidőben vitatkozott. 1921 februárjában a vallás- és közoktatásügyi miniszter ugyanis leiratban közölte, hogy a rendeletileg⁴¹ megállapított létszámot a műegyetem a közgazdasági szakosztály kivételével minden szakosztályon túllépte, ezért a műegyetem tanácsától a létszámon felül felvett hallgatók sürgős kimutatását kérte, a felvételek időpontjának és indokának egyenkénti megjelölésével. A műegyetem tanácsa azzal védekezett, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelete azt is megengedte, hogy a megszállott területekről önhibájukon kívül késve érkezők közül, ha a létszám a 100 főt nem haladja meg, akkor 10%, ha meghaladja, akkor 5% még felvehető legyen. Továbbá levonásra került az ismétlők száma is, akikre a korlátozás – a szerzett jogaikra tekintettel – nem vonatkozik; a néhány bolgár és török hallgatót pedig szintén a minisztérium rendelete értelmében kellett a legmesszebbmenőbb támogatásban részesíteni. Így a létszámtúllépés már elenyészően csekély arányt mutat, a négy szakosztályban összesen csak 22 fő többlet van. „Ezeket pedig azért voltunk kénytelenek felvenni, mert lehetetlen volt kizárnunk azt a néhány s megszállott részeken letartóztatott s onnan csak élete veszélyeztetésével később menekült ifjút, valamint azokat a háború miatt sok esztendő veszítetteket, akik orosz fogságból a felvételek lezárása után érkeztek, s azt is igazolták, hogy önszorgalomból tanultak annyit, amennyi a már is megkezdődött tananyag sikeres megértéséhez illetőleg a tanulmányok folytatásához szükséges”.⁴² A vallás- és közoktatásügyi miniszter a műegyetem eljárását jóváhagyta, és elkezdett formálódni az a gyakorlat, mely a felvett (vagy felvenni tervezett) hallgatók számához utólagosan igazította hozzá a keretszámokat.⁴³

³⁹ *A Vegyész-mérnöki és egyetemes osztály 1921. június 13-án tartott ülésének jegyzőkönyve*, 2. pont. BME Lt. 106/a. 5. kötet.

⁴⁰ *A Vegyész-mérnöki és egyetemes osztály 1921. december 13-án tartott I. rendkívüli ülésének jegyzőkönyve*, 1. pont. BME Lt. 106/a. 5. kötet.

⁴¹ 121.678/1920. VKM

⁴² *VKM felhívja a Tanácsot, hogy az engedélyezett létszámon felül felvett hallgatókat a felvétel időpontjainak megjelölése mellett, egyenként indokolva sürgősen mutassa ki.* BME Lt. 3/c. 6. tétel (felvételi ügyek), 584/1921. és VKM 68.255/921/IV/a. 54. doboz.

⁴³ A felvételi rendszerhez ld.: Ujváry Gábor: *A felsőoktatási felvétel szabályozásai a két világháború közötti Magyarországon*. In: Kissné Bognár Krisztina–Molnár László–Osváth Zsolt (szerk.) *Az egyetemi felvételi rendszer változásai a 20. században*. MFLSz 2010. évi vándorgyűlése (A Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség kiadványai 4.), Budapest, Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség, 2010. 9–18. Kiss Márton: *A Műegyetemre való bejutás feltételei és ennek változásai 1945-ig*. In: uo. 57–66.

A NEMZETHŰSÉG KÉRDÉSE

A nemzethűség kérdésével azért foglalkozunk részletesebben, mert nézetünk szerint az alapvetően progresszív irányba mutató felvételi keretszámok rendszerét a *numerus clausus*-ban a diszkriminatív faji és nemzetiségi⁴⁴ kvótával („zsidókvótával”) ez a fogalom kapcsolja össze. Egyrészt arra próbálunk választ adni, hogy mely gondolat volt az, mely a nemzethűséget kifejezésre juttatta a törvényszövegben is, másrészt, hogy e fogalom hogyan kapcsolódik a zsidósághoz, végül pedig, hogy – legalább példaszerűen – melyek voltak a legfontosabb tartalmi elemei. Ezért olyan dokumentumokat gyűjtöttünk össze, melyekben az egykori egyetemi társadalom többségének a gondolkodása fogalmazódik meg.

Kiemelkedő forrásértéke van annak a hat oldal terjedelmű memorandumnak, melyet 1919 késő őszén Sir George Clerkhez intézett a műegyetem tanári kara. E memorandumban szinte teljes egészében megfogalmazódik a két világháború közötti Magyarország programja: a tanári kar a kultúrfölény koncepciót hangsúlyozza, a dokumentum végén pedig kéri George Clerket, hogy Magyarország területi integritásának megőrzése érdekében „hasson oda”. Témánk szempontjából azonban a memorandum bevezető része érdekes, mely szó szerinti idézésre mindenképpen érdemes:

„[...] A keresztény erkölcsi világnézetnek természetes folyománya: a magyar nemzet közismert szabadelvűsége. Nálunk a kultúra áldásaiban mindenki faj- és nemzeti különbség nélkül részesült. A galicziai zsidók nagymértékű hozzánk özönlése kétségtelenül mutatja a nemzet szabadelvűségét. A nemzet szabadelvűségének és jóhiszeműségének védelme alatt azonban az utóbbi évtizedekben a jövevény zsidóság sok téren mind nagyobb szerephez és befolyáshoz jutott. Azt lehet mondani, az igazi munkásság szinte kizárólag az ő szellemi vezetésük alá került. Érvényesülésüket kétségkívül megkönnyítette az ország mezőgazdasági jellegéből kifolyó konzervativizmus.

A zsidóságnak önhitt, hatalomra törő része ezt a befolyást kiterjesztette a városi népességre, főleg Budapestnek kulturálatlan legsóbb rétegeire, s ezekkel a más destruktív elemekkel egyesülve végre anyagi és erkölcsi katasztrófába döntötte az országot.

⁴⁴ A *numerus clausus* mindkét kifejezést egymás után használja: „[...] másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak aránszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilenc tizedrészét.” 1920. évi XXV. törvénycikk, 3.§ (3) bekezdés.

Az ország sokmilliónyi népességével szemben e nemzetellenes törpe minoritásnak ez az erőszaka azonban csak a megelőzőleg védtelenné és desorganizálttá tett városokban sikerülhetett.

Az elkövetkezett katasztrófa tanulsága most már a népesség legszélesebb rétegeit is arra a tudatra ébresztették, hogy a visszatérés a békés kulturális munkához, az elmék destruckciójának jövőbeni megelőzése, csak a nemzetellenes elemek visszaszorításával és a keresztény nemzeti eszme alapjára leendő öntudatos visszahelyezkedéssel biztosítható.

Amíg kormányunk ezen az alapon áll és ezeket az eszméket képviseli, nyilván mögéje sorakozik az ország egyéb tudományos köreivel együtt a mi Egyetemünk is. –

Sir! Magyarországon a fenti helyzet folytán az egészséges szociális haladás csakis a szociáldemokrácia eddigi útjának mellőzésével lehetséges. A szociáldemokrácia maga a mi népességünk polgári és agrárius nagy tömegei számára idegen. Erősen mezőgazdasági jellegű országunkban még az őszinte szociáldemokrácia eszméinek megvalósítására sem érett meg a talaj. Az az irányzat azonban, melynek vezetése alá került a magyar szociáldemokrácia, már csak bolsevisztikus kísérletével is tanúbizonyságát adta annak, hogy nem a szociális haladás, hanem az országot veszélyeztető önző érdekek szolgálatába szegődött. Nem áll nemzeti alapon, mindenképen szembehelyezkedik a nemzet keresztény hagyományaival és mindazt igyekszik előmozdítani, ami azokkal ellentétben van. Ez a destruktív, az ősmagyar erőt aláaknázó irányzat kerítette kezébe a Károlyi Mihály köré csoportosult és ez úton a hatalomra törő kis politikai frakciót és készítette elő ily módon az 1918. évi októberi forradalmat, mely az ország közvéleményét visszatükröző politikai élet megindulását épp úgy lehetetlenné tette, mint a nemzeti munka megindulását. A közrend fenntartására szükséges karhatalmat ugyanis lefegyverezte, hogy a legerősebb terror eszközeivel vihesse keresztül nem is annyira a magyar munkásság, mint inkább a hazafiatlan és később, a gyilkosságoktól és rablásoktól sem visszariadó vezetőinek érdekét. A szociáldemokrácia jel-szavait csupán forradalmi vonatkozásaiban hangoztató eme destruktív csoport uralomra jutása okozta nemcsak a Károlyi-kormányzat alatt végbement belső bomlást, hanem, a bolsevizmusnak népet és vagyont irtó borzalmait is, és ez vonta maga után a kir[ályi] román csapatok bevonulását is. E csapatok az ország területének jelentékeny részébe és a fővárosba is bevonulván, e területeket immár három hónapja megszállva tartják.⁷⁴⁵

⁴⁵ *A magyar Műegyetem memoranduma: Sir. George Clerk úrhoz, mint a Szövetséges Hatalmak*

Az idézett részben jól érzékelhető az a gondolatmenet, mely a zsidóságra – első sorban a bevándorolt zsidóságra – úgy tekint, mint nemzetellenes elemre, és tevékenységét a kommunizmus borzalmaival, illetve a román megszállással köti össze. A numerus clausus szempontjából azonban az a legfontosabb gondolat, hogy a „jövővény” zsidóság az „igazi” munkásságot, Budapest „kulturálatlan, legalsóbb” rétegeit, sőt, még Károlyi Mihály csoportját is szellemi vezetése alá hajtotta. Ebből következik, hogy a zsidóságnak elsősorban a szellemi erejét kell korlátozni, amit az egyetemi felvételi rendszer reformjával célszerűen össze lehetett kötni. A tanári karhoz hasonlóan gondolkodott a műegyetem hallgatósága is, ám sokkal radikálisabb hangon fogalmazta meg nézeteit. Az alább idézett határozat volt az, amit aláírt ifjú lovag Ybl Miklós is.

„Méltóságos Rektor Úr!

Van szerencsénk a műegyetemi ifjúságnak f[olyó] hó [1920. május] 8.-án tartott gyűlésén hozott határozatát Méltóságod elé terjeszteni:

»A műegyetemi magyar ifjúság szomorúan konstatálja, hogy a nemzetgyűlés mind ez ideig egy lépést sem tett az egyetemi zsidókérdés megoldása felé. A műegyetemi magyar ifjúság komoly higgadtságának és önfegyelemnek élénk tanújelét adta, mikor e jelen pótsemestert állásfoglalásával lehetővé tette, valamint azzal is, hogy az előadások minden zavaró incidens nélkül megkezdődhettek s dacára a nem kívánatos helyzetnek nyugodtan tovább folynak. Tette az ifjúság ezt abban a jogos reményben, hogy a Nemzetgyűlés még a jelen pótsemester befejezése előtt tárgyalni fogja a magyar ifjúság és a Nemzet ezen lét vagy nem-lét kérdését, másrészt, hogy mérsékletét és alkotmánytisztletét ezen legsúlyosabb helyzetben is dokumentálja. Nem jelentette azonban várakozó magatartása egy pillanatig sem azt, hogy a nemzet érdekét védő meg nem alkuvó álláspontját feladta, s éppen ezért nem lát garanciát arra, hogy az egyetemi zsidókérdés megoldásának további elodázásának esetén a jövő szeptemberi tanévet egyáltalán meg lehessen kezdeni, valamint, hogy a jelen pótsemestert a mostani keretek között minden nagyobb megrázkódtatás nélkül be lehessen fejezni, annál is inkább, mert az ország nem magyar elemeinek hazafiatlan viselkedésére minduntalan újabb és újabb eklatánsnál-eklatánsabb példák kerülnek napvilágra, a melyek hatása az egyetemi ifjúságra különösen nagy befolyással bír. Kéri tehát a Műegyetem

legfőbb Tanácsának magyarországi teljhatalmú megbízottjához. Csatolva az Egyetemi Tanács 1919. október 29-én tartott XVIII. rendkívüli ülésének jegyzőkönyvéhez. BME Lt. 3/a. 5. doboz.

magyar ifjúsága a Nemzetgyűlést, hogy az egyetemi zsidókérdést megoldó törvényjavaslatot rövidesen tűzze ki tárgyalásra, hogy ezzel a magyar ifjúságnak zavartalan tanulását lehetővé téve, az minden erejét annak szentelhesse, hogy a szent Haza újjáépítéséhez és felvirágoztatásához szívvel lélekkel odaáldozhassa minden tudását és képzettségét.«

Tisztelettel kérjük Méltóságodat, hogy fenti határozatot az illetékes körök tudomására hozni szíveskedjék. Egyben bátorkodunk bejelenteni méltóságodnak, hogy az ifjúság megbízásából jelen határozatot a Nemzetgyűlés elé is beterjesztjük.

Budapest, 1920. május 11.-én.

Az ifjúság nevében:

[aláírások]⁴⁶

Igen érdekes, hogy az ifjúság fenyegető hangú határozatára Czako Adolf⁴⁷ rektor csak védekezett. Azt olvashatjuk a vallás- és közoktatásügyi miniszternek készült felterjesztés-tervezet belső feljegyzésében, hogy azt, hogy „a műegyetemen a numerus clausus életbeléptetését törvényhozás útján kieszközölni méltóztassék”, a műegyetem tanácsa a vallás- és közoktatásügyi minisztertől már februárban kérte. Hogy miért nem lépett fel az egyetemi tanács a hallgatói mozgalommal szemben? Azért, mert mint a fent idézett két dokumentumból látjuk, tanár és diák hasonlóan gondolkodott az ügyben. A műegyetem vezetősége egészen más „óvintézkedést” tett. A rektori tanács 1920. május végi ülésén ismertette a Zsidó Magyar Felsőoktatási Hallgatók Országos Szövetkezetének vallás- és közoktatásügyi miniszterhez címzett beadványát, melyben kérték, hogy a zsidó hallgatók, akiket a Löw Immánuel⁴⁸ eset óta nem engednek be a műegyetemre, ismét járhassanak oda. A Löw Immánuel elleni eljárás megindításáig ugyanis ezt az „óvintézkedést” vezették be, hogy zavartalan maradjon a tanmenet.⁴⁹

Igyekeztünk összegyűjteni a műegyetemen az összes tanácsköztársaság alatti tevékenységhez kapcsolódó fegyelmi ügyet, hogy a numerus clausus nemzethűség

⁴⁶ 806/1920. ügyirat. Szerelve a 3062/1919. sz. ügyirathoz. BME Lt. 3/c. 53. doboz.

⁴⁷ Czako Adolf (Pest, 1860. február 4. – Budapest, 1942. január 28.) a mérnöki szerkezettan, majd az alkalmazott szilárdságtan professzora volt. A mechanika oktatását a mérnöki gyakorlat felől közelítette meg, a hangsúlyt a feladatmegoldásra és a kísérleti munkára helyezte. A hazai építőanyagokkal kapcsolatos kutatásai az építőipar számára igen fontosak voltak, a hídszerkezetek számításánál évtizedeken keresztül használták a Czako-féle táblázatot.

⁴⁸ Löw Immánuel (Szeged, 1854. január 20. – Budapest, 1944. július 19.) főrabbi. 1920–1921-ben börtönbe zárták, mivel Horthy-ellenes véleményének adott hangot.

⁴⁹ A rektori tanács 1920. május 28-án tartott 35. ülése, 2. pont. BME Lt., 3/b. 9. kötet (1919/20).

fogalmának tartalmi elemei körvonalazhatók legyenek. Az „eklatánsabbnál-eklatánsabb” példákat az áttekinthetőség végett táblázatban foglaltuk össze.⁵⁰

<i>Név, évfolyam, szak, vallás</i>	<i>Fegyelmi ítélet</i>	<i>Bírósági ítélet</i>	<i>Elkövetett cselekmény</i>
Bartók (Braun) Artúr ⁵¹ I. évf. gépészmérnök-hallgató izraelita	a műegyetemről örökre kizárták	izgatás miatt 1 év 6 hónap börtönbüntetés	A József-műegyetem egyik tantermében az ott lévő nagyobb számú ifjúság előtt több alkalommal a proletárdiktatúrát dicsőítő beszédet tartott, s egy alkalommal – amikor a proletárdiktatúra vége felé az ifjúság a nemzeti színű zászlót ki akarta tűzni, a hallgatóság előtt azt mondotta: „ezt a rongyot ne tűzzük ki!”
Bartók Pál ⁵² III. évf. gépészmérnök-hallgató „jelenleg” evangélikus, korábban izraelita	a műegyetemről örökre kizárták	-	Önként beállt a vörös hadseregbe és a proletárdiktatúra bukásáig ott szolgálatot teljesített. Tagja volt az Alkalmazott Mérnökök Országos Szövetségének (AMOSZ).
Bánhalmi (Buchwald) Rezső ⁵³ IV. évf. mérnökhallgató izraelita	a műegyetemről két félévre kizárták	-	Örömet fejezte ki, hogy Bácska Szerbiához, mint győztes államhoz került, mert így a háborús terheket nem fogja érezni.
Dávid Imre ⁵⁴ II. évf. építészhallgató vallása nincs feltüntetve	a műegyetemről örökre kizárták	-	A nemzeti színű jelvényt „piszok színek” kifejezéssel illette. A Szent Imre kollégistákat „piszok bandának” nevezte, velük állandó ellenségeskedésben volt, plakátjaikat leszerelte.
Deutsch László ⁵⁵ IV. évf. mérnökhallgató izraelita	a műegyetemről két félévre kizárták	-	Egy délutáni gyakorlaton Kun Bélát és a népbiztosokat „istenítette”.

⁵⁰ A táblázatba csak olyan ügyeket vettük fel, amelyeknek nyilvánvaló a tanácsköztársasággal való összefüggése. Nem foglalkoztunk például Faludi György és Plichta János II. évfolyamos gépészmérnök-hallgatók katonai rádióállomás lopási bűnügyével. (BME Lt. 3/c. 7. tétel /Tanácsköztársaság mozgalmában résztvevő hallgatók elleni és egyéb fegyelmi ügyek/ 1394/1921. 54. doboz.) Nem vettük fel Vajda Géza ügyét sem, akit egy év fogházra ítélték. A kihallgatáson műegyetemi hallgatónak vallotta magát, de az egyetemen nem találták meg a beiratkozását. (BME Lt. 3/c. 7. t. 1091/1920. 52. doboz.) Mellőztük Kertész (Klein) Lajos rablási ügyét is. (MNL OL K 636. 19. t. 68.848/1920. 81. doboz.)

⁵¹ BME Lt. 3/c. 7. t. 2718/1920. 52. doboz.

⁵² MNL OL K 636. 19. t. (József Műegyetem hallgatóinak általános és személyi ügyei) 159.268/1920. 81. doboz és BME Lt. 3/c. 7. t. 376/1921. 54. doboz. Kikeresztelkedését onnan tudjuk, hogy az utóbbi ügyirat pro domo feljegyzésében áthúзва szerepel, hogy 1919. június 27-e óta ágostai hitvallású evangélikus, előbb azonban izraelita vallású.

⁵³ BME Lt. 3/c. 7. t. 427/1921. és 496/1921. 54. doboz.

⁵⁴ BME Lt. 3/c. 7. t. 706/1920. 52. doboz és 1306/1920. 55. doboz. Az utóbbi ügyirat üres.

⁵⁵ BME Lt. 3/c. 7. t. 426/1921. 54. doboz.

<i>Név, évfolyam, szak, vallás</i>	<i>Fegyelmi ítélet</i>	<i>Bírósági ítélet</i>	<i>Elkövetett cselekmény</i>
Eisenhut Ferenc ⁵⁶ III. évf. gépészmérnök-hallgató római katolikus	a műegyetemről két félévre kizárták	-	Tagja volt a II. kerületi munkástanácsnak, mivel már előzőleg is a Kommunista Párt tagja volt, ezért választották be. A Budapesti Polgári Lövészegyesület fegyvereit elszállította, pedig a fegyverek beszállítására kitűzött határidő még nem járt le. Szántó népbiztos néhány szocialista tiszttel Debrecenbe küldte, hogy a románokkal szembeni ellenállást megszervezze.
Fenyves Dezső ⁵⁷ III. évf. mérnökhallgató izraelita	a műegyetemről örökre kizárták	-	Az „oláh” megszállás idején, 1919. augusztus 6-án az oláh karhatalmat bevezette a műegyetemre.
Fischer István ⁵⁸ IV. évf. gépészmérnök-hallgató izraelita	a tárgyaláson nem jelent meg, így ítélet nem volt hozható, az ítéletig felvenni nem lehet	-	A proletárdiktatúra idején vétkes magatartást tanúsított.
Görög (Goldschmid) Henrik ⁵⁹ II. évf. mérnökhallgató vallása nincs feltüntetve	a műegyetemről két félévre kizárták	-	A szerb demarkációs vonalat megszálló vörös hadseregnek hadosztályirányító tisztje volt.
Grosz Dezső ⁶⁰ közgazdászahallgató izraelita	a műegyetemről örökre kizárták	-	Nincs adat.
Hamburger Mátyás ⁶¹ III. évf. gépészmérnök-hallgató izraelita	a kommunizmus bukása után műegyetemi tanulmányainak folytatása végett nem jelentkezett	-	Az AMOSZ tagsági törzskönyvében neve előtt a sorszám be van karikázva, ami azt jelenti, hogy vezető szerepet vitt.

⁵⁶ BME Lt. 3/c. 7. t. 1580/1921. 54. doboz. Idézet Eisenhut vallomásából: „[...] azt gondolta[m], hogy a kommunizmus olyan eszme, mely a nemzetek közötti kibékélést elő fogja segíteni s azt hitte[m], hogy a szenny, mely a proletárdiktatúra kezeléséhez tapadt, idővel tisztulni fog. Egyébként ellensúlyt láttam benne a túlzott nacionalizmus ellen, mely a legyőzött nemzeteket le akarja igázni.”

⁵⁷ BME Lt. 3/c. 7. t. 1645/1921. 54. doboz.

⁵⁸ MNL OL K 636. 19. t. 81. doboz.

⁵⁹ BME Lt. 3/c. 7. t. 1751/1920. 52. doboz.

⁶⁰ BCE Lt. 4/c. (Közgazdasági főkönyv) 3. kötet, 1920/21. tanév. 95.

⁶¹ BME Lt. 3/c. 7. t. 1654/1920. 52. doboz.

<i>Név, évfolyam, szak, vallás</i>	<i>Fegyelmi ítélet</i>	<i>Bírósági ítélet</i>	<i>Elkövetett cselekmény</i>
Kolozs (Krausz) Árpád ⁶² II. évf. gépészmérnök-hallgató „jelenleg” római katolikus	a műegyetemről örökre kizárták	-	Nyilvános vitatkozás alkalmával a „terroristák és népbiztosok” működésének védelmére kelt, és ezt éppen akkor cselekedte, amikor a hazafiasan érző diákság egy részét elhurcolták és bántalmazták.
Lantos Mihály ⁶³ II. évf. építészhallgató vallása nincs feltüntetve	a műegyetemről négy félévre kizárták	-	A vörös hadseregbe önként lépett be. Tagja volt a Magyarországi Építőipari Munkások Országos Szövetségének (MÉMOSZ). Már a kommunizmus előtt piros gombot hordott.
Lovas Andor ⁶⁴ szigorló gépészmérnök-hallgató vallása nincs feltüntetve	a műegyetemről két félévre kizárták	-	A Galilei-kör tagja volt. A Nép-szava 1919. május 25-i száma szerint a „Szociális oktató előadások főiskolai hallgatók részére” ciklusokon „Proletárdiktatúra és demokrácia” címen előadást tartott. A Vörös Újság május 21-i száma szerint az Ipari és Közlekedési Tisztviselők Országos Szövetsége (IKTOSZ) részére szintén előadást tartott. Ennek címe – saját vallomása szerint – „Szabadkereskedelem és szocializmus” volt.
Móser Béla ⁶⁵ II. évf. mérnökhallgató vallása nincs feltüntetve	a műegyetemről két félévre kizárták	-	Izgatás.
Neményi István ⁶⁶ műegyetemi tanársegéd vallása nincs feltüntetve	további alkalmazása nem kívánatos	-	Az „Új Műegyetem” című lap vezércikkét írta.

⁶² BME Lt. 3/c. 7. t. 375/1921. 54. doboz és MNL OL K636. 19. t. 2608/1920. 81. doboz.

⁶³ BME Lt. 3/c. 7. t. 707/1920. 52. doboz és 1306/1920. 55. doboz. Az utóbbi ügyirat üres.

⁶⁴ BME Lt. 3/c. 7. t. 2962/1919. 51. doboz.

⁶⁵ BME Lt. 3/c. 7. t. 1309/1920. és 1836/1920. 52. doboz és MNL OL K 636. 19. t. 131.792/1920. 81. doboz.

⁶⁶ BME Lt. 3/c. 50. tétel (Műegyetemi igazolóbizottság ügyei), 2156/1923. 59. doboz. 1923-ban már 7. tétel nincsen.

<i>Név, évfolyam, szak, vallás</i>	<i>Fegyelmi ítélet</i>	<i>Bírósági ítélet</i>	<i>Elkövetett cselekmény</i>
Oppel Henrik ⁶⁷ műegyetemi adjunktus vallása nincs feltüntetve	további alkalmazása nem kívánatos	-	Nincs adat.
Oroszi András ⁶⁸ műegyetemi altiszt vallása nincs feltüntetve	megrovás és dorgálás	-	A proletárdiktatúra kitörésekor – 1919. március 23-án – elhagyta szolgálatát és Budapestet, és Szadára – rendes lakóhelyére – távozott. Távozását nem jelentette be. Lakóhelyén megválasztották a direktórium alelnökének, mely tisztséget 1919 áprilisától május és június hónapokban viselte.
Pfeifer Ignác ⁶⁹ nyilvános rendes tanár izraelita	a műegyetemi igazoló bizottság igazolta, de a kommunista rend érdekében tartott előadásait rosszallta	A nyomozást a budapesti kir. ügyészség megszüntette	A szabadkőművesség keretein belül a Comenius páholy vezetője volt. Az AMOSZ gépészmérnöki és oktatási direktóriumának tagja volt. Elvállalta a „chemiai ipar üzemeinek” ellenőrzését és irányítását. Kinevezték a népgazdasági tanács vegyészeti osztályának vezetőjévé. Ajánló levelet írt Vas Jenő okleveles vegyész-mérnök megbízhatóságára vonatkozóan, aki állást kapott a Szociális Termelés Népbiztosságnál.
Springer József ⁷⁰ IV. évf. gépészmérnök- hallgató izraelita	az összes magyar egyetemről kizárták	izgatás miatt 3 év börtönbüntetés	A tanácsköztársaság fennállásának idején 100-150 ember jelenlétében a műegyetem beszerzési csoportjának helyiségében dohánykiosztás alkalmával a következő kijelentést tette: „a műegyetemi hallgatók java része ellenforradalmár, ezeket nyugodtan ki lehetne végezni!”

⁶⁷ BME Lt. 3/c. 50. t. 2156/1923. 59. doboz.

⁶⁸ BME Lt. 3/c. 7. t. 3179/1922. 56. doboz.

⁶⁹ Budapesti kir. ügyészség Pfeiffer Ignác műegyetemi ny. r. tanár ügyében a műegyetemi igazoló bizottsági iratokat küldi vissza és JEGYZŐKÖNYV a műegyetemi tanárok kommunizmus alatti viselkedését vizsgáló bizottság 1920. március 6.-án tartott üléséről. BME Lt. 3/c. 39. t. (Egyetemi tanárok elleni fegyelmi, igazolási eljárások), 1964/1920. 55. doboz.

⁷⁰ BME Lt. 3/c. 7. t. 130/1921. és szerelt ügyiratok, 54. doboz, valamint MNL OL K 636. 19. t. 159.266/1920. 81. doboz.

<i>Név, évfolyam, szak, vallás</i>	<i>Fegyelmi ítélet</i>	<i>Bírósági ítélet</i>	<i>Elkövetett cselekmény</i>
Székely Géza ⁷¹ IV. évf. gépészmérnök-hallgató izraelita	az összes magyar egyetemről kizárták	izgatás és személyes szabadság megsértése miatt 1 év börtönbüntetés	Nova község direktóriumának fizetéssel alkalmazott helyettes titkára volt. Két zalaegerszegi lakost letartóztatott, akiket Budapesten a forradalmi törvényszék 5 és 10 évi börtönbüntetésre ítélt.
Thamm István ⁷² tanársegéd vallása nincs feltüntetve	eljárását helytelenítik	-	Az „Új Műegyetem” című lap vezércikkének ügyében közvetítő szerepet játszott, és tartalma dacára maradt a lap szerkesztőbizottságában.
Vágó Ernő ⁷³ I. évf. vegyészmérnök-hallgató izraelita	a műegyetemről örökre kizárták	-	Kommunista röpiratokat árult a dékáni hivatal előtt.
Vermes (Wolf) Ernő ⁷⁴ III. évf. gépészmérnök-hallgató izraelita	a műegyetemről négy félévre kizárták	-	Azzal dicsekedett, hogy mindenütt kiadja magát „fehérnek”, és ezáltal milyen könnyen el tudja árulni az emberekkel fehér mivoltukat. Egy fiatalembert így fogatott el. Hangoztatta, hogy ha esetleg a románok vagy a csehek bejönnének, majd gondoskodnak arról, hogy a „piszkos, gazember, csuhás keresztények” azt meg ne érhessek.
Zelinger Viktor ⁷⁵ II. évf. építészhallgató római katolikus	a műegyetemről két félévre kizárták	-	Önként lépett be a vörös hadseregbe, kiképző volt. Többek előtt a kommunizmust dicsérte, és aki kétségbe merte vonni tanait, azt azzal utasította vissza, hogy „Maguk csak tanuljanak, maguk még gyerekek ehhez”.

⁷¹ BME Lt. 3/c. 7. t. 252/1921. 54. doboz és MNL OL K 636. 19. t. 159.267/1920. 81. doboz.

⁷² BME Lt. 3/c. 50. t. 2156/1923. 59. doboz.

⁷³ BME Lt. 3/c. 7. t. 1190/1921. 54. doboz.

⁷⁴ BME Lt. 3/c. 7. t. 1887/1920. 52. doboz.

⁷⁵ BME Lt. 3/c. 7. t. 1308/1920. 52. doboz.

Ha a fenti tényállásokat áttekintjük, azok ismétlődő elemeit hamar észrevesszük. Eljárást azok ellen indítottak, akik a tanácsköztársaság alatt valamilyen hatalmi funkciót töltöttek be, részt vettek valamilyen vörös-uralomhoz köthető szakmai szervezetben, önként léptek be a vörös hadseregbe, szóban vagy írásban a kommunizmus eszméinek terjesztésében közreműködtek, egyetértettek az ország területcsonkításával vagy együttműködtek a román megszálló erővel, akik tevékenységét összefüggésbe lehetett hozni a szabadkőművességgel, különös tekintettel a Galilei-körre, illetve szóval vagy tettel magyar nemzeti jelképet gyaláztak meg. A fentieket tekintjük a *numerus clausus* „nemzethűség” fogalmának legfontosabb tartalmi elemeinek, az elsődleges célt a felsőoktatásból ezeknek a személyeknek az eltávolítása jelentette. Figyeljük meg azt is, hogy ha összeszámoljuk az eljárás alá vont személyeket, az izraeliták aránya a legóvatosabb számítások mellett is 48%-ra jön ki, de valószínűleg ennél jóval magasabb.⁷⁶ A szakirodalom a népbiztosok között az izraeliták arányát 60–71%-ra teszi.⁷⁷ Úgy véljük, a tanácsköztársaság volt az a történelmi pillanat, amely olyan elemi erővel élezte ki a magyarországi zsidóságra már korábban is rázúduló – és természetesen nem feltétlenül megalapozott – vádakat, hogy közvetlenül azt követően már a törvényalkotásnak kellett valahogy „kezelni” a társadalomban elszabadult indulatokat.

Ha ismét átolvassuk az ifjúság korábban idézett határozatát, úgy tűnik, mintha a fent bemutatott fegyelmi ügyek okozták volna a felháborodást. Ha átnézzük azonban a fegyelmi ügyek jegyzőkönyveit is, észrevesszük, hogy ezeket az ügyeket nem a *numerus clausus* okának, hanem inkább a kísérőjelenségének kell tekinteni. Az igazsághoz ugyanis hozzátartozik, hogy a feltárt tényállások megalapozottságát több esetben is kétségbe lehet vonni. E tekintetben talán a legvitathatóbb Fenyves Dezső ügye, akit örökre kizártak a műegyetemről, ahová a román karhatalmat bevezette. Ha azonban áttekintjük a kezelő altiszt vallomását, rájövünk, hogy nem egészen pontosan lett megállapítva a tényállás:

„Keresztúri Dezső műegye[etemi] kezelő altiszt mint tanú vallja, hogy a III. sz[ámú] rajzteremben lévő Fenyvest a zsidók kiverése napján figyelmeztette, hogy távozzék, mert őt is bántani fogják, ő azonban azt felelte, engem nem

⁷⁶ Óvatosnak kell lennünk az izraeliták arányának meghatározásakor, mert nem tudjuk, hogy a fegyelmi ügyek anyaga milyen mértékben hiányos. Egy esetben például csak a hallgatók nyilvántartását tartalmazó törzskönyv egyik bejegyzése utal arra, hogy a hallgató a műegyetemről örökre ki lett zárva. A 48%-os arányba nem számítottuk bele a kikeresztelkedetteket sem, akiknek az eljárás idején a vallása már „jelenleg” jelzővel van feltüntetve, az olyan személyeket pedig automatikusan kereszténynek tekintettük, akiknek a vallását a rendelkezésre álló anyagból nem ismerjük meg.

⁷⁷ Kovács, i. m. 49. Gratz Gusztáv és Hajdu Tibor adatai alapján.

bántanak, mert jó ember vagyok, és maradt. Ekkor bejött egy csapat, és ütlegette őt. Nemsokára erre látta, hogy a főkapun az aulába vezet Fenyves egy román járőrt, a fiatalság azonban ekkor is lökdöste Fenyvest és kiabálta, hogy ő is kommunista, mire a járőr őt is magával vitte.”

Mindezzel Fenyves vallomása is egybehangzik, megtudjuk tőle, hogy ismeretlen egyének megverték, bevették a fejét és egyéb testrészeit is ütlegették, jegyzete és kalapja a verés közben lehullott, igyekezett elmenekülni. Aztán kalapjáért mégiscsak visszament az egyetemre, a román – és valószínűleg magyarul jól beszélő – járőr segítségét ehhez vette igénybe. Fenyves tehát a román karhatalmat a műegyetemre valóban bevezette, más kérdés, hogy ezt a saját maga testi épségének védelme érdekében tette. Figyeljünk fel arra, hogy habár az altiszt vallomása Fenyves álláspontját támogatta, az altiszt is különösebb empátia nélkül a „zsidók kiverése” fordulatot használja, úgy tűnik tehát, hogy a tanári kar és a hallgatóság többségének zsidóság-ellenes nézeteit még az altishti réteg is osztotta. Fenyves esete arra is példa, hogy igencsak szubjektív lehet a megítélése az egyes fegyelmi tényállásoknak, különösen, ha azokat mindegyik egyetem a saját hatáskörében vizsgálja. Ezért is volt kevés pusztán a „nemzethűség” fogalmának beépítése a numerus claususba, e probléma „áthidalását” a mai társadalmi normák szerint kétségkívül elfogadhatatlan kollektív megtorlás eszköze, a „zsidókvóta” biztosította, mely figyelmen kívül hagyta, hogy a zsidó emberek túlnyomó többsége a tanácsköztársaság borzalmait illetően ártatlan, illetve, hogy a tanácsköztársaságban vezető szerephez nem csak zsidó emberek jutottak. A kérdés ezzel azért sem lett megoldva, mert a törvényalkotónak most már a „nemzethűség” mellett azt is meg kellett volna határoznia, hogy ki a „zsidó”, ám ezzel szintén adós maradt.

Jellemző a fegyelmi ügyekre, hogy a bizonyítás pusztán tanúvallomások alapján történt, az írott bizonyíték viszonylag ritka volt, bár találkozunk ilyennel például Lovas Andor esetében. Habár a feljelentések rendszerint nem voltak névtelenek, hiszen a tanácsköztársasággal összefüggő cselekményekben bűnös személy feladása társadalmi elismerést jelentett, a vallomások valóságtartalma kérdéseket vet fel. Vajon tényleg igaz lehetett, hogy Bartók Pál egy hallgatótársának a sapkájáról egy telt villamoson még a proletárdiktatúra kitörése előtt a nemzetiszínű rózsát letépte, és azzal a megjegyzéssel, hogy „ilyen vacakot” még mindig hordanak, megbotránkozását fejezte ki ezen? A teljes villamos utazóközönségét utólag kihallgatni természetesen már nem lehetett, az egyetlen bizonyíték Orbán János hallgató elmondása volt, aki az ügyben sértettként szerepelt.

A fegyelmi ügyeket tanulmányozva feltűnik az is, hogy a büntetésekben jelentős aránytalanság mutatkozik. Míg Székely Géza hallgató, aki a novai direktorium he-

lyettes titkára volt – igaz, e minőségében két személyt is letartóztatott – a bíróságtól egyévnnyi börtönbüntetést kapott, addig Oroszi András műegyetemi altiszt, aki Szadán volt a direktorium alelnöke, csak egy egyetemi fegyelmi eljárás során részesült megrovásban és dorgálásban, mert a műegyetemről engedély nélkül eltávozott. Amikor Székely Géza édesapja, Székely József járási orvos megtudta, hogy fiát a válás- és közoktatásügyi miniszter az összes magyar egyetemről kizárta a műegyetem tanácsának indítványára, elkeseredett hangú levelet írt a rektornak, melynek legutolsó sorai így hangzanak: „[...] És most a Keresztény, Krisztusi szeretet és megbocsátás helyett az apolitikusok jelszava: »űzdd a zsidót«.”⁷⁸ Az apa idézett mondata azért is érdekes, mert úgy tűnik, hogy a zsidóság is elismerte a tanácsköztársaságot való felelősséget, hiszen a „megbocsátás”-ra világos utalás van e helyen.⁷⁹

Végül, a fegyelmi ügyek főbb vonásait már ismerve, bemutatunk a Pfeifer Ignác műegyetemi tanár⁸⁰ elleni eljárásból is néhány érdekes, témánkba vágó tanúvallomás-részletet. Érdemes lenne külön tanulmányban feldolgozni ezt az esetet, és nem csak azért, mert jelentős az ügyirat terjedelme. A hatoldalas feljelentés itt kivételesen névtelen, a feljelentő – talán tanárával vagy tanártársával szemben? – a személyazonosságát nem vállalta fel.

⁷⁸ A hivatkozást ld. fentebb, a 71. jegyzetben.

⁷⁹ E nézetünket megerősíti Hlbocsányi Norbertnek a szászberekai báró Kohner családról írt, jelenleg kéziratban fekvő munkája is. A szerző leírja, hogy dr. Kohner Adolf részt vett a Horthy-rendszer politikai és gazdasági stabilizációjában, és mint a Pesti Izraelita hitközség előjárója, tagja volt annak a zsidó küldöttségnek, amely 1919. november elején a Siófokon tartózkodó Horthy Miklóst, a nemzeti hadsereg fővezérét meglátogatta. Habár nem ő volt a küldöttség vezéregyénisége, a küldöttség kéréseinek kidolgozásában részt vett, és egyetértett, hogy szükséges a konszolidáció, a gazdaság talpra állítása és a nemzet megmentése. A küldöttség a hazafias érzelmű zsidók tragédiájára emlékeztette Horthyt, de elismerte, hogy „...a bolsevista vezérek legnagyobb része az ő felekezetükből került ki.” Kohnerék százezer koronás alapítványt ajánlottak fel a Nemzeti Hadsereg részére létesítendő Horthy-alapnak. Hlbocsányi Norbert: *A szászberekai báró Kohner család*. Kézirat, 14–15.

⁸⁰ Pfeifer Ignác (Szentgál, 1867. szeptember 30. – Budapest, 1941. szeptember 7.) vegyész-mérnök, a kémiai technológia tanára volt. Miután eltanácsolták tanszékéről, a nyugdíjazását kérte, és az Egyesült Izzó Rt.-hez ment kutatási vezetőnek. Vezetése mellett alakult ki az első korszerű ipari kutatólaboratórium hazánkban, melynek a volfrámszálas izzólámpák tökéletesítése terén jelentős eredményei voltak.

„Dr. Heller [Farkas Henrik]⁸¹: Mondotta-e [Pfeifer], hogy miért foglalkozott toluollal⁸²?

Elnök [Nagy Virgil]: Minek tulajdonítható az, hogy Pfeiffernek⁸⁴ eddigi rendes tanári működése idejében sohasem volt keresztény adjunktusa ill. assistense, kivéve 1918. dec. óta egy kisegítő assis-
tenst? Saját elhatározása, vagy pedig a nem zsidó hallgatók tartózkodása volt-e erre befolyással?

[...] Elnök: A gyakorlati életben való érvényesülés tekintetében látszott-e Pfeiffer különbséget tenni zsidó és nem zsidó volt hallgatói között?

[Dr.] Zemplén [Géza]⁸³: Igen, azt mondotta, hogy a hadseregnek szüksége van arra.

Zemplén: Tudtommal erről beszéltünk is. Ő úgy nyilatkozott, hogy zsidó és szereti fajtáját minden hibájával együtt és ezért szívesen választott mindig zsidót. Tartózkodás a hallgatóság körében nem volt, keresztények is szívesen vállalkoztak volna mellé segédtanerői állásra.

Zemplén: Igen, ezt ő nem is titkolta.”⁸⁵

⁸¹ Heller Farkas Henrik (Budapest, 1877. május 9. – Budapest, 1955. szeptember 29.) közgazdász, a kereskedelem és iparpolitika tanára volt, közgazdasági elmélettörténettel, konjunktúrakutatással és a gazdaságpolitika tudományos megalapozásának kérdéseivel foglalkozott.

⁸² A toluol (vagy metilbenzol) színtelen, 111 °C-on forró folyadék. Nitráláskor orto- és para-nitrotoluol keletkezik, de erősebb behatáskor akár három nitrocsoport is bekapcsolódhat, ekkor trinitrotoluol (TNT) keletkezik.

⁸³ Zemplén Géza (Trencsén, 1883. október 26. – Budapest, 1956. július 24.) kémikus, a szerves kémia tanára volt. Munkásságának fő eredményei a cukoracetátok nátriumetilátos szappanosítása, egy új cukorlebonító módszer kidolgozása, oligoszacharidok és glükózidok szintézise higanyacetátos módszerrel, úgyszintén több fontos glükózid szerkezetének felderítése és szintézise. *Magyar Életrajzi Lexikon 1000-1990*. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (letöltve: 2014. július 27.)

⁸⁴ Helyesen: Pfeifer. Maga is így írt alá.

⁸⁵ *JEGYZŐKÖNYV a műegyetemi tanárok kommunizmus alatti viselkedését vizsgáló bizottság 1920. január hó 22.-én tartott gyűléséről*. BME Lt. 3/c. 39. t. 55. doboz.

Elnök [Nagy Virgil]: Milyen tudomása van Tanár úrnak Pfeiffer tanárnak a szabadkőművességgel és a Galilei-körrel való kapcsolatáról és nyilatkozott-e Pfeiffer tanár e tekintetben rendes tanárrá történt kineveztetése előtt vagy után és ha nyilatkozott, hogyan tette azt?

Szarvasy [Imre]⁸⁶ tanár: Midőn a kémiai te[c]hnológia tanszék megüült, erre Pfeiffer Ignác látszott szakszempontból a legalkalmasabbnak, de vele szemben az az aggály merült fel, miszerint szabadkőműves volta folytán az ifjúság nevelésére nem alkalmas. Ez vele közöltetvén, megígérte, hogy a szabadkőművességgel szakít és egy levelet mutatott be, mely, ha jól emlékszem, Bókay nagymestertől származott és melyben az sajnálattal vette tudomásul kilépési szándékát [...].⁸⁷

AZ IZRAELITA HALLGATÓK ARÁNYA A NUMERUS CLAUSUS ELSŐ ÉVEIBEN

Hogy milyen elvek alapján számították a műegyetemen az izraelita hallgatókra vonatkozó százalékszámot, arra a rendelkezésre álló forrásokban – egyetemi tanács-, rektori tanács- és osztályülési jegyzőkönyvek – „házi” szabályt nem találtunk. A rektori hivatal egykorú anyagából azonban előkerült egy irat, melyben ugyan a műegyetem csak reflektál a Szegedre áthelyezett⁸⁸ kolozsvári tudományegyetem

⁸⁶ Szarvasy Imre (Pest, 1872. január 5. – Budapest, 1942. május 15.) vegyészmérnök, az elektrokémia tanára volt. Különösen jelentősek voltak az erdélyi földgáz értékesítésére vonatkozó vizsgálatai, de tanulmányozta az elektromosságnak a növények fejlődésére gyakorolt hatását is.

⁸⁷ *JEGYZŐKÖNYV a műegyetemi tanárok kommunizmus alatti viselkedését vizsgáló bizottság 1920. január hó 12.-én tartott gyűléséről.* BME Lt. 3/c. 39. t. 55. doboz. Pfeifer a vizsgálóbizottságnak 1920. január 28-án keltezett levelében maga is elismerte, hogy 1918-ban a magyar szabadkőműves-ség egyik helyettes nagymesterévé (alelnökévé) választották meg.

⁸⁸ *1921. évi XXV. törvénycikk a kolozsvári és pozsonyi m. kir. tudomány egyetem ideiglenes áthelyezéséről.*

gyakorlatára, a felmerült problémák egy részére mégis rámutat.⁸⁹ A kolozsvári tudományegyetemet ugyanis a vallás- és közoktatásügyi miniszter⁹⁰ jelentéstételre kötelezte, mert az izraelita hallgatókkal kapcsolatos felvételi eljárását az Állambiztonsági Megbízottak Országos Szervezetének „A zsidóság a magyar egyetemeken” című beadványával, továbbá a Magyar Orvosok Nemzeti Szövetségének és a budapesti Pázmány Péter tudományegyetem orvoskarának vádirataival támadás érte. A kolozsvári tudományegyetem 13 oldalas jelentést készített, melyet a műegyetem is megkapott véleményezésre.

Ezen a helyen kizárólag a műegyetem négyoldalas véleményével foglalkozunk, hiszen témánk szempontjából ez a fontos. Ebben a rektori tanács mindenekelőtt azt hangsúlyozta,⁹¹ hogy a kolozsvári egyetem eljárása több tekintetben is ellentétben áll a műegyetemen követett gyakorlattal. Mert először, míg a kolozsvári tudományegyetem a százalékarányok számításánál a megállapított maximális létszámból indul ki, addig a műegyetemen a ténylegesen beiratkozott (felvett)⁹² hallgatók létszámát kell figyelembe venni. Másodszor pedig, a kolozsvári tudományegyetem úgy értelmezi, hogy a Magyarországtól elszakított területekről menekültekre vagy ott lakó személyekre, ha magyar nemzeti szempontból a megbízhatóságukat igazolják, mivel idegen állampolgárok, a *numerus clausus* nem vonatkozik. Csakhogy a törvény ilyen kezelése mellett a Magyarország elszakított területein élő és „onnan főiskoláinkra tóduló zsidóság” előnyösebb helyzetbe tud kerülni az országhatáron belül élő zsidósággal szemben.

Egyébként is, a nemzethűséget a külföldieknél adatok hiányában sokkal nehezebben lehet megállapítani, illetve a külföldieket az egyetemi tanulmányokra bocsátás szempontjából a világon mindenhol szigorúbb elbánásban részesítik, hiszen az ország nagy pénzügyi áldozatával fenntartott főiskolákat elsősorban a nemzet fiai számára kell fenntartani. Mindemellett hangsúlyozta a rektori tanács, hogy: „Ez távolról sem ellenkezik azzal a Műegyetemünk részéről is mindig vallott felfogással, hogy a megszállott területekről jövő magyar hallgatóság a lehetőség határain belül felvétesse a főiskolákra, mert hiszen azért tartjuk a felvételt kívánatosnak, mert elszakadt véreinkről van szó”. Végül a rektori tanács kiegészítette e gondolatait azzal is, hogy a Magyarországtól elszakított területekről jövő felvételét a törvény nem kívánta eltérő alapa helyezni.

⁸⁹ *A műegyetem dr. gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszternek.* BME Lt. 3/c. 47. t. (A *numerus clausus*ssal kapcsolatos ügyek), 1975/1922. 57. doboz.

⁹⁰ Még Vass József, de a műegyetem már Klebelsbergnek jelentett.

⁹¹ A műegyetem rektori tanácsa álláspontját az 1922. augusztus 1-i 46. ülésén fejtette ki.

⁹² A „beiratkozott” és „felvett” kifejezések használata a dokumentumban következetlen.

A gyakorlatban kialakult százalékarányokra vonatkozóan a műegyetemen sem találunk megfelelően összesített adatokat, melynek az az oka, hogy az izraelita hallgatók aránya nem évfolyamonként, hanem az egész egyetemre van kiszámolva az egykorú statisztikákban. Noha Kovács M. Mária is jelzi, hogy a numerus clausus mérlegének megvonásakor csak az elsőéves felvételeket szabad figyelembe venni, rendszeres, összesített adatokat e tekintetben legfeljebb példálózva tudott hozni. Haller István egykorú kimutatása⁹³ és a korabeli statisztikai évkönyvek alapján készítette el táblázatait, melyekből a műegyetemre vonatkozó, a numerus clausus bevezetésétől számított első négy tanév adatait itt kivonatossan közöljük mi is:

Izraelita hallgatók száma és aránya a műegyetemen⁹⁴

1920/21. tanév II. félév			1921/22. tanév II. félév			1922/23. tanév II. félév			1923/24. tanév II. félév		
Összes hallgató (fő)	Ebből izraelita (fő)	Izraelita (%)	Összes hallgató (fő)	Ebből izraelita (fő)	Izraelita (%)	Összes hallgató (fő)	Ebből izraelita (fő)	Izraelita (%)	Összes hallgató (fő)	Ebből izraelita (fő)	Izraelita (%)
3851	296	7,4	4203	366	8,7	4048	348	8,6	3033	271	8,9

Jól lehet látni, hogy össz-egyetemi szinten az izraelita hallgatók aránya a második tanévtől már a 9%-ot is megközelíti, ebből azonban a numerus clausus alkalmazására valóban nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, figyelembe véve azt is, hogy ráadásul valamennyi szám a második félévre vonatkozik. Ezért betekintünk a műegyetem egykorú évkönyveibe is, melyek ugyan a féléveket már elkülönítik, a kérdés megválaszolásához azonban így sem tudtunk közelebb jutni.

Izraelita vallású hallgatók száma és aránya a műegyetemen
a műegyetem évkönyvei alapján⁹⁵

Félév	1920/21. tanév		1921/22. tanév		1922/23. tanév		1923/24. tanév	
	Összes hallgató	Izraelita hallgató	Összes hallgató	Izraelita hallgató	Összes hallgató	Izraelita hallgató	Összes hallgató	Izraelita hallgató
Első	4151	312	4818	419	4820	425	4063	349
Második	3822	281	4166	358	3990	339	3025	273
Középérték	3986,5	296,5	4492	388,5	4405	382	3544	311
%	100	7,5	100	8,6	100	8,68	100	8,78

⁹³ Haller István: *Harc a Numerus Clausus körül*. Budapest, szerző, 1926. Idézi: Kovács, i. m. 92.

⁹⁴ Kovács, i.m. 140.

⁹⁵ A hallgatókra vonatkozó statisztikai adatok. Vallás. BME Évkönyvek 1920/21. 46. 1921/22. 91. 1922/23. 94. és 1923/24. 62. http://public.omikk.bme.hu/bme_evkonyv/ (letöltve: 2014. július 16.)

Egyrészt azért mutatjuk be mégis ezeket az adatokat, mert ha összehasonlítjuk a korábbi táblázatban foglaltakkal, észrevevessük, hogy árnyalatnyi eltérés van első-sorban a létszámokban, mely ugyan alig befolyásolja a százalékarányokat, mégis utal arra, hogy a korabeli statisztikákban is valamilyen számítási oknál fogva eltérő adatsorokkal dolgoztak. Másrészt nagyon érdekes, hogy az izraelita hallgatók arányát a két félév „középértéke” alapján számolták ki az évkönyvekben.

Mivel a kvótarendszer gyakorlati működéséhez mindenképpen közelebb akartunk jutni, végül úgy döntöttünk, hogy az izraelita hallgatók arányát a műegyetem egyes szakosztályainak fő- és törzskönyvei alapján⁹⁶ a hallgatók egyenkénti összeszámlálásával mi magunk fogjuk kikalkulálni. Statisztikát rontó tényezők természetesen adódtak így is, hiszen például a közgazdasági szakosztálynál előfordul, hogy különböző években egy személynek van több törzskönyvi lapja is, viszont így mégis csak az elsőéves felvételeket és a két félévet külön-külön tudtuk figyelembe venni. Mivel a törzskönyvek adatállománya viszonylag gazdag, az egyes tanévekben az izraelita hallgatók arányának vizsgálata mellett lehetőség nyílt arra, hogy figyelembe vegyünk egyéb, kiegészítő szempontokat. A numerus clausus első tanévét illetően ilyen szempont volt a hallgatók vallása. Saját vizsgálatainkban egész számra kerekítve adjuk meg a százalékarányokat.⁹⁷

⁹⁶ A felhasznált fő- és törzskönyvek: *Gépészmérnöki főkönyv* XXXII. – XXXVIII. kötetek, *Mérnöki főkönyv* XXXI. – XXXIII. kötetek, *Vegyészmérnöki törzskönyv* IX. és X. kötetek, *Építész főkönyv* K. kötet. BME Lt. 104/f., 103/f., 106/d. és 105/d. *Közgazdasági főkönyv* III és VI. kötetek. BCE Lt. 4/c. Alapelvünk volt a zsidó hallgatók összeszámlálásakor, hogy izraelitának tekintettük azt is, aki később ugyan kikeresztelkedett, de a törzskönyvbe való beírás időpontjában még izraelita volt. Erre a törzskönyvekben az eredeti vallás utólagos átjavítása utal.

⁹⁷ Itt említjük meg, hogy nők a húszas évek közepéig nem látogathatták a műegyetemet, így a férfi-nő arány kérdését a kimutatások elkészítésekor nem vehettük figyelembe. N. Szegvári Katalint idézi Kovács, i. m. 157. 355. jegyzet.

1920/21. tanév főkönyveibe beírt hallgatók megoszlása vallásuk szerint

1920/21. tanév főkönyveibe beírt hallgatók megoszlása vallásuk szerint		Római katolikus (fő)	Görög katolikus (fő)	Órmény katolikus (fő)	Görög keleti (fő)	Református (fő)	Evangelikus (fő)	Unitárius (fő)	Baptista (fő)	Mohamedán (fő)	Izraelita (fő)	Keresztény / Izraelita (fő / fő)	Izraelita (%)
Gépészmérnök	I. félév	284	6	0	1	92	65	3	0	0	18	451/18	4
	II. félév	10	0	0	0	12	7	0	0	0	3	32/3	9
	Összesen	294	6	0	1	104	72	3	0	0	21	483/21	4
Mérnök	I. félév	216	9	0	1	64	37	0	1	0	18	346/18	5
	II. félév	4	1	0	0	1	0	0	0	0	0	6/0	0
	Összesen	220	10	0	1	65	37	0	1	0	18	352/18	5
Vegyész-mérnök	I. félév	73	1	1	5	26	15	2	0	0	4	127/4	3
	II. félév	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1/1	50
	Összesen	74	1	1	5	26	15	2	0	0	5	129/5	4
Építész	I. félév	65	4	0	0	28	14	0	0	0	4	115/4	3
	II. félév	8	0	0	0	0	1	0	0	0	0	9/0	0
	Összesen	73	4	0	0	28	15	0	0	0	4	124/4	3
Közgazdász	I. félév	86	3	0	1	28	28	1	0	0	6	147/6	4
	II. félév	8	0	0	0	1	2	0	0	1	0	12/0	0
	Összesen	94	3	0	1	29	30	1	0	1	6	159/6	4

Rendkívül érdekes tény, hogy az első évre felvett izraelita hallgatók aránya a műegyetemen a numerus clausus első tanévében mindössze 4%.⁹⁸ Igaz, az egyes szakosztályok törzskönyveibe csak a „rendes” felvételeket vezették be, de a numerus clausus szerint rendkívüli hallgatók felvétele csak abban az esetben volt lehetséges, ha a megállapított létszámkeret rendes hallgatókkal nem telt volna be, és mint láttuk, a műegyetemen pont ennek az ellenkezője jelentett problémát a háború utáni években. Mindazonáltal rendkívüli hallgatókkal a közgazdasági szakosztályon találkozunk, ugyanis a második félévtől felvettek közül öt főről megtudjuk, hogy már az első félévben rendkívüli hallgatók voltak a szakosztályon, de ez esetekben figyelembe kell vennünk, hogy a műegyetemi közgazdászképzés elsősorban a műegyetem hallgatói részére mérnök-közgazdász posztgraduális képzés volt. Csak találgathatunk a tekintetben, hogy vajon azért ennyire alacsony-e az izraelita hallgatók aránya, mert esetleg „ráhagytak” a kikeresztelkedettek, a törzskönyvekben ugyanis vallási alapú nyilvántartást vezettek, így a kikeresztelkedésről csak akkor van tudomásunk, ha az már az egyetemi évek alatt történt meg. A hallgatók vallási megoszlása kapcsán figyeljük meg – az országos arányok visszatükröződése mellett –, hogy a közgazdasági szakosztályban a reformátusok és az evangélikusok aránya mennyire kiegyenlített, ami persze lehet, hogy csak a véletlen eredménye a vizsgált tanévben.

A következő, 1921/22. tanév adatainak összegyűjtésekor szempontunk volt az is, hogy az izraelita hallgatók összeszámlálásán túl a műegyetemi felvételik alapját képző végzettségekről is áttekintést tudjunk adni. A felvételi alapjául szolgáló okmányokat három fő csoportba sorolhatjuk be: megkülönböztetjük az érettségi bizonyítványokat, a kebelbeli és idegen indexeket, valamint a végbizonyítványokat és okleveleket. Kutatásunknak itt az célja, hogy megvizsgáljuk, hogy a kebelbeli indexek alapján történő átvételek beleszámítottak-e a felekezeti illetve nemzetiségi értelemben vett (tehát nem a teljes felvételi keretszámra vonatkozó) numerus claususba, továbbá, hogy mutatkozik-e valamilyen sajátosság a felvett izraelita hallgatók előtanulmányaira vonatkozóan. Táblázatunk bemutatása előtt előre kell bocsátani, hogy mivel a mérnök-közgazdászképzés posztgraduális képzés volt, ott az érettségi bizonyítvány alapján történő felvétel kategóriáját nem lehet értelmezni. Mást jelent a feltételes felvételi is, mert még a mérnökkosztályoknál ebben az esetben – lentebb részletezett okokból – az érettségi hiányzik, addig a közgazdasági tanulmányokhoz tanulmányi előfeltételeket (vizsgát) kellett pótolni. Továbbá, míg a „kebelbeli lecke-könyvek” alapján történő felvételek a mérnöki szakosztályokon a hallgatók egyes

⁹⁸ Hangsúlyozzuk, hogy az első évre felvett hallgatókról van szó, a felsőbb évfolyamokon az izraeliták aránya természetesen nagyobb volt. 1920/21. volt az a tanév, amikor a numerus clausus alkalmazását a legszigorúbban vették.

szakosztályok közötti „vándorlását” tükrözik, addig a közgazdasági szakosztályon pusztán a mérnöki szakosztályok hallgatóinak az arányszáma, ami lecsapódik.

1921/22. tanév főkönyveibe beírt hallgatók megoszlása
a felvételük alapját képző végzettségük szerint

1921/22. tanév főkönyveibe beírt hallgatók megoszlása a felvételük alapját képző végzettségük szerint			Gépészmérnök		Mérnök		Vegyészmérnök		Építész		Közgazdász	
			I. félév	II. félév	I. félév	II. félév	I. félév	II. félév	I. félév	II. félév	I. félév	II. félév
Érettségi bizonyítvány alapján felvettek	Főgimnázium	Nem iszr./ Izr. (fő/ fő)	302/19	1/0	167/12	0/0	30/3	0/0	67/5	1/0		
		Izr. (%)	6	0	7	-	9	-	7	0		
	Gimnázium	Nem iszr./ Izr. (fő/ fő)	4/0	0/0	9/0	0/0	0/0	0/0	3/0	1/0		
	Reálgimnázium	Nem iszr./ Izr. (fő/ fő)	7/0	0/0	5/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0		
	Főreáliskola	Nem iszr./ Izr. (fő/ fő)	101/9	0/1	69/8	1/0	6/0	0/0	32/2	0/0		
		Izr. (%)	8	100	10	0	0	-	6	-		
	Reáliskola	Nem iszr./ Izr. (fő/ fő)	11/1	0/0	1/1	0/0	0/0	0/0	1/0	0/0		
		Izr. (%)	8	-	50	0	-	-	0	-		
	Kollégium	Nem iszr./ Izr. (fő/ fő)	20/0	0/0	3/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0		
	Líceum	Nem iszr./ Izr. (fő/ fő)	6/0	0/0	6/0	0/0	0/0	0/0	1/0	0/0		
	Katonai iskola	Nem iszr./ Izr. (fő/ fő)	1/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0		
	Intézménytípus megjelölése nélkül	Nem iszr./ Izr. (fő/ fő)	0/0	1/0	0/0	0/0	0/0	0/0	1/0	0/0		
	Feltételesen felvett (érettségi bizonyítvány nélkül)	Nem iszr./ Izr. (fő/ fő)	6/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0		

1921/22. tanév főkönyveibe beírt hallgatók megoszlása a felvételik alapján képző végzettségük szerint			Gépészmérnök		Mérnök		Vegyészmérnök		Építész		Közgazdász	
			I. félév	II. félév	I. félév	II. félév	I. félév	II. félév	I. félév	II. félév	I. félév	II. félév
Kebelbeli leckeekönyvek alapján felvettek	Gépészmérnöki index	Nem izr./ Izr. (fő/ fő)			5/0	0/0	1/0	0/0	2/0	0/0	73/8	1/1
		Izr. (%)			0	-	0	-	0	-	10	50
	Gépészmérnöki index alapján feltételelesen	Nem izr./ Izr. (fő/ fő)			0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	43/1	0/0
		Izr. (%)			-	-	-	-	-	-	2	-
	Mérnöki index	Nem izr./ Izr. (fő/ fő)	21/1	39/0			15/0	0/0	1/0	3/0	43/8	0/0
		Izr. (%)	5	0			-	-	0	0	16	-
	Mérnöki index alapján feltételelesen	Nem izr./ Izr. (fő/ fő)	0/0	0/0			0/0	0/0	0/0	0/0	32/2	0/0
		Izr. (%)	-	-			-	-	-	-	6	-
	Vegyészmérnöki index	Nem izr./ Izr. (fő/ fő)	0/0	0/0	0/0	0/0			0/0	0/0	3/0	0/0
	Építészmérnöki index	Nem izr./ Izr. (fő/ fő)	1/0	0/0	3/0	0/0	0/0	0/0			28/4	0/0
		Izr. (%)	0	-	0	-	-	-			13	-
	Építészmérnöki index alapján feltételelesen	Nem izr./ Izr. (fő/ fő)	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0			1/0	0/0
Belföldi idegen leckeekönyvek alapján felvettek	Mint ismétlő	Nem izr./ Izr. (fő/ fő)					2/0	0/0			19/0	3/0
	A szak nincs feltüntetve	Nem izr./ Izr. (fő/ fő)	0/0	0/0	1/0	3/1	0/0	0/0	3/0	1/1	0/0	0/0
	Tanárképző intézeti	Nem izr./ izr. (fő/fő)	1/0	0/0	1/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0
	Teológiai	Nem izr./ Izr. (fő/ fő)	0/0	0/0	1/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0
	Műszaki	Nem izr./ Izr. (fő/ fő)	1/0	0/0	1/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0
	Katonai (végbizonyítvány)	Nem izr./ Izr. (fő/ fő)	1/0	0/0	1/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0

1921/22. tanév főkönyveibe beírt hallgatók megoszlása a felvételük alapján képző végzettségük szerint			Gépészmérnök		Mérnök		Vegyészmérnök		Építész		Közgazdász	
			I. félév	II. félév	I. félév	II. félév	I. félév	II. félév	I. félév	II. félév	I. félév	II. félév
Külföldi leleckönyv alapján felvettek	Műszaki	Nem izr./ izr. (fő/fő)	1/3	1/0	4/1	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0
		Izr. (%)	75	-	20	-	-	-	-	-	-	-
	Katonai (végbizonyítvány)	Nem izr./ izr. (fő/fő)	3/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0
Műszaki katonai akadémia vég- vagy távozási bizonyítványa alapján felvettek (A kibocsátás helye nem ismert)		Nem izr./ Izr. (fő/ fő)	0/0	0/0	15/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0
Kereskedelmi akadémiai végbizonyítvány alapján felvettek		Nem izr./ Izr. (fő/ fő)	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	75/0	2/0
Kézelbeli oklevél alapján felvettek	Gépészmérnök	Nem izr./ Izr. (fő/ fő)			1/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	14/0	0/0
	Mérnök	Nem izr./ Izr. (fő/ fő)	0/0	0/0			0/0	0/0	0/0	0/0	3/0	0/0
	Vegyészmérnök	Nem izr./ Izr. (fő/ fő)	0/0	0/0	0/0	0/0			0/0	0/0	4/0	0/0
	Építész	Nem izr./ Izr. (fő/ fő)	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0			7/2	0/0
		Izr. (%)	-	-	-	-	-	-			22	-
Belföldi felsőoktatási intézmények oklevelei alapján felvettek	Tanári vagy tanítói	Nem izr./ Izr. (fő/ fő)	1/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	1/0	0/0	18/0	0/0
	Jogi (abszolutórium is)	Nem izr./ Izr. (fő/ fő)	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	10/1	3/0
		Izr. (%)	-	-	-	-	-	-	-	-	9	0
	Gazdasági akadémiai	Nem izr./ Izr. (fő/ fő)	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	7/0	0/0
	Vaskohómérnöki	Nem izr./ Izr. (fő/ fő)	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	1/0	0/0
	Gyógyszerészeti	Nem izr./ Izr. (fő/ fő)	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	1/0	0/0
Külföldi oklevél alapján felvettek (a szakosítása nincs megjelölve)		Nem izr./ Izr. (fő/ fő)	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	1/0	0/0

1921/22. tanév főkönyveibe beírt hallgatók megoszlása a felvételük alapját képző végzettségük szerint		Gépészmérnök		Mérnök		Vegyészmérnök		Építész		Közgazdász	
		I. félév	II. félév	I. félév	II. félév	I. félév	II. félév	I. félév	II. félév	I. félév	II. félév
A felvétel jogalapja nem állapítható meg (nincs adat)	Nem izr./ Izr. (fő/fő)	2/0	0/0	23/1	1/0	6/0	0/0	9/1	1/0	0/0	0/0
Összes felvétel félévenként	Nem izr./ Izr. (fő/fő)	490/33	42/1	316/23	6/1	60/3	0/0	121/8	7/1	383/26	9/1
	Izr. (%)	6	2	7	14	5	-	6	13	6	10
Összes felvétel a tanévben	Nem izr./ izr. (fő/fő)	532/34		322/24		60/3		128/9		392/27	
	Izr. (%)	6		7		5		7		6	

Igen érdekes, hogy az elsőévesek között az izraeliták aránya csak az 1921/22. tanévben érte el a 6%-os körüli értéket. Ez az arány érvényesülni látszik a mérnök-közgazdászképzésben is, a korábbi 4%-hoz képest itt is javulás mutatkozik. Vajon ha a nemzetiségi kvótát a nemzetgyűlés nem cikkelyezi be, még a törvényi kvótánál is alacsonyabb kvótát alkalmaztak volna az izraelita hallgatókra nézve a műegyetemen? Ámbár erre vonatkozó adatunk nincs, a százalékarány emelkedéséből erre lehet következtetni.

Megállapítható a kebelbeli leckekönyvvél átjelentkezőket vizsgálva, hogy közülük – a mérnök-közgazdászképzést természetesen figyelmen kívül hagyva – mindössze három fő izraelita, mely szám olyan kicsiny, hogy a végleges arányt alig érinti. Ha pedig áttekintjük az érettségi bizonyítvánnyal felvettekre vonatkozó számokat, észrevesszük, hogy az izraelita hallgatók körében jelentősebb a reáliskolában végzetek aránya. Ha példaként a mérnöki szakosztályra főreáliskolai és reáliskolai érettségivel felvetteket választjuk ki, akkor látható, hogy ebben a csoportban az izraelita hallgatók összesen 11%-ot tesznek ki.⁹⁹

Ami a külföldi leckekönyvek alapján történő felvételeket illeti – amely a vizsgált tanévben csak a két legnagyobb szakosztályt, a gépészmérnöki és a mérnöki szakosztályt jellemzi –, megfigyelhető, hogy az így felvettek vagy külföldi műszaki vagy külföldi katonai felsőoktatási intézményekből kerültek ki. A budapesti műegyetemen megtalálhatók voltak a belgrádi, a bécsi, a brünni, a grazi, a prágai és a római műegyetemek, valamint a Lausanne-i technikai főiskola, továbbá a traiskircheni tüzérségi hadapródiskola, a hainburgi utász hadapródiskola és a mödlingi műszaki

⁹⁹ Ezzel összhangban van, hogy Karády Viktor 24 középiskola diákjainak tanulmányi eredményét 1873 és 1930 között vizsgálva kimutatta, hogy a zsidó és egyéb felekezetű diákok átlagosztályzatának különbsége matematikából 0,13 volt a zsidó tanulók javára. Karádyt idézi Kovács, i. m. 66. 120. jegyzet.

katonai akadémia volt hallgatói is; izraelitákat kizárólag az első csoportban találunk, akik a külföldön már megkezdett műszaki tanulmányaikat akarták Budapesten folytatni. Látható, hogy a békeszerződés haderő-korlátozása folytán a műegyetemre többen is katonai iskolából jöttek át (beleértve a Ludovika Akadémiát), mivel a volt katonáknak meg kellett kísérelni az elhelyezkedést valamilyen civil pályán; ezzel függ össze, hogy a mérnöki szakosztálynál tíz hallgató törzslapjára is „vezényelt” széljegyzetet vezettek rá.

A belföldi felsőoktatási intézmények végbizonyítványai és oklevelei alapján történt felvételek elsősorban a közgazdasági szakosztályon érdekesek, hiszen az ott folyó képzést elsősorban a műegyetem hallgatói, illetve végzettjei számára tartották fent. E tekintetben mindenekelőtt a kereskedelmi akadémiát végzetek nagyon magas száma (77 fő) ami feltűnik, közülük 10 fő kivételével¹⁰⁰ a Keleti Kereskedelmi Akadémia végbizonyítványa alapján vettek fel mindenkit, és igencsak meglepő, hogy közöttük izraelita egyáltalán nincs.

A kimutatás készítése során találkoztunk néhány olyan esettel is, amikor a felvétel alapjaként egyszerre több képzettséget is figyelembe lehetett venni. Egy fő például a pozsonyi jogakadémián államtudományi államvizsgát tett, de a Keleti Kereskedelmi Akadémián is végbizonyítványt szerzett. Ilyen esetben mindig csak a törzskönyvbe előbb bejegyzett képesítést vettük figyelembe, tehát az említett példában a kereskedelmi akadémiai végbizonyítványt már nem, a lehető legpontosabb létszámeredményekre törekedve. Sajnos, az adathiány gyakori problémát jelentett, mert míg a hallgatók vallására vonatkozó rubrika rendszeresen ki lett töltve, addig a felvételi alapjául szolgáló okmány megnevezése már nem, innen a mérnöki osztálynál a 25 azonosíthatatlan eset.¹⁰¹

Csak az érdekesség kedvéért említjük meg, hogy a gépészmérnöki osztálynál egy esetben az olvashatóság egy véletlenül kifolyt „tintapaca” miatt lehetetlen. Végül szólunk szintén a gépészmérnöki szakosztályba feltételesan felvettekről is, akiknek a felvételük véglegesítéséhez vagy decemberben kellett még póttérettségizni, vagy két esetben, mivel a hallgatók Kréta-szigeti és Krím-félszigeti születésű mohamedánok voltak, Magyarországon kellett érettségit tenni. A feltételes felvételek és a „vezénylések” az izraelita hallgatók százalékarányának kalkulálását nem könnyítették meg.

¹⁰⁰ A statisztikát rontja, hogy két fő esetében nincs megnevezve, hogy végbizonyítványuk melyik kereskedelmi akadémián kelt.

¹⁰¹ Ebből egyetlen esetben van adat arra, hogy a soproni m. kir. bányászati és erdészeti főiskolán hallgatott első félévet beszámították a műegyetemi tanulmányokba.

Az 1922/23. tanévben¹⁰² – az izraelita hallgatók összeszámlálása mellett – a felvettek által folytatott tanulmányok eredményességét vizsgáltuk meg. Mivel szinte reménytelen vállalkozás lett volna a teljes évfolyam hallgatóit (1290 fő) az oklevél-könyvekben egyenként visszakeresni, az eredményesség mérésére más módszert dolgoztunk ki. Mivel a mérnök-közgazdászok képzés kivételével minden szakon összesen három szigorlatot kellett letenni, célszerűnek látszott összegyűjteni, hogy hányan jutottak el az egyes szigorlatokig. A törzskönyvekbe rendszerint bejegyezték az oklevél kiadásának tényét is, ezeket az adatokat azonban nem szabad teljes körűnek tekinteni. A gépészszerelőosztályon például egy esetben az oklevél kiadásának ténye nincs bepecsételve, ugyanakkor találunk behajtvá egy gépelt lapot, egyféle oklevél-tervezetet. Természetesen nem tudjuk meg, hogy a hallgató átvette-e az oklevelet, vagy miért nem kapta meg.

1922/23. tanév főkönyveibe beírt hallgatók megoszlása
a szigorlatok eredményessége alapján

1922/23. tanév főkönyveibe beírt hallgatók megoszlása a szigorlatok eredményessége alapján		Gépészmérnök		Mérnök		Vegyeszmérnök		Építész		Közgazdász	
		I. félév	II. félév	I. félév	II. félév	I. félév	II. félév	I. félév	II. félév	I. félév	II. félév
Nem tett szigorlatot	Nem izr. / izr. (fő/fő)	195/7	12/0	69/6	8/0	15/0	1/0	39/2	1/0	400/47	11/0
	Izr. (%)	3	0	8	0	0	0	5	0	11	0
I. szigorlat eredményes	Nem izr. / izr. (fő/fő)	15/3	0/0	15/1	0/0	1/1	0/0	3/0	0/0	26/1	0/0
	Izr. (%)	17	-	6	-	50	-	0	-	4	-
II. szigorlat eredményes	Nem izr. / izr. (fő/fő)	13/0	0/0	1/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0		
	Izr. (%)	0	-	0	-	-	-	0	-		
III. szigorlat eredményes	Nem izr. / izr. (fő/fő)	136/23	5/1	29/4	0/0	1/0	0/0	31/4	0/0		
	Izr. (%)	14	17	12	-	0	-	11	-		
Oklevelet szerzett	Nem izr. / izr. (fő/fő)	103/2	4/0	16/0	0/0	30/2	0/0	5/1	0/0	Közgazdasági főkönyvben nincs jelölve.	
	Izr. (%)	2	0	0	-	6	-	17	-		
Összes felvétel félévenként	Nem izr. / izr. (fő/fő)	462/35	21/1	130/11	8/0	47/3	1/0	78/7	1/0	426/48	11/0
	Izr. (%)	7	5	8	0	6	0	8	0	10	0
Összes felvétel a tanévben	Nem izr. / izr. (fő/fő)	483/36		138/11		48/3		79/7		437/48	
	Izr. (%)	7		7		6		8		10	

¹⁰² Ekkor volt elsőéves gépészmérnök-hallgató ifj. nagybányai vitéz Horthy István (Póla, 1904. december 9. – Alekszejevka, 1942. augusztus 20.) *Gépészmérnöki főkönyv* XXXVI. kötet, 168. BME Lt. 104/f.

Mindenekelőtt azt kell látnunk, hogy az 1922/23. tanévben az izraelita hallgatók aránya már meghaladta a 6%-ot, illetve kerekítve a 10%-ot is elérte a közgazdasági szakosztályon. Az előző két tanévvel ellentétben, itt bizonytalanná válik, hogy mennyire alkalmazták szigorúan a nemzetiségi kvótát a posztgraduális képzésben.

Kifejezetten érdekes adat, hogy a mérnök-közgazdász képzést figyelmen kívül hagyva, az első szigorlat feltételeinek, illetve magának a szigorlat teljesítéséig a műegyetemre felvett hallgatóknak 44%-a sem jutott el. Ha ugyanezt az arányt a felvett izraelita hallgatókra számoljuk ki, akkor „csak” 26% jön ki. Ahhoz, hogy a távolmaradás és a lemorzsolódás ilyen nagy mértékét biztonsággal tudjuk magyarázni, még több tekintetben is szükséges lenne a kutatásainkat folytatni: a műegyetemi hallgatóság anyagi viszonyain túl a korszak középfokú és felsőfokú oktatási tananyagai közötti szintkülönbséget, illetve a műegyetem korabeli szigorlati követelményrendszerét is át kellene vizsgálni. Hogy a mérnök-közgazdász képzés egyetlen szigorlatát a hallgatók 94%-a sem tette le, abban talán annak is szerepe lehet, hogy a már vagy utóbb mérnöki oklevelet szerzettek időközben elhelyezkedtek, ezt követően pedig a közgazdász képzés befejezését már nem tartották szükségesnek.

Megjegyezzük még, hogy a korszakban viszonylag gyakori volt, hogy a felvétel időpontjához képest időben jelentősebben is kitolódott a diplomaszerezés. E tekintetben talán annak az építészhallgatónak az esete az egyik legextrémebb, aki a harmadik szigorlatát 1951-ben tette le, elvileg tehát a Horthy-korszakban szinte végig jogviszonya volt az egyetemmel.

Az 1922/23. tanévre vonatkozóan elvégeztünk egy másik vizsgálatot is, amelyet eredetileg már a következő tanév szempontjával választottunk ki, az 1923/24. tanévet illetően azonban ezeket az adatokat a lentebb kifejtett sajnálatos ok miatt már nem lehetett teljes körűen összegyűjteni. Áttekintve a felvett izraelita hallgatók törzskönyvi lapjait, kimutatást készítettünk róluk születési helyük és idejük, illetve a beiratkozásuk alapjául szolgáló okmányaik szerint.

Az 1922/23. tanévben beírt izraelita hallgatók megoszlása születési helyük, idejük és a felvételük alapját képző végzettségük szerint

Születési hely szerint	Gépész (fő)	Mérnök (fő)	Vegyés (fő)	Építész (fő)	Közgazdász (fő)	Összesen (fő)	Születési idő szerint	Gépész (fő)	Mérnök (fő)	Vegyés (fő)	Építész (fő)	Közgazdász (fő)	Összesen (fő)
Aba	-	-	-	-	1	1	1884	-	-	-	-	2	2
Alsólendva	-	-	-	-	1	1	1885 – 1893	-	-	-	-	-	-
Baja	-	-	-	-	1	1	1894	-	-	-	-	7	7
Beszterce	1	-	-	-	-	1	1895	-	1	-	-	4	5

Születési hely szerint	Gépész (fő)	Mérnök (fő)	Vegyész (fő)	Építész (fő)	Közgazdász (fő)	Összesen (fő)	Születési idő szerint							
Budapest	19	3	2	4	18	46	1896	-	-	-	1	10	11	
Cece	-	-	-	-	1	1	1897	2	-	-	-	8	10	
Csontos (Ung vármegye)	-	1	-	-	-	1	1898	1	-	-	-	8	9	
Debrecen	-	2	-	-	-	2	1899	-	-	1	-	6	7	
Déva	-	1	-	-	-	1	1900	1	-	-	-	3	4	
Eger	1	-	-	1	2	4	1901	3	2	-	1	-	6	
Fiume	1	-	-	-	-	1	1902	3	-	-	2	-	5	
Győr	-	-	-	-	3	3	1903	8	3	2	1	-	14	
Hatvan	1	-	1	-	1	3	1904	14	2	-	2	-	18	
Hódmező-vásárhely	-	-	-	-	1	1	1905	4	3	-	-	-	7	
Ímely (Komárom vármegye)	-	-	-	-	1	1	Összesen	36	11	3	7	48	105	
Jászberény	-	-	-	-	2	2								
Kaposvár	-	-	-	1	-	1								
Kispest	1	-	-	-	-	1								
Kocsola (Tolna vármegye)	1	-	-	-	-	1								
Kossuthfalva (Bács vármegye)	-	-	-	-	1	1								
Kővágó-Örs (Zala vármegye)	1	-	-	-	-	1								
Laibach (Krajna)	-	1	-	-	-	1	A felvétel alapját képző végzettség szerint		Gépész (fő)	Mérnök (fő)	Vegyész (fő)	Építész (fő)	Közgazdász (fő)	Összesen (fő)
Léva	-	1	-	-	-	1								
Lugos (Krassó-Szörény vármegye)	2	-	-	-	-	2	Érettségi bizonyítvány	főgimnázium	18	2	1	4	-	25
Marosberkes (Krassó-Szörény vármegye)	1	-	-	-	-	1		reálgimnázium	1	-	-	-	-	1
Maros-vásárhely	-	-	-	1	2	3		főreáliskola	11	4	1	1	-	17
Nagykanizsa	-	-	-	-	1	1								

Születési hely szerint	Gépész (fő)	Mérnök (fő)	Vegyszer (fő)	Építész (fő)	Közgazdász (fő)	Összesen (fő)	Születési idő szerint		Gépész (fő)	Mérnök (fő)	Vegyszer (fő)	Építész (fő)	Közgazdász (fő)	Összesen (fő)
Nagykát	-	-	-	-	1	1	Kebelbeli leckeönyv (index)	gépész		1	-	-	8	9
Nagyvárad	-	-	-	-	1	1		mérnök	3		1	2	26	32
Orosháza	-	-	-	-	1	1		építész	-	2	-		4	6
Öcsöd (Békés vármegye)	-	-	-	-	1	1		mint ismétlő	-	-	-	-	4	4
Pécs	2	-	-	-	-	2		Bécsi műegyetem	-	1	-	-	-	1
Pestszent-lőrinc	-	1	-	-	-	1	Külföldi leckeönyv (index)	Brünni műegyetem	3	-	-	-	-	3
Sárbogárd	-	-	-	-	1	1		Keleti kereskedelmi akadémia végbizonyítványa		-	-	-	1	1
Siklós	-	-	-	-	1	1		Oklevél	gépész-mérnöki		-	-	1	1
Szabadka	1	-	-	-	-	1			mérnöki	-		-	4	4
Szeged	2	-	-	-	-	2		Nincs adat		-	1	-	-	1
Szentes	1	-	-	-	1	2	Összesen		36	11	3	7	48	105
Székes- fehérvár	-	-	-	-	1	1								
Szombathely	-	1	-	-	-	1								
Tata	-	-	-	-	1	1								
Torda	1	-	-	-	-	1								
Újverbász (Bács-Bodrog vármegye)	-	-	-	-	1	1								
Terbegecz (Hont vármegye)	-	-	-	-	1	1								
Zenta	-	-	-	-	1	1								
Összesen	36	11	3	7	48	105								

Ami a születési helyeket illeti, az izraelita hallgatók 44%-a budapesti, de négyen Egert, három-három fő pedig Hatvant, Győrt és Marosvásárhelyt is képviseli, ami a zsidóság városi jellegét bizonyítja. A születések időpontja az izraelita hallgatókra vonatkozóan nem specifikus adat, pusztán arra mutat rá, hogy már a korban is a 18–19 éves korosztály volt az egyetemi tanulmányokba kezdők derékhada. A születések időpontja jól kifejezi a mérnök-közgazdászképzés posztgraduális jellegét, ahol az elsőévesek között 24–26 éves a többség. Figyeljük meg, hogy a képzésre mennyien kebelbeli leckeönyvvel jelentkeztek, ami arra utal, hogy a mérnöki oklevelet még 24–26 éves korra sem szerezték meg.

Természetesen az egyetemi atrocitások a legkevésbé sem könnyítették meg az izraelita hallgatók helyzetét, azonban fel kell tennünk – és egyelőre megválaszolatlanul is hagyjuk – azt a kérdést, hogy inkább az atrocitások vagy az oklevelek kitolódó megszerzésében mutatkozó általános tendencia késleltette-e jobban a tanulmányaik

befejezését. Itt is el kell oszlatnunk azt a sztereotípiát, hogy minden izraelita hallgató gazdag családból származott volna, például a közgazdasági főkönyvben találunk izraelita hallgató törzslapján olyan bejegyzést, hogy „az 1922/23. tanév I-ső féléve tanulmányi idejébe csak abban az esetben számítható be, ha tan- és laboratóriumi díjainak utólagos befizetését igazolja”.

Amikor az 1923/24. tanévre felvett hallgatók összeszámlálását végeztük, azzal kellett szembesülnünk, hogy forrásanyagaink közül hiányzik a mérnöki és az építészeti főkönyv. Mivel a hiány sajnos több évkört is érint – a mérnöki és az építészeti szakosztályokba felvett hallgatókat csak az 1926/27. tanévtől lehetne újra megszámolni –, értelmetlennek tartottuk a munkát úgy folytatni, hogy egész műegyetemet átfogó kimutatást úgysem tudunk készíteni. Kénytelenek voltunk tehát dolgozatunkat a numerus clausus bevezetésének első éveire korlátozni. Pedig érdekelt volna minket, hogy az izraelita hallgatók aránya, ha fokozatosan is, de továbbra is növekszik-e, különös tekintettel arra, hogy az 1924/25. tanévben a vegyészmérnöki szakosztályon numerus nullus valósult meg. Azon a szakosztályon, ahol az 1925/26. tanévben elsőéves hallgató volt Teller Ede.

1923/24. tanév főkönyveibe beírt hallgatók megoszlása

1923/24. tanév főkönyveibe beírt hallgatók megoszlása	Gépészmérnök		Mérnök	Vegyészmérnök		Építész	Közgazdász	
	Nem izr. / izr. (fő/fő)	Izr. (%)	Nincs adat. A XXXIV. számú mérnöki főkönyv elveszett.	Nem izr. / izr. (fő/fő)	Izr. (%)	Nincs adat. A „L” jelzetű építészeti főkönyv elveszett.	Nem izr. / izr. (fő/fő)	Izr. (%)
	I. félév	381/28		27/1	4		261/40	13
	II. félév	8/1		1/0	0		0/2	100
	Összesen	389/29		28/1	3		261/42	14

KÖVETKEZTETÉSEK

Az 1920. évi XXV. törvénycikknek négy fontos eleme van: a felvételi keretszámok bevezetése (egykorú kifejezéssel: az egyetemi hallgatók kontingentálása), a felvételre kerülők kiválasztása (korabeli kifejezéssel: a selectio), a nemzethűség követelménye, valamint, ahogy a törvény fogalmaz, „az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát” is figyelembe vevő kvóta. Amikor a numerus clausust megítéljük,

a törvénynek mind a négy elemére figyelemmel kell lennünk. Nézetünk szerint a numerus clausus egyik – és talán a legfontosabb – jelentősége abban van, hogy a kényszerű körülmények között önállóvá vált Magyarországnak ez a legelső felsőoktatási létszámtervezéssel kapcsolatos jogszabálya. Kicsit anakronisztikus kifejezéssel élve akár azt is mondhatjuk, hogy a numerus clausus az első olyan, nagyon fontos történeti dokumentum, amelyben megjelenik a felsőoktatási „tervgazdálkodás”.

A „zárt szám” a felvételi keretszámokra vonatkozik, ami jól látható abból is, hogy a Tanácsköztársaság bukását követően a műegyetem tanácsa arra kérte fel az egyetem egyes szakosztályait, hogy a felvehető hallgatók számának megállapítására és a kiválogatás szempontjaira vonatkozó javaslataikat dolgozzák ki. E tekintetben a „zárt szám” jelenleg is aktuális, gondoljunk csak arra, hogy a rendszerváltást követően előbb a felsőoktatás liberalizálását, most viszont annak tervezését preferálják kormányaink.

Az 1920. évi XXV. törvényben nézetünk szerint szintén progresszív elem, hogy a beiratkozási engedély megadásánál figyelemmel kell lenni „a felvételt kérők szellemi képességeire”. A szellemi proletariátus képzése, az értelmiség túltermelése és ezzel összefüggésben a diplomák elértéktelenedése az elmúlt negyedévszázadunknak ugyancsak kísérőjelensége.

A tanácsköztársaság eseményeinek hatására kapott helyet a törvényben a nemzet-hűség fogalma, mellyel kapcsolatban egyelőre csak annyit hangsúlyozunk – mivel alább még kitérünk a történeti kontextusra –, hogy ez az, ami a felvételi keretszámokat a nemzetiségi kvótával logikailag összekapcsolja. Természetesen nem tagadjuk, hogy a numerus claususnak a faji vagy nemzetiségi kvóta miatt antiszemita éle lenne, a törvénynek épp ez az a része, amely a modern emberi jogi normáknak semmilyen tekintetben sem feleltethető meg. Azt viszont elutasítjuk, hogy a numerus clausus pusztán „zsidótörvény” lenne.

Fontosnak tartjuk azt is, hogy a numerus clausust a saját történeti kontextusában tudjuk kezelni. A kérdéssel már 1919 szeptemberében foglalkoztak a műegyetemen, amikor még a műegyetem volt hallgatója, Friedrich István volt Magyarország miniszterelnöke. Ámbár Horthy Miklós a Friedrich-kormány ülésein rendszeresen részt vett, kormányzóvá csak 1920. március 1-jén választották meg, tehát a „Horthy-rendszer” formálisan ekkor jött létre. A műegyetem tanácsa viszont a numerus claususra vonatkozó, véglegesnek tekinthető javaslatát már 1920 februárjában felterjesztette, a numerus clausus elképzelése tehát már Horthy kormányzóvá választása előtt megszületett. Abban a Tanácsköztársaság alatti események hatása csapódott le, mégpedig közvetlenül a Tanácsköztársaság bukását követően. A numerus clausus tehát nem egy új korszak nyitánya, hanem egy régi lezárása.

Hibásnak tartjuk azt a szemléletet, amely a numerus clausust a nagyjából két évtizeddel későbbi zsidótörvényekkel, illetve a német megszállást kísérő holokauszttal hozza logikai összefüggésbe. Habár a törvényt a nemzetgyűlés már valóban Horthy kormányzósága idején tárgyalta és szavazta meg, véleményünk szerint a numerus clausus eredeti történeti kontextusától nem szakítható el.¹⁰³ Megjegyezzük, hogy közvetve még az első zsidótörvényben is kimutatható a Tanácsköztársaság eseményeinek hatása, hiszen az egyik helyen a törvényalkotó mentesítést ad annak, aki az 1919. évi augusztus hó 1. napja előtt – tehát a Tanácsköztársaság bukása előtt – tért át valamely más bevett felekezetbe és megszakítás nélkül ugyanennek a felekezetnek a tagja.¹⁰⁴

Ha a nemzetiségi kvótát, mint a felsőoktatásból az izraeliták kizorítását célzó rendelkezés okát – vagy inkább vélt okát – vizsgáljuk, akkor a Sir George Clerk-hez intézett memorandumból ismét idézve: „Azt lehet mondani, az igazi munkásság szinte kizárólag az ő szellemi vezetésük alá került”, a zsidóság szellemi erejének megtörését tehát mindenekelőtt a rövid időre megszerzett politikai hatalom miatt tartották szükségesnek. Természetesen igaz, hogy a Tanácsköztársaság vezetésében keresztények is részt vettek, hogy azalatt zsidók is szenvedtek, sőt, hogy attól távol maradt a zsidóság többsége, csakhogy ezt a korabeli társadalom a düh és elkeseredettség hevében egyáltalán nem mérlegelte, hanem a kollektív büntetést követelte.

Láthattuk, hogy így gondolkodott a műegyetem vezetése, a hallgatóság többsége és még az altiszt is, ha tehát a műegyetemet a magyar társadalom apró modelljének tekintjük, akkor azt látjuk, hogy egyféle társadalmi mozgalom, „igény” bontakozott ki. A kérdés tehát az, hogy a törvényhozás a társadalom többségének gondolkodásával szembe tudott-e volna menni, különösen akkor, ha ebből a társadalomból kerültek ki a nemzetgyűlés koncepciózus képviselői, mint például a műegyetem tanári karából Herrmann Miksa is. Tehát véleményünk szerint a nemzetiségi kvóta nem jogalkotási probléma, hanem egy társadalmi konfliktus kicsúcsosodása, amelyre valamilyen választ kellett adni a törvényhozásnak.

¹⁰³ A törvény eredeti történeti kontextusát nem vette figyelembe Teleki Pál sem, aki úgy nyilatkozott a felsőházban 1939-ben, hogy a numerus clausus olyan „gondolat és érzésvilágot” teremtett a magyar politikai életben, amelynek a második zsidótörvény „szükségyszerű” és „természetes következménye”. Kovács, i. m. 116. Úgy látjuk, hogy Teleki ezzel a nyilatkozatával inkább az újabb zsidótörvényt igyekezett legitimálni (1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról), hiszen Teleki nézetével a numerus clausus elfogadását bő egy évvel megelőző mozgalmakat nem tudnánk megmagyarázni. Tehát továbbra is fenntartjuk nézetünket, hogy e „gondolat és érzésvilág” kialakulása a Tanácsköztársaság eseményeivel függ össze.

¹⁰⁴ 1938. évi XV. törvénycikk a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról, 4.§ b).

Noha csaknem száz év távlatából a kollektív megtorlás eszközének alkalmazását elutasítjuk mi is, úgy látjuk, hogy az adott történelmi helyzetben a nemzetgyűlésnek nemigen volt más lehetősége, mint, hogy a nemzetiségi kvóta elfogadásával a társadalomban felgyűlt indultokat valahogy megpróbálja lecsillapítani, és hogy az egyes egyetemeken egyéni – és lehet, hogy szigorúbb – kvóták bevezetését megpróbálja megakadályozni.¹⁰⁵

A társadalmi konfliktus kezelésének ez a módszere azonban kétségkívül nem vezetett eredményre. Amellett ugyanis, hogy a leendő zsidó értelmiség jelentős részét a felsőoktatásból sikerült kiszorítani, az egyetemi zsidóellenes akciókat nem tudta meggátolni. A műegyetemről már 1923-ból van adatunk arra, hogy ismét antiszemita megmozdulások voltak,¹⁰⁶ melyből az következik, hogy az egyetemi társadalom jelentős része inkább „numerus nullust” követelt. Ezzel természetesen nem azt akarjuk mondani, hogy a magyar felsőoktatásból minden izraelita hallgatót célszerű lett volna eltávolítani, pusztán azt, hogy a társadalmi feszültség már olyan mértékű volt, hogy azt a törvényalkotó sem tudta kontroll alatt tartani. Hogy miért nem történt fellépés az izraelita hallgatók védelmében hatalmi úton? Azért, mert a felsőoktatásból való kiszorításuk szükségességéről a korabeli társadalom többsége hasonlóan gondolkodott, ezzel nyíltan szembehelyezkedő, többségi politikai erő nem volt.

Szólnunk kell még a numerus clausus időzítéséről is, melyben sajátos kettősség mutatkozik. Ugyan az ország területváltozása kényszerű alkalmat adott a kormánynak arra, hogy a magyar felsőoktatás kapacitását szabályozza, a keretszámok szakszerű megtervezését és különösen a betartását a háborús viszonyok utóhatása jelentősen bonyolította. Olyan viszonyok közepette, amikor a hallgatók a frontról és a hadifogságból özönlöttek vissza az egyetemre vagy az elszakított területekről menekültek, amikor a békeszerződés által előírt haderő-korlátozás miatt a katonai képzésből többeket átvezényeltek, másokat pedig feltételeken vettek fel, a keretszámrendszer csak vontatottan indulhatott be. Tényleges funkcióját pedig a későbbiekben sem töltötte be, mivel kialakult az a gyakorlat, hogy az előírányzott keretszámokat a vallás- és közoktatásügyi miniszter szükség esetén hozzáigazította ahhoz a létszámmal, ahány főt az adott tanévben fel akartak vagy fel tudtak venni az egyetemekre.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Klebelsberg 1925-ben, a Népszövetség genfi értekezletén maga is úgy nyilatkozott, hogy a zsidókvóta a zsidóknak legalább 6%-os részvételt biztosított. Kovács, i. m. 20. Az 1920/21. tanévre készített kimutatásunkat tekintsük át újra, és figyeljük meg, hogy csak 4%-a volt izraelita az első évre felvett műegyetemi hallgatóknak!

¹⁰⁶ BME Lt. 3/c. 56. t. (Hallgatók fegyelmi ügyei, antiszemita fellépések a Műegyetemen), 59. doboz (1923). Ezek az akciók más egyetemeken is valójában folyamatosak voltak, általában minden évkezdéskor ismétlődtek az egész korszakban. A kérdéssel többek között Kerepeszki Róbert, Ladányi Andor, Szécsényi András és Ujváry Gábor is foglalkozott munkáiban.

¹⁰⁷ Ld. Klebelsberg „szemléltető oktatását” 1928-ban. Ladányi Andort idézi Kovács, i. m. 171.

Tehát a nemzetiségi kvótához hasonló a helyzet ebben a vonatkozásban is: mivel az egyetemeken, különösen a labormunkát igénylő szakok esetében a megnövekedett létszámú hallgatóságot már nem lehetett elhelyezni, ráadásul felsejlett az értelmiség túltermelődésekének rémképe is, a törvényalkotónak valamit kellett lépni. Azon vitatkozni természetesen lehet, hogy a probléma megoldására e tekintetben helyes utat választott-e.

GÁBOR HOLLÓSI

“CLOSED NUMBER” IN THE ENGINEERING MAJOR

THE INTRODUCTION OF THE NUMERUS CLAUSUS AT THE POLYTECHNIC UNIVERSITY

Based on the documents from the time, this study looks at the introduction of Article XXV in the instructions related to university application in 1920, putting under local examination a law that has been traditionally tied to domestic anti-Semitism's institutional emergence by the literature. The reason why the polytechnic university has been chosen is not only that the related documents have remained relatively unexamined by the researchers, but that the problem has characteristically not been researched at the technical higher education level. We wish to inform the reader that it has been necessary to review higher education participation by Jewish students during the interwar period not only generally, but also by discipline / major (related to technical training, at a given institute) since it had been a prerequisite in order to be able to make appropriate international comparisons.

The study's first main point of inquiry presents the polytechnic university's conception and formation of the *numerus clausus*, as cited in the minutes of the various faculty meetings, in which two central concerns were the setting of admission targets and student selection criteria. Then I take a look at the question of “national loyalty” and its conceptual components, for it was through this that the admission targets and student selection criteria were logically interlinked to the proportion of young people from the various ethnicities and nationalities living throughout the country. Since the national loyalty concept was closely associated with conduct and behavior of the Hungarian Republic of Councils period, I have tried to review fully the polytechnic university's disciplinary cases, and showcase the ones related to Jewish students. In the final part of the study, using the information in the student register, and accounting for each discipline, I have shared those series of data from the first four years of the *numerus clausus*, as it related to first-year students. I have tried to provide supplemental data regarding the entirety of the student body, a breakdown by religious affiliation, a distribution of enrollment documents and examination results.

I pay particular attention to how some of the elements of the law had been judged, detailing questions of historical context, including those related to the Republic of Councils, the Horthy System or some incidental attachment to the Jewish laws that originated at the end of the 1930's. Finally I evaluate the impact of the law and its practical application, as well as its timing.

GÁBOR HOLLÓSI

„GESCHLOSSENE NUMMER“ IN DER INGENIEURAUSBILDUNG –

EINFÜHRUNG DES NUMERUS CLAUSUS
AN DER TECHNISCHEN UNIVERSITÄT

Der Aufsatz stellt die Einführung des Gesetzesartikels XXV. aus dem Jahre 1920 über die Regeln der Einschreibung an der Budapester Technischen Universität aufgrund ihres damaligen Aktennachlasses dar, wobei ein Gesetz einer Untersuchung auf lokaler Ebene unterzogen wird, das in der Fachliteratur traditionell mit dem institutionellen Erscheinen des Antisemitismus in Ungarn verbunden wird. Die Technische Universität wurde nicht nur deswegen ausgewählt, weil die Forscher das einschlägige Dokumentenmaterial bis dato noch nicht relativ vollständig aufgearbeitet haben, sondern auch deswegen, weil das Problem im technischen Hochschulwesen bezeichnenderweise noch nicht untersucht wurde. Wir wollen darauf aufmerksam machen, dass die Teilnahme israelitischer Hörer am Hochschulwesen in der Zwischenkriegszeit nicht nur im Allgemeinen, sondern auch in den einzelnen Fachrichtungen (in der technischen Ausbildung: innerhalb der Einrichtungen) untersucht werden muss, denn all dies bedeutet die Voraussetzungen dafür, internationale Vergleiche in entsprechender Tiefe überhaupt anstellen zu können.

Der erste größere Gedankenkreis der Studie stellt die Formulierung und Herausbildung der Vorstellung des Numerus Clausus an der Technischen Universität dar, und zwar im Lichte der in erster Linie auf Ratstagungen der einzelnen Fachabteilungen (Fakultäten) ins Protokoll aufgenommenen Erklärungen von Professoren der Technischen Universität. Die beiden zentralen Gedanken in diesem Teil sind die Festlegung der Aufnahmekontingente und die Auswahl der Hörer. Anschließend behandelt der Aufsatz ausführlicher die Frage der „Treue zur Nation“ und deren Begriffselemente, denn dadurch gerät die Festlegung der Zahl des Aufnahmekontingents und die Auswahl der Hörer in einen logischen Zusammenhang mit dem Zahlenverhältnis der Jugendlichen, die zu den auf dem Gebiet des Landes lebenden einzelnen Volksrassen und Nationalitäten gehörten. Da der Begriff der Treue zur Nation in enger Verbindung

mit den Verhaltensweisen und übernommenen Rollen zur Zeit der ungarischen Räterepublik steht, waren wir bemüht, die einschlägigen Disziplinarfälle der Hörer der Technischen Universität in vollem Umfang zu untersuchen und darunter das Verhältnis derer nachzuweisen, die israelitischer Abstammung waren. Die letzte größere Einheit der Studie veröffentlicht die Datenreihen, die ausschließlich in Bezug auf die in den ersten Jahrgang aufgenommenen Hörer, für die einzelnen Fachrichtungen und aufgrund von Hörermatrikeln für die ersten vier Studienjahre von der Einführung des Numerus Clausus an zusammengestellt wurden. In diesen Datenreihen sind Anzahl und Verhältnis israelitischer Hörer von Jahr zu Jahr angeführt, darüber hinaus waren wir bemüht, auch in Bezug auf die gesamte Hörschaft der Universität zusätzliche Angaben zu veröffentlichen, und zwar nach religiöser Zusammensetzung, Verteilung von Urkunden, die die Grundlage der Einschreibung bedeuteten, sowie nach Ergebnissen von Rigorosa. Selbstverständlich wurden die erwähnten Merkmale in Bezug auf die israelitischen Hörer immer auch gesondert untersucht.

In ihrer Schlussfolgerung befasst sich die Studie unter Beachtung sämtlicher Elemente des Gesetzes mit dessen Beurteilung, erörtert die Frage des historischen Kontextes, einschließlich seiner eventuellen Bindung an die Räterepublik, das Horthy-Regime oder eben an die vom Ende der 1930er-Jahre entstehenden Judengesetze, bewertet die Auswirkungen und das praktische Wirken des Gesetzes und schließlich die Wahl dessen Zeitpunktes.

TUDOMÁNY A POLITIKA SZOLGÁLATÁBAN

A NÉMET „VÖLKISCH” TÖRTÉNETÍRÁS MAGYARORSZÁGI KAPCSOLATRENDSZERÉNEK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

Németország az I. világháborút követő politikai átrendeződés veszteseként egy újrarendelt „auswärtige Kulturpolitik”¹ jegyében igyekezett az Európa keleti, délkeleti felében keletkezett hatalmi vákuumot betölteni, s ott kulturális, gazdasági és politikai expanziót megvalósítani. Ennek során hamar felismerte a történettudomány

¹ A korabeli kultúr- és tudománypolitika irodalmából lásd Karl Griewank: *Staat und Wissenschaft im Deutschen Reich. Zur Geschichte und Organisation der Wissenschaftspflege in Deutschland*. Freiburg im Breisgau, 1927; Heinrich Konen: *Amtliche deutsche Politik und Kulturpolitik*. In: *Süd-deutsche Monatshefte* 28 (1930/31), 229–234; *Volkstum und Kulturpolitik. Eine Sammlung von Aufsätzen. Gewidmet Georg Schreiber zum fünfzigsten Geburtstage*. Hrsg. von H. Konen und J. P. Steffes. Köln, 1932 [ebben különösen Adolf Morsbach: *Deutsche Kulturpolitik im Ausland*. 237–265, ill. Karl Griewank: *Aus den Anfängen gesamtdeutscher Wissenschaftspflege*. 208–236]; Georg Schreiber: *Deutsche Wissenschaftspolitik von Bismarck bis zum Atomwissenschaftler Otto Hahn*. Köln–Opladen, 1954; Manfred Abelein: *Die Kulturpolitik des Deutschen Reiches und der Bundesrepublik Deutschland. Ihre verfassungsgeschichtliche Entwicklung und ihre verfassungsrechtlichen Probleme*. Köln–Opladen, 1968; Kurt Düwell: *Deutschlands auswärtige Kulturpolitik 1918–1932. Grundlinien und Dokumente*. Köln–Wien, 1976; Thomas Nipperdey – Ludwig Schmugge: *50 Jahre Forschungsförderung in Deutschland. Ein Abriss der Geschichte der Deutschen Forschungsgemeinschaft 1920–1970*. Bonn – Bad Godesberg, 1970; Notker Hammerstein: *Die Deutsche Forschungsgemeinschaft in der Weimarer Republik und im Dritten Reich. Wissenschaftspolitik in Republik und Diktatur*. München, 1999; Lothar Mertens: *Die „Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft / Deutsche Forschungsgemeinschaft” im Dritten Reich 1933–1936*. In: Frank-Rutger Hausmann (Hrsg.): *Die Rolle der Geisteswissenschaften im Dritten Reich 1933–1945*. München, 2002, 21–38; Michael Grüttner: *Die nationalsozialistische Wissenschaftspolitik und die Geisteswissenschaften*. In: Holger Dainat – Lutz Danneberg (Hrsg.): *Literaturwissenschaft und Nationalsozialismus*. Tübingen, 2003, 13–40; Eckard Michels: *Von der Deutschen Akademie zur Goethe-Institut. Sprach- und auswärtige Kulturpolitik 1923–1960*. München, 2005; Kurt Düwell: *Zwischen Propaganda und Friedensarbeit – 100 Jahre Geschichte der deutschen auswärtigen Kulturpolitik*. In: Kurt-Jürgen Maaß (Hrsg.): *Kultur und Außenpolitik. Handbuch für Studium und Praxis*. Baden-Baden, 2009, 61–111; Willi Oberkrome – Karin Orth (Hrsg.): *Die Deutsche Forschungsgemeinschaft 1920–1970. Forschungsförderung im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik*. Stuttgart, 2010; ill. legújabbán Frank Trommler: *Kulturmacht ohne Kompass. Deutsche auswärtige Kulturbeziehungen im 20. Jahrhundert*. Köln, 2014.

jelentőségének megnövekedését és hatékony harci eszköz gyanánt történő felvonultatásának lehetőségét. Az új viszonyok között kifejlődött Kelet-Közép- és Délkelet-Európa történelmének egyfajta népiségtörténeti, a korabeli terminológiával néptalaj-történeti interpretációja.² A kutatás tárgyává immár nem az államok, hanem az egyes népek váltak, a keletkező utódállamok újdonsült államiságát pedig célzott támadás alá vették. A német „nép- és kultúrtalaj”³ rekonstrukciója révén egyszerűsített megkérdőjelezték az illető népek nemzetállami gondolkodás szülte történeti koncepcióját és nyomatékosították a német revíziós igényeket, vagyis az államközi kapcsolatok helyére a tudományban is a „népiségi harc” lépett.

Mindazonáltal a német tudományosságon belül is kialakult egyfajta törésvonal, amit világosan kifejezésre juttatott e kis népek „önértékének” elismerése, múltjuknak, kulturális hozadékuknak az európai történelemben történő teljes jogú beemelése, vagy pedig éppenséggel alárendelt szerepre kárkoztatásuk, s a németség történelmi misz-sziójának vizsgálata során pusztá tárgyként való szerepeltetésük.⁴ Továbbá e törés-

² Günther Stökl: *Osteuropa. Geschichte und Politik*. Opladen, 1979; Uő.: *Zum Selbstverständnis des Faches Osteuropäische Geschichte*. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 32 (1984), 481–487; Klaus Zernack: *Osteuropa. Eine Einführung in seine Geschichte*. München, 1977; Uő.: *Bemerkungen zur Geschichte und gegenwärtigen Lage der Osteuropahistorie in Deutschland*. In: Klaus-Detlev Grothusen – Klaus Zernack (Hrsg.): *Europa slavica, Europa orientalis. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag*. Berlin, 1980, 542–559; Erwin Oberländer (Hg.): *Geschichte Osteuropas. Zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945–1990*. Stuttgart, 1992; Dittmar Dahlmann: *Die deutsche Osteuropahistoriographie in der Zwischenkriegszeit*. In: Uő. (Hrsg.): *Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*. Stuttgart, 2005, 21–36. – Délkelet-Európához lásd Mathias Bernath: *Südosteuropäische Geschichte als gesonderte Disziplin*. In: *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte* 20 (1973), 135–144; Klaus-Detlev Grothusen: *Südosteuropa und Südosteuropa-Forschung. Zur Lage der Südosteuropa-Forschung in der Bundesrepublik Deutschland*. In: Hans Lemberg u.a. (Hrsg.): *Osteuropa in Geschichte und Gegenwart. Festschrift für Günther Stökl*. Wien, 1977, 408–426; Holm Sundhaussen: *Osteuropa, Südosteuropa, Balkan. Überlegungen zur Konstruktion historischer Raumbegriffe*. In: Holm Sundhaussen – Hans-Joachim Torke – Klaus Segbers (Hrsg.): *Was ist Osteuropa?* Berlin, 1998, 4–22; Karl Kaser: *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft*. Wien–Köln–Weimar, 2002²; Edgar Hösch: *Südostforschung vor und nach 1945. Eine historiographische Herausforderung*. In: Mathias Beer – Gerhard Seewann (Hrsg.): *Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen – Inhalte – Personen*. München, 2004, 275–286.

³ Vö. Albrecht Penck: *Deutscher Volks- und Kulturboden*. In: K. C. von Loesch (Hg.): *Volk unter Völkern*. (Bücher des Deutschtums; 1.) Breslau, 1926, 62–73; Wilhelm Volz (Hg.): *Der ostdeutsche Volksboden*. Breslau, 1926; Max Hildebert Boehm: *Das eigenständige Volk. Volkstheoretische Grundlagen der Ethnopolitik und Geisteswissenschaften*. Göttingen, 1932; ill. (magyar vonatkozásokkal): Otto-Albrecht Isbert: *Volks- und Kulturbodenforschung in Deutschland und Ungarn*. In: *Deutsch-Ungarische Heimatsblätter* 6 (1934), 241–256.

⁴ Vö. Erwin Oberländer: *Geschichte Ostmitteleuropas – Selbstwert oder Funktion der deutschen Geschichte? Zur historischen Osteuropaforschung der 30er/40er Jahre*. In: *Zwischen Konfrontation und Kompromiss. Oldenburger Symposium: „Interethnische Beziehungen in Ostmitteleuropa*

vonalat mutatta az is, hogy e kis népek mellett milyen szerepet (értsd: tendenciózusan túlértékelt jelentőséget) tulajdonítanak a térségben élő, s a békeszerződések révén a két németajkú birodalom kebeléből igazgatásilag kiszakadt németiség vizsgálatának.⁵

Délkelet-Európa esetében (de ugyanúgy a „Reich”-től elszakított „keleti területek” tekintetében is) 1919 után egyre növekvő mértékben a térség németiségére orientálódó tevékenység jellemezte a kutatás profilját, amely persze idővel, a térség aktuális tudománypolitikai jelentőségének felértékelődésével, valamint a szemléletükben is „felfrissült” új munkatársak bekapcsolódásával számos tekintetben módosult, és földrajzi értelemben is bővült. A „Südostdeutschtum” mellett hamarosan bevonták vizsgálódási körükbe azokat a népeket is, melyek az Osztrák–Magyar Monarchia romjaiból önálló államalakulatokat szerveztek, majd pedig azokat is, melyek ugyan soha nem tartoztak a Habsburgok jogara alá, azonban megismerésüket indokolta a Balkánnak a német Südost-fogalomban elfoglalt szerepe.⁶

Az „Ostforschung” és a „Südostforschung” közötti elméleti határvonal meghúzásának alapja – némi leegyszerűsítéssel – az egykori Német Birodalomhoz tartozó, illetve a Habsburg-monarchia konglomerátumát alkotó területek sorsának vizsgálata. Részint ez magyarázza a kettő közti átfedéseket is, egyebek mellett pl. azt, hogy a cseh korona országai (s mintegy legújabb szerzeményként az ezek kötelékébe átkerült Szlovákia) mindkét kutatási körbe, illetve ezek reprezentáns folyóirataiba felvételt nyertek. Ám a „Südost” is, mint térség, idővel egyre bővülő fogalomkörre

als historiographisches Problem der 1930er/1940er Jahre”. Hrsg. von Michael Garleff. München, 1996, 25–36.

⁵ Alapvetően e tényezők jelentették a cezúrát a weimari és a nemzetiszocialista időszakban egymástól élesen elkülönülő diszciplínák, nevezetesen az „Osteuropäische Geschichte” és az „Ostforschung” között, erővonalait illetően természetesen az utóbbi javára elbillenve. Vö. Erwin Oberländer: *Historische Osteuropaforschung im Dritten Reich. Ein Bericht zum Forschungsstand*. In: Uő. (Hrsg.): *Geschichte Osteuropas. Zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945–1990*. Stuttgart, 1992, 12–30. Lásd még: Christoph Kleßmann: *Osteuropaforschung und Lebensraumpolitik im Dritten Reich*. In: *Wissenschaft im Dritten Reich*. Hrsg. von Peter Lundgreen. Frankfurt/Main, 1985, 350–383; Eduard Mühle: „Ostforschung”. *Beobachtungen zu Aufstieg und Niedergang eines geschichtswissenschaftlichen Paradigmas*. In: *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung* 3 (1997), 317–390; valamint Ingo Haar: *Osteuropaforschung und „Ostforschung” im Paradigmenstreit*. Otto Hoetzsch, Albert Brackmann und die deutsche Geschichtswissenschaft. In: Dittmar Dahlmann (Hrsg.): *Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*. Stuttgart, 2005, 37–54.

⁶ A korabeli német Délkelet-Európa-fogalom kapcsán lásd Otto Maull: *Einheit und Gliederung Südosteuropas*. In: *Leipziger Vierteljahresschrift für Südosteuropa* 1 (1937), [Heft 4] 3–20; Fritz Machatschek: *Der Südosten und Südosteuropa*. In: *Südost-Forschungen* 8 (1943), 36–68; ill. Franz Ronneberger: *Der politische Südosteuropabegriff*. In: *Reich, Volksordnung, Lebensraum* 6 (1943), 53–107.

terebélyesedett, s e folyamat (ti. a Balkánnak a Habsburgok nem német koronatarományai mellé illesztése) legtisztábban épp a szóban forgó új szemléletű munkatársak elméleti kérdéseket feszegető, illetve kutatómódszertani munkáiban követhető figyelemmel.⁷

E szemléletükben és tematikai prioritásaik kiválasztásában is felfrissült új munkatársak sorában a legtehetségesebbek és legambiciózusabbak közé tartozott Fritz Valjavec.⁸ Tekintve, hogy Valjavec munkásságának vizsgálata képezi e sorok írójának szűkebb kutatási területét, a német „völkisch” történetírás magyarországi kapcsolatrendszerére vonatkozó soron következő példák és következtetések az ő igen széleskörű tevékenységének nyomon követéséből származnak. A bánáti sváb gyökerrű, ám az I. világháborút lezáró békeszerződéseket követően Budapesten nevelkedett Valjavec erőteljesen felvállalt német identitásának köszönhetően jutott a magyarországi német mozgalom segítségével⁹ németországi egyetemi ösztöndíjhoz, tanulmányait követően pedig a Münchenben megszervezett Südost-Institut¹⁰ emblemikus figurájaként, az intézet folyóiratának (*Südost-Forschungen*) szerkesztőjeként, s egyúttal a „közeli Délkelet” legjobb németországi ismerőjeként alapvető befolyást gyakorolt a német „Südostforschung” kialakulására, működésére, szervezeti és intézményi struktúrájának kiépítésére, valamint a diszciplína egész térségbeli kapcsolatrendszerére.

⁷ Lásd ehhez Fritz Valjavec következő munkáit: *Wege und Wandlungen deutscher Südostforschung*. In: *Südostdeutsche Forschungen* 1 (1936), 1–14; *Werdegang der deutschen Südosteuropaforschung und ihr gegenwärtiger Stand*. In: *Südost-Forschungen* 6 (1941), 1–37; *Südosteuropa und der Balkan. Forschungsziele und Forschungsmöglichkeiten*. In: *Südost-Forschungen* 7 (1942), 1–8. (Utóbbi két tanulmányban a „Südosteuropa”-fogalom kitágítását igényelte, beleértve ezentúl a Balkánt is.); *Zur Kritik und Methodik der Südosteuropa-Forschung*. In: *Südost-Forschungen* 7 (1942), 218–223; *Die geschichtliche Entwicklung der deutschen Südosteuropaforschung*. In: *Jahrbuch der Weltpolitik* 1943, 1055–1092; *Die Eigenart Südosteuropas in Geschichte und Kultur*. In: *Südosteuropa-Jahrbuch* 1 (1957), 53–62. (Utóbbi munka a hidegháború korabeli német tudományos élet sablonos Kelet-Európa képének megváltoztatására és a Délkelet-Európa-kutatás önálló tudományterületként való elismertetésére irányuló törekvésnek is értékes bizonyítéka.)

⁸ Életművének rövid áttekintéséhez lásd Orosz László: *Fritz Valjavec (1909–1960) és a Délkelet-Európa-kutatás*. In: *Századok* 135 (2001), 635–647.

⁹ Valjavecnak a hazai német mozgalommal való kapcsolatához lásd Tilkovszky Loránt: *Fritz Valjavec és a magyarországi németiség*. In: *Századok* 127 (1993), 601–649.

¹⁰ Az intézet történetéhez lásd Karl Nehring: *Geschichte des Südost-Instituts*. In: Uő. (Red.): *Südost-Institut München 1930–1990. Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag*. München, 1990, 21–31; valamint Gerhard Seewann: *Das Südost-Institut 1930–1960*. In: *Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen – Inhalte – Personen*. Hrsg. von Mathias Beer – Gerhard Seewann. München, 2004, 49–92.

Fritz Valjavec a két világháború közötti időszakban élénk tudományos kapcsolatrendszert ápolt Magyarországgal.¹¹ Szerkesztőként számos diszciplína meghatározó képviselőjével került munkakapcsolatba (levelezésének statisztikai jellegű állományfelvétele 125 magyarországi célszemélyt tárt fel), a legszorosabb szálak mégis az ország történész-közéletéhez fűzték. Történeti látásmódjának első mélyebb rétegét is még a magyar fővárosban szívta magába; a későbbi habilitációs munkájában¹² megjelenő „közeli Délkelet” egységes geopolitikai térségként kezelése ily módon nem is áll ellentmondásban a Kárpát-medence történeti egységét valló magyar felfogással. A későbbi konfliktus csírája azonban már ekkor felfedezhető, amennyiben hazai mentora, a Valjavecet a Kárpát-medencei németiség vizsgálata felé orientáló Bleyer Jakab (aki maga is erőteljesen koncentrált kutatásai során a németiségnek a magyarság felé végzett kultúraadó, kultúratovábbító missziójára) Valjavec szemléletmódjának alakítása során előkészítőjévé vált az ún. „kulturlejtő”-elmélet¹³ alkalmazásának. E magyarországi alapokra aztán Németországban az egyetemi évek és a politikai aktivizálódás hozadékaként idővel újabb rétegek és megváltozott prioritások rakódtak. E hatások eredőjeként pedig világosan látható, hogy a hivatalos magyar történeti felfogáshoz és az ezen nyugvó magyar „külügyi kultúrpolitikához”¹⁴ fűződő viszonyát sokkal inkább ez utóbbi tényezők alakították, mintsem a gyökerek, tehát az előképzettség, illetve a történeti, majd a csonka Magyarországon eltöltött identitásalapozó ifjúkori évek.

¹¹ E sorok írója a szóban forgó kapcsolati háló feldolgozásának, valamint a „völkisch” kutatás Magyarország és az egész térség irányában követett stratégiai megfontolásai, módszerei és eszköztára dokumentálásának szentelte doktori értekezését, mely munka – átalakítva és kibővítve – nemrég látott napvilágot: Orosz László: *Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban*. Budapest, 2014.

¹² Fritz Valjavec: *Der deutsche Kultureinfluß im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns*. München, 1940. (Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten; 21, ill. Schriftenreihe der Deutschen Forschungen in Ungarn; XV.)

¹³ A „völkisch” terminológiában elterjedt „Kulturgefälle” kifejezés használói Európa területén egy általános nyugat-keleti irányú kulturlejtő meglétével modellezték a kultúrkapcsolatok terén kimutatható transzferfolyamatot, mindig hangsúlyozva, hogy természetesen Nyugat-Európa jelenti a „kulturfennsíkot”, ahonnan a kultúrjavak szétáramlanak. Valjavec egyenesen a „német kulturlejtő” kifejezést alkalmazta, s a két ország között kulturális téren tapasztalható minőségi különbség kontraszt-érzetét felnagyítandó, a „német kulturfölény” ellenpólusaként a „magyarság kultúrpasszivitását” hangsúlyozta. Monumentális habilitációs munkája utolsó oldalán pedig konklúzióként azt állapítja meg, hogy a magyarság szellemi állása a térség többi népességével szemben lényegileg abban áll, hogy a német kulturális ösztönzéseket továbbadja és közvetíti.

¹⁴ E külügyi kultúrpolitika intézményi hátteréhez lásd Ujváry Gábor: „A magyar kultúra külföldi őrszemei.” *A magyar kulturális és tudományos külpolitika és a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok*. In: *Stratégia és kultúra. Kulturális külpolitika az új kihívások tükrében*. Szerk. Éger György, Kiss J. László. Budapest, 2004, 25–76.

A sajátosan magyar szemléletmódú kutatás közegéből kiszakadva, s a folyamatokat immár németországi koordináták között vizsgálva következett be Valjavec látásmódjában a minőségi változás: a térség németiségére pillantva *Deutsch-Ungartum* helyett immáron *Südostdeutschtum*ot látott maga előtt. Ez pedig nem csupán pusztán retorika. A „völkisch” tudományosság koncepciója szerint ugyanis a szétesett történeti Magyarország utódállamaiban rekedt német kisebbségek életben tartása és megerősítése céljából a történettudományt a politika eszközévé kellett tenni, és segítségével a térségben élő németiség törést szenvedett „hungarus”-identitása helyére a nagy és egységes német néphez tartozás tudatát kellett állítani, mégpedig a legkézenfekvőbb eszköz, vagyis a németiség – új határokkal nem törődő – összetartozását zászlajára tűző népközösségi elv alkalmazásával. Ez lett az az új alap, melyet a két világháború közötti magyar történettudomány nem akceptálhatott, hisz ezáltal az ún. „szentistváni állameszme”, azaz a nem magyar etnikumok („politikai magyar nemzet”-ként történő) együttélését hirdető hivatalos magyar állameszme sérülne. A magyar történetírás tehát ab ovo hadüzenetnek tekintette mind a kisantant államok, mind Németország részéről az effajta megközelítést. Valjavec felvállalt irányvonala, illetve ennek magyarországi fogadtatása tehát két egymással kibékíthetetlen történeti látásmód konfliktusa volt. Ennek megfelelően a 30-as évektől kezdődően Valjavec már nem pusztán az ismereteit megalapozó, ám mostanra túlhaladott korai impulzust látta a magyar történettudományban, hanem Németország „harcoló tudományának”¹⁵ képviselőjeként (olykor személyes megtámadtatásait is viszonyozva) *küldetést teljesített*, amikor kiterjedt kapcsolatrendszerén keresztül a „divide et impera” politikáját folytatta a magyar tudósokkal szemben, továbbá amikor lapjában tudatosan helyt adott a magyar szakmai köröket előre láthatóan borzoló írásoknak, illetve amikor maga is fáradhatatlanul publikálva, állta a leghevesebb tudományos támadásokat is.¹⁶

Egyértelműen ellenséges érzületről, az objektivitás látszatának nyílt félretételéről mégsem beszélhetünk. Ennyiben mindenképp különbözött az 1933 után generációváltáson átesett német történettudomány jó néhány képviselőjétől. Persze Valjavec is tudatos politikai indíttatástól vezérelt történetírást¹⁷ folytatott a szakmai tényszerű-

¹⁵ Ingo Haar: „Kämpfende Wissenschaft.“ *Entstehung und Niedergang der völkischen Geschichtswissenschaft im Wechsel der Systeme*. In: Deutsche Historiker im Nationalsozialismus. Hrsg. von Winfried Schulze und Otto Gerhard Oexle. Frankfurt/Main, 1999, 215–240.

¹⁶ Valjavecnak a magyar történetíráshoz való kapcsolatát (a Mályusz Elemérrel való levelezés kontextusában) tárgyaló esettanulmány: Orosz László: *Népiségkutatás a nemzeti érdekek ütközőpontjában*. In: Századok 137 (2003), 43–99. Lásd még (a Szekfű Gyulával való levelezése kapcsán) Karl Nehring: *Zu den Anfängen der Südost-Forschungen. Der Briefwechsel von Fritz Valjavec mit Szekfű Gyula 1934–1936*. In: Südost-Forschungen 50 (1991), 1–30.

¹⁷ A téma kapcsán lásd az önmagát a politika szolgálatába állító történetíró szerepére különleges hangsúlyt fektető 42. német történésztalálkozó (Frankfurt/Main, 1998) anyagát összegyűjtő konfe-

ség keretei között, de vajon nem fedezhető-e fel ugyanezen törekvés a térséggel foglalkozó teljes nemzetközi szakirodalomban, így akár magyar oldalon is? A történetírás (Valjavec kezében is) fegyver volt, amit – a korabeli viszonyok között gondolkodva és természetesen a német orientációjú megközelítést a maga helyén kezelve – sajátosan magyar szempontból csupán akkor sérelmezhetnénk, ha bizonyos kérdések, így pl. a nemzetiségi problematika vizsgálata során a térség többi (persze nem német!) etnikumával összehasonlítva tetten érhető lenne munkásságában a magyarság, illetve a magyar történeti szakirodalom hátrányos, vagy érezhetően megkülönböztetett kezelése. Ilyen értelemben vett, s a szomszédos népek javára a magyarságot sújtó inkorrekt megközelítés azonban a kifinomult taktikai manőverek figyelembe vétele mellett sem kimutatható. Sokkal inkább dokumentálható egyfajta szelekció, mely a magyar, illetve magyar vonatkozású szakirodalmat példás (még kritikusai által sem vitatott) mélységben ismerő Valjavec részéről oly módon nyilvánult meg, hogy vonatkozó munkái gazdag lábjegyzet-apparátusában azon magyar kollégái eredményeit szerepeltette, akiknek érvei az egyes kényes kérdések kapcsán prognosztizálható polémiák során mindenkor kijátszható adut jelenthettek a bizonytalán várható támadások ellenében. Az ő szerepeltetésük – nyilvánvaló tekintélyüknél fogva – eleve biztos háttérként jelenthette a müncheni történész gondolati kalandozásainak, még akkor is, ha maguk egyébként köztudomásúlag szembehelyezkedtek a feltérképező új német történetírói irányzat megállapításaival (Szekfü Gyula). Ezért nem nélkülözhetette az elismert magyar szaktekintélyek (bármilyen előjelű) véleményének beépítését publikációiba, még abban az esetben sem, ha netán az illetővel személyes konfliktus, vagy ellenszenv okán munkakapcsolata az évek során a nullára redukálódott (Pukánszky Béla). Másrészt viszont épp ezért, munkái fogadtatásának esélyeit jó előre feltérképezve esetleg mellőzte olyan – vele mindvégig szoros kontaktust ápoló – kollégák eredményeinek hasznosítását, akik saját honi szakközvéleményük szemében épp a népiségtudomány módszereinek alkalmazása miatt szálcának minősültek (Mályusz Elemér). Számunkra mindez Valjavec kiváló taktikai érzékét, s nem utolsósorban a magyar tudományos közélet törésvonalainak naprakész ismeretét bizonyítja.¹⁸

renciakötetet [Winfried Schulze – Otto Gerhard Oexle (Hrsg.): *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*. Frankfurt/Main, 1999.], továbbá az ehhez szellemiségében kapcsolódó, kifejezetten a Délkelet-kutatásra koncentráló 2002-es müncheni konferencia anyagát [Mathias Beer – Gerhard Seewann (Hrsg.): *Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen – Inhalte – Personen. (Ergebnisse der Tagung von 24–26. Oktober 2002 in der Carl-Friedrich-von-Siemens-Stiftung München.)* München, 2004.].

¹⁸ A korabeli magyar történeti gondolkodás és a hazai történésztársadalom törésvonalai kapcsán lásd Ujváry Gábor: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. Budapest, 2010.

Összességében úgy látjuk, hogy Valjavec – igen fontos erényként – felül tudott emelkedni a térségből és kifejezetten Magyarországról felé áradó, olykor látványosan kifejezésre juttatott ellenszenv¹⁹ megélésén, s tevékenységét nem emocionálisan irányította. Valjavec ugyanis tudománypolitikai kontextusban szemlélte Magyarországot, így az ország és történelme megítélését nem érzelmeitől, illetve olykor megbántottságától tette függővé, hanem attól, hogyan illeszkedik a magyar álláspont a német tudomány aktuális irányvonalába. Ennek megfelelően a délkelet-európai államok egymás közti tudományos konfliktusait sem egyéni érzelmei, vagy a vitákban érintett felek irányában fenntartott kapcsolatrendszere minősége alapján ítélte meg, hanem – kétségkívül számító módon – a német érdekek szolgálatában próbálta meg kijátszani e népeket és tudományos argumentációikat egymás ellen, hol az egyik, hol a másik fél álláspontjával azonosulva.²⁰ Ebből következően az épp kíváncsú taktikai megfontolások alapján mérlegelte azt is, hogy bizonyos kérdésekben Magyarország ellenében, vagy éppen fordítva, ránk nézvést pozitívan nyilatkozik-e meg. Mindegyik esetre bőségesen sorolhatók a példák korrespondenciájában.²¹

A nem épp magyarbarát állásfoglalások illusztrálása képezheti példáink első csoportját. E tekintetben beszédesnek bizonyul egy a kor viszonyai közt alapvető fontosságú tudományos kérdésben, Románia és Magyarország tudománypolitikai problémájának egyik kirakatproblémája kapcsán tett megnyilatkozása. A dákoromán kontinuitás elméletéről van szó, amelyről a 40-es években írt egyik levelében ködösen diplomatikusan, ám láthatóan nem a magyar felfogás mentén foglalt állást. 1943 nyarán kérdéssel fordult hozzá az ügyben Heinrich Zillich,²² aki – mint leveléből kiderül – már megpróbálkozott bizonyos következtetések levonásával. A kérdező

¹⁹ Részletesebben mindehhez lásd Orosz László: *Adalékok a német „völkisch” történelemszemlélet fogadtatásához a Horthy-korszak Magyarországon*. In: Közép-Európai Közlemények 8/1 (2015), 34–48.

²⁰ Valjavecnak a térséghez fűződő tudományos kapcsolatrendszerét a szomszéd országok történetírása is vizsgálja. E munkálatok látványos eredménye román oldalról a Valjavec-levelezés majd fél-ezernyi – a kor román tudósaival folytatott – darabjának közzététele egy impozáns kötetben: Stelian Mândruț – Rudolf Gräf: *Între știință și politică. Fritz Valjavec și corespondenții săi români (1935–1944) / Zwischen Wissenschaft und Politik. Fritz Valjavec's Briefwechsel mit rumänischen Gelehrten (1935–1944)*. Cluj-Napoca/Klausenburg, 2010.

²¹ Valjavec szerteágazó kapcsolatrendszerét bizonyító terjedelmes szolgálati levelezését (Dienstkorrespondenz) 2002 tavaszáig a müncheni Südost-Institut őrizte, amikor is a Valjavec-hagyaték átkerült a Bayerisches Hauptstaatsarchiv (BaHStA) állományába (Abteilung V: Nachlässe und Sammlungen). A következőkben hivatkozott leveleknek ez a forrása.

²² Heinrich Zillich (1898–1988) erdélyi szász író, az egész délkelet-európai térség legjelentősebb németnyelvű kulturális folyóiratának (*Klingsor*) alapítója és szerkesztője a két világháború közti időszakban. A II. világháború után a kitelepített németek szervezeteinek fontos szereplője, s a térségbeli németiséggel foglalkozó periodika, a *Südostdeutsche Vierteljahresblätter* szerkesztője.

utalt arra, hogy „[...] a románok származásáról különböző nézetek léteznek. A románok azt állítják, hogy népük azon a földön keletkezett, amelyet ma is lakik, tehát Erdélyben is, ami ellenében nem csupán a magyar kutatók állítják, hogy a XII. század előtt okiratszerűen nem bizonyíthatók románok Erdélyben. Ha már ekkor éltek volna ott románok, dokumentumokban kellene utalást találni erre, minthogy ebben az időben már élénk kancelláriai tevékenység folyt, s egyéb népek, illetve néptörödek ténylegesen említést nyernek a korabeli iratokban”. A levél szerint az is közismert, hogy a német történészek közül egyedül Gamillscheg professzor²³ támogatja a román származási teóriát. „Fejcsóválva és egyáltalán nem meggyőzve olvastam az ő egyik, a Porosz Tudományos Akadémia által megjelentetett tanulmányát”. Ám ha mégis volna valami, hangsúlyozottan tudományos (a politikai argumentáció nem számít) alapja e nézetnek, ami alapján „a mai német történeti kutatás” közelíthet a kérdéshez, úgy ez ügyben Valjavec állásfoglalását kéri a levélíró.²⁴

Válaszában Valjavec egyik nép igaza mellett sem teszi le a garast, de érezteti, hogy a levélíró magyar szimpátiája alaptalan: „Évek óta nagy figyelemmel követem az egész tudományos vitát a kontinuitás-problémával kapcsolatban, s némely dolgot erről saját folyóiratomban is megjelentettem. Ennek alapján arra az eredményre jutottam, hogy a kontinuitás-kérdés semmiképp sem dönthető el egyértelműen a román bevándorlást nagyjából a XI-XII. századra helyező feltevés javára. Gamillscheg, de más nyelvészek felfogása szerint is, egy sor filológiai alapja van az erdélyi román elem továbblétezésének, ami azért mindazonáltal számszerűleg nem lehetett túl jelentős. Mindenesetre nem hiszem, hogy a kontinuitás-teória minden további nélkül elutasítható. Előadásaimat [a berlini egyetemen²⁵ – O. L.] ezért mindig úgy alakítottam, hogy a két felfogást egymásnak szegezem, s a továbbiakban a végérvényes döntést kerülöm, tekintettel arra, hogy a kérdéskör még nincs véglegesen felkutatva. Igazából ez az irány bizonyul egyedül célravezetőnek”.²⁶

Az említett Gamillscheg egyébként feltűnően magyarellenes viselkedése, s olykor nyilvánvalóvá lett intrikái kapcsán magyar tudósok (pl. a kolozsvári nyelvész és

²³ Ernst Gamillscheg (1887–1971), romanista. Philológiát tanul Bécsben, majd Párizsban, 1912–16 között a bécsi Hofbibliothek munkatársa. 1913-ban habilitál Bécsben (romanisztika), 1916-tól az innsbrucki egyetemen rendkívüli (majd 1919-től rendes) professzor. 1925-től már Berlinben tanít, 1947-től pedig (emeritálásáig, 1956) Tübingenben. A *Beiträge zur romanischen Philologie* alapítója, a *Zeitschrift für französische Sprache und Literatur* kiadója (1934–44). Román etimológiával és nyelvészettel is foglalkozott.

²⁴ Zillich – Valjavec. Starnberg am See, 1943. VII. 10.

²⁵ Habilitációját (1938) követően, 1940-től a berlini egyetemen (Friedrich-Wilhelm-Universität, Auslandswissenschaftliche Fakultät) vállalja Délkelet-Európa történetének, nép- és országismertetének oktatását.

²⁶ Valjavec – Zillich. München, 1943. VII. 13.

romanista Tamás Lajos) is fordultak – panasszal – Valjavechez.²⁷ Ezt a konfliktust tehát Valjavec is ismerte (s persze a nemzeti szolidaritás által diktált módon a német kolléga pártjára állt), sőt már a korábbi években is igyekezett tőkét kovácsolni belőle lapja számára. 1938 decemberében Tamás egyik könyvének²⁸ ismertetését bízta a nyilvánvalóan ellenérdekelt berlini romanistára, e gondolatok kíséretében: „Az utóbbi években a román kontinuitás problémáját, valamint az összes ezzel összefüggő kérdéskört Budapestről oly erős nyomással támadják, hogy az e munkákkal való szembeszegülés román részről nem kielégítő ahhoz, hogy a kép elhomályosítását megakadályozzák. Nézetem szerint ezért a német tudománynak kell megszólalnia, hogy, ahol szükséges, bizonyos helyreigazítást hajtson végre”.²⁹ A berlini professzor el is vállalta a feladatot³⁰ magyar kollégája megtámadására, aki – mint ellenérzése okát közli – „röviddel ezelőttig még német nevet viselt”. A névmagyarosítás, mint a német „völkisch” tudományosság szemében letörölhetetlen bélyeg, Valjavecet a következő kijelentésre ragadtatta: „Azt hiszem szükséges, hogy Magyarország ezen pszeudoromantikus autoritásának a részletek terén is némiképp az orrára koppintsunk”.³¹ Tamás könyvének Valjavec által kért ismertetése végül 1939 őszén egész tanulmánnyá kerekedett, amelynek mondanivalójáról Valjavec így nyilatkozott a szerzőnek: „Azt hiszem, az Ön magvas fejtegetései kivégezték ezt a szofisztikus kontármunkát. Ezért azt is gondolom, hogy állásfoglalása kultúrpolitikailag is értékes lehet”.³² A román-magyar tudománypolitikai küzdelem megítélése kapcsán hasonló szellemben nyilatkozik Valjavec a bukaresti történész professzor, Constantin Giurescu számára írt levelében is, amelyben biztosítja őt, hogy az általa megjelentetett *Román történet* 2. kötetéről Magyarországon, a *Századokban* napvilágot látott ismertetés (Gáldi Lászlótól) őt magát nem elégíti ki, mivel abban túlzottan is világosan jelentkezik a „mißgünstige[r] Unterton” [rosszindulatú mellézköngye]. Mint közli, lapjában maga is vitába fog szállni ennek megállapításaival az általa készített recenzióban.³³

Ugyanígy a magyar–román kapcsolatok kontextusa kínálja azonban annak a lehetőségét is, hogy – példáink második csoportjaként – szemléltessük és dokumentáljuk az ezzel ellentétes viszonyulást, vagyis a pozitív előjelű interpretációt a magyar oldal

²⁷ Tamás – Valjavec. Kolozsvár, 1941. II. 3.

²⁸ *Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de la Dacie Trajane*. Budapest, 1936.

²⁹ Valjavec – Gamillscheg. München, 1938. XII. 21.

³⁰ Gamillscheg – Valjavec. Berlin, 1938. XII. 23.

³¹ Valjavec – Gamillscheg. München. 1938. XII. 31.

³² Valjavec – Gamillscheg. München, 1939. XI. 21. A tanulmány: *Zur Herkunftsfrage der Rumänen*. In: *Südostdeutsche Forschungen* 5 (1940), 1–21.

³³ Valjavec – Giurescu. München, 1938. VII. 8.

történelemfelfogása kapcsán. Valjavecnek a magyarsággal szemben semmiképp sem tendenciózusan elmarasztaló felfogásmódja jön elő egyebek mellett azon kérdés megvilágítása kapcsán, melyben a román és a magyar nép európaisága, gondolkodásmódjuknak a nyugati kultúrkörrel való harmonizációja kapcsán fejtette ki véleményét. Állásfoglalását Hans-Joachim Beyer,³⁴ a Prágai Német Károly-Egyetem bölcsészkarának dékánja, egy személyben a birodalmi tudományos kutatások támogatására létrehozott *Reinhard-Heydrich-Stiftung* vezetője kérte erre vonatkozóan, minthogy „kétség” merült fel azzal kapcsolatban, vajon e népek „egyáltalán elég erős európai tudattal rendelkeznek-e”.³⁵ Valjavec válasza szerint a két nép esetében egészen eltérő mérleg vonható. „A Balkán ortodox és muzulmán népessége általánosságban nem áll szorosabb viszonyban Európával. A Balkán nem tartozott a nyugati világhoz, amelyet történetileg Európa protestáns-katolikus részei határoztak meg, hanem egy kultúrszférát alkotott. Bizáncnak a területről való kiszorulásával aztán a Balkán társadalmának felső rétege – a XIX. század folyamán – szorosabb viszonyba került az európai nyugattal, ám nem jutott el Európához, mint szellemi egységhez. Ezzel egyúttal jeleztük a román nép viszonyát Európához. A román társadalom felső rétegei a nemzeti ébredést követően római alapjaik és a kései felvilágosodás, ám mindenekelőtt a liberális áramlatok jegyében keresték és találták meg a szellemi csatlakozás lehetőségét az európai nyugathoz, elsősorban Franciaországhoz, gyöngébb mértékben Olaszországhoz. Nem európaizálódni akartak, hanem kulturálisan emelkedni, lehetőség szerint szorosan követve az európai nyugat vezető kultúrnépeit. Személyes benyomásom alapján a regáti [Altreich] román vezető rétegeknek nem volt európai tudata. A többi réteg esetében ez úgyszintén hiányzott. Ezeknél talán a városi nyugat-európai civilizáció bizonyos formái utáni törekvés föllelhető, de több nem. Némileg kedvezőbbek lehetnek 'a Kárpátokon inneni' román részek viszonyai. Itt kulturálisan a Közép-Európához tartozás lényegesen erősebb hatást fejt ki az európai vonulatok és szemléletmód terén. Bár az erdélyi román felső és középrétegek 'európaibbak' a Kárpátokon túli társaiknál, azért erősebb európai tudatuk nekik

³⁴ Az Ukrajna-specialista Hans-Joachim Beyer kapcsán lásd Karl Heinz Roth: *Heydrichs Professor. Historiographie des „Volkstums” und der Massenvernichtungen: Der Fall Hans Joachim Beyer*. In: Peter Schöttler (Hrsg.): *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918–1945*. Frankfurt/Main, 1999, 262–342.

³⁵ Beyer – Valjavec. Prag, 1945. III. 7. Beyer egyébként már a korábbi években is rendszeresen fordult felvilágosításért Valjavechez ilyen jellegű problémákkal. 1944 nyarán pl. arról érdeklődött, „[...] lehetséges volna-e Önnek azonnal a rendelkezésemre bocsátani negatív magyar megnyilatkozásokat a magyarokról?” (Beyer – Valjavec. Prag, 1944. VI. 28.) Válaszában Valjavec arra hívta fel figyelmét, hogy Széchenyi István irataiban bőségesen találhat ilyen kijelentéseket, különösen a németül írott Naplóban. További „gazdag tárházat” jelent Szekfű Gyula Három nemzedék című munkája. (Valjavec – Beyer. München, 1944. VII. 5.)

sincs. Mindazonáltal itt legalább a kulturális előfeltétel adott a román néphatárokon belüli európai közös jegyek és célkitűzések hangsúlyozására”. A magyarság esetében – folytatja Valjavec – „lényegesen más” a helyzet. „A magyar nép vezető rétegei nagyjából-egészében mindig tudatában voltak nyugati peremhelyzetüknek. Az a gondolat, hogy a (latin) kereszténység talpkövei, a nyugat védőbástyái az oszmán fenyegetéssel szemben, már a XV. század óta erőteljes mértékben meghatározó eleme a magyar nemzettudatnak, s egész napjainkig változatlanul jelen van. Erről az oldalról nézve a magyar felső és középrétegek körében különösen adott a felvevőkészség az európai jelszóra”.³⁶

Arra is találunk nem egy példát Valjavec levelezésében, hogy olykor nyilvánvaló ferdítések, illetve tájékozatlanság láttán igenis védelmébe vette a magyar tudomány által lefektetett irányvonalat. A tekintélyes magyar művészettörténész, Hoffmann Edith 1938-ban tanulmányt jelentetett meg Valjavec lapjában Pozsony középkori művészetéről.³⁷ Ennek leközlése miatt (minthogy cikkében a szerző a szlovákiai városszervezetről szólva vitatta annak szín-német jellegét, s utalt a nem is jelentéktelen arányú magyar lakosságra) Valjavec szinte azonnal és több oldalról támadások keresztüztüzebe került, így levelezéséből követhetően a következő hónapokat védekezéssel, s a birodalom tudományos élete előtt álláspontja tisztázásával tölthette. E politikai természetű „mosakodás” ellenére a Hoffmann Edith cikkére készített német válasz szerzője, Herbert Weinelt, végletesen elfogult megállapításait számos ponton korrigálni, esetleg törölni kényszerült Valjavecnek az objektivitást számon kérő szerkesztői fellépése nyomán.³⁸

³⁶ Valjavec – Beyer. München, 1945. III. 19.

³⁷ *Preßburg im Mittelalter. Vergessene Künstler, verlorene Denkmäler*. In: *Südostdeutsche Forschungen* 3 (1938), 280–334.

³⁸ A prágai Német Egyetem Német Philológiai Szemináriumának vezetője, Herbert Weinelt azonnal tollat ragadott, s közölte, hogy „[...] amit a szerző az észak-magyarországi, ill. szlovákiai német polgárságról ír, az nem igaz.” Hoffmann nyilvánvaló jártasságából kiindulva ő egyenest tudatos megítélesztésre gyanakszik. „A magyar család- és keresztnevek Bártfán egy egész százalékot sem tesznek ki! Az, hogy az Unger, Hunger és hasonlók mindig magyar személyre utalnak, nem igaz; ugyan ki tartana annak egy Hensel Unger-t, egy Friedel Hunger-t? [...] Nem helyesek Hoffmann adatai a német betelepülés folyamatáról sem; fantázia, hogy Lőcse a tatárjárás előtt színmagyar volt.” (Weinelt–Valjavec. Prag, 1938. XI. 19.) Valjavec válaszában felkérte kollégáját a cáfolat megírására. (Valjavec–Weinelt. München, 1938. XI. 24.) Weinelt hamarosan küldte is a cikket, bár mint annak kíséretében írta, „[...] szinte félek, hogy ez Önnek túl erős lesz.” Ám egyértelmű állásfoglalásra van szükség Hoffmann mértéket nem ismerő állításai kapcsán, melyeknek a tudományhoz egyáltalán semmi közük. „Gyöngíteni nem tudom a választ: az meggyőződésemmel ellen volna, másrészt még engem is támadások érnének.” (Weinelt–Valjavec. Prag, 1939. I. 13.) Valjavec persze közölte a cikket, ám előtte még (s ez feltétlen a javára írandó) gondosan kigyomláta belőle a feltűnően elfogult megfogalmazásokat. Amint azt Weineltnek írott – a változtatásokhoz hozzájárulást kérő – leveléből (München, 1939. I. 21.) tudjuk, kollégája szerint Kassa a XIX. századig német városnak tekint-

Nyilván nem feltétlen magyarbarát motivációból, ám annál értékesebb gesztusként, a korrektség jegyében korrigálta a német *Zeitschriftendienst* magyar vonatkozásban közölt és több pontban is téves állításait 1939-ben. Mint (bizalmasnak nyilvánított) levelében közli velük, „Der Südostraum” rovatukban – a július 1-jei számban – a jövőben elkerülendő tévedéseket fedezett fel. Azt állítják itt, „hogya a kézművesség egésze évszázadok óta ’tisztán német’ Magyarországon. Ez az állítás ebben a formában nem tartható. A magyarországi tevékenységre gyakorolt német befolyás ténylegesen rendkívül nagy, a XVIII. és XIX. században messzemenően németek képviselték azt. A tényállást azonban nem lehet megfogalmazni a fenti formában.” Szintén kifogásolta azt az állítást, miszerint „Magyarországon 1800-ig csak latin és német újságok léteztek. Ez nem igaz, mivel már 1780-ban megjelent Pozsonyban az első magyar nyelvű újság. Az efféle kifogások jelentéktelennek tűnhetnek, bizonyos körülmények között azonban igen kellemetlen kihatással járhatnak, mivel Magyarországon ebben a vonatkozásban túlzott érzékenység uralkodik és épp az ilyen hibák utáni keresgéléssel ismét csak a német sajtó ’kultúrnacionalista’ támadásait hangoztathatják”.³⁹ Hasonlóképp értelmezendő egyik német kollégája irányában megfogalmazott intése a történelmi Magyarország felvidéki városainak német névalak-használata kapcsán. Mint írja, logikusnak tűnhet ugyan a ma hivatalos szlovák „Prešov” névalak használata nyomán németül a „Preschau” változat használata, ez azonban Valjavec szerint „unhistorisch”, ezért a történelmi körülmények folytán a magyar megjelölés torzulásaként létrejött „Eperies” változatot ajánlja.⁴⁰

Rendkívül tanulságos azonban a magyar történelem és a magyar történelemszemlélet Valjavec általi megítélése kapcsán – s ezzel elérkeztünk példánk harmadik csoportjához –, hogy amint ezek kikerülnek a „Südostraum” egymással marakodó népeinek kontextusából, s immáron a német történelemszemlélet vonatkozó megállapításaival kerülnek konfliktusba, a müncheni tudós azonnal feladja előszerezett kommunikált pártatlanságát és öntudatos németként harcol a magyar felfogás ellen. Ezáltal egy újabb arcát tárja fel a magyarsággal kapcsolatos megnyilatkozásai tekintetében. Az NSDAP Oktatási Főhivatala Elméleti Oktatási Hivatalának 1939

hető. Valjavec szerint igazolni kéne ezt, mert ő úgy tudja, Kassa már a XVII. század első felében úgyszólván teljesen elidegenítetté vált, s a német elem újbóli beköltözése csak a XVIII. századra tehető. Weinelt azt is állítja, Magyarország felépítésében a német elem nagyobb részt vállalt, mint a magyar. Valjavec javasolta a „nagyobb” helyett „épp oly nagy”-ot írni. A cikk végül megjelent: *Zur Volkstumsfrage alter nordungarländischer Städte*. In: *Südostdeutsche Forschungen* 3 (1938), 823–827.

³⁹ Valjavec – *Zeitschriftendienst*. [München], 1939. VII. 11. A válaszlevél Valjavec felvetését jogosnak találta, s ígéretet tett, hogy a következőkben valamennyi, a témába vágó cikket előzetes szemrevételezésre megküldik Valjavecnek. (*Zeitschriftendienst* – Valjavec. Berlin, 1939. VII. 17.)

⁴⁰ Valjavec – Reymann. München, 1944. VI. 22.

tavasán írott levelében az *NS-Briefe* egyik számában Magyarország kapcsán megfogalmazott „veszélyes”, a magyar felfogásmódot sulykoló nézet ügyében emel szót. A szóban forgó cikk szerint „egyáltalán nem kelti azt a benyomást, hogy egy német írta”. Szerzője teljesen bedőlt a magyar propagandának. Ezzel szemben ő maga fontosnak tartja kiemelni, hogy „Magyarország sohasem volt a ’nyugati kultúra’ védelmezője. Hosszú időn át volt Közép-Európa délkeleti peremvidéke, s mint ilyen, a Balkánnal és Kelet-Európával szemben magasabb állása volt, ami azonban elsősorban az országában fellelhető német építőerőnek és egyáltalán a német kulturális befolyásnak volt köszönhető”.⁴¹

A német érdekekre nézve különösen veszélyesnek tartja a birodalmi közvélemény megfertőzését a magyarok Habsburg-ellenességével. Ezzel ugyan sikamlós területre tévedt, minthogy a Habsburgok szerepe a német történetfelfogásban – különösen ebben az időben – igen vitatott volt.⁴² Valjavec ún. „Altösterreicher”-ként még inkább kényes helyzetben volt, s játékeret csupán az jelentett számára, hogy a Birodalom terjeszkedési politikájának jegyében a nemzetiszocialista történetírás hangadó ideológusai hamar felismerték az – egymással ugyan alapvetően ellentétes – kisméretű és nagyméretű felfogás fuzionálásában rejlő lehetőségeket.⁴³ Az így megteremtett lehetőséggel élve Valjavec is aktualizálni kívánta a dinasztia tevékenységének jelentőségét, ily módon cáfolva a magyar propaganda káros hatásának minősített ellentétes nézeteket. Teljesen elhibázott magatartás – írja – „ha a magyarok által elcsábítva, a Habsburgokat mindenestül gyaláznánk, s mindenekelőtt befeketítenénk a bécsi udvar délkeleti politikáját. Joggal vetjük el a Habsburg-ház 1867 utáni tevékenységét, elítéljük a Habsburg császárok magatartását és egyes intézkedéseit a megelőző időszakban is, s mindenekelőtt azt a tevékenységet vetjük el, amely a német nép meggyengítéséhez, szétdaraboltságához és pártokra szakadásához vezetett.” Ám mint Valjavec emlékeztet, még ezek figyelembe vételével sem szabad két alapvető tény felett elsiklani. Egyrészt „a bécsi udvar délkeleti politikája nagyjából 1859-ig az össznémet [gesamtdeutsch] érdekek tekintetében túlnyomórészt igen támogató volt”. A Habsburgok aktív délkeleti politikája a térség nagy részét a német „nép- és kultúrta” részévé tette, s ezzel távlatilag igencsak a német érdekeknek szolgált. Másrészt pedig – folytatja – „akarjuk-e vagy sem, ma bizonyos mértékig örökösei és végrehajtói vagyunk a régi osztrák feladatoknak. Délkeleti politikánk jórészt azonos

⁴¹ Valjavec – Kuster. [München], 1939. III. 1.

⁴² A kisméretű ill. a nagyméretű állásponthoz való csatlakozásban rejlő csapdahelyzet Valjavec habilitációs eljárása során is előkerült. Ennek kapcsán lásd Orosz László: *Tudomány és politika. Egy habilitációs eljárás háttere (Németország, 1938)*. In: *Aetas* 24/2 (2009), 5–22.

⁴³ Lásd Tokody Gyula: *Az első világháború utáni forradalmi változások hatása a nagyméretű történetírásra*. In: *Századok* 103 (1969), 990–1020.

úton kell haladjon az 1859 előttivel. Csak akkor hozhatunk létre helyes viszonyt Délkelet-Európa és a német élettér között, ha a régi osztrák délkeleti politika jó és rossz tapasztalataira támaszkodunk”. Végeredményben a Birodalom új geopolitikája kereteinek és bizonyos mértékig technikájának a múlt mintáin kell nyugodnia. Fel kell ismerni a mostani kihívások korabeli párhuzamait, amelyek a régi Monarchiának is központi kérdéseit képezték. „A múlt törekvéseit azonban nemcsak ismernünk kell, de azokat – s ezzel egy propagandisztikusan fontos tételt érintek – nem szabad meggyaláznunk és besározunk sem, mert ezáltal akaratlanul is olyan érveket adunk az ellenoldal kezébe, amelyek egy napon még rendkívül kellemetlenek lehetnek számunkra. Nincs értelme tehát, hogy pl. a szegény magyaroknak a bécsi udvar általi ’elnyomása’ miatt megbotránkozzunk, ha nem tudjuk, vajon holnap vagy holnapután nem kényszerülünk-e mi magunk is hasonló lépésekre a nagynémet Birodalom valamely renitenskedő, nagyzási hóbortban szenvedő szomszédjának észhez térítése érdekében”.⁴⁴

Hasonlóan harcos álláspontot képviselt a németiségre nézve sértő magyar megnyilatkozások visszautasítása tekintetében az NSDAP keretein belüli „Parteiamtliche Prüfungskommission zum Schutze des NS-Schrifttums”⁴⁵ számára készített jelentésében. Eszerint kiegészítésre szorul legutóbbi, az „egyoldalú magyar történetkép német nyelvű publikációkban való terjedése” kapcsán készített jelentése. Épp most jelent meg ugyanis egy újabb tanulmány, mely érdekes megvilágításba helyezi a magyar kultúr- és tudománypolitikai irányvonalat. A budapesti Magyar–Német Társaság Pukánszky Béla által kiadott *Ungarn* című folyóirata márciusi füzetének egyik tanulmányáról van szó, Pécs város fejlődése kapcsán.⁴⁶ „A tanulmány csaknem teljesen elhallgatja a Pécs város felépítésében kifejtett német részesedést. A dolog úgy van ábrázolva, mintha Pécs egy olyan város lenne, mely még a római időkben alapítva napjainkig e latin kultúrán nyugodna. A német telepések és a német kultúra részesedése a középkori Pécs keletkezésében csaknem teljesen elhomályosításra került e semmitmondó mondatba foglalva: „A termelés növelése érdekében szívesen

⁴⁴ Valjavec – Kuster. [München], 1939. III. 1.

⁴⁵ A „PPK” 1934 tavaszán jött létre a könyv- és sajtócenzúra egyik intézményeként. A Philipp Bouhler és helyettese, Karl Heinz Hederich által irányított bizottság fő feladata azon nyomtatott termékek felülvizsgálata volt, amelyeket címük, tematikájuk, külső megjelenésük, vagy kiadójuk révén nemzetiszocialistának lehetett tekinteni. Egyebek mellett azon örködött, nehogy tévesen idézzék vagy interpretálják a Führer és más nemzetiszocialista politikusok gondolatait, esetleg illetéktelenek a tudatos félrevezetés céljával meghamisítsák a nemzetiszocialista szellemi tulajdont. A bizottságnak egyébként Valjavec is tagja volt, vö. Humboldt-Universität zu Berlin. Universitätsarchiv [UAB], NS-Doz. II. 2089/ ZB II/4538 A.9, Ka 72 (Akte Valjavec), Dozentenschaft Berlin–Fragebogen nach dem Stande von Juli 1941.

⁴⁶ Szabó Pál Zoltán: *Die schicksalsreiche Stadt Pannoniens*. In: *Ungarn 1942/3*, 149–160.

fogadtak kézműveseket és kereskedőket Németországból, Franciaországból és Itáliából.⁴⁷ Teljes mértékben elégtelen a tárgyalása a török kiűzését követő újjáépítésnek, mely pedig túlnyomórészt a német munka és kultúra jegyében zajlott. Nem szerzünk tudomást arról, hogy a város kultúrája a XVII. század végétől a XIX. századba messze benyúlóan a németiség által meghatározott volt. Ugyanígy arról sem, hogy népi összetételét tekintve a városnak a XIX. századig erős német jellege volt.” Valjavec a továbbiakban arra is utal, hogy a Magyar–Német Társaság előadásai is „meglehetősen furcsa irányvonalat” képvisel, amennyiben magyar személyiségek németországi előadásai során gyakorta olyan témák kerülnek terítékre, melyek „a magyar történetkép propagálására szolgálnak”, míg német személyiségeknek a Társaság által rendezett magyarországi fellépései „neutrálisak”, s kivétel nélkül olyan kérdéseket érintenek, amik a német-magyar viszonyban egyáltalán nem relevánsak. „Oda kellene hatni legalább, hogy lehetőség szerint kiiktassuk azon magyar tudósok németországi előadásait, akik az előadások által egyoldalú magyar téziseket szegeznek szembe a német történetképpel.”⁴⁸

Három különböző kontextus, három különböző megnyilatkozás Valjavec részéről a magyarság múltjával, szerepével, törekvéseivel, valamint felfogásmódjának tudománypolitikai érvényesítésével kapcsolatban. És mindhárom esetben egyaránt kiérezni a mögöttes szándékot, a taktikai megfontolásokat: Valjavec sem tudta önmagát függetleníteni korától, annak szemléletétől és eszköztárától, a tudós számára a politika által támasztott elvárásoktól. Egy kortárs vélemény szerint „történelmet írni mindig csak a jelen álláspontja alapján lehet”,⁴⁸ s a szubjektivitás ebben gyökeröző csapdái éppúgy körbevették Valjavecet is, ahogyan a kor magyar tudományos életét. Valjavec felelőssége abban rejlett, hogyan él a pozíciójából adódó lehetőségeivel, s egy tekintélyes tudományos orgánus befolyásos szerkesztőjeként hogyan szelektálja meg az ellenoldal, jelen esetben a magyar tudomány részéről megfogalmazott véleményeket, másrészt pedig hogyan, milyen módszerekkel és stratégiával igyekszik propagálni a német tudománypolitikai teóriákat a térség, s az adott célország irányába.

Márpedig Valjavec rendkívül jó taktikai érzékkel és különösen kifinomult eszköztárral igyekezett a *pártatlan tudományos hozzáállás* köntösébe öltöztetni nyilvánvaló német elkötelezettségét. Emiatt persze mindkét oldalról (német részről is) érték vádak a másik fél irányában mutatott részrehajlásra vonatkozóan. Közeli, bizalmas

⁴⁷ Valjavec – Krüger. [München], 1942. III. 13.

⁴⁸ Carl Heinrich Becker volt porosz kultuszminiszter beszélt erről 1930. VII. 5-én, díszdoktorrá avatása alkalmából Szegeden tartott előadásában. (Idézi: Ujváry Gábor: *Tudományszervezés – Történetkutatás – Forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet*. Győr, 1996, 9.)

barátjának, Kurt Marschelke-nek⁴⁹ így ír ezzel kapcsolatban: „A taktikai eljárást illető vád a tudományos munka tekintetében már csak azért sem helytálló, mivel a Délkelettel való tudományos igényű foglalkozás egyidejűleg mindkét területen [Délkelet-Európa egésze és a délkelet-európai németiség kapcsán is – O. L.] munkálkodni kényszerül (másképp állnak persze a dolgok a propaganda területén). Az én személyem ellen annál is kevésbé irányulhatnak e vádak, minthogy én mindig egyforma mértékben ápoltam a délkelet-európai és a délkeleti német összefüggéseket. S ennek során döntő fontosságú, hogy 1.) kifelé sosem léptem színre néppolitikailag, és 2.) évek óta szisztematikusan építettem ki a térség idegen tudományos köreibez fűződő személyes és kutatói kapcsolataimat.”⁵⁰

Ugyancsak Marschelke-nek (a Hoffmann Edith cikkét követő zajos felháborodás kapcsán) írott egyik levelében kerülnek legtisztábban kibontásra a népiségtudomány irányvonalát követő kutatóként és lapszerkesztőként követett stratégiai megfontolásai: „Mint azt Te is tudod, a *Südostdeutsche Forschungen*ben lehetőség szerint széles alapon nyugvó együttműködést próbálok megvalósítani a délkeleti térség nem német kutatóival, mert kultúr- és tudománypolitikailag elkerülhetetlenül fontosnak tartom ezt, továbbá mert azt a nézetet képviselem, hogy a délkelet-kutatás felbontása egy ún. népinémet és egy idegen népi irányzatra egyenest végzetes következményekkel jár. Az egész VDA⁵¹-szerű tudományos megközelítés a délkelet-európai németiség tekintetében bizonyos mértékig elhibázott volt, mert nem kielégítően vette figyelembe a környező világot, s mert az egész kutatásról csupán az érdeklődők kicsiny köre vett tudomást. Mindenekelőtt épp az egyes délkeleti népek kutatói nem álltak szóba ezekkel a munkákkal, s ellenérzéssel és bizalmatlansággal szemlélték ezeket. Ez okból döntöttem úgy, hogy a SODF nem esik ebbe a hibába, s ezért jelenik meg a németiség vizsgálata a térség országismereti és kultúrtudományi problémái egészének átfogó tekintetbevételével összekapcsolva. Ez okból viszont be kell vonjam

⁴⁹ Valjavec kiterjedt korespondenciájának azon ritka kivételei közé tartoznak „Fritz” és „Kurt” levélváltásai, ahol tegeződéssel találkozunk. Az aktuális birodalmi tudományos pletykák mellett politikailag is igen tartalmas a levelezés, a kötetlen stílus miatt pedig nagyon nyílt (és lelkes) beszámolókat olvashatunk pl. az Anschluss körülményeiről, bécsi fogadtatásáról.

⁵⁰ Valjavec – Marschelke. [München], 1938. V. 27.

⁵¹ VDA – Volksbund für das Deutschtum im Ausland. 1933-tól használt elnevezése annak a még 1881-ben „Deutscher Schulverein”-ként alakult, majd 1908-ban „Verein für das Deutschtum im Ausland”-ra átnevezett egyesületnek, mely az I. világháborút követően gombamód szaporodó népiségi szervezetek (egyik legfontosabb) reprezentánsaként a határokon túlra került német kisebbségek (Volksdeutschen) felkarolását, népiségi öntudatuk ápolását, s kulturális támogatásuk leple alatt a német politika szolgálatába állításukat tűzte célul. A „völkisch” propaganda fontos szócsöve, különösen azután, hogy 1936-ban a többi hasonló profilú szervezettel egyetemben a Volksdeutsche Mittelstelle keretei közt gleichschaltolták.

a délkelet-európai kutatókat is. Ezen áll vagy bukik az egész vállalkozás. Ily módon azonban nem elkerülhető, hogy ezek a munkatársak alkalmasint olyan nézeteket képviselnek, melyek a német szempontoktól elütnek, sőt annak ellentmondanak.”⁵² Az aggályok ellenére mégis szükséges szóhoz juttatni az ellentétes véleményeket is, különben – Valjavec megítélése szerint – kifejezetten negatív következményekkel kell számolni: 1.) Nem lehet megakadályozni, hogy e tanulmányok akár egy francia vagy angol folyóiratban jelenjenek meg. 2.) Ez esetben persze a német felfogással szembeni ellentét sokkal erőteljesebben kerül kidomborításra, mintha ugyanez egy német orgánumban jelenik meg. 3.) Ezzel egyidejűleg a külföldi kutatók közreműködéséről általában is le kell mondani, hisz a szóban forgó véleménykülönbségek jószerevével a nemzeti álláspontból fakadnak. 4.) Ha a német kutatás (és jelen esetben Valjavec) csupán olyan orgánumban tud felmutatni, amelyben mindig csak a német álláspont nyer képviseletet, úgy nem kell csodálkozni azon, ha ezt a délkeleti térségben többé-kevésbé egyöntetűen elutasítják, sőt szabotálják. Ha azonban – folytatja Valjavec – „alkalmanként olyan tanulmányt is lehozunk, amely egyik-másik pontban a német felfogás ellen fordul, egész más lesz a dolog. Akkor mindig tudjuk azt a nézőpontot hangoztatni, hogy folyóiratunk ’multilaterális’, s hogy mi hagyunk szóhoz jutni minden, tudományosan jól megalapozott, komoly hangvételben előadott álláspontot, még akkor is, ha ez különbözik a mi felfogásunktól. Másrészt azonban – éppen e magatartás alapján – fenntarthatjuk annak szabadságát, hogy saját felfogásunkat is kifejtsük még akkor is, ha ez a magyar, román vagy délszláv kutatásától különbözik.”⁵³

Ugyanez az argumentáció tör elő a Hoffmann-esetet követő kínos magyarázkodó levelek sorai közül, tekintve hogy a botrányos eset hullámai a politikai vezetés érdeklődését is felkeltették. Az Auswärtiges Amt Kulturális Osztálya számára készített beszámolójában az ügy megítélése kapcsán Valjavec egy rugalmas és taktikus tudománypolitikai felfogásra apellál. „Az az érzékenység és bizalmatlanság, amely manapság a Délkeleten a német kutatással szemben is fennáll, sok tapintatot és egy jó adag beleérző képességet követel. Épp e körülményre tekintettel tartom jónak, hogy a délkelet-európai államok kutatásával szemben bizonyos előzékenységet tanúsít-

⁵² Valjavec – Marschelke. [München], 1938. XII. 29.

⁵³ Valjavec – Marschelke. [München], 1938. XII. 29. A stratégiai megfontolások mellett volt azonban őszinte tudományos meggyőződéséből fakadó oka is a kizárólagosan német szempontrendszerű tárgyalás felhígításának. Ugyancsak Marschelke-nek ír erről alig korábban: „[...] nem létezik szigorú elkülönülés a délkeleti német és a délkelet-európai kérdések között. [...] Ez azt jelenti, hogy a külföldi németiséget csak akkor érthetjük meg helyesen, ha az idegen környezetbe való beágyazottságát teljességgel és egészében figyelembe vesszük. Ezt az idegen környezetet azonban csak akkor ismerhetjük meg pontosan, ha az ott élő német népcsoportot is pontosan figyelembe vesszük. Én a magam részéről már a kezdetektől felismertem az e kérdésekkel való egységes szemléletű foglalkozás szükségességét.” (Valjavec – Marschelke. [München], 1938. V. 27.)

sunk, ami semmire sem kötelez minket, s alapvető és gyakorlati magatartásunkon sem változtat semmit. Elsősorban ide tartozik az, hogy esetenként délkelet-európai kutatók tanulmányait is lehozzuk, még akkor is, ha azok nem minden részletkérdésben felelnek meg számunkra. Azt hiszem, ezáltal a délkeleten oly gyakorta hangoztatott vádnak is elejét vehetjük, hogy a német délkelet-kutatás csupán tudományos alátámasztását szolgálja az e területekre irányuló német politikai törekvéseknek. Ezen az alapon ugyanis arra a körülményre hivatkozhatunk, hogy mi mindig készek vagyunk a 'másik' oldalt is meghallgatni, s egy fair vitának semmi nem áll útjában. Mindenképp fontos, hogy a nevezett tanulmányt én kultúrpolitikai okból hoztam le, azért hogy megmutassam, a 'Südostdeutsche Forschungen' komolyan megalapozott ellentétes nézeteket is szóhoz enged jutni, s hogy elejét vegyem a szemrehányásnak, miszerint lapunkat a német 'propagandával' hangoljuk össze."⁵⁴

Végezetül az ellenoldal szóhoz juttatását – az említetteken túl – még egy fölöttébb körmönfont taktikai megfontolás is indokoltta tette. Szerkesztőként ugyanis Valjavecnek nem csupán az volt a célja, amit nemzetközi kapcsolattartásában oly hangzatosan propagált, vagyis hogy a délkelet-európai kutatóknak is egyenlő esélyeket biztosít, hanem sokkal inkább egy praktikus, és ezzel együtt komplex tudománypolitikai törekvés. Egyfelől az érintett délkelet-európai államok szakembereit nem a német tudományosság, hanem egymás szakmai teóriái ellen irányuló állásfoglalásra, illetve polémiára készítetni, amely végső soron a müncheni lap számára gyümölcsözők, másfelől pedig a német álláspontot az egyik fél ellenében a másik féllel kimondatni, mégpedig anélkül, hogy ezáltal a német tudományt lehetne kultúrnationalizmussal megvádolni.

⁵⁴ Valjavec – Stieve. [München], 1939. I. 5. A továbbiakban biztosítja partnerét, hogy természetesen már a német ellen-álláspont is kidolgozásra került, amely az 1938-as évfolyam utolsó füzetében fog megjelenni. Egy esetleges félreértés az ügy helyes megítélésével kapcsolatban tehát „teljességgel lehetetlen”. A levél végén még hangsúlyozza, véleménye szerint alapvető kérdésről van szó, s így mindenképp tisztázni akarta, hogy a jövőben milyen viselkedést tanúsítson. „Mindeddig abban láttam feladatokat, hogy a délkelet tudományos kérdéseit illető német álláspont fenntartása és érvényesítése során elhárítsam az útból a térségbeli kutatókkal való konfliktusokat és súrlódásokat, valamint támogassam a tudományos együttműködést a délkelet-európai államok kutatásával.” Ennek jegyében szorult tisztázásra, hogy nem áll-e útjában e felfogásmódnak az, ha esetenként ellenérdekelte idegen kutatók cikkei is megjelenésre kerülnek. Itt persze továbbra is előfeltételnek tekinti, hogy „nem lehet szó alapvető vélemény-különbségekről”, s még így is az elővigyázatosság minden követelményét tekintetbe kell venni. Ezzel Valjavec a kellemetlen incidenst a politika részéről tisztázottnak vette (véleménye megegyezhetett a külügy álláspontjával is, minthogy az ügy bármilyen további fejleményéről nem őrzött meg dokumentációt korrespondenciája). Beszámolóját Stieve rövid válaszelevéllel nyugtázta, amelyben biztosította, hogy „alapvetően helyesnek” tűnik számára Valjavec eljárása, s kiemelte a külfölddel való tudományos együttműködés fontosságát és csupán arra hívta fel figyelmét, hogy az idegen felfogások megjelenítésekor egyidejűleg mindig képviselve legyen a német álláspont is. (Stieve – Valjavec. Berlin, 1939. I. 12.)

E taktikai húzás szemléletes megjelenéseinek egyike a magyar és a román művészettörténet-írás egymás ellen fordítása. A *Südostdeutsche Forschungen* 2. évfolyamában Coriolan Petranu kolozsvári művészettörténész erősen konfrontatív, magyar-ellenes alaphangú tanulmánya⁵⁵ is megjelentetésre került. A munka a „nemzeti művészet” kategóriájának a „politikai magyar nemzetfogalom” számára való kisajátításával, tehát a történeti magyar államterületre való folytonos visszautalással vádolta meg a korabeli magyar művészettörténet-írást.⁵⁶ Ezzel kapcsolatban így ír Valjavec a főtebb jelzett taktikai megfontolásairól az NSDAP Oktatási Főhivatala Elméleti Oktatási Hivatalának vezetője számára: „Petranu professzor, mint kultúrtörténész, nagyon is a mi érdekeink szerint működik, minthogy a magyar beállításmóddal szemben kitartóan és eredményesen domborítja ki az erdélyi városok német művészeti karakterét”.⁵⁷ S hogy a magyar válaszlépés garantáltan egy hosszan elnyúló, és természetesen a *Südostdeutsche Forschungen* hasábjain lefolytatandó polémia kiindulópontja lehessen, Valjavec tudatosan egy fajsúlyos magyar vitapartner után nézett. 1937 tavaszán Hekler Antal kereste meg azzal a kéréssel, hogy a tekintélyes magyar művészettörténész a Petranu által erőteljes módon képviselt konfrontatív román művészettörténeti álláspontot magyar oldalról ellensúlyozza.⁵⁸

⁵⁵ *Begriff und Erforschung der nationalen Kunst*. In: *Südostdeutsche Forschungen* 2 (1937), 74–88. Coriolan Petranu (1893–1946) a kolozsvári egyetem művészettörténész professzora, az erdélyi románság építészetének szakértője. (További polémiához vezet a magyar művészettörténet-tudománnyal Petranu következő cikke is: *Die Renaissancekunst Siebenbürgens. Neue ungarische Gesichtspunkte und Umwertungsversuche*. In: *Südostdeutsche Forschungen* 4 (1939), 307–338.)

⁵⁶ „A nemzeti művészet – érvel e helyütt Petranu – egy nemzet művészete, mégpedig olyasféle, amely bizonyos megkülönböztető jegyeket hordoz más nemzetek művészetével szemben. Így hát szükségessé válik, hogy a nemzet fogalmát tisztázzuk, azaz az áttekinthetetlen sokaságból egy számunkra használható definíciósoporthoz csatlakozzunk. Elvileg egy olyan definícióra van szükségünk, mely semelyik nemzetnek nem okoz méltánytalanságot nemzeti művészete tekintetében. Egyet értünk abban, hogy a nemzeti művészet határai nem feltétlenül felelnek meg az egykori és mostani államhatároknak. Ezért nem szabad a politikai államot és a politikai nemzetet, hanem csak a népit, az etnikait, mint természet adta egységet kiindulási pontként és ’súlypontként’ felfognunk. [...] A nemzet fogalmi meghatározása azért volt szükséges számunkra, hogy elkerülhessük azt a hatalmas méltánytalanságot, miszerint egy többnemzetiségű állam minden művészeti terméke a ’politikai’ nemzet fogalma segítségével egyetlen nép sajátjaként értelmezhető. Az ilyesféle interpretáció [ti. a Petranu által igényelt nemzetfogalom – O. L.] pl. a magyar művészettörténetben sajnos még mindig nem létezik.”

⁵⁷ Valjavec – Zilcher. [München], 1939. VII. 22. Hasonló motivációval ajánlja őt a müncheni Deutsche Akademie figyelmébe is: „Coriolan Petranu kolozsvári művészettörténész tudományosan igencsak a mi érdekeink szerint dolgozik és egyáltalán, amennyire én meg tudom ítélni, rendkívül németbarát. Nagyon megfelelne az érdekeinknek, ha a Deutsche Akademie felkarolná ezt az embert.” (Valjavec – Gustav Fochler-Hauke. München, 1938. X. 24.)

⁵⁸ Valjavec – Hekler. München, 1937. III. 9.

A Valjavec által követett „divide et impera” politikába ugyanakkor beletartozott az is, hogy míg Hekler felé az objektivitás jegyében az egyensúly fenntartására és a magyar álláspont feltétlen megjelenítésére vonatkozó szándékát kommunikálta, addig Petranunak (rögtön Hekler válaszadási hajlandóságának kézhezvétele⁵⁹ után) levelet küldött, melyben utalást tett arra, hogy előre felkészül a minden bizonnyal szélsőséges magyar véleményre. Mint írja, „majd azután még mérlegelhetjük, mi legyen a teendő. [...] Magától értetődően ügyelni fogok arra, hogy Hekler fejtegetései szakszerűek legyenek.”⁶⁰ Válaszában Petranu kijelentette: „Ha H. válasza személyeskedő, inobjektív, sértő hangvételű lenne, azt hiszem az Ön részéről jogszerű megtagadni a megjelenést”.⁶¹ Valjavec persze megígérte, hogy minden sértőt kigyomlál, s példaként az elfogadhatatlan magyar megnyilvánulások megszüntetésére azt az esetet hozta fel, amikor a lapban „Hoffmann Edith cikket jelentetett meg Pozsonyról, amelyben egy lábjegyzetben Ön ellen is állást foglalt. Ezt rövid úton kitöröltem, mert semmiképp nem szeretnék szakmaiatlan fondorlatokat támogatni”.⁶²

Az ügy végkimenetelét látva tulajdonképp fölöslegesnek is bizonyult a kiegyensúlyozottság látszatának patikamérleggel történő fenntartása. Az történt ugyanis, hogy három éven át folytatott levelezésük során Hekler többször is konkrét és címmel alátámasztott ígéretet tett ellenvéleménye megfogalmazására, ám Valjavec sürgető felszólításai („[...] mivelhogy nem óhajtánám a kívülállóban azt a benyomást ébreszteni, mintha nem engednénk a magyar álláspontot a lehetőségek mértéke szerint érvényre juttatni”⁶³) mégis rendre eredménytelenek maradtak, s 1939 tavaszán a levelezés megszakadt. Petranuval való kapcsolatát ezzel szemben Valjavec a későbbiekben is ápolta, annak németországi vendéglőadását támogatta és előkészítette, valamint – igen taktikusan – a II. bécsi döntést követően is részvétéről biztosította.⁶⁴ Tovább

⁵⁹ Hekler – Valjavec. Budapest, 1938. VIII. 1.

⁶⁰ Valjavec – Petranu. München, 1938. VIII. 5.

⁶¹ Petranu – Valjavec. Klausenburg, 1938. VIII. 19.

⁶² Valjavec – Petranu. München, 1938. VIII. 22. Az egyensúly helyrebillentése érdekében jelezni szeretnénk, hogy tanulmányaiban Petranu is kifejezetten konfrontatív, magyarellenes hangot ütött meg, amit Valjavec egyik erre vonatkozó kérdésére még a feltűnően románbarát berlini romanista professzor, Ernst Gamillscheg is kénytelen volt elismerni: „Ha a hangnem olykor talán némiképp éles is, véleményem szerint sosem lépi át a tudományos illendőség határát.” (Gamillscheg – Valjavec. Bukarest, 1942. I. 31.)

⁶³ Valjavec – Hekler. München, 1939. V. 13.

⁶⁴ Petranu az erdélyi területi változásokról tanszéke Nagyszebenbe költözése kontextusában számol be „Kolozsvár magyar megszállása” után. „Aligha tudom az új szituáció tragikumát leírni. Nem kevesebb, mint 1.200.000 románt csatoltak Magyarországhoz, anélkül hogy megkérdezték volna, egyetértenek-e ezzel ők, mint a népesség többsége. Az önrendelkezési jogot és a népi elvet feladták. S ami ezután következett: a magyar bosszú – tömeges letartóztatások, a román értelmiség kitoloncolása marhavagonokban (püspökök, prefektusok, etc.), gyilkosságok, az elszakított területek román

azonban nem is forszírozta Erdély ügyét, s ahogyan a korábbiakban már jeleztük, miszerint nem látni részéről elfogult magyarellenes magatartást, úgy most is el kell ismernünk, hogy valódi érzései ez esetben sem derülnek ki, hanem csupán a tőle megszokott taktikai húzással áll ekkor is (a levéltitok keretei közt) az aktuális levelezőpartner oldalára az adott konfliktushelyzetben.⁶⁵ Ugyanez a módszer, vagyis a rendkívül ügyesen megfogalmazott, s ezért semmilyen állásfoglalást nem tartalmazó részvételtjes hang üt át Petranuhoz írott egyik korábbi, az erdélyi területi rendezést is érintő leveléből: „[...] feltételezem, hogy a közelmúlt oly nehéz és tragikus napjait – ahogy remélni szeretném, legalább személyileg – jól átvészelte. Magukhoz az eseményekhez csupán annyit szeretnék mondani, hogy nagyon is jól el tudom képzelni az érzéseit, egyébként pedig igazán bízom benne, hogy érzületem ismert az Ön számára. Mindenképp reménykedem a legjobbakban, legalább a jövőre nézve, szülőhazája számára.”⁶⁶

A Petranu tanulmánya által a magyar tudományos berkekben keltett hullámokról Valjavec is képpen volt, hisz kezdeti tudományos szárnypróbálgatásainak jó szándékú segítője, az első kisebb cikkeit a berlini Magyar Intézet⁶⁷ évkönyvében megjelentető Farkas Gyula már tájékoztatta ez ügyben. Udvarias válaszában Valjavec mossa kezeit: „Már 1937-ben, amikor Petranu első tanulmánya még meg sem jelent a 'SODF'-ben, kapcsolatba léptem Hekler professzor úrral és arra kértem őt, hogy fejtse ki a következő számban a magyar kutatás felfogását a nemzeti művészet kérdésében. Hekler professzor úr szívélyesen hozzájárult, azonban láthatóan túlterheltsége miatt a mai napig sem nyílt módja leszállítani e munkát, jöllehet én már legalább

lakosságának terrorizálása. Egész falvak tűntek el gyűjtogatás következtében. Barbárabb viselkedés aligha fordult elő a népvándorlás óta.” Petranu a német igazságosságra apellál a „vad szomszéd” ellenében. (Petranu – Valjavec. Sibiu, 1940. XI. 30.) Valjavec „nagy részvétellel” olvassa a beszámolót, s biztosítja a román tudóstársat, „hogy a helyzetről én sem gondolkodom másként, mint Ön.” (Valjavec – Petranu. [d. n.])

⁶⁵ Alátámasztani látszik ezt, hogy kollégája érzelmi állapotát látva annál inkább ösztönzi őt „vonatkozó hírek”, valamint tudományos munkák, tanulmányok és recenziók szállítására, nyilván a szakmai polémia életben tartása érdekében. (Valjavec – Petranu. [d. n.])

⁶⁶ Valjavec – Petranu. München, 1940. X. 3.

⁶⁷ Az intézet kapcsán lásd Schneider Márta: *A berlini Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum*. In: *Hungarológia 2* (1993), 4–35; Ujváry Gábor: „Tudós kolostor, csöndes kolostori kerttel”. *A berlini Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum története (1924–1944)*. In: *Újrakezdések krónikája*. Magyar-német diplomáciai kapcsolatok 1867–2001. Szerk. Ujváry Gábor, Pröhle Gergely. Budapest, 2001, 79–102; Uő.: *A magyar tudomány otthona Berlinben: a berlini egyetem Magyar Intézete és könyvtára, 1916–1945*. In: Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai. Budapest, 2003, 363–377; ill. Uő.: *A (nagy)német tanársegédek esete a magyar tudománnyal. Otto Albrecht Isbert, Helmut Klocke és a berlini Magyar Intézet*. In: *Évek és színek*. Tanulmányok Fábrí Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából. Szerk. Steinert Ágota. Budapest, 2005, 327–340.

hétszer visszatértem a dologra.”⁶⁸ Az ügyben további lépések megtételét ígéri, majd emlékezteti Farkast arra, hogy az eddigiek során mindig kiegyensúlyozottságra törekedett, s megtett mindent, ami erejétől tellett, hogy – mint fogalmaz – „folyóiratunknak lehetőség szerint pártatlan profilt kölcsönözzenek. A lap feladatát abban látom, hogy az lehetőleg gyümölcsöző változatossággal juttassa szóhoz az egyes felfogásokat, s ezáltal az egyes irányzatok és áramlatok jobb megismerését közvetítse. Sajnos e téren épp a magyar kutatás részéről tapasztalni hibákat. Amíg pl. a román kutatás egyenesen eláraszt tanulmányokkal, a magyar tudósok helyenként nagyon tartózkodóan viselkednek. Ennek következményeképp a magyar olvasó azt kell megállapítsa, hogy a magyar álláspont túl kevésbé jelenik meg a 'SODF'-ben. Ez azonban elsősorban a magyar kutatás bűne.”⁶⁹

Igen tanulságosak az objektív külső szemlélő szerepkörében tetszelgő Valjavec szavai. Jól szemléltetik ugyanis azt – a fenti példákból is láthatóan létező – magatartást nem egy hazai tudós részéről, mely, aligha idomulva a hivatalos magyar kultúrpolitika látványos törekvéseihez és erőfeszítéseihöz,⁷⁰ épp a Klebelsberg által „önkéntes kultúrpolitikai fegyverletételként” aposztrofált, káros hozzáállást illusztrálja. Az efféle magatartásra, vagyis a történeti országterület megcsonkulása felett napirendre térni képtelen, mégis gyakorta érthetetlenül passzív, olykor sértődötten és tanácstalanul befelé fordul, olykor pedig gögös és a méltatlannak tartott viták

⁶⁸ Valjavec – Farkas. [München], 1940. I. 15.

⁶⁹ Valjavec – Farkas. [München], 1940. I. 15. Hogy ne tűnjék mindez a felelősség pusztá áthárításának, Valjavec két igen aktuális példát is azonnal hozzáfűz, érzékeltetendő a nyilvánvaló mulasztásokat. Első példája a magyar földrajztudománynak koppint az orrára. Lapja 1938/4-es számában egy román geográfus a Tisza menti területek „néphatár”-i szerepét vizsgálta. [Vö. Laurean Someșan: *Die Rolle der physischen Faktoren bei der volklichen Entwicklung der Theisesebene*. In: *Südostdeutsche Forschungen* 3 (1938), 797–809.] Állítása szerint Valjavec igen elégedetlen volt a tanulmánnyal, s megkért egy „magyar urat” a másik fél véleményének kifejtésére. A tanulmányt azóta is hiába várja. [Valjavec magyarországi kapcsolatrendszerének további vizsgálata során derült ki, hogy az említett jeles földrajztudós Bulla Béla volt, aki 1939 májusában mindössze egyetlen levélre méltatta Valjavecet, amelyben közölte, nincs módjában teljesíteni a felkérést, továbbírányította azonban Gunda Bélához kérésével. (Bulla – Valjavec. Budapest, 1939. V. 8.)] Másik példája Fügedi Erik disszertációjára vonatkozik. Mivel nagyon érdekesnek találta a Nyitra megyei magyarságról szóló munkát, így a témában kompetens Kniezsa Istvánnal akarta recenzáltatni, akitől azonban még csak választ sem kapott. „Persze lehet, hogy K. úr fölöttebb igénybe van véve, s ezért az ismertetést nem tudja vállalni, annyit azonban mondhatott volna, hogy részemről a baráti érzelmek bizonyítéka, hogy épp ezt a munkát kínáltam fel neki bemutatásra. Legalább egy sornyi közlést adhattott volna, hogy nem tudja vállalni az ismertetést.”

⁷⁰ Vö. Ujváry Gábor: „*A kultúrpolitikai fegyverletétel önkéntes lenne.*” Klebelsberg Kuno kulturális külpolitikája. In: A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter. Klebelsberg Kunó kora és munkássága. Szerk. Miklós Péter. Szeged, 2008, 107–124; ill. Uő.: *Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája*. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Budapest, 2009, 377–413.

szintjére leereszkedni nem hajlandó, elhibázott tudománypolitikai álláspontra számos további példát találunk Valjavec magyarországi levelezésében. Márpedig e magatartás nemcsak a tudománypolitikai offenzivitást és az európai szakmai fórumokon való rendszeres jelenléte stratégiai kérdésként felfogó kisanant államokbeli aktivitásnak jelentette éles kontrasztját, hanem a kor hivatalos magyar kultúrpolitikájának is, mely a történelmi igazságtalanság ellen harcos kultúrdiplomáciával, egyebek mellett külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok működtetésével, valamint komoly történelmi érvrendszeren nyugvó idegen nyelvű kiadványok, cáfolatok és vitairatok megjelentetésével próbált sikereket elérni. A magyar tudománypolitika fősodrába nem illeszkedő szóban forgó állásfoglalások sajnálatosan hozzájárultak azokhoz az egyébként is erősödő folyamatokhoz, melyek aztán idővel a magyar történelmi ellenvélemények elszigetelődését, illetve a nemzetközi tudományos és populáris köztudatból való kikopását eredményezték. Mindezzel azonban már egy olyan területre érkeztünk, mely túlmutat a német „völkisch” tudományosság magyarországi kapcsolatrendszerén.

SCIENCE IN THE SERVICE OF POLITICS.
SOME PROBLEMS ASSOCIATED WITH THE
HUNGARIAN NETWORK OF GERMAN
“VÖLKISCH” HISTOGRAPHY

On the basis of our review of the changing role of German historiography, as well as the roles it played during the Weimar and National Socialist eras, we may claim that following WWI, Germany took a new type of approach to how they looked at the Eastern-Central European region, one that broke from the 19th century historiographical traditions. The German Empire's territorial losses in the east and the collapse of the Austro-Hungarian Empire resulted in large swaths of German-inhabited land falling under foreign rule, the slow break-up of which foreshadowed a dangerous future. For the Germans the outcome of WWI could not be simply traced back to their political and military defeats only, but also to the eastern neighbors' academic activities. These national historiographies played a significant role in the 1918 struggle against imperial integration ideology, as well as considerably influencing where the new borders would be redrawn at the Paris peace conference. From the 1920's German researchers from various academic disciplines set a goal – in order to protect the Germans in Europe's eastern region – to forge an intellectual weapon that, through scientific means, would underpin Germany's revisionist pursuits. It was thus that the “Ostforschung” (Research of the East) and “Südostforschung” (Research of the South) became substantial supports for German foreign policy's envisioned border revisions.

Our study takes a look at the Hungarian connection of “völkisch” (Folkdom) historiography, which moved along the boundaries between academia and politics, documenting German political science's comprehensively applied tools and procedures against each and every state of the region. The 1930's-founded Munich-based Südost-Institut (Southeastern Institute), and its revered Hungary-descended employee, Fritz Valjavec's network, form the source. Based on our research we believe that said scholar, as well as the direction, institution and conception that backed him up, viewed Hungary (and the entire region) purely from a political science context. Therefore he never let emotion get the better of him in terms of actions taken and

how he handled his connections. Just as he did not view the highly polarized Hungarian historians / public figures along the internal fault lines as either agreeable or unsympathetic individuals. Rather he viewed them as disposable tools. Nor did he judge the academic conflicts among the southeastern European states based on the parties involved, but rather – consistently, making no exceptions – he represented German interests in the positions he took in the academic arguments among the nations, always taking whichever side Germany's interests dictated. Consequently, in certain questions, on the basis of the desired tactical deliberation of a given moment, he would weigh whether or not to support Hungary, surmising how he chose to speak up. In this regard, he moved along a consistent path, and the study provides ample examples of this consistency.

DIE WISSENSCHAFT IM DIENSTE DER POLITIK – EINIGE PROBLEME DES BEZIEHUNGSSYSTEMS DER DEUTSCHEN „VÖLKISCHEN” GESCHICHTSSCHREIBUNG IN UNGARN

Aufgrund der Untersuchungen der Vergangenheit der deutschen Geschichtswissenschaft bzw. der Veränderung ihrer Rolle in der Weimarer bzw. der nationalsozialistischen Ära kann man behaupten, dass man deutscherseits nach dem Ersten Weltkrieg mit einem grundlegend neuen Typ des Herangehens und einem Geist, der mit den Traditionen der Geschichtsschreibung des 19. Jahrhundert brach, damit begonnen hatte, den mittel-osteuropäischen Raum zu analysieren. Die im Osten erlittenen territorialen Verluste des Deutschen Reiches und der Zusammenbruch der Donaumonarchie unterwarfen große, von Deutschen bewohnte Blöcke der Herrschaft fremder Staaten, was die Gefahr ihrer langsamen Auflösung projizierte. Von deutscher Seite führte man den Ausgang des Ersten Weltkriegs nicht nur auf die politische und militärische Niederlage zurück, sondern mindestens in gleichem Maße auch auf die erfolgreiche wissenschaftliche Tätigkeit seitens der östlichen Nachbarn, deren nationale Geschichtswissenschaft in bedeutendem Maße ihren Anteil am Kampf gegen die Integrationsideologien der 1918 untergegangenen Imperien hatten und außerdem auch auf der Pariser Friedenskonferenz massiven Einfluss auf die Ziehung neuer Grenzen des Raumes ausübten. Von dieser Erkenntnis ausgehend setzten sich die unterschiedlichen Fachdisziplinen angehörenden deutschen Forscher bereits von den Zwanzigerjahren an zum Ziel, ein intellektuelles Waffenarsenal zu schmieden, um die Deutschen im östlichen Teil Europas zu schützen und die Revisionsbestrebungen des besiegten Deutschland mit „wissenschaftlichen Mitteln” zu untermauern. Auf diese Weise wurden die „Ostforschung” und die „Südostforschung” zur wesentlichen Stütze der deutschen Außenpolitik, die sich die Revision der östlichen Grenzen vorgenommen hatte.

Unser Aufsatz nimmt das ungarische Beziehungssystem der deutschen „völkischen” Geschichtsschreibung unter die Lupe, die sich auf einem Grenzgebiet zwischen Wissenschaft und Politik bewegte, und dokumentiert anhand von Beispielen aus

Ungarn das allgemeingültige und gegenüber einem jeden Staat des Raums eingesetzte Instrumentarium und die Verfahrensweise der deutschen wissenschaftspolitischen Zielstellungen. Die Quellenbasis dafür bilden das Anfang der Dreißigerjahre geschaffene Südost-Institut in München und das Verbindungsnetzwerk seines emblematischen Mitarbeiters mit ungarischen Wurzeln, Fritz Valjavec. Aufgrund unserer Untersuchungen sind wir der Ansicht, dass sowohl der genannte Wissenschaftler, als auch der Trend, das institutionelle System und die Konzeption dahinter Ungarn (und die gesamte Region) in einem rein wissenschaftspolitischen Kontext betrachteten. Daher leitete er seine Tätigkeit und sein Beziehungssystem nie emotional. Wie er auch in den Akteuren der entlang der internen Bruchlinien stark polarisierten ungarischen Historiker-Öffentlichkeit keine sympathischen oder eben unsympathischen Individuen, sondern nur verwendbare Instrumente sah, beurteilte er die wissenschaftlichen Konflikte zwischen den südosteuropäischen Staaten ebenfalls nicht aufgrund der Qualität seines Beziehungssystems mit den betroffenen Parteien, sondern versuchte – zweifelsohne mit Berechnung – diese Völker und ihre wissenschaftlichen Argumentationen im Dienste der deutschen Interessen gegeneinander auszuspielen, indem er sich wechselweise mit dem Standpunkt der einen oder der anderen Seite identifizierte. Folglich erwog er aufgrund der gerade erwünschten taktischen Überlegungen auch, ob er sich in gewissen Fragen gegen Ungarn oder gerade umgekehrt, Ungarn betreffend positiv äußern sollte. In dieser Hinsicht bewegte er sich auf einer konsequenten Linie, wofür die Studie reichliche Beispiele liefert.

AZ ERDÉLYI PÁRT A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉSBEN 1940 ÉS 1944 KÖZÖTT¹

Az Erdélyi Párt (EP) a magyar politikatörténet egy különleges színfoltja. Az 1940 és 1944 között a magyar állam kereteibe visszacsatolt Észak-Erdély politikai képviselőjét ellátni hivatott EP egyszeri és mindeddig megismételhetetlen jelensége volt az erdélyi, de ugyanakkor a teljes magyar közéletnek is. Olyan új utat nyitó kezdeményezés, amely a szó legtágasabb értelmében a magyar Erdély politikai megszervezésére és önálló entitásának megőrzésére, ugyanakkor kulturális téren az össz-magyarsággal való szerves egybeolvasztására törekedett.

Fontosságát mutatja, hogy ezekben a második világháború által meghatározott, nehéz esztendőkhöz ez volt az erdélyi magyarok egyetlen parlamenti képviselőt ellátó pártja. Amennyiben tehát teljes és tiszta képet szeretnénk kapni az erdélyiek által gyakran csak „kis magyar világnak” nevezett időszakról, akkor mindenekelőtt az annak politikai vetületében központi szerepet játszó Erdélyi Pártot kell görcső alá vennünk. Tanulmányomban erre teszek kísérletet.

Az Erdélyi Párt megalakulása a korszak egyedi jellemzőkkel bíró történéseiből fakad. Mondhatni rendkívüli idők rendkívüli pártja volt! A trianoni békeszerződés által 1920-ban Romániának ítélt 103 093 km²-nyi területből 1940. augusztus 30-án, a második bécsi döntés folytán, a történelmi Erdély és a Partium északi fele, a Székelyföld és Máramaros vidéke visszakerült Magyarországhoz.² A visszacsatolt észak-erdélyi részek területe elérte a 43 104 km²-t,³ lakossága pedig az 1941-es magyar

¹ E tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Domus Programja által támogatott tevékenység keretében jött létre.

² L. Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Csíkszereda, 2002, Múltunk Könyvek, Pro-Print Könyvkiadó, 5.

³ Thirring Lajos: *A visszacsatolt keleti terület. Terület és népesség*. Magyar Statisztikai Szemle. 1940. 8–9. sz. jegyzet, 663.

népszámlálás szerint 2 557 000 főt tett ki, amelynek 52,1%-a magyar, 41,5%-a román anyanyelvű volt.⁴ Az 1 380 000 magyar lakos mellett 1 057 000 román és 44 000 német élt ekkor Észak-Erdélyben.⁵

E határrendezés sem a magyar, sem a román felet nem elégítette ki, és a nagyhatalmak által meghúzott határvonalat mind Budapest, mind Bukarest csak átmenetinek tekintette. Ilyen körülmények között az etnikailag igencsak vegyes képet mutató, visszacsatolt Észak-Erdély politikai megszervezése halaszthatatlan feladatként állt mind a magyar kormányzat, mind az észak-erdélyi magyarság vezetői előtt.

A kérdés rendezése komoly nehézségekbe ütközött. Országgyűlési választásokat ugyanis nem lehetett tartani, hiszen azok az Imrédy-kormány bukása miatt alig egy jó évvel korábban, 1939. május 28–29-e között zajlottak le.⁶ Ráadásul, ezek eredményeként először lépett porondra a Nyilaskeresztes Párt mint képviselőházi frakció, néhány kisebb nemzetiszocialista csoporttal együtt. A szélsőjobboldal ilyen látványos megerősödése olyan nagy jelentőségű volt, hogy még Horthy Miklós is kitért rá évekkal később, emigrációjában írt visszaemlékezéseiben.⁷ Nem csoda hát, hogy a szélsőjobbal szemben álló pártok többsége – és különösképpen a kormánypárt – megszerzett pozícióit nem akarta kockára tenni, és a további nyilas térhódítást el akarta kerülni.⁸ Ezért a háború végéig újabb választásokra már nem is került sor.⁹

Ebben a helyzetben megoldást két korábbi, precedens értékű mozzanat kínált. A Felvidék déli részének 1938. november 2-i visszacsatolása¹⁰ és Kárpátalja 1939. március 15–18-a közötti katonai elfoglalása¹¹ után ugyanis az illető területeken nem szerveztek választásokat, hanem meghívások alapján összesen 38 felvidéki és kárpátaljai képviselővel egészítették ki az 1935–1939-es évi Országgyűlést.¹² Majd ezután a területeken az 1939. májusi választásokat sem tartották meg, hanem az alig pár hónap-

⁴ Fogarasi Zoltán: *A népesség anyanyelvi, nemzetiségi és vallási megoszlása törvényhatóságunkint 1941-ben*. Magyar Statisztikai Szemle. 1944. 1–3. sz. 4.

⁵ Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély 1940–1944*. Budapest, 2011, Jaffa Kiadó, 47.

⁶ Filep Tamás Gusztáv: *A „visszatért” magyarok és nem magyarok beilleszkedése, jogi helyzetük és magatartásuk*. In Bárdi Nándor–Fedinec Csilla–Szarka László szerk.: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest, 2008, Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet, 155.

⁷ Lásd erről bővebben: Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Budapest, 2011, Európa Könyvkiadó, 239.

⁸ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Harmadik, javított és bővített kiadás, Budapest, 2003, Osiris Kiadó, 226.

⁹ Filep: i. m. 156.

¹⁰ Az ún. első bécsi döntésről egyebek mellett lásd: Romsics: i. m. 245–246.

¹¹ Részleteiben lásd: Vargyai Gyula: *Magyarország a második világháborúban. Összeomlástól összeomlásig*. Budapest, 2001, Korona Kiadó, 126–132.

¹² Dobszay Tamás–Estók János–Salamon Konrád–Szerencsés Károly–Tombor László szerk.: *Tisztelet Ház! A magyar országgyűlések története 1848–1998*. h. n. [Budapest], 1998, Puskás Tivadar Távközlési Technikum, 144.

pal korábban behívott képviselőket a választások után összeülő új képviselőház egyszerűen átvette,¹³ és parlamenti tevékenységüket változások nélkül folytatták tovább.

Kárpátalja országgyűlési képvisellete csak annyiban tért el a Felvidékétől, hogy az innen behívott tíz képviselő fele, az öt ruszin nemzetiségű törvényhozó önálló parlamenti képviselőcsoportot alakíthatott.¹⁴ Nem sokkal később ugyan csatlakozott hozzájuk egy felvidéki képviselőtársuk is, de önálló pártot ezután sem hoztak létre, hanem megmaradtak pártonkívüli parlamenti csoportnak.¹⁵

A már bevált gyakorlatot azután Észak-Erdély 1940 augusztusi visszatérése után is hasonlóképpen alkalmazták. Teleki Pál miniszterelnök ezúttal is olyan közéleti személyiségeket hívott be a parlamentbe, akik korábbi képviselőként, képviselőjelöltként vagy valamely nemzeti intézmény választott tisztségviselőjeként már évek óta a helyi közösség bizalmát élvezték.¹⁶ Fontos szempont volt az is, hogy a behívandók ismerjék a román nyelvet és így a legnagyobb lélekszámú észak-erdélyi kisebbség igényeit és panaszait akadálytalanul közvetíthessék a kormányzat felé.¹⁷ Ugyanakkor a kormányfő hangsúlyt fektetett arra is, hogy a behívott képviselőcsoport összetételében tükrözze a már korábban kialakult erdélyi politikai és társadalmi viszonyokat.¹⁸ Ez utóbbi nem volt egyszerű feladat, hiszen a budapesti politikai képviselétről magában Észak-Erdélyben is megoszlottak a vélemények. Míg gróf Bethlen György az egykori Országos Magyar Párt elnöke régi politikai alakulatát szerette volna újjászervezni,¹⁹ addig például az ún. erdélyi népi írók egyik legfontosabb vezető egyénisége, Tamási Áron népi demokratikus jellegű társadalmi szövetséget tervezett, és kezdettől elvetette a pártpolitikát mint a sajátos erdélyi gondok megoldási lehetőségét.²⁰

Hogy az egyre sürgetőbbé váló kérdésben az álláspontokat egyeztethessék és megoldás születessen, Teleki Pál a második bécsi döntés után alig két héttel körutat tett a visszacsatolt országrészben, amelynek keretében szeptember 14-én észak-erdélyi és partiumbeli vezető politikai személyiségekkel találkozott, lehetővé téve számukra, hogy az ügyben kifejtthessék véleményüket. Az értekezleten a Székelyföld még nem képviseltethette magát, mert oda csak az azt megelőző két napon vonultak be

¹³ Filep: i. m. 156.

¹⁴ Uo. 156.

¹⁵ Mikó Imre: *A magyar országgyűlés*. Hítel. Nemzetpolitikai Szemle, 1943. 12. sz. 754.

¹⁶ Egry Gábor: *Az erdélyiség „színeváltozása”. Kísérlet az Erdélyi Párt ideológiájának és identitás-politikájának elemzésére 1940–1944*. Budapest, 2008, Napvilág Kiadó, 29.

¹⁷ Az erdélyi képviselők behívásáról szóló törvényjavaslatot nagy beszéd keretében betervezte Teleki Pál gróf miniszterelnök. Ellenzék, 1940. október 9. 1.

¹⁸ Zathureczky Gyula: *Metamorphosis Transylvaniae*. Hítel. Nemzetpolitikai Szemle, 1940. 9. sz. 212, 215.

¹⁹ Ablonczy: i. m. 109–110.

²⁰ Tamási Áron: *Kérdés és felelet*. Hítel. Nemzetpolitikai Szemle, 1943. 9. sz. 521.

a Honvédség alakulatai és az állapotok még meglehetősen felbolydultak voltak. A székelyföldiekkel ezért a miniszterelnök később egyeztetett.

Teleki egyik legfontosabb kérdésnek – a magyar lakosság mellett – az észak-erdélyi román kisebbség budapesti képviselőjét tekintette, s e kérdésben az értekezleten kifejtette, hogy minden magyar állampolgárhoz, nemzeti hovatartozásától függetlenül, egyformán, „a legnagyobb jóakarattal” fog a kormányzat viszonyulni, cserében viszont a románság helyi vezetőitől lojalitást várt el.²¹

Az erdélyi igények meghallgatása után, Teleki Pál 1940. szeptember 25-re minisztertanácsi ülést hívott össze Budapesten. Itt megtárgyalták a visszacsatolt területek bekebelezéséről szóló törvényjavaslat szövegét, és a miniszterelnök útmutatásai szerint összeállították azoknak a névsorát, akiket Észak-Erdélyből behívni készültek a magyar Országgyűlés két házába.²² Az elkészült törvényjavaslatot azután a kormányfő október 2-án, a képviselőház ünnepi ülésén terjesztette be elfogadásra.

Az Országgyűlés által még aznap jóváhagyott törvényjavaslat az 1940: XXVI. törvény néven vált a magyar jogrendszer részévé, és mint ilyen lett az észak-erdélyi képviselők behívásának legális alapja.²³ Ezzel szemben a Romániánál maradt dél-erdélyi magyar kisebbség bukaresti politikai képviselőjének biztosítására román oldalról még csak kísérlet sem történt. Ez azután arra sarkallta a magyar kormányt, hogy az észak-erdélyi románság képviselőinek fenntartott 12 parlamenti helyet egyelőre betöltetlenül hagyja.²⁴ Később, 1941-ben és 1942-ben ugyan a kormányzat többször is kísérletet tett az ügy rendezésére, de a román kisebbség vezetői – bukaresti tiltásra hivatkozva²⁵ – mindannyiszor visszautasították, hogy a magyar Országgyűlésben szerepet vállaljanak. Ugyanez a jelenség ment végbe a felsőházban is, ahol a meghívott román görög katolikus egyházi vezető (Iuliu Hossu kolozsvár–szamosújvári püspök)²⁶ egyáltalán nem volt hajlandó megjelenni és így önként fosztotta meg magát a magyar törvényhozásban való részvétel lehetőségétől.²⁷

²¹ Gróf Teleki Pál: *Erdélyi feladatok*. Ellenzék, 1940. szeptember 21. 1–2.

²² *Ellenzék*, 1940. szeptember 26. 1.

²³ Egry: i. m. 29.

²⁴ Ablonczy: i. m. 112.

²⁵ Ablonczy Balázs a visszacsatolt erdélyi részekről 2011-ben megjelent kötetében Bukarest eme hozzáállását azzal magyarázta, hogy a Román Királyság elvetett minden olyan gesztust, amely a második bécsi döntés után kialakult helyzet bármilyen formában való elismerését jelentette volna. Lásd erről bővebben: uo. 112–113. Emellett, úgy vélem a román kormányt ilyen vehemens reakcióra az a törekvése is készthette, hogy a magyar hatalom észak-erdélyi kiépülését és megszilárdulását mindenben gátolja, ezáltal is előkészítve a terepet egy esetleges későbbi visszarendeződésnek.

²⁶ *Hossu és Colan román püspökök tagjai lesznek a magyar Felsőháznak*. Ellenzék, 1940. szeptember 24. 4.

²⁷ Ablonczy: i. m. 113.

Mindenekelőtt az 1922 decemberében alakult Országos Magyar Párt vezető politikusai, élükön gróf Bethlen Györggyel, jutottak be a magyar Országgyűlés alsóházába. A román képviselők távolmaradása és egy hirtelen elhalálozás miatt végül összesen 50 főt kitevő erdélyi magyar képviselőcsoportból 27-en tartoztak az OMP egykori vezetőségéhez. A György Béla által kiadott OMP vezető testületek jegyzőkönyvei szerint, ezek Bethlen György mellett a következők voltak: Albrecht Dezső, Angi István, Árvay Árpád, dr. Balogh Artúr, dr. Bartha Ignác, gr. Bethlen László, dr. Bölöni Zoltán, dr. Deák Gyula, Ember Géza, Figus Albert, dr. György József, dr. Hinléder-Fels Ákos, dr. Jodál Gábor, dr. Kölcsey Ferenc, Kövér Gusztáv, dr. László Dezső,²⁸ dr. Paál Árpád, dr. Pál Gábor, Pakocs Károly, dr. Székely Ákos, br. Szentkereszty Béla, dr. Szilágyi Olivér, gr. Teleki Ernő, gr. Toldalaghy Mihály, dr. Török Andor és dr. Tusa Gábor.²⁹

Ugyanakkor viszont, a Romániai Magyar Népközösségben gróf Bánffy Miklós mellett 1939-től szerepet vállaló politikusok nagyobb részét – közöttük az erdélyi magyar közélet olyan általánosan elismert vezető személyiségeit, mint mások mellett Kós Károly – kihagyták a behívandók közül.³⁰ Néhányan pedig Tamási Áron példáját követve kezdettől elhatárolódtak a parlamenti szerepvállalástól.

Tagja lett azonban a képviselőháznak még: Adorján Imre, Bálint József, báró Bánffy Dániel (későbbi földművelésügyi miniszter), Beke Ödön, Bíró István, Bodnár Sándor, Botár István,³¹ br. Braunecker Antal,³² dr. Keintzel Ede,³³ Kiss Kálmán, dr. László Dezső, dr. Patzkó Elemér, dr. Prall Mihály, valamint Raduly Lajos.³⁴

A behívott képviselők csoportját Teleki Pál miniszterelnök igyekezett kiegészíteni olyan fiatal, szociálisan érzékeny értelmiségiekkel, akik a harmincas években hatékonyan tevékenykedtek az ifjúsági mozgalmakban, és akikről köztudott volt, hogy elvetik a szélsőjobboldali, elsősorban a Nyilaskeresztes Párt által hangoztatott eszméket. Mások mellett ilyen volt dr. Mikó Imre, Pálffy Károly, dr. Váró György, Vita

²⁸ Székely származású gyergyói képviselő, nem azonos a hasonló nevű, de jóval fiatalabb kolozsvári református lelkésszel és teológiai magántanárral, behívott képviselőtársával.

²⁹ Egrý: i. m. 30.

³⁰ Mikó Imre: Önéletrajz és önbírálat. In Balázs Sándor: *Mikó Imre. Élet- és pályakép. Kéziratok, dokumentumok (1933–1968)*. Kolozsvár, 2003, Polis Könyvkiadó, 300.

³¹ Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) Polgári Kori Központi Kormányhatóságok Levéltárai. Miniszterelnökségi Levéltár. Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály Iratai. K 28. IV. *Pásint Ödön miniszteri osztálytanácsos Erdélyre vonatkozó dokumentumgyűjteménye* 16533–16542. d. 16541. tekercs (mikrofilm). 351. cím. 1944. 29. dosszié.

³² Egrý: i. m. 30.

³³ Az erdélyi képviselők behívásáról szóló törvényjavaslatot... 1.

³⁴ Egrý: i. m. 29–30.

Sándor³⁵ és nem utolsó sorban az *Erdélyi Fiatalok* szervezetének egyik vezető egyénisége, a kolozsvári református lelkész és teológiai magántanár, László Dezső.³⁶ De behívtak képviselőnek vezető személyiségeket az erdélyi társadalmi-gazdasági szervezetekből is. Legjelentősebb közülük gróf Teleki Béla volt, az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület 1936-ban megválasztott alelnöke, 1940-től az észak-erdélyi EMGE elnöke.³⁷

Az Észak-Erdélyt képviselni hivatott új parlamenti tagok ünnepélyes képviselőházi bevonulására 1940. október 10-én került sor. A felemelő eseményről a magyarországi és az észak-erdélyi sajtó is tudósított.

A behívott észak-erdélyi képviselők csoportjának egységét kezdettől fogva belső konfliktusok terhelték, elsősorban a Bethlen György és Bánffy Miklós által vezetett, a románsággal való kapcsolatokban egymástól eltérő nézőpontokat valló képviselők között. Míg Bethlen és követői az OMP két évtizedes kisebbségi társadalomszervező erejére támaszkodó, „kurucos” öntudatot testesítették meg, addig a Bánffy köréhez tartozók a román királyi diktatúra idején egyetlen politikai alakulatként működő Nemzeti Újjászületés Frontjának magyar tagozatát alkotó Romániai Magyar Népközösség a románság irányában kevésbé vehemens, tárgyalókészebb álláspontját jelenítették meg.

Mindennek ellenére, a heterogén erdélyi képviselőcsoport mégis összetartó lett. A közös érdek, az észak-erdélyi magyarság elvárásainak érvényesítése a magyar törvényhozásban háttérbe szorította a múltból örökölt, nemegyszer személyi jellegű, belső ellentéteket. Majd hamarosan, ezen túlmenően, lassanként körvonalazódni kezdett az Országgyűlésen belül egy „erdélyi szövetség” létrehozásának gondolata. Ez voltaképpen nem volt újkeletű, gyökerei az erdélyi magyar politikai életben a harmincas évek közepéig nyúltak vissza. Ekkor azonban, a megváltozott körülmények között, új formában és új tartalommal tűnt kivitelezhetőnek a „ne politizálj: építkezz” elvéből kiindulva.³⁸ Vita Sándor képviselő kéziratban maradt *Önéletírásában* így vall erről: „Albrecht [...] kedves gondolata volt az erdélyi Magyar Szövetség – egy pártokon felülálló szervezet – létrehozása, még 1940 után is, de a gondolat nem tudott megvalósulni”.³⁹

³⁵ Uo. 30.

³⁶ Balázs Sándor: *László Dezső a magyar parlamentben*. In Cseke Péter szerk.: *László Dezső emlékezete 1904–2004*. Kolozsvár, 2004, Polis Könyvkiadó, 99.

³⁷ Tibori Szabó Zoltán: *Teleki Béla erdélyisége. Embernek maradni embertelen időkben*. Kolozsvár, 1993, Nis Kiadó, 5.

³⁸ Dr. Mikó Imre: *Zászlót bontott az Erdélyi Párt*. *Ellenzék*, 1940. december 23. 1.

³⁹ Vita Sándor: *Önéletírás*. Kézirat. Idézi Kónya-Hamar Sándor: Vita Sándor. Művelődés, 2013. 3. sz. 19.

Ehelyett, a Tamási Áron és sokan mások által is annyira ellenzett önálló politikai párttá való szerveződés folyamata indult meg. Ennek első lépése a többi politikai formációtól való elkülönülés volt, ami 1940. november 12-én egy átmeneti jelleggel bíró pártonkívüli parlamenti csoport alakításával valósult meg.

A többnemzetiségű keleti területek jellegzetes problémáit a magyar képviselőházban felszínre hozó erdélyi képviselők önálló politikai párttá alakulását felkarolta Teleki Pál miniszterelnök is. Ez ugyanis beleillett a kormányfő burkoltan németellenes politikai irányvonalába. Ugyanakkor egy egységes, a magyar kormányzat politikáját követő észak-erdélyi gyűjtőpárt alátámaszthatta Teleki pozícióját az egyre hangsúlyosabb anyaországi szélsőjobboddallal szemben.⁴⁰ Az erdélyiek önállóosodási igénye tehát találkozott a kormányzat elképzeléseivel, és ezért az addig példa nélküli, képviselőházon belüli, utólagos (!) párttá szerveződés, akadálytalanul végbemegetett.

Így az erdélyiekből álló parlamenti frakció – hivatalos nevén az *Erdélyi Magyar Képviselők Pártonkívüli Csoportja*⁴¹ – 1940. december 13–15-e között tartott háromnapos értekezletén felvette az *Erdélyi Párt* nevet, és mint önálló politikai párt útjára indult.⁴² Az új politikai formáció létrehozását 1941. február 7-én nyilvánosan is bejelentették a képviselőházban.⁴³

Az Erdélyi Párt azonban nem tudta Észak-Erdély összes képviselőit testületileg tömöríteni. Többen továbbra is elleneztek ugyanis a külön területi alapon szerveződő magyar párt gondolatát, azzal érvelve, hogy ez szükségtelenül és káros módon megbontja a korabeli feszült körülmények miatt annyira kívánt összmagyar politikai egységet. Ezért öt képviselő, a nagy tekintélyű dr. Pál Gáborral az élen, pártonkívüli maradt.⁴⁴

Ugyanakkor mások, a regionális színezetű Erdélyi Párt precedens nélküli mivoltából kiindulva, azt szükségtelen és felesleges erőkifejtésnek ítélték. Ezért heten – közöttük két német nemzetiségi képviselő – a Magyar Élet Pártjába, vagyis a kormánypártba léptek be, egyikük a bal- (Független Kisgazdapárt), másikuk pedig a jobboldali ellenzék (Magyar Megújulás Pártja) sorait gyarapította.⁴⁵

⁴⁰ Dr. Szász István Tas: *Pillantás az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület utolsó éveire*. Korunk, 2012. 11. sz. 101.

⁴¹ Erdélyi magyar szövetség alakítását kezdeményezik az erdélyi képviselők. *Ellenzék*, 1940. november 19. 8.

⁴² Három napig tartó értekezleten határozták el az erdélyi képviselők az „Erdélyi Párt” megalakítását. *Ellenzék*, 1940. december 17. 8.

⁴³ *Bejelentették a képviselőházban az Erdélyi Párt megalakulását*. Kolozsvári Estilap, 1941. február 8. 3.

⁴⁴ Mikó 1943. 754.

⁴⁵ Uo. 754.

Mindezek folytán a megmaradt 36 behívott képviselőre⁴⁶ hárult az Erdélyi Párt ideológiájának kidolgozása, szervezeti kiépítése és a politikai formáció parlamenti képviselte. Hamarosan megkezdődött az Erdélyi Párt gyorsütemű szervezése Észak-Erdélyben. A visszacsatolt területeken, a magyarok által nagyon gyéren lakott Máramaros és a csak kis részben e régióhoz tartozó Ugocsa kivételével, minden más, összesen 10 vármegyében helyi párttagozatok alakultak.⁴⁷ A kimondottan észak-erdélyi, önálló magyar politikai formáció életre hívásának záró mozzanata az 1941. május 28-án, Kolozsváron tartott alapító nagygyűlés volt, amelyen elfogadták a párt-programot és megválasztották az Erdélyi Párt új, országos vezetőségét.⁴⁸

Az észak-erdélyi politikai alakulat elnöke gróf Teleki Béla zsidói földbirtokos, az időközben tragikus körülmények között elhunyt Teleki Pál miniszterelnök távoli rokona lett.⁴⁹ A párt vezetőségében a régi OMP politikuskárdája továbbra is jelen volt; az EP ügyvezető alelnökévé a kolozsvári Albrecht Dezső országgyűlési képviselőt, egyik alelnökévé pedig – a csíkszeredai dr. Kolumbán József ügyvéd mellett – Ember Géza szatmári képviselőt választották meg.⁵⁰

Ugyanakkor az egykori Romániai Magyar Népközösséghez tartozó személyek is jelentős funkciókhoz jutottak az Erdélyi Párt vezetőségében. A Bánffy Miklós vezetése alatt álló politikai erő bukaresti irodájának volt vezetője,⁵¹ dr. Mikó Imre képviselő az Erdélyi Párt országos politikai főtitkára lett.⁵² A párt vezetőségéhez tartozott még Szász István EMGE-igazgató pénztárosi funkcióban, valamint Rácz Mihály építőmester, felsőházi tag és Szilágyi András kiskazda, mint ellenőrök.⁵³ A kolozsvári központi irodavezető dr. Páll György lett.⁵⁴

Az Észak-Erdélyből behívott és a képviselőházban helyüket elfoglaló képviselők túlnyomó többsége, összesen 72%-a az Erdélyi Párt 1940 végén kibontott zászlója alatt tömörült és így a frissen létrehozott politikai alakulatot egy csapásra Észak-

⁴⁶ Bárdi Nándor: *A múlt, mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása 1940–1944 között*. Limes Tudományos Szemle, Észak-Erdély 1940–1944, 2006. 2. sz. 44.

⁴⁷ Az Erdélyi Párt vármegyei szervezeteinek létrehozásáról lásd bővebben a korabeli erdélyi magyar sajtó tudósításait: *Zászlóbontó közgyűlést tartott az Erdélyi Párt Maros-Torda megyei tagozata*. Kolozsvári Estilap, 1941. február 21. 4.; *Megalakult az Erdélyi Párt Háromszék megyei tagozata*. Kolozsvári Estilap, 1941. február 24. 4.; *Udvarhelyszék is felsorakozott...* A székely falvak népe kell biztosítsa a magyar értelmiség utánpótlását. Kolozsvári Estilap, 1941. április 23. 2. stb.

⁴⁸ Egry: i. m. 35.

⁴⁹ Ablonczy: i. m. 110.

⁵⁰ *Megválasztották a párt országos vezetőségét*. Kolozsvári Estilap, 1941. május 28. 6.

⁵¹ Mikó: *Önéletrajz és önbírálat...* 2003, 298.

⁵² *Megválasztották a párt országos vezetőségét*, 6.

⁵³ Uo. 6.

⁵⁴ Egry: i. m. 38.

Erdély képviseletének legnagyobb és egyben egyetlen önálló parlamenti frakciójává tette. Ha azonban az egész akkori Országgyűlés politikai összetételét vesszük figyelembe, e pozitív kép igen jelentősen módosul. A két világháború közötti időszakban – elsősorban gróf Bethlen István miniszterelnök konszolidációs programjának hatására⁵⁵ – a képviselőházban fokozatosan kikristályosodott erőviszonyok ugyanis alapvetően megváltoztathatatlanok voltak. Az abszolút többséget birtokló kormánypárt hatalmát és befolyását nem csökkenthette a számarányában tőle messze elmaradó Erdélyi Párt önálló frakcióba verődő 36 képviselője.

Az 1939. május 28–29-én lezajlott, és 19 év után először újból titkos választások eredményeként összeálló képviselőház ugyanis már az első bécsi döntés előtt is 260 tagot számlált.⁵⁶ A kormánypárt adó Magyar Élet Pártja 181 képviselővel⁵⁷ a második világháború előtti utolsó választások következtében megőrizte korábbi években birtokolt abszolút parlamenti többségét.⁵⁸ Szinte 70%-os túlsúlya kényelmes helyzetet teremtett számára a törvényhozásban.

A fennmaradó mintegy 30%-nyi képviselői mandátum a MÉP ellenzékét alkotó különböző politikai csoportosulások között oszlott meg. Így valódi, a kormánypártot ellensúlyozó erő nem volt a képviselőházban, hiszen az ellenzék, aránya mellett, széttöredezett jellege miatt sem veszélyeztethette a központi hatalom monopóliumát. A Magyar Élet Pártjának voltaképpen ideológiailag két nagyobb, de egyenként sem egységes ellenzéki táborral kellett szembenéznie: a jobb- és a baloldallal. Előbbi esetében ezt egyszerűen szélsőjobbnek tekinthetjük, hiszen maga a kormánypárt is már eleve jobbra húzott a centrumtól.

Az ellenzék erősebb felét adó szélsőjobb zászlóvivője az 1939-es választásokon viszonylag jelentős számú mandátumot nyert Nyilaskeresztes Párt volt, a maga 29 képviselőjével.⁵⁹ Szálaszi Ferenc pártjának 11,15%-os képviselőházi részesedése mellett a jobboldalon az Imrédy Béla által vezetett, kormánypártból kiváló Magyar Megújulás Pártja bírt még számottevő súllyal, ami 25 mandátumban, a képviselői helyek 9,61%-ában öltött testet.

Mellettük a szélsőjobbboldali ellenzéki palettát inkább már csak színesítette a diszszidens nyilasokból álló, Bakó László-féle Egyesült Magyar Nemzeti Szocialista Párt. A német mintát követő és utánzó, markánsan jobboldali politikai formáció azonban alig 13 képviselőt tudhatott soraiban, akik a képviselőházi mandátumok

⁵⁵ Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, 2005, Osiris Kiadó, 295–300.

⁵⁶ Dobszay et al.: i. m. 142.

⁵⁷ Uo. 142.

⁵⁸ Romsics 2003. 226–227.

⁵⁹ Dobszay et al.: i. m. 142.

összességének mindössze 5%-át alkották.⁶⁰ Mindettől függetlenül, meg kell jegyezni azt, hogy a jobboldali ellenzék három pártja – amennyiben összefogott – 25,76%-ot kitevő összesített arányát vehemens, a parlamenti életben folyton mozgásban levő, aktív és hangos politizálással toldotta meg, ami igencsak nagy visszhangot tudott keltetni mind bel-, mind külföldön, adott esetben veszélyessé téve a szélsőjobboldalt.

Ezzel szemben a baloldali ellenzék a korábbi parlamenti ciklusokhoz képest sokat veszített erejéből. Ez még a balközép beállítottságú Független Kisgazdapárt elnyert mandátumainak számán is érződött. Korábbi 22 képviselője helyett az FKGP 1939-ben csak 14-et (5,38%) tudhatott soraiban. Ugyanakkor a hagyományos baloldal legfontosabb politikai alakulata, a Szociáldemokrata Párt még ennél is gyengébb eredményt ért el, ugyanis azelőtti 11 mandátumának többségét elvesztette, és az új országgyűlésből 5 képviselőjével szinte már csak szimbolikusan, alig 1,92%-al részesedett.⁶¹ A legkisebb csökkenést a Polgári Szabadságpártba tömörült liberálisok könyvelhették el, akik a korábbi 7 mandátumukból 5-öt tovább tudtak vinni a képviselőházban, aminek viszont ezután is egyik legjelentéktlenebb frakcióját képezték.⁶² A baloldali ellenzék így összességében is csak 24 képviselővel rendelkezett, ami a törvényhozó testület egészének mindössze 9,23%-át érte el, messze elmaradva a jobboldali ellenzék együttes 67 mandátumától.

Ilyen körülmények között a meglehetősen vegyes színezetű, viszont domináns kormánypártnak – a jobboldali ellenzék esetenkénti összefogását leszámítva – nem volt valódi ellenfele a képviselőházban. Az a néhány, apró töredékpárt (Egyesült Kereszténypárt: 4 mandátum, Népakarat Párt: 1 mandátum stb.)⁶³ amely még bejutott a parlamentbe, inkább alkalmazkodott a MÉP mindenkori álláspontjához, semhogy szembe-ment volna vele. Végül pedig a 8 pártonkívüli képviselő⁶⁴ már csak színesítette a törvényhozás politikai palettáját.

Az Erdélyi Párt 36 fős frakciója tehát a magyar Országgyűlés második legerősebb csoportját alkotta. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a mérleg nyelvének szerepét játszhatta volna a MÉP és az ellenzéki pártok között, hiszen a maga 13,84%-os részesedésével, messze elmaradt a kormánypárt 70%-os többsége mögött.

Az 1938 és 1941 között lezajlott „országgyarapítások” következtében azután ez az összetétel némileg módosult. Jelentős erőeltolódások azonban nem következtek be a képviselőházban. A visszacsatolt területek mindegyike esetében alkalmazott behívásos módszer eredményeképpen 1941-ig elvileg összesen 125 fővel növekedett

⁶⁰ Lásd erről: Balázs 2003. 422., 4. sz. jegyzet.

⁶¹ Romsics 2003. 227.

⁶² Romsics 2005. 402.

⁶³ Dobszay et al.: i. m. 142.

⁶⁴ Uo. 142.

volna a képviselőházi mandátumok száma.⁶⁵ Ez azonban a kisebbségeknek (főként az észak-erdélyi románoknak) fenntartott képviselői helyek üresen maradása miatt végül csak 109-el emelkedett.⁶⁶ A 369 tagból álló, népes testületnek az erdélyi párti csoport ugyan ekkor már csak 9,75%-át adta, mégis az EP megőrizte pozícióját, mert továbbra is a második legerősebb parlamenti frakció volt. Súlyát pedig nagyban növelte az a tény, hogy a többi visszacsatolt területről behívott képviselők egyetlen más esetben sem alkottak önálló pártot. Ehelyett ki-ki a maga politikai krédója szerint, egyénileg választott az anyaországi pártok közül.

Szembetűnő volt, hogy a Magyar Élet Pártjába közvetlenül belépők aránya nem érte el a visszacsatolt területekről érkező képviselők felét. Vagyis a kormánypárt mandátumarányait tekintve kissé veszített korábbi túlsúlyából. Abszolút többségét viszont így is játszva megőrizte, hiszen 53 új képviselőjével szemben a jobb- és baloldali ellenzéki pártok együttesen is csak 7 új mandátumot szereztek, míg a pártonkívülieket ugyancsak 7 behívott képviselő gyarapította, és a maradék 6 törvényhozó külön parlamenti csoportot alakított.⁶⁷ A MÉP fölényének árnyalásában tehát nem ezek, hanem alapvetően az Erdélyi Pártot létrehozó 36 fős észak-erdélyi parlamenti csoport játszott szerepet. Különállásuk folytán enyhült a képviselőház aránytalan politikai megoszlása. Igaz, messze nem olyan mértékben, hogy az a kormánypárt elsőbbségét veszélyeztethette volna.

Kissé eltérő módon alakult a törvényhozás másik kamarájának összetétele. A bécsi döntés után legkorábban az egyházi és a világi vezetők számára fenntartott helyeket foglalhatták el az erdélyi részek felsőházi tagjai. Horthy 1940. október 16-án kinevezte a felsőház első kilenc észak-erdélyi tagját. Három egyházi méltóság nyert mandátumot: Szabó István római katolikus nagyprépost, pápai prelátus, Sulyok István, a Királyhágómelléki Református Egyházkerület püspöke és dr. Molitorisz Károly beszercei evangélikus főesperes.⁶⁸

Teleki Pál kormányfő éleslátásáról, kompromisszumképes politikájáról vall, hogy sikerült Horthyt meggyőznie arról, hogy ha a képviselőház erdélyi tagjai többségét a gróf Bethlen György vezette egykori OMP politikusai közül választják ki, akkor a felsőházba a volt Magyar Népközség irányadó személyiségei számára nyújtsanak lehetőséget a bekerülésre. Így mindenekelőtt a volt külügyminiszter, gróf Bánffy Miklós belső titkos tanácsos, m. kir. kamarás jutott felsőházi tagsághoz. Mellette e méltóságot az arisztokrácia képviselőjében még gróf Béli Kálmán zsibói földbirtokos, az Erdélyrészi Gazdasági Tanács elnöke és Korponay Kornél földbirtokos

⁶⁵ Mikó 1943. 753.

⁶⁶ Uo. 754.

⁶⁷ Uo. 754.

⁶⁸ *Ma vonultak be a Felsőházba az erdélyi felsőházi tagok.* Ellenzék, 1940. november 26. 3.

nyerte el, míg az alsóbb néprétegek érdekeit a felsőházban Rácz Mihály kolozsvári iparos, Szabó János nagyváradai építőipari munkás és Bíró István olaszteleki földműves volt hivatott ellátni.⁶⁹

A visszacsatolt erdélyi részek számára biztosított 15 felsőházi helyből három betöltetlen maradt. Az észak-erdélyi románság prominens vezetői ugyanis helyüket a magyar Országgyűlés felsőházában nem voltak hajlandók elfoglalni.

A képviselőházhoz hasonlóan a felsőházba is ünnepélyes körülmények között, plenáris ülés alkalmával vonultak be az észak-erdélyi tagok. A képviselők székfoglalása után mintegy másfél hónappal, 1940. november 26-án megrendezett ünnepi ceremónia, a korabeli sajtó híradásai szerint – akárcsak a képviselőházban – itt is felémelő hangulatban zajlott le.⁷⁰

Ami az Erdélyi Párt felsőházi jelenlétének kérdését illeti, kutatásaim alapján a felsőház 15 kinevezett és hivatali méltóság útján mandátumot nyert tagja közül 3 az EP vezetőségi tagja volt. Közülük ketten nem arisztokrata származásúak, de gróf Teleki Pál bizalmát élvező, Horthy kormányzó által kinevezett felsőházi tagok voltak. Ilyen volt Bíró István, az Erdélyi Párt Udvarhely vármegyei párttagozatának elnöke és Rácz Mihály az EP országos vezetőségének tagja, ellenőri funkcióban. Ugyanakkor, az egyházi vezető státusa alapján felsőházi taggá vált gróf Teleki Arctúr is az Erdélyi Párt egyik vezető személyisége volt, Maros-Torda vármegyei és marosvásárhelyi párttagozati elnökként.

A felsőház erdélyi és ezen belül erdélyi párti tagjainak sora később tovább bővült. Törvényhatósági választások útján újabb 28 erdélyi kerülhetett be az Országgyűlés e második kamarájába.⁷¹ Az 1942. december 9-én megtartott időközi felsőházi választások nagy fontossággal bírtak Észak-Erdély politikai életében, hiszen fennállásának egész ideje alatt ez volt az egyedüli alkalom, amikor az Erdélyi Párt politikailag is megmérgethette magát.

Észak-Erdély 12 vármegyéje és 4 törvényhatósági jogú városa (Kolozsvár, Nagyvárad, Szatmárnémeti és Marosvásárhely) törvényhatósági bizottságai révén választhatott – az érdekei képviselőjére – felsőházi tagokat. A választások következtében elmondható, hogy az EP általában véve megerősítette pozícióit; a felsőházban legalább tizenegy újabb tag gyarapította a párt sorait. Az EP voltaképpen megnyerte az időközi választásokat, a fenntartott helyek minimum felét szerezve meg. Így például

⁶⁹ Lásd erről: *A kormányzó kinevezte a felsőház erdélyi tagjait*. *Ellenzék*, 1940. október 17. 1.; *Ma vonultak be...* 3.

⁷⁰ Uo. 3.

⁷¹ A törvényhatósági tagok számára a felsőházban országosan 76 választással betölthető helyet tartottak fenn. Ezek közül az erdélyi visszacsatolt részek törvényhatóságai helyeinek betöltéséről döntöttek ekkor. Lásd erről: Romsics 2003. 229.

Kolozs vármegyében és Kolozsváron abszolút győzelmet aratott. A két vármegyei helyet Gallus Viktor gyalui földbirtokos, az EP Kolozs vármegyei tagozati elnöke és Gidófalvi István dobokai földbirtokos, a vármegyei tagozat alelnöke szerezte meg. Ugyanakkor Kolozsvár törvényhatósági jogú város felsőházi helyét dr. Boga Alajos prelátus kanonok a városi EP-tagozat kultúrszakosztályi alelnöke nyerte el.⁷²

Hasonlóképpen Bihar vármegyében és Nagyváradon is sikerrel szerepelt az Erdélyi Párt. A választások eredményeképpen Biharban is sikerült a vármegyei párttagozat elnökét, Papp-Szász Lajost felsőházi tagsághoz juttatni.⁷³

Siker született Szatmár vármegyében is, viszont ennek nagy ára volt. Ugyanis a választásokon a felsőházba bejutott itteni jelölt nagyon megosztotta a helyi párttagozat vezetőit, és hosszú távon hozzájárult a teljes vármegyei pártszervezet szétzilálódásához.⁷⁴

A választások külön színfoltját jelentette a beszercei váratlan siker, ami azt bizonyította, hogy az Erdélyi Párt olyan területen is képes választási győzelem elérésére, ahol a helyi magyarság kisebbségi helyzetben van. Sigmond János beszercei református esperes az EP listájáról nyert felsőházi mandátumot.⁷⁵

Érdekes, egymásnak ellentmondó eredményeket hoztak viszont a választások az abszolút magyar többségű Maros-Torda vármegyében és Marosvásárhelyen. A vármegye esetében fölényes győzelmet aratott az Erdélyi Párt, itt is mindkét vármegyei helyre az EP jelöltjei: Ferenczy Gábor és Máriaffy Lajos jutottak be, a szavazatok abszolút többségét szerezve meg.⁷⁶ Ezzel ellentétben viszont Marosvásárhely törvényhatósági jogú város esetében teljes volt a párt bukása: a szavazáson alulmaradtak az Erdélyi Párt jelöltjei.⁷⁷ Helyettük a székely főváros képviselőjében főként a kormánypárt hívei jutottak be a felsőházba.

⁷² MNL OL. P 2256. No. 117. *Teleki Béla iratai 1942–1944.* 1. csomó. 49. tétel. 1371. sz. *Botos János főtitkár bizalmas jelentése az Erdélyi Párt központi elnökségének.* Kolozsvár, 1942. december 17. 1.

⁷³ MNL OL. P 2256. No. 117. *Teleki Béla iratai 1942–1944.* 1. csomó. 51. tétel. 3693/1942 sz. *Dr. Páll György főtitkár jelentése Teleki Béla pártelnöknek.* Kolozsvár, 1942. december 22. 3.

⁷⁴ Lásd erről bővebben: MNL OL. P 2256. No. 117. *Teleki Béla iratai 1942–1944.* 1. csomó. 50. tétel. 3693/1942 sz. *Dr. Páll György főtitkár jelentése Teleki Béla pártelnöknek.* Kolozsvár, 1942. december 22. 1.; 62. tétel. *Dr. Páll György főtitkár jelentése Teleki Béla pártelnöknek.* Kolozsvár, 1943. január 5. 1.

⁷⁵ MNL OL. P 2256. No. 117. *Teleki Béla iratai 1942–1944.* 1. csomó. 351. tétel. *Dr. Páll György főtitkár jelentése Teleki Béla pártelnöknek.* Kolozsvár, 1944. július 15. 1.

⁷⁶ MNL OL. P 2256. No. 117. *Teleki Béla iratai 1942–1944.* 1. csomó. 47. tétel. *Dr. Páll György főtitkár jelentése Teleki Béla pártelnöknek.* Kolozsvár, 1942. december 9. 1.

⁷⁷ A marosvásárhelyi választási bukás részleteiről lásd: MNL OL. P 2256. No. 117. *Teleki Béla iratai 1942–1944.* 1. csomó. 47. tétel. 1130/1942. sz. *Dr. Árkossy Jenő Maros-Torda vármegyei és marosvásárhelyi titkár jelentése az Erdélyi Párt országos központjának.* Marosvásárhely, 1942. december. 1–2.

Ami a Székelyföldön elért választási eredményeket illeti, meglehetősen vegyes eredmény született. Udvarhely vármegyében győzött az Erdélyi Párt listája, aminek következtében a vármegyei tagozat volt főtitkárát és későbbi elnökét, Szakáts Zoltán EMGE-kirendeltségvezetőt, valamint Pál Dénes siménfalvi unitárius lelkészt választották meg felsőházi tagokká.⁷⁸

Ezzel szemben viszont Csík vármegyében a két hely közül a párt csak az egyiket tudta megszerezni, igaz, az az EP Csík vármegyei tagozati elnökének és egyben a párt egyik országos alelnökének, dr. Kolumbán József csíkszeredai ügyvédnek jutott.⁷⁹

Teljes volt azonban a választási kudarc Háromszék vármegyében, ahol az Erdélyi Párt egyetlen jelöltje sem nyert felsőházi mandátumot. A szinte teljességében magyarok által lakott vármegyében e nem várt eredmény lesújtó hatást váltott ki.

Összességében megállapítható, hogy Észak-Erdély 12 vármegyéjéből 4-ben és 4 törvényhatósági jogú városa közül 3-ban az Erdélyi Párt abszolút győzelmet aratott az időközi felsőházi választásokon, három vármegyében pedig jelentősebb sikert ért el. Az EP igazi választási győzelmét viszont a kolozsvári eredmény jelentette, aminek politikai üzenete az volt, hogy Erdély szellemi fővárosában az Erdélyi Párt szava a mérvadó. Emellett pedig a Bihar és Udvarhely vármegyei választási győzelem azt eredményezte, hogy javult a párt belső egyensúlyi helyzete, hiszen a magyarság által többségben lakott két nagyobb észak-erdélyi régió: a Partium és a Székelyföld egyaránt küldött erdélyi párti politikusokat a felsőházba.

Mindezek eredményeképpen az 1943-ban már 721 tagból álló teljes magyar Országgyűlés⁸⁰ jelentős hányadát az Erdélyi Párt küldöttei tették ki. A képviselőház 369 tagjából 36 (9,75%), a felsőház 352 tagjából pedig – az eddig fellelt, nem teljes forrásanyag alapján is – legkevesebb 14 (3,97%) az Erdélyi Párthoz tartozott. Vagyis a teljes Országgyűlés 721 tagja közül minimum 50 (6,93%) erdélyi párti volt. Ha csak az erdélyi parlamenti tagok összesített számát tekintjük, elmondható, hogy a képviselőház 50 és a felsőház 43 erdélyi politikusából, tehát Észak-Erdély összesen 93 törvényhozójából 50-et, vagyis 53,76%-os abszolút többséget adott az Erdélyi Párt. Ennek alapján teljes bizonyossággal kijelenthető, hogy 1940 és 1944 között a magyar parlamentben Észak-Erdélyt domináns módon az Erdélyi Párt képviselte.

⁷⁸ Lásd bővebben: MNL OL. P 2256. No. 117. *Teleki Béla iratai 1942–1944.* 1. csomó. 57. tétel. *Nagy Ferenc Udvarhely vármegyei titkár bizalmas jelentése dr. Páll György főtitkárnak az Udvarhely vármegyei felsőházi tagok megválasztásának körülményeiről.* Székelyudvarhely, 1942. december 19. 1.

⁷⁹ *Csík vármegye törvényhatóságának közgyűlése.* Csíki Néplap, 1942. december 16. 3.

⁸⁰ Mikó 1943. 753.

Az EP-képviselők és felsőházi tagok kezdettől kormánytámogató álláspontot foglaltak el.⁸¹ Ennek több oka volt: a részleges erdélyi revízióért érzett hála, Észak-Erdély gazdasági, társadalmi és kulturális felemelésének terve,⁸² Dél-Erdély visszacsatolásának igénye⁸³ stb. Az Erdélyi Párt politikusai azonban kezdettől nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy kormánytámogató voltuk ne alárendelődést jelentsen, hanem a MÉP-pel való partneri együttműködésben testesüljön meg.

A kormányzattal való politikai közösségvállalás első hozadéka az lett, hogy 1940. december 30-án az EP minisztériumhoz jutott a Teleki-kormányban.⁸⁴ Egyik képviselője, báró Bánffy Dániel erdélyi földbirtokos,⁸⁵ erdészeti és fafeldolgozási szakember⁸⁶ a földművelésügyi tárca vezetését vehette át gróf Teleki Mihálytól.⁸⁷ Ez ugyan inkább szakmai jellegű minisztériumnak számított és nem tartozott a politikai vezető tárcák közé, mégis az a tény, hogy a miniszterelnök indítványára, Horthy EP-politikust nevezett ki az élére, a párt kormányzat általi elismerését jelentette. Bánffy Dániel azután a Bárdossy László, majd Kállay Miklós által vezetett kabinetekben is változatlanul megmaradt tisztségében,⁸⁸ és miniszteri funkcióját csak Magyarország 1944. március 19-én bekövetkező németek általi megszállása után veszítette el.

A kormányban való EP-jelenlét már 1940 végétől kvázi koalíciós párttá emelte az Erdélyi Pártot. Teleki Pál miniszterelnök – úgy is, mint egyben a MÉP elnöke – szorgalmazta a két párt parlamenti együttműködését, de ugyanakkor féltve vigyázta az EP önállóságát, és független politikai alakulatként való megerősödése fölött bábáskodott. Teleki tudta, hogy az erdélyiek pártos különállása történelmi hagyományokból merítkezik, és sajátos függetlenség-koncepciójuknak mély társadalmi beágyazottsága van.

A miniszterelnök 1941. április 3-án bekövetkezett hirtelen és tragikus halála viszont alapvetően megváltoztatta a hatalom addigi viszonyulását az Erdélyi Párthoz. A MÉP az új kormányfő, Bárdossy László vezetése alatt már nem elégedett meg

⁸¹ Diószegi László–R. Süle Andrea szerk.: *Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989.* Budapest, 1990, Magyarságkutató Intézet, 47.

⁸² Lásd erről az EP programjának X. pontját: *Az Erdélyi Párt programja.* Marosvásárhely, 1942, az Erdélyi Párt kiadása, 7.

⁸³ Egyebek mellett elsősorban a pártprogramban szerepelt ez a kívánság. Lásd erről: uo. 2.

⁸⁴ Bölöny József: *Magyarország kormányai 1848–1975.* Budapest, 1978, a Magyar Országos Levéltár kiadványai IV., Levéltár- és történeti forrástudományok 2., Akadémiai Kiadó, 68.

⁸⁵ Báró Bánffy Dániel (Nagyenyed, 1893. szeptember 18–Budapest, 1955. április 7.). Uo. 213.

⁸⁶ Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944.* 1. köt. Budapest, 2012, Európa Könyvkiadó, 54.

⁸⁷ Bölöny: i. m. 140.

⁸⁸ Uo. 69–70.

ennyivel és arra törekedett, hogy az EP-t teljes egészében integrálja. Az erdélyiek és nem utolsósorban a parlamenti ellenzék ellenállása miatt, azonban ez mégsem következett be. Bárdossynak viszont 1942. január 17–18-i kolozsvári látogatásán⁸⁹ sikerült megegyezésre jutnia az EP vezető politikusaival, és elérte, hogy ha beolvadást nem is, a pártszövetség létrehozását elfogadták.

Így került sor 1942. február 3-án a Magyar Élet Pártja és az Erdélyi Párt közötti szövetség megkötésére Budapesten.⁹⁰ A pártszövetségből végül is mindkét fél profitált. Az EP ugyan elviekben elfogadta Bárdossy László miniszterelnök pártvezerségét és továbbra is támogatta a kormánypártot a képviselőházi szavazásokkor, cserében viszont lehetőséget kapott arra, hogy a Ház elé kerülő törvényjavaslatok kidolgozásában részt vegyen és különösen az Észak-Erdélyt érintő ügyeket érdemben is befolyásolja. Emellett garanciát kapott arra, hogy a pártszövetség nem érinti az EP nevét, programját, szabályzatát, jelvényét és vidéki tagozatait. A MÉP ígéretet tett arra, hogy Észak-Erdélyben nem hoz létre saját pártszervezeteket.⁹¹ Ezt azonban csak részben és rövid ideig tartotta be. Alig egy évvel a pártszövetség megkötése után, 1943 áprilisában már MÉP-szervezet jött létre Nagyvárány,⁹² majd a következő év elejétől MÉP-tagozat működött Nagyváradon is.⁹³

A pártszövetséget Bárdossy László bukása után, az 1942. március 9-én kinevezett új miniszterelnök, Kállay Miklós⁹⁴ is megújította még az év június 9-én.⁹⁵ A feltételeiben változatlan koalíció az Erdélyi Párt működésének teljes korszaka alatt, 1944 végéig érvényben maradt.

Az EP önállósága kissé csorbult ugyan ezzel, de a kormánypárt védelmét élvezve, a szélsőjobboldali ellenzék egyre erősödő nyomásának jobban ellen tudott állni. Ugyanakkor a Teleki Béla által vezetett párt végleges pozíciót nyert a képviselőházban mint mérsékelt jobboldali alakulat, elkülönülve a szélsőséges pártformációktól.

⁸⁹ K. J. [Kolumbán József]: *A kolozsvári beszéd*. Csíki Néplap, 1942. január 21. 1.

⁹⁰ A MÉP és az EP közötti pártszövetségről lásd bővebben az Erdélyi Párt hivatalos nyilatkozatát: MNL OL. P 2256. No. 117. *Teleki Béla iratai 1942–1944*. 1. csomó. 1. tétel. *Állásfoglalás*. Kolozsvár, 1942. február 3. 1.

⁹¹ Uo. 1.

⁹² MNL OL. P 2256. No. 117. *Teleki Béla iratai 1942–1944*. 1. csomó. 70. tétel. 146/1943. sz. *Némedy Gábor Szatmár vármegyei főtitkár levele Teleki Béla pártelnöknek*. Szatmárnémeti, 1943. április 20. 1.

⁹³ MNL OL. P 2256. No. 117. *Teleki Béla iratai 1942–1944*. 1. csomó. 248. tétel. 601/1944. *Árvay Árpád képviselő levele Teleki Béla pártelnöknek*. Nagyvárad, 1944. május 18. 1.

⁹⁴ Bölöny: i. m. 69.

⁹⁵ Lásd: Vida István főszerk.: *Magyarországi politikai pártok lexikona (1846–2010)*. 1. köt. *Parlamenti választásokon jelöltet állító pártok*. Budapest, 2011, Gondolat Kiadó–MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, 162.; Bárdi Nándor: *Az Erdélyi Párt és a regionális politika*. Magyar Kisebbség Nemzetpolitikai Szemle, új sorozat, 2003. 2–3. sz. 136.

Ami pedig észak-erdélyi dominanciáját illeti, az az ország 1944. március 19-i német megszállásáig, a MÉP hatalmának árnyékában, a Magyar Megújulás Pártja és a Nyilaskeresztes Párt felől teljes mértékben biztosítva volt.⁹⁶

Ezzel szemben a kormánypárt számára a pártszövetség a képviselőházi abszolút többség bebetonozását jelentette és ezáltal a kormány közvetlen és döntő befolyását biztosította a törvényhozásban.

A MÉP és az Erdélyi Párt stratégiai szövetségét azonban nem minden erdélyi képviselő nézte jó szemmel. A központi hatalom mellé való ilyen szoros felzárkózást a 48-as ellenzéki hagyományaira támaszkodó erdélyi magyar politika több fontos, sőt élvonalbeli személyisége is elítélte. Az EP több képviselője a pártból való kiválás mellett döntött. Elsőként az egyik korábbi alelnök, dr. Kövér Gusztáv lépett ki 1941. június 18-án.⁹⁷

Nagy presztízsvesztést jelentett az EP-nek Bethlen György volt OMP-vezér távozása, aki 1941 októberében jelentette be kilépését a pártból. Bethlen ettől kezdve független képviselőként fejtette ki tevékenységét.⁹⁸ Példáját hamarosan újabb volt OMP-politikusok is követték; dr. Jodál Gábor⁹⁹ és Angi István is otthagyták a pártot.¹⁰⁰

Mindezek következtében az Erdélyi Párt sokat veszített súlyából a magyar Országgyűlésben. Mégis, továbbra is a második legerősebb parlamenti frakció maradt és folyamatosan részt vett a törvényhozás munkájában.

De pontosan mi is volt az, amivel az Erdélyi Párt hozzájárult a magyar parlamenti tevékenységhez? Mit tudott hozzátenni egy kisebbségi sorsból érkező, regionális párt a magyarországi politikához? Ahhoz, hogy e kérdésekre választ lehessen kapni, az EP-képviselők és felsőházi tagok felszólalásait kell vizsgálat alá venni. Ezáltal kirajzolódik az Erdélyi Párt képviselőházban és felsőházban játszott szerepe, és össze lehet foglalni politikai munkájának eredményeit.

⁹⁶ Murádin János Kristóf: *Összmagyar gondolat regionális köntösben. Az Erdélyi Párt története 1940 és 1944 között*. Trianoni Szemle, 2013. 1–2. sz. 76.

⁹⁷ Ennek okairól lásd bővebben: Távozik egy képviselő. *Kolozsvári Estilap*, 1941. június 19. 5.

⁹⁸ Teleki Béla gróf: Az erdélyi magyar jóvátétel megvalósítása. A nagy magyar reformeszmék szolgálata és egységünk megóvása – képezi az Erdélyi Párt törekvéseinek fő célját. *Kolozsvári Estilap*, 1941. október 20. 3.

⁹⁹ Lásd erről: MNL OL. P 2256. No. 117. *Teleki Béla iratai 1942–1944*. 1. csomó. 145. tétel. Dr. Páll György főtitkár jelentése Teleki Béla pártelnöknek. Kolozsvár, 1944. június 7. 2.

¹⁰⁰ Angi István képviselő pártváltásáról lásd bővebben: MNL OL. P 2256. No. 117. *Teleki Béla iratai 1942–1944*. 1. csomó. 3. tétel. *Az Erdélyi Párt Országos Központjától*. 2377/1943. *Bizalmas tájékoztatás az Erdélyi Párt összes törvényhozó tagjai, vármegyei és thj. városi elnökei, járási elnökei és összes titkárai részére*. Kolozsvár, 1943. augusztus 24. 2.

Az erdélyiek kezdetben, 1940. október 10-i képviselőházi, illetve november 26-i felsőházi bevonulásuktól az év végéig, csak alig néhány esetben szólaltak fel az Országgyűlésben. Ebből az időszakból az egyetlen ún. „nagybeszéd” az Erdélyi Párttól később elhatárolódó dr. Pál Gábor nevéhez fűződik, aki 1940. december 2-án, a felhatalmazási törvényjavaslat tárgyalásakor az erdélyi képviselők önálló, pártonkívüli csoportba való szerveződését jelentette be.¹⁰¹ Ezen kívül csak néhány rövid képviselői interpelláció jelezte azt, hogy az észak-erdélyiek is megjelentek a magyar törvényhozásban és az őket is érintő kérdéskörökben hangot adtak véleményüknek.

A kezdetben tehát igencsak visszafogott országgyűlési tevékenységnek több oka volt. Mindenekelőtt az észak-erdélyi képviselőcsoportnak időre volt szüksége az új helyzettel való megismerkedésre és a saját helyének meghatározására a törvényhozás két házában. Ugyanakkor egyrészt a pártalakulás munkálatai, másrészt a minisztériumokkal való kapcsolatteremtés és tárgyalások kötötték le az Észak-Erdélyből behívott képviselők és kinevezett felsőházi tagok idejét. Ekkor határoztak a felvetendő főbb kérdéskörökről, osztották el egymás között a különböző ügyeket és döntöttek a legsürgősebb felszólalást igénylő észak-erdélyi problémákról.¹⁰²

Hamar nyilvánvalóvá vált, hogy erdélyi szempontból, minden más kérdéskört megelőzve, első helyet foglal el a gazdasági fejlesztés megvalósítása. Az anyaországi vármegyékhez képest ugyanis a visszacsatolt keleti országrész elmaradottsága szembeszökő volt. Az erdélyi magyarlakta régiók román uralom alatti gazdasági visszaesése miatt elsősorban a felzárkóztatás kérdése játszott főszerepet a helyi társadalom szemében, ebben várt az észak-erdélyi magyarság sürgős kormányzati lépéseket.

Ezt az igényt felismerve és figyelembe véve, a behívott képviselők a következőkben határozták meg a legsürgetőbb kérdéseket, amelyekben parlamenti felszólalásaikkal a kormány és különösképpen a szaktárcák segítségére akartak lenni: közlekedés- és infrastruktúra-fejlesztés (nagyuszabású út- és vasútépítési tervek kidolgozása), repülőterek kialakítása, villamosítás, iparosítás (fejlesztési beruházások és új iparvállalatok létesítése), a munkanélküliség csökkentése, az ipari foglalkoztatás intézményesítése, a szövetkezeti hálózat kiépítése, állami támogatási rendszer bevezetése az erdélyi mezőgazdaság fejlesztésére stb.¹⁰³

Ezek alapján azután, a következő évtől kezdve – főként a létrejövő Erdélyi Párt színeiben – a behívott képviselők aktívan bekapcsolódtak a törvényhozás munká-

¹⁰¹ Megszólt az Erdély szava a képviselőházban: „Nem megtorlást, hanem jóvátételt akarunk” – hangoztatta dr. Pál Gábor az erdélyi képviselők nevében elmondott törvényhozási nagybeszédében. *Ellenzék*, 1940. december 3. 8.

¹⁰² Zathureczky: i. m. 212.

¹⁰³ *Az erdélyi képviselők nagyszabású gazdasági tervek megvalósítását kezdeményezik.* *Ellenzék*, 1940. november 26. 1.

jába. Lelkes és felelősségteljes hozzáállásukat bizonyítja, hogy csak az EP-frakció tagjai három év alatt összesen 164 nagybeszédet és hosszabb felszólalást tartottak a képviselőházban. Ebből 1941-ben 57, 1942-ben már 64 és 1943-ban – a képviselőház munkálatainak több hónapos szünetelése ellenére is – még mindig 43 hangzott el. Hasonlóképpen a felsőházban is folyamatos tevékenységet fejtett ki a párt, bár számában és arányában jóval kevesebb felsőházi tag képviselte az Országgyűlés második házában. Az eddig fellelt adatok szerint is az Erdélyi Párt politikusainak felsőházi tevékenységét csak 1943-ban 11 nagybeszéd fémjelezte.

Ami a párt képviselőit illeti, 1941 és 1943 közötti beszédek számát tekintve elég nagy eltérés mutatkozik közöttük. Kiemelkedően sokszor szólalt fel a képviselőházban dr. Mikó Imre országos politikai főtitkár, aki 15 nagybeszédben fejtette ki egyebek mellett az Erdélyi Párt számára oly fontos nemzetiségi kérdéssel kapcsolatosan a párt álláspontját, amit mindig a dél-erdélyi magyarság sorsával kötött össze. „Háborús nemzetiségi politikánkat egy negatívummal kell kezdenem. Mai határainkon kívül, de az ezeréves határokon belül a magyarság százezrei élnek kisebbségi sorsban, akiről ha most nem is beszélhetünk sokat, de mindig rájuk kell gondolkunk” – mondta 1942. november 20-án a miniszterelnökségi tárca költségvetési vitájában.¹⁰⁴ Majd, ahogy a kezdeti kisebbségi jogbiztosítás gondolata 1941 elejétől átadta helyét a kölcsönösségi politikának, ez utóbbi jegyében már Mikó is így folytatta: „Azt [...] pártom nevében [...] le kell szögezni, hogy nem biztosíthatjuk nemzeti ségeinknek a jogok teljességét mindaddig, amíg az ő nemzeti államaik magyar véreinktől nem csak a közösségi élet, hanem az egyéni élet és szabadság fizikai feltételeit is megtagadják. Ezért pártom nevében szükségesnek tartom leszögezni, hogy csak olyan mértékben vagyunk hajlandók az észak-erdélyi románság számára a kisebbségi jogok biztosításához hozzájárulásunkat adni, amilyen mértékben a dél-erdélyi magyarság jogokkal rendelkezik”.¹⁰⁵

Az Erdélyi Párt által hangoztatott nemzetiségi politika ettől azonban még nem vált teljesen elnyomó jellegűvé. A két világháború közötti keserű kisebbségi tapasztalatokból merítve, nem a kirekesztésben kereste a megoldást, hanem a befogadásban, a magyarság természetes asszimilációt elősegítő, vonzó voltának erősítésében látta a nemzetiségi kérdés hosszú távú rendezésének lehetőségét. Ez utóbbi célt Mikó Imre is nem győzött eleget hangsúlyozni: „[...] Tévedés volna azt hinni, hogy a nemzetiségek fejlődésének megbénításával a nemzetiségi kérdés megoldható. [...] Az egyetlen helyes, pozitív és alkotó nemzetiségi politika az, amelyik a magyarság megerősítését tűzi ki feladatául. [...]

¹⁰⁴ *Erdély a magyar Képviselőházban II.* Kolozsvár, 1943, az Erdélyi Párt kiadása, 40.

¹⁰⁵ Uo. 40.

Az erőszakos asszimiláció önámítás és kicsinyhitűség. Önámítás azt hinni, hogy a név- és vallásváltoztatás elég ahhoz, hogy valaki magyarrá váljék és kicsinyhitűség azt gondolni, hogy a magyarságot csak a nemzetiségek renegátjaival lehet megerősíteni. [...] A magyarságot kell megerősíteni úgy mennyiségében, mint minőségében, ha azt akarjuk, hogy lekösse azokat a nemzetiségeket, melyek hisznek a szentistváni gondolatban és semlegesítse azokat, akik a határokon túlra kacsintanak. Ennek a célnak a szolgálatába kell állítani a földbirtokpolitikát, szociálpolitikát, népegészségügyet, adózási rendszert, közigazgatást, közoktatást, a valláserkölcsei nevelést és a nemzetvédelmi propagandaszolgálatot”.¹⁰⁶

Megkerülhetetlen kulcskérdése volt a korszaknak a zsidó kisebbség jogállása, amelyet német mintára és követelésre számos törvénnyel szabályoztak. Ezek közül mindenekelőtt az ún. harmadik zsidótörvény meghozása esett az Erdélyi Párt országgyűlési működésének idejére, amelynek 1941. augusztus 8-i elfogadása megosztotta a párt képviselőit. Míg például László Dezső meg sem jelent a képviselőházban a törvény megszavazásakor,¹⁰⁷ addig Paál Árpád az EP szónokaként még a törvényjavaslat vitájában fejtette ki egyetértését a zsidók és keresztények összeházasodását megtiltó törvénytervezettel kapcsolatban.¹⁰⁸

A zsidókérdés ezután is vissza-visszatérő témája volt számos EP-parlamenti felszólalásnak. Így mások mellett maga a pártelnök is több ízben fejtette ki nézőpontját e kérdésben. A leghatározottabban talán 1942. március 15-én, a frissen megalakult Kállay-kormány bemutatkozása alkalmából tartott beszédében adott hangot véleményének: „A háborús gazdálkodás az államnak messzemenő lehetőséget nyújt a gazdasági élet irányítására. Ezt a lehetőséget az államnak arra is fel kell használnia, hogy a zsidóságot a gazdasági életből kiszorítsa, addig is, amíg a háború végeztével a zsidókérdés kitelepítéssel véglegesen megoldható lesz”.¹⁰⁹ Ezzel Teleki már a pártprogramban foglaltakon is túlmutató, radikális álláspontot fogalmazott meg, felviláglantva a végleteket, ameddig e kérdésben az Erdélyi Párt hajlandó volt elmenni.

A nemzetiségi politikával szoros összefüggésben a kultúr- és művelődéspolitikai erdélyi párti szakértője, László Dezső kolozsvári képviselő szólalt fel többször is, reformot sürgetvén e területen. Minden évben a kultusztárca költségvetési vitájakor tartott beszédei közül a képviselőház 1943. november 17-i ülésén elmondottban így nyilatkozott: „a magyar művelődéspolitikának három, soha meg nem változó örök érték tiszteletén kell felépülnie; ez a három érték a minden nemzetköziséggel szemben álló magyar nemzeti szellem, öntudat és hivatás, másodsor: az emberi mivól-

¹⁰⁶ Uo. 42.

¹⁰⁷ Balázs 2004. 119–120.

¹⁰⁸ *Erdély a magyar Képviselőházban*. Kolozsvár, 1942, az Erdélyi Párt kiadása, 101–102.

¹⁰⁹ *Erdély a magyar Képviselőházban II...* 8.

tunkból következő társadalmi felelősségünk és szolgálatunk, végül a keresztyén egyházak által szolgált tiszta keresztyén szellem”.¹¹⁰

Ebből kiindulva, a bal- és jobboldali szélsőségek térhódításának elkerülésére, László Dezső mélyreható szociális reformot sürgetett, kifejtve, hogy: „A magyar művelődéspolitikának óriási feladata az egész magyar nemzet nagy munkás- és földművestömegeit áthatni, hogy azok a művelődésben szerzett haladásukkal minél teljesebb emberi életre jussanak el. Az ilyen irányban folytatott művelődéspolitikának egészséges kiválasztódási folyamatot kell a munkásságon és a földműves népen keresztül vezetnie, hogy ennek nyomán a nemzetnek ebből a rétegeiből támadjanak új szellemi vezetői az országnak”.¹¹¹

Viszont mindezek mellett az Erdélyi Párt számára a legfontosabb kérdéskör a gazdasági fejlesztések ügye volt. A legtöbb EP-parlamenti nagybeszéd és felszólalás e téma valamilyen szegmensét taglalta. Legkorábban 1941. február 13-án, a pénzügyminiszter által előterjesztett gazdasági program vitájában szólaltak meg a párt képviselői e témakörben. Bálint József és gróf dr. Bethlen László a központilag irányított tervgazdálkodásért szálltak síkra és nagyszabású strukturális befektetéseket sürgettek.¹¹²

Hamarosan előtérbe került az észak-erdélyi infrastrukturális beruházások szükségessége is, ami 1944-ig mindegyre visszatérő motívuma volt az erdélyi párti képviselők felszólalásainak. A kérdésben maga a pártelnök is interpellációt nyújtott be 1941. december 3-án a kereskedelem- és közlekedésügyi miniszterhez. Teleki Béla a Székelyföld megközelítésében kulcsfontosságú szereppel bíró Szeretfalva–Déda összekötővasút építési munkaviszonyai iránt érdeklődött és kérte, hogy – a munkaerő- és anyagihiány ellenére – gyorsítsák meg a munkálatokat, hogy 1942 tavaszára a Székelység Budapestről vasúton elérhető legyen.¹¹³ Nyilvános fellépésének hatására a 38 km-es vasúti vonalszakasz munkálatai valóban felgyorsultak és a kívántnál ugyan kissé később, de még 1942 folyamán átadták a pályaszakaszt.¹¹⁴

Az Erdélyi Párt programjába tételesen is belefoglalt székelyföldi gazdasági modernizáció terve,¹¹⁵ mint a párt egyik legfontosabb célkitűzése, állandóan napirenden tartotta a vasúti infrastruktúrafejlesztést. Olyan új pályaszakaszok megvalósításának

¹¹⁰ *Erdély a magyar Országgyűlésen III.* Kolozsvár, 1944, az Erdélyi Párt kiadása, 47.

¹¹¹ Uo. 47–48.

¹¹² *Erdély a magyar Képviselőházban...* 32, 53.

¹¹³ A Szeretfalva–déda vasútépítés meggyorsításáról interpellált a Házban Teleki Béla gróf. *Kolozsvári Estilap*, 1941. december 4. 8.

¹¹⁴ A Szeretfalva–Déda vasútvonalat hivatalosan 1942. december 5-én adták át a forgalomnak. Lásd erről bővebben: Ajtay Ferenc: Egy vasúti vonalszakasz 60 éve. *Szabadság*, 2002. november 22. 6.

¹¹⁵ Lásd erről: *Az Erdélyi Párt programja...* 7.

igénye merült fel, mint amilyen a Székelyudvarhelyt Csíkszeredával összekötő vasút, amit mások mellett Váró György EP-képviselő kért 1941 novemberében, a belügyi tárca költségvetésének tárgyalásakor elhangzott interpellációjában.¹¹⁶ Az említett vasútvonal azonban még napjainkban sem valósult meg.

A kormány 11 minisztériuma 1942-es évi költségvetésének több mint két héten át tartó képviselőházi vitája adott alkalmat először az Erdélyi Pártnak arra, hogy komolyan éreztesse jelenlétét a magyar törvényhozásban. 1941. november 11-e és 27-e között több mint 60 képviselő szólalt fel, közöttük 12 észak-erdélyi (11 erdélyi párti és egy független) mondott nagybeszédet,¹¹⁷ aminek köszönhetően az erdélyi problémák előtérbe kerültek.

A jobbára belpolitikai kérdéskörök mellett – igaz jóval szerényebb mértékben – a külpolitika alakulásával is foglalkoztak az Erdélyi Párt képviselői. Albrecht Dezső ügyvezető alelnök fejtette ki az EP külpolitikai elveit a képviselőházban 1941. december 2-án, a felhatalmazási javaslat vitájakor. A magyarság Európában elfoglalt helyzetéről értekezve kifejtette, hogy a magyar nemzetnek nem egy külföldi rendszerbe kell egyszerűen beleilleszkednie, hanem maga is alakítója kell hogy legyen az új Európának. A német minta feltétel nélküli másolása helyett: „önmagunkat kell adnunk Európának, mert ha önmagunkat adjuk, a legeurópaibbat adjuk”.¹¹⁸

A náciizmus helyetti sajátosan magyar út vállalása Vita Sándor 1941. december 4-én elhangzott nagybeszédében is megjelent. A nemzeti szocializmust nyíltan elvetve Vita kijelentette: „mi egy olyan politikai rendszert nem tudtunk kialakítani, mint [...] a nemzeti szocializmus”.¹¹⁹ Majd így folytatta: „Nekünk olyan formát kell találnunk, amelyik minden magyar szellemi, anyagi és erkölcsi értéknek szabad kibontakozására és a nemzeti életbe, a nemzeti munkába való állítására a legtöbb és a legjobb lehetőséget adja”.¹²⁰

A külpolitika témakörét különösen kedvelte gróf Teleki Béla pártelnök is, aki két, mondhatni programadó nagybeszédben fejtette ki az Erdélyi Párt külpolitikai céljait. Általánosan jellemző motívuma volt az erdélyi pártiak fejtegetéseinek, hogy a külpolitikát mindig összekötötték a továbbra is idegen uralom alatt maradt magyarság, elsősorban a dél-erdélyi magyarok sorsával.

¹¹⁶ Váró György képviselő interpellációja a Székelyudvarhely–csíkszeredai vasútvonal kiépítése tárgyában. Hargita, 1941. november 19. 4.

¹¹⁷ Tizenkét erdélyi képviselő beszél a költségvetés tárgyalásán: Hetven szónok vesz részt a megajánlási vitában. Kolozsvári Estilap, 1941. november 28. 6.

¹¹⁸ Erdély a magyar Képviselőházban... 110.

¹¹⁹ Uo. 114.

¹²⁰ Az új Európa legfőbb jellemző vonásairól és a mi feladatainkról beszélt az Erdélyi Párt szónoka. Kolozsvári Estilap, 1941. december 5. 1–2.

A kisebbségben élő magyarság fokozatosan súlyosbodó helyzetének minden változását az EP elítélő parlamenti megnyilatkozása kísérte Budapesten. Csak példaként ragadom ki ezek közül gróf Teleki Béla 1943. november 17-i felszólalását, amelyben a pártelnök politikai alakulata nevében elítélte a román kormány nemzetiségi politikáját a Dél-Erdélyben foganatosított magyar iskolabezárások miatt. Interpellációjában figyelmeztetett: „[...] ez nem egyedülálló, szörványos eset, hanem egyik láncszeme ama sorozatos intézkedéseknek, amelyekkel a román kormány pokollá kívánja tenni dél-erdélyi testvéreink helyzetét”.¹²¹

Az Erdélyi Párt képviselőinek aktív és széleskörű szerepvállalása a magyar törvényhozásban a háború előrehaladásával egyre komolyabb akadályokba ütközött. Az Országgyűlés Horthy általi elnapolása miatt az ülések 1943. május 4-től október 21-ig majdnem fél éven át szüneteltek.¹²² Mikor azután az Országgyűlés működése helyreállt, ugrásszerűen megnövekedett az Erdélyi Párt parlamenti megnyilatkozásainak száma. Mintha előre sejtették volna a párt képviselői, hogy tevékenységük a magyar törvényhozásban utolsó szakaszához érkezett. Különösen jellemző volt erre az időszakra, hogy az egymást érő EP-nagybeszédék, főként az 1944-es év költségvetési vitájában a korábbinál jóval nagyobb mértékben helyeztek előtérbe külpolitikai kérdéseket.

A Székelyföld gazdasági újjáépítésének lassan már megszokottá váló témája mellett olyan, az egész magyarságot érintő általános problémák jelentek meg az EP-képviselők felszólalásaiban, mint a nemzetiségi kérdés, az erdélyi magyar szörványok ügye, a közigazgatási reform, vagy a köztisztviselők bérezése. Ezáltal, az egyre jobban széthúzó és a felerősödő jobboldali ellenzék miatt, fokozatosan polarizálódó Országgyűlésben, a frontátvonulás évének küszöbén az Erdélyi Párt a magyar összetartást, a pártokon felülemelkedő, magyar egységet igyekezett előmozdítani. Sikertelenül.

Ekkorra tehető a teljes korszak leghosszabb erdélyi párti nagybeszédének elhangzása is, amelyet gróf Teleki Béla pártelnök mondott el 1943. november 30-án, a felhatalmazási vita során. Az egyetemes magyar sorskérdésekről tartott, szinte már programadónak tekinthető felszólalását Teleki így kezdte: „Tisztelt Ház! A háborúnak eljutottunk ama legkomolyabb szakába, amikor Európa közvéleményét már nemcsak a háború érdekli, hanem az is, hogy mi lesz a háború után”.¹²³ Majd ezt követően általános szociális, gazdasági és jogi reformot, voltaképpen Magyarország teljes megújítását követelte, amihez a kisebbségi időszakban letisztult „erdélyi

¹²¹ *Erdély a magyar Országgyűlésen III...* 67.

¹²² Pritz Pál: *Magyar külpolitika – a csatlósság és a revízió között*. In uő: *Az objektivitás mítosza? Hazánk és a nagyvilág 20. századi metszetek*. Budapest, 2011, Magyar Történelmi Társulat, 127.

¹²³ *Erdély a magyar Országgyűlésen III...* 7.

szellemet” ajánlotta fel, nem rejtve véka alá azt, hogy Észak-Erdély jövőendő sorsának bizonytalansága miatt aggodalmat érez.¹²⁴

Mindazonáltal, a párt történetének egyik nagy tragikuma abban állt, hogy mire a magyar törvényhozásban a teljes kibontakozást elérte, képviselői minden fontosabb kérdésben hangjukat hallatva, aktívan bekapcsolódtak az Országgyűlés munkájába, a magyar parlamentarizmus fokozatosan visszaszorult. A képviselőház, de a felsőház is lassanként súlytalanná vált, a legfontosabb döntéseket pedig már nem e két testületben hozták meg, hanem a Kormányzó, vagy általában minisztertanácsok keretében a kormány döntött, míg a részletkérdésekben az egyes minisztériumok saját hatáskörükben határoztak és jártak el.¹²⁵ Az 1943-ban ráadásul több hónapra elnapolt parlamentnek pedig ilyen körülmények között, 1944 elejére már legfeljebb csak az utólagos tudomásulvétel jutott.

Emiatt az Erdélyi Párt számára, az utolsó időszakban jobbra csak a minisztériumi közbenjárás maradt, ha gyors döntéseket igénylő ügyeket akart megoldani. Budapesti képviselői irodáján¹²⁶ keresztül ezért az EP egyre gyakrabban továbbította az erdélyi magyarság kéréseit a kormányzat, és külön az illetékes minisztériumok felé.

Ez irányú tevékenységét különben a párt már a kezdetektől gyakorolta. Vármegyei tagozatain keresztül, szervezett módon juttatta el az igényeket a Botár István képviselő által vezetett fővárosi központi pártirodába, majd onnan a különböző minisztériumokhoz. Főleg magánügyeket, de több közügyet is így sikerült elintéznie. Minden minisztérium mellé két összekötő képviselőt delegált, olyanokat, akik az illető terület szakértőinek számítottak. Ezek egy-egy magas rangú minisztériumi tisztviselővel tartottak kapcsolatot és beszéltek meg a különböző problémákat.¹²⁷

Volt azonban több olyan eset, amikor ez nem bizonyult elegendőnek, és a párt minden befolyását latba kellett vetni egy-egy ügy megoldása érdekében. Ilyenkor általában a pártelnök vagy az EP-elnökség testületileg kereste fel a kormányfőt vagy a minisztériumokat, igyekezvén megoldást találni a kérésekre. Így történt ez például 1941 augusztusában is, amikor az Erdélyi Párt legfelső vezetése előbb Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterrel, majd Bárdossy László miniszterelnökkel tárgyalt az észak-erdélyi felekezeti iskolák, a lelkeszi fizetések, a magyar szórványok és

¹²⁴ Lásd erről Teleki Béla beszédének teljes szövegét, in: *uo.* 7–29.

¹²⁵ Mikó Imre: *A négy év vázlata (1944. márc. 19-ig)*. In Balázs 2003. 331.

¹²⁶ A korabeli sajtó híradásai szerint az Erdélyi Párt állandó soros szolgálatot tartó, központi irodája Budapesten, az Országház közvetlen közelében, a Deák Ferenc utca 10. szám alatt volt. Egyebek mellett lásd erről: *Az Erdélyi Párt parlamenti csoportja*. Hargita, 1941. szeptember 12. 4.

¹²⁷ Bakos Aladár: *Hogyan és mit dolgozik az erdélyiek parlamenti csoportja? Tanulságos beszélgetés Botár Istvánnal, a parlamenti csoport főtitkárával*. Kolozsvári Estilap, 1941. március 31. 5.

a munkaügyi felügyelőségek ügyében, jobbára sikerrel.¹²⁸ Igen jelentős eredmény lett a munkaügyi felügyelőségek felállítása Észak-Erdélyben, amelyért a párt azelőtt még külön az iparügyi minisztériumnál is lobbizott 1941 júliusában.¹²⁹

Az Erdélyi Párt közbenjárásai részletkérdésekben vagy egyedi esetekben általában meghallgatásra találtak, de bőven akadt olyan, sokszor igazán fajsúlyos kérdés, amiben nem sikerült a kormányt vagy a minisztériumi hivatalnokokat az erdélyi elvárásoknak kedvezően befolyásolni. Ilyen volt egyebek mellett például a közigazgatási reform oly sokat hangoztatott gondolata, ami ugyan az egyik legfontosabb pártprogramban is szereplő célja volt az EP-nek, annak keresztülvitelét mégis képtelen volt elérni.¹³⁰

Az ország 1944. március 19-én bekövetkező német megszállása után az Erdélyi Pártban szakadás állt be. Teleki Béla pártelnök, Vita Sándor, Mikó Imre és néhány képviselőtársuk teljes passzivitásba vonult, míg Albrecht Dezső és a párt jobboldali szárnya a Sztójay-kormány alatt is vállalta a parlamenti tevékenységet.

Ugyanakkor több képviselő kilépett az EP-ből. Elsősorban olyanok döntöttek így, akik szembeszegültek a szélsőjobb térhódításával és nem voltak hajlandók a zsidókat deportáltató, németbarát Sztójay-kormány támogatói lenni. Mások mellett ezt az utat választotta 1944. június elején dr. Patzkó Elemér erdélyi párti képviselő.¹³¹

Akadtak viszont olyanok is, akik azért hagyták ott a pártot, mert éppen a hangsúlyosan jobboldali orientációban vélték felfedezni az érdekérvényesítés lehetőségét az adott helyzetben. Így tett a felsőházi tagok közül Sigmond János besztercei református esperes, aki 1944 koranyarán az Imrédy Béla vezette szélsőjobboldali MMP-be igazolt át.¹³²

Ez azonban csak a végjáték volt, hiszen az Erdélyi Párt ekkor már agóniáját élte. A román átállás másnapján, 1944. augusztus 24-én kiadott, politikai pártokat feloszlató kormányrendelet¹³³ pedig véglegesen felszámolásra ítélte az EP-t is.

Észak-Erdély teljes területét 1944. október 25-re a szovjet és román csapatok elfoglalták,¹³⁴ majd a régióban november 14-én bevezették a szovjet katonai közigaz-

¹²⁸ *Az Erdélyi Párt elnöksége a miniszterelnöknél és a kultuszminiszternél.* Kolozsvári Estilap, 1941. augusztus 14. 5.

¹²⁹ *Az Erdélyi Párt köréből.* Csíki Néplap, 1941. augusztus 6. 3.

¹³⁰ *Teleki Béla emlékiratai.* In Tibori Szabó: i. m. 15.

¹³¹ MNL OL. P 2256. No. 117. *Teleki Béla iratai 1942–1944.* 1. csomó. 281. tétel. 643/1944. *Teleki Béla pártelnök levele Tasnádi-Nagy Andrásnak, a képviselőház elnökének.* Budapest, 1944. június 9. 1.

¹³² MNL OL. P 2256. No. 117. *Teleki Béla iratai 1942–1944.* 1. csomó. 351. tétel. *Dr. Páll György főtitkár jelentése Teleki Béla pártelnöknek.* Kolozsvár, 1944. július 15. 1.

¹³³ Ablonczy: i. m. 114.

¹³⁴ Illésfalvi Péter–Szabó Péter–Számvéber Norbert: *Erdély a hadak útján 1940–1944.* h.n. [Budapest], é.n., Püldo Kiadó, 163–164.

gatást.¹³⁵ A magyar adminisztráció által kiűrtett hadműveleti területen a regionális magyar pártélet maradványai is megszűntek. Az Erdélyi Párt helyi tagozatai feloszlottak, egykori országgyűlési képviselői saját egyéni boldogulásuk útját keresték. Néhányan ezt a további „kitartásban” látták, és ezért Budapestre távozva, vagy ottmaradva a nyilas hatalomátvétel után is folytatták törvényhozói tevékenységüket. Elégge el nem ítélt módon, Szálasi önpusztító rendszerét kiszolgálva, a volt erdélyi párti képviselők töredéke részese lett az 1944. október 12-én az Országgyűlés két házának 115 jobb- és szélsőjobboldali tagjából megalakult Törvényhozók Nemzeti Szövetségének.¹³⁶ Ők azután 1944 decemberében követték a nyilas parlamentet Sopronba és a végső összeomlásig részt vállaltak annak működésében.

A nyilas törvényhozó testület töredékesen fennmaradt jegyzőkönyvei szerint az 52 fősre apadt képviselőház¹³⁷ padsoraiban öt volt erdélyi, illetve erdélyi párti képviselő foglalt helyet. Ott volt dr. Hinléder-Fels Ákos lapszerkesztő mellett, az EP részéről Botár István, dr. Török Andor, dr. Szilágyi Olivér és Nyíró József. Egyikük sem tartozott a régi központi pártvezetőséghez, és nem is a már megszűnt Erdélyi Párt nevében fejtették ki tevékenységüket a képviselőház 1944. december 7-e és 1945. március 28-a között tartott, soproni ülésein.

Beszédekben anyaországi képviselőtársaikhoz képest általában mérsékeltebb módon nyilatkoztak, és politikai témák helyett elsősorban az általános katonai helyzettel,¹³⁸ az erdélyi származású, még harcoló honvédek gondjaival,¹³⁹ propaganda-kérdésekkel,¹⁴⁰ vagy olyan részletkérdésekkel foglalkoztak, mint a fővárosból Sopronba és Szombathelyre áttelepült kormánytisztviselők javadalmazásának ügye.¹⁴¹ Mindettől függetlenül, maga a tény, hogy erdélyi képviselők aktívan bekapcsolódtak a Szálasi rendszerét legalizálni hivatott parlamenti színjátékba, utólag az Erdélyi Pártot nagymértékben kompromittálta és lehetőséget teremtett arra, hogy az EP-t később egyenesen „fasiszta” jellegű politikai alakulatként bélyegezzék meg.

E dicstelen végjátéktól eltekintve, az Erdélyi Párt négyéves országgyűlési működése összességében sikeresnek volt mondható. Már az a tény, hogy az utóbbi majd

¹³⁵ MNL OL. Külügyminisztériumi Iratok. Titkos Ügykezelt Irat. Románia. XIX-J-1-j. 60. d. IV–132.: *Tarnay István követségi titkár napi jelentése a romániai politikai helyzetről*. Debrecen, 1945. március 5. Sokszorosított másolat.

¹³⁶ Dobszay et al.: i. m. 146.

¹³⁷ Uo. 146.

¹³⁸ Országgyűlési Levéltár. K.18. Törvényhozók Nemzeti Szövetsége. *A Törvényhozók Nemzeti Szövetsége Sopronban tartott üléseinek jegyzőkönyvei*. (a továbbiakban: OL. K. 18 TNSZ. Jegyzőkönyvek) 1945. január 19. 42–51.

¹³⁹ MNL OL. K. 18 TNSZ. Jegyzőkönyvek. 1945. január 25. 1.

¹⁴⁰ MNL OL. K. 18 TNSZ. Jegyzőkönyvek. 1945. január 19. 42–51.

¹⁴¹ MNL OL. K. 18 TNSZ. Jegyzőkönyvek. 1945. február 27. 11.

egy évszázadban ez volt az egyedüli politikai formáció, amely közvetlenül és kizárólag Erdély magyarságát képviselte a magyar törvényhozásban, igen jelentőssé teszi az EP-t. Bár sokszor erélytelenséget róttak fel neki, soraiban gyakran széthúzás is volt, mégis – e hiányosságain túl – megkérdőjelezhetetlenül kulcsszerepe volt abban, hogy a régió magyar társadalmának kisebbségi időszakban elszenvedett sérelmei legalább részben jóvátételt nyertek. A magyar törvényhozás és a budapesti kormányzat tájékoztatása az erdélyi sajátosságokról és bizonyos szintig befolyásolása a helyi érdekek érvényesítésére, képezte a párt fő hozzájárulását Észak-Erdély magyar társadalmának megerősödéséhez a „kis magyar világ” idején. Az Erdélyi Párt ezért léteiben és működésében hét évtizeddel ezelőtt egyik legfontosabb biztosítékát nyújtotta a magyarság továbbélésének Erdélyben.

THE TRANSYLVANIAN PARTY IN THE NATIONAL ASSEMBLY BETWEEN 1940 AND 1944

One of the most important elements of the most recent era's historical research is the study of politics and within that, the story behind a given political party. This is especially so in the case of minority ethnic groups, wherein the survival impulse enhances the value of the political dimension.

Since the 1918-1920 annexation from the mother country, several attempts had been made to rally the Transylvanian Hungarians in order to seek political representation. Many of these are already well known today, as their stories are in the process of being uncovered. However, that is not the case with the endeavors of the Transylvanian Party (EP) between 1940 and 1944. This political formation truly begs to be researched, if for no other reason than its unique nature, for soon we will be able to say that it was the only Transylvanian party, during a time of majority Hungarian rule, when Northern Transylvania had been reattached to Hungary, to undertake short-lived but nonetheless fruitful endeavors in the last century. During the four-year period of its working existence, this was the only period when the Transylvanian Hungarians, or at least the majority of them, were able to escape minority status and have their interests represented in the Budapest National Assembly.

The EP is therefore an anomaly, a political party that – because of the circumstances – although founded at a time of majority Hungarian rule, in a certain sense functioned as a “minority” party in terms of its goals and tools used, resulting from its interwar-inherited operating mechanism. Despite these internal contradictions, the EP was able to go beyond mere regionalism, and for a short time grew to be a national political factor, capable of providing a minister to the administration.

In order to illustrate this, in addition to covering the party's founding, organizational hierarchy and cessation, I also investigate a very important part of the party's history: its parliamentary role and endeavors. These, mainly because of the party's indeed short existence, as well as its treatment as a taboo topic during the decades-long communist period, have thus remained a neglected topic in need of being researched.

That is why I have chosen to summarize and analyze what we may still consider a “white spot”: the party’s parliamentary endeavors, on the one hand determining the EP’s participation in the legislative process, and on the other, appraising its influence, all the while identifying the key issues in its party platform and summarizing its successful achievements.

For source material – in addition to reference books and studies – I have used Budapest archival material related to the party, its publications, memoirs from the more important participants, as well as Transylvanian Hungarian-language press materials of the period. My objective has been to uncover, to understand and finally, to learn any lessons that may be applied to today from the successes and shortcomings of this much-debated political organization.

DIE SIEBENBÜRGISCHE PARTEI IM UNGARISCHEN PARLAMENT ZWISCHEN 1940 UND 1944

Eines der wichtigen Elemente der historischen Forschung der jüngsten Zeit stellen die Erschließung des politischen Lebens und darunter die Parteigeschichte dar. Das trifft besonders auf die Volksgruppen im Minderheitendasein zu, wo die Grundvoraussetzung des Fortbestandes die politische Dimension im Leben der Gemeinschaft aufwertet.

Seit der Trennung vom Mutterland in den Jahren 1918–1920 wurden in Siebenbürgen mehrfach Versuche unternommen, das Ungartum der Region zusammenzuhalten und politisch zu repräsentieren. Sie sind heute bereits bekannt, ihre Erschließung ist im Gange. Anders verhält es sich, wenn es um das Wirken der Siebenbürgischen Partei (EP) zwischen 1940 und 1944 geht. Diese politische Formation bietet erst recht die Möglichkeit, allein schon wegen ihrer besonderen Art, denn langsam kann man sagen, dass sie die einzige siebenbürgische ungarische Partei des letzten ganzen Jahrhunderts war, die ihre kurze, aber umso fruchtbringendere Tätigkeit in Zeiten der ungarischen Mehrheit in dem Ungarn wieder angeschlossenen Nord-Siebenbürgen ausübte. Das vierjährige Wirken der EP war die einzige Periode in diesem Zeitabschnitt, da die siebenbürgischen Ungarn oder zumindest ihre Mehrheit zeitweilig aus dem Minderheitendasein herauskommen und im Budapester Parlament repräsentiert sein konnten.

Die EP ist also auch schon wegen der Umstände ein Kuriosum, eine politische Partei mit Alleinstellungsmerkmalen, die zwar in Zeiten der ungarischen Mehrheit gegründet wurde, in ihren aus der Zwischenkriegszeit geerbten Funktionsmechanismen, ihren Zielen und ihrem Instrumentarium in gewissem Sinne jedoch nach wie vor einen „Minderheiten“-Charakter hatte. Die mit internen Gegensätzen ringende EP wies allerdings über den einfachen Regionalismus hinaus und wuchs für kurze Zeit zu einem landesweiten politischen Faktor mit einem Minister in der Regierung heran. Um dies zu veranschaulichen, wird in meiner Studie neben der Gründung, dem organisatorischen Aufbau und der Auflösung der Partei in erster Linie ein sehr wichtiger Teil der Parteigeschichte analysiert: Rolle und Tätigkeit im

Parlament. Dies ist wegen der recht kurz bemessenen Periode des Bestehens der Partei sowie des verbindlichen Schweigens und Totschweigens während der langen Jahrzehnte des Kommunismus heute noch größtenteils nicht erschlossen.

Daher bin ich bemüht, ihre Parlamentstätigkeit, die gegenwärtig noch zu den „weißen Flecken“ zählt, zu erfassen und zu analysieren sowie einerseits die Beteiligung der EP an der Gesetzgebung zu determinieren. Andererseits will ich den Einfluss der Partei umreißen, während ich versuche, die von der EP erzielten Ergebnisse in den im Parteiprogramm festgelegten wichtigsten Fragen zusammenzufassen.

Als Quellen zu meinen Recherchen benutzte ich neben Fachbüchern und Studien auf die Partei bezogene Budapester Archivfonds, Publikationen der Partei, Memoiren wichtiger Persönlichkeiten bzw. Meldungen aus der zeitgenössischen siebenbürgischen Presse in ungarischer Sprache. Mein Ziel ist es zu versuchen, die Gründe des Erfolgs oder gerade Misserfolgs dieses umstrittenen politischen Gebildes zu erschließen, zu interpretieren und schließlich die auch für die heutige Zeit gültigen wichtigsten Schlussfolgerungen zu ziehen.

LEVELEZŐLAPOK ÉS LEVELEK A GETTÓKBÓL MUNKASZOLGÁLATOS ÉDESAPÁMHOZ

„Családi iratokból, levelezőlapokból és levelekből tárta fel a Zemplén vármegyei zsidóság sorstragédiáját a holokausztot túlélő zsidók... leszármazottjaként Zinner Tibor jogtörténész. Minden minősítést és vádat nélküli családi krónikája fontos adalék hetven évvel ezelőtti tragédiánk jobb megismeréséhez és a számvetéshez”.¹

„Számomra szomorú két hónap április és május. Számos szerettem sorsa kötődik ide, ebben az esztendőben azonban különösképp nem könnyű hónapok ezek. Április 16-án emlékezhettem arra a Kossuth Rádió hullámhosszán, hogy szülővárosom gettóját hetven esztendeje, április 15-én hajnalban kezdték felállítani, elsőként – részben a mátészalkai mellett – a trianoni határterületen belül. Mindettől annak idején hozzátartozóim, a harmincnál is több, életét vesztett rokonom mellett most engem, a túlélők egyetlen Magyarországon utóbb született gyermekét megkímélhetett volna a Teremtő. De hát ilyen a történelem. S a történész időnként magánember is. Május első hetének négy napját Lengyelországban töltöttem, átlépve ezrek, közöttük magyarok mellett az »Arbeit macht frei« felirat alatt a képzeletbeli küszöböt. Elborzadva tébláboltam a barakkok között, átengedve magam érzéseim tobzódásának. Miután tudományos pályám kezdetén csaknem egy évtizeden keresztül a népbíróságok történetét kutathattam levéltárosként, azt gondoltam, hogy ezért könnyebb lesz szembenézni a múlttal. Ám mindaz, ami a maga pőreségében elém tárult ebben a halálgyárban, megerősített abban, hogy a korábbi években bármennyire is igyekeztem távolságot tartani a közelebbi és távolabbi rokonságom kálváriájának közzétételétől, most mégis emlékeztetnem kell a családot ért Soára.

A magyarországi németek kitelepítéséről írott monográfiámat »az Auschwitzban elpusztított, számomra így megismerhetetlen három nagyszülőm emlékének«²

¹ Magyar Hírlap, 2014. május 16. 1. p. *Történelem Hetven éve indult az első vonat Auschwitzba.* 12.

² Zinner Tibor: *A magyarországi németek kitelepítése.* Budapest, 2004. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 7.

ajánlottam. Brigitte Zypries, a Német Szövetségi Köztársaság igazságügy-minisztere könyvem előszavában azt vetette papírra 2004 szeptemberében Berlinben, hogy »senki sem teheti a történelmet meg nem történtté, és az erre való emlékezést sem lehet elfojtani.«³ Ezt kívánom szolgálni írásommal, mert az egyéni sorsokból szövődik nemzetünk múltja. Azért sem hallgathatok, mert a mementóként fennmaradt krematórium kormos falai, a hullaszállító csillék mellett állva, könnyeimmel küszködve jutott eszembe Márai Sándor örökérvényű kérdése a *Mennyből az angyal* felejthetetlen sorai közül. Az, amit New Yorkban vetett papírra Moszkva magyarországi, '56 őszi második, évtizedekre kiható katonai beavatkozása után az esztendő utolsó heteiben, hogy »Ilyen nagy dolog a Szabadság?»⁴

Adorno gondolatát számtalanszor, gyakorta tévesen idézték, jómagam is.⁵ Ám a történelmet nem hexameterekben, jambusokban mérik. „Szerencsésnek tarthatom magam kutatóként, hogy nem levéltári, hanem féltve megőrzött családi iratokból, levelezőlapokból és levelekből tárhattam fel családom múltjának, ekképp szülővárosom históriájának egy vékony szeletét. A trianoni diktátum miatt határszélivé vált, egykor szebb éveket megélt megyeszékhely zsidósága egy részének sorstragédiáját, nemzeti múltunk drámai mozzanatsorainak egyikeként”⁶

A GETTÓBA ZÁRT ZEMPLÉNI ZSIDÓSÁG LÉTSZÁMA

A zsidó népesség száma településeként nagyot változott 1841–1941 között. Zemplén vármegye öt – a bodrogi, a sárospataki, a sátoraljaújhelyi, a szerencsi és a tokaji – járásában (124 településen), valamint a megyeszékhelyen, Sátoraljaújhelyben élő zsidók (zsidónak minősített nem izraelita vallásúak, izraelita vallásúak és jiddis anyanyelvűek) száma 10999 fő volt 1941-ben, közülük az elcsatolt

³ Zinner: *A magyarországi németek kitelepítése*. I. m. 17.

⁴ Zinner Tibor: *És elindult a vonat...* Magyar Hírlap, 2014. május 16. 12.

⁵ http://arkadia.pt.hu/magyar/cikkek/csenden_innen_es_tul Kisantal Tamás: *A csenden innen és túl – a holokauszt kifejezésének problémái*. „A német filozófus, Theodor W[iesengrund]. Adorno például 1949-ben egy írásában egyenesen így fogalmaz: »Auschwitz után verset írni barbárság« (»Nach Auschwitz noch ein Gedicht zu schreiben ist barbarisch«). Adorno itt elsősorban a szenvedés esztétikai megjelenítését kritizálta, s fontos, hogy a gondolkodó később hangsúlyozta, hogy kijelentése nem szó szerint értendő. Az mindenesetre tanulságos, hogy Adorno mondata hamar szállóige lett, gyakorta idézik, s meglehetősen sokszor rosszul, általánosabb jelentést tulajdonítva neki (például így: »Auschwitz után nem lehet verset írni«).”

⁶ Zinner Tibor: *És elindult a vonat...* Magyar Hírlap, 2014. május 16. 12.

– de időlegesen, 1945. január 20-ig visszacsatolt területen – élt 3536 személy.⁷ A vármegye egykori székhelyén lévő – jelenleg életveszélyes – zsidó imaterem udvari homlokzatán elhelyezett emléktábla szövege szerint a megyéből 15200, közöttük 1200 ortodox hitközségbeli Mózes vallású személyt „hurcoltak el”.⁸ Csorba Csaba, tudományos kutató, a helybeli levéltár egykori vezetője igényes feldolgozásában – Sátoraljaújhely városkönyve, 750 év krónikája – hasznosíthatta az Izraelben kiadott, háromnyelvű kiadványban, a Sátoraljaújhelyi Zsidó Hitközség emlékkönyvében közöltek. Ennek szerzője, Davidovits Mnáshe, S. szerint több mint 12600 zsidót zsúfoltak össze a gettóba.⁹ Őket, 1944. május 16-án 3439, május 22-én 3290, május 25-én 3320 lelket zárták a marhavagonokba, és indítottak Kassán keresztül Auschwitz-Birkenau felé.¹⁰ A 10049 elhurcoltat követték végül június 4-én a többiek, 6-án érkeztek meg. Nem sokkal tér el, de még Csorbánál is pontosabb adatokat közöl egy hiteles forrásra hivatkozó szerző, Asher Zohar (Fényes). Ő a kassai dr. Vaskó Miklós ügyvéd által annak idején rögzítettek alapján tárta fel, hogy a négy Sátoraljaújhelyből indított szerelvény – ahogy édesanyám emlegette, a transzport – 1944. május 18-án 3439, 21-én 3090, 27-én 3325 és június 4-én 2567 fővel, összesen 12421 elhurcolt zsidóval érkezett a kassai állomásra.¹¹ Vértes (Weisz) Miklós szerint „több mint tízezer által megjárt útra” vitték őt is szüleivel együtt.¹² Végül idézném egyetlen, holokausztot túlélő nagyszülőmet, dr. Zinner Sándort. A helybéli gettóból 1944. május 8-án fiához, az Alsóvereckén munkaszolgálatos édesapámhoz írott levelében az olvasható, hogy „nekem most a munkaköröm nagyon megnövekedett, mert kb. 12000 zsidónak kell az egészségügyi szolgálatát ellátnom és vezetnem, van

⁷ *A zsidó népesség száma településeként (1840–1941)*. Budapest, 1993. Központi Statisztikai Hivatal, 364–369. Szerk.: dr. Kepecs József.

⁸ *Sátoraljaújhely lexikona*. Sátoraljaújhely, 2001. Kazinczy Ferenc Társaság, 502. Szerkesztette a szerkesztőbizottság.

⁹ Davidovits, Mnáshe S.: *Memorial Book of the Jewish Community in Sátoraljaújhely [A zsidó hitközség emlékkönyve, Sátoraljaújhely]*. Ramat Hasharon, 2003. Az Újhelyi Zsidóság Megörökítésére Alakult Bizottság kiad., 33–34.

¹⁰ Csorba Csaba: *Sátoraljaújhely városkönyve*. Sátoraljaújhely, 2011. Sátoraljaújhely Város Önkormányzata kiadása, 306–307.

¹¹ Asher Zohar (Fényes): *Emlékfoglalások a sárospataki zsidó hitközségről a holocaust előtt*. Beer-Sheva, 1997. 22–23. p. Dr. Vaskó – pontosan rögzítve az időpontokat, a vasúti kocsik létszámadatait és az indító állomásokat, kezdve attól, hogy 1944. május 14-én érkezett az első szerelvény Nyíregyházáról 3200 személlyel, és 1944. július 20-án az utolsó Rákoscabáról 1230 személlyel – összesen 137 vonat adatait rögzítette, 401439 személlyel. (Uo. 23–26.)

¹² Vértes (Weisz) Miklós (1927–2011) beszámolója a vészkorszakról. In: Szász Meir: *Sátoraljaújhely és Zemplén vármegye zsidóságának története*, Toronto, 1986. 119. Vértes, édesapám nála öt esztendővel fiatalabb barátja a „Csillaghullás” (Budapest, Háttér Kiadó) és „Visszapillantás” (Budapest, 1997. Ex Libris Kiadó) verseskötetekkel és Órákon múlt az élet kötetével (Budapest, 2000. Ex Libris Kiadó) állított emléket a holokausztnak.

16 orvosom, kiket ellenőrizni és utasítani kell”.¹³ Úgy vélem – szemben az imaterem oldalán lévő emléktáblára felvésettekkel és érdeminek tekintve a néhai kassai ügyvéd adatait –, hogy a sátoraljaújhelyi gettóba zárta Mózes vallásúnak minősített, utóbb elhurcoltak száma kevesebb, 12 és félezer személy körül lehetett. Az eltérés abból fakadhat, hogy az emléktábla számsora az 1944 márciusát megelőző időszakban munkaszolgálatra bevonult zsidó férfiak számát is tartalmazhatja.

A FORRÁSOKRÓL

A családi iratok között maradt fenn apai ágon nagyszüleimnek, dr. Zinner Sándornak (Sátoraljaújhely, 1890. július 25.–Sátoraljaújhely, 1964. július 2.) és feleségének, dr. Zinner Sándorné, született Fuchs Erzsébetnek (Sátoraljaújhely, 1896. április 13.–Auschwitz, 1944. június 15.)¹⁴ a sátoraljaújhelyi gettóból írott öt levelezőlapja és egy hosszabb lélegzetű levele. A postabélyegzőn szereplő időrendi adatok szerint az 1944. május 9-én, május 10-én, május 13-án, május 20-án és május 23-án írott levelezőlapok, valamint a május 8-án keltezett levél. A feladót nem tartalmazó levelezőlap eltér a korábbiaktól, mert nem édesanyád vagy apád van aláírva, hanem egyazon kéz által, hevenyészett írással az, hogy Böske és Sanyi. A korábbi levelezőlapokon olvasható kézírással egybevetve – úgy tűnik –, hogy ezt is nagymamám, dr. Zinner Sándorné írhatta. Okát, hogy miért kódoltan írta alá nevüket, sem édesapám annak idején, és utóbb, évtizedeken keresztül, sem én nem tudtuk megfejtetni. Mi több, életükben édesapám őket sohasem hívta, sem ők egymást nem nevezték Böskének, illetve Sanyinak. A postabélyegző szerint 1944. május 23-i, a feladási hely is nehezen olvasható, tartalma azonban jelzi, hogy míg másokkal már elindult a vonat, a levelezőlap küldője még a gettóban vannak. Mit tudunk addigi életükről?

Dr. Zinner Sándor a sátoraljaújhelyi Piarista Gimnáziumban érettségizett, a budapesti és berlini orvosegyetemi tanulmányait követően dr. Korányi Sándor mellett a III. sz. Belklinikán dolgozott az első világháború kitöréséig. Segédorvosként vonult be katonának 1915-ben, a sátoraljaújhelyi katonai megfigyelő állomáson (a Barakk kórház Fertőző osztályán) teljesített szolgálatot egy esztendőn át. Majd 1916. szeptember 15-étől a lengyel-orosz frontra vezényelték. Lublinban, Máramarosszigeten, az összeomlásig a császári és királyi 26. bakteriológiai laboratóriumot vezette, tartalékos főorvosként szerelt le 1918 novemberében. Hazaérkezése után előbb ismét

¹³ Dr. Zinner Sándor kétoldalas levele fiához, Zinner Miklós munkaszolgálatoshoz Alsóvereckére a sátoraljaújhelyi gettóból, 1944. május 8. Ez és a továbbiakban említett levelezőlapok, levelek a szerző birtokában.

¹⁴ A bíróság utóbb, peren kívüli eljárásban holttá nyilvánításakor ezt a napot jelölte meg halála napjaként.

a Barakk kórházban praktizált. Ezt követően, 1922–1943 között az ország egyetlen vidéki, 76 ágyas Zsidó Kórházának volt belgyógyász főorvosa s egyúttal igazgatója. Az egészségügyi intézményt hadikórházzá alakították, a zsidókórházat a helybeli orthodox iskola helyére költöztették át 1943-ban.

Fuchs Erzsébet dr. Zinner Sándorné lett 1918. augusztus 27-étől. Álljon itt róla emlékül mindaz, amit édesapám vetett papírra visszaemlékezésében: „egy asszony, aki mintafeleség, remek gyermek és olyan édesanya volt, hogy csak a legszebbeket és legjobbakat tudom leírni Róla. Remek gazdaasszony volt, süített, főzött amellet, hogy volt szakácsnő és szobalány.

Minden délelőttjét a konyhában töltötte, ő tanította be a szakácsnőket úgy főzni, hogy az a mi szájízlésünknek megfeleljen. Minden héten egy délutánja azzal telt el, hogy az Apám és az én zoknijaimat, illetve harisnyákat stoppolja. Nagyon jó testvér volt, mert amikor elmentünk Győrbe és látta, hogy hiányzik Ilusnál¹⁵ két kilépő az ágy mellett – azt már korábban említettem – megtanulta, hogyan kell szőnyeget csinálni, és elkészítette. Kötött, horgolt, mindent, ami a háztartással összefüggött, ő intézte, a bevásárlásokat is. Sajnos az epéjével sokat bajlódott és szenvedett, majdnem minden hónapban volt epegörce”.¹⁶

A hat nagyszülői írásos dokumentum mellett megőrizte édesapám Alsóverec-kén nagymamám leánytestvérének, a Győrött élő gyógyszerészfeleség, Kenyeres Györgyné született Fuchs Ilonának, Ilusnak két levelezőlapját, 1944. május 12-ei és 23-ai postabélyegzéssel ellátva. Anyai ágon dédnagyapámnak, Fuchs Jenőnek nyolc gyermeke volt, közülük Ilona 1930 áprilisában ment feleségül Kenyeres György gyógyszerészhez.

Végül említhető még egy, a sátorlajújhelyi gettóból feladott levél, édesapám egyik helybeli barátnőjének, Waller Hajnalnak Alsóvereckére írott levele, keltezése szerint 1944. május 9-éről. Róla bővebben, ugyancsak édesapám visszaemlékezéséből: „...Most néhány szót arról, hogyan is álltam az udvarlással. Időközben nagy szerelmem, Linder Hajnal férjhez ment Szatmárnémetibe egy Grósz Miklós nevű sírköveshez. Ez rövidesen az édesapja tragikus halála után történt, ugyanis öngyilkos lett”.¹⁷ Édesapám a rádiószerelőként, illetve rádió-kereskedőként dolgozott, 1942-ben Tolcsván volt, bizonyos Zimmermann néninél [Erzsébet]¹⁸ szerelni, amikor meg-

¹⁵ Kenyeres Györgyné, született Fuchs Ilona, „Ilus” nagymamám leánytestvéreinek egyike.

¹⁶ Zinner Miklós: *Életem*. Budapest, 1997. Kézirat, 22.

¹⁷ Uo. 17.

¹⁸ Zimmermann Erzsébet, György és László, a három szőlőbirtokos Tolcsván, akiknek elvették tulajdonát. Vélhető, hogy édesapám Zimmermann Erzsébetnek vitte a rádiót. (Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez [Iratok a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei levéltárból] II. füzet, Budapest, 1994. Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, 44. Válo-

ismerkedett annak unokájával, az igen fejlett, 14 éves, Párizsban nevelkedett Szalai Marikával.¹⁹ „Amikor hazamentem, elmeséltem szüleimnek, hogy hol jártam és anyám mondta, hogy a kislány anyjával együtt járt iskolába. Szóval ebből a rádió eladásból egy nagy szerelem alakult ki, és Marikához minden második héten péntek délután kimentem Tolcsvára és ott aludtam [Fuchs] Gyula²⁰ bácsiéknál, de már dél-előttől együtt voltunk, és délután egy rövid ideig vizit [Fuchs] Béla²¹ bácsiéknál, majd rendszeresen vasárnap délután mentem vissza Újhelyre”. Apám kalandjai azonban nem csupán Tolcsván, hanem szülővárosában is folytatódtak. Miképp?

„Újhelyen volt egy másik kislány, akivel ugyancsak minden nap találkoztam, ez Waller Hajnal²² volt, egy nagyon szép kislány, apáca külseje volt.²³ Az akkori időben elkövetett viselkedésemért »fair play« díjat biztosan nem kaphattam volna, de fiatal voltam és valóban mindkét kislánnyal nagyon jól megértettük egymást, és egy akkori időbeni jó kapcsolat alakult ki közöttünk. Kellemtlen volt sok esetben azt megmagyarázni, hogy miért tűnök el minden második héten Újhelyből, de valahogy mindig sikerült valami kibúvót találnom. A Hajnallal való úgynevezett szórakozási kapcsolatomból állt, hogy hogy minden este vártam, amikor kijött a varrodából, utána séta, hazakísérés. Ebből néha rumli volt otthon, mert messze laktak tőlünk, és így néha elkésve érkeztem haza a vacsorához. Különben a tolcsvai udvarlásom nagyon imponált a családnak...

...Waller Hajnalt nagyon szerettem, legalábbis mint fiatal fiú[nak] nagyon tetszett nekem és csak azt sajnálom utólag, hogy nem mertem, vagy talán nem akartam vele effektív szexuális kapcsolatot tartani, holott ő kezdeményező volt, mert az volt a szlogen közöttünk, hogy »mikor megyünk Csapra [a Tisza túlsó partján, Záhonnal szemben Csap/Csop volt a határállomás]«, de ez nem következett be. A gettóból kaptam még Tőle egy nagyon megrázó levelet, de a deportálásból nem tért haza...’’²⁴

gatta, összeállította és a bevezetőt írta Hógye István.

¹⁹ Édesapámat, hazatérése után meglátogatta Sátoraljaújhelyben apja társaságában, majd Tolcsváról Budapestre utazott. Kapcsolatuk megszakadt, 1946. márciusban találkoztak utoljára, ezt követően kivándorolt az Amerikai Egyesült Államokba, édesapám nem kívánt vele utazni, úgy döntött, hogy az Erzsébet Kórházban dolgozó édesapjával marad Magyarországon. Zinner Miklós I. m. 34/a.

²⁰ Anyai ágon üknagyapámnak, Fuchs Salomonnak szőlőbirtoka volt Tolcsván. Kétszer nősült, az első házasságából dédnagyapám, Fuchs Jenő, valamint Gyula és Lajos nevű testvérek születtek.

²¹ Anyai ágon üknagyapámnak, Fuchs Salomonnak második házasságából született Fuchs Béla. Az F. B. monogram a '90-es évek privatizációjáig olvasható volt az egyik, immár nem magyar kezekben lévő pince riolittüfából faragott kőbejárata felett. Hiába kértem a renováláskor, ha netán új követ faragnak a helyére, akkor megkaphassam.

²² Vélelmezhető, hogy azonos az 1928. július 16-án született Waller Évával. Davidovits, Mnáshe S. I. m. 142. p. Mártírok – 1609. bejegyzés.

²³ Zinner Miklós I. m. 18.

²⁴ Uo. 19.

Kilenc, változó terjedelmű dokumentum előbb a Kárpátokban, majd a családi irattárban megőrizve, bennük a magyar történelem anno '44 májusa, Dunán innen és túl.

A DOKUMENTUMOK

A leveleket és levelezőlapokat a keletkezésük sorrendjében, szöveghű adom közre, a szükséges jegyzetekkel ellátva. Miképp maradtak fenn, milyen előzménnyel bírnak?

Édesapám munkaszolgálatra bevonult 1943. október 4-én az Ózd melletti Hangonyba. Rimaszombatra került, és volt ott 1944. január közepéig. Január 12–13-án bevagonírozták Ózdon, Miskolcon és Sátoraljaújhelyen át Szolyvára vitt társaival együtt az útjuk. Gyalogmenetben Szarvasháza (Zsdenyova) volt a gyalogmenet végállomása, ott voltak két héten át, majd kivonultak Vezérszálláson, a hágón túlra. Március 11-étől a munkácsi csapatkórházban feküdt betegen, itt találkozott utoljára az őt meglátogató édesanyjával, Erzsébettel és annak testvérével, a különben Győrött élő Ilussal egy nappal az ország megszállása előtt, 1944. március 18-án. „Ezen a napon nem hittem, hogy ez lesz az utolsó nap, amikor láthatom. Ismeretes, hogy március 19-én bejöttek a németek az országba, és sajnos már csak a gettóból írt leveleit, illetve lapjait őrzöm. Annyit tudok róla, hogy még először munkára osztották be, Plasovban dolgozott, de valamiféle kis seb volt a lábán, és amikor visszavitték Auschwitzba, a felülvizsgálat után a krematóriumba került. Én elég korán tudtam ezt meg 1945-ben”.²⁵

Édesapám ezt követően a Hadikórházba került, majd onnan Debrecenbe szállították, ahonnan vonaton indult vissza Csap felé, egészségesnek nyilvánítva. Még hezitált, de végül nem utazott szüleihez az újhelyi gettóba, hanem Szolyva, majd Szarvasháza, végül Verebes – ahová a század elindult korábban, hogy javítsa a Vereckei hágóhoz vezető utat – lett a célpont. Ezt követően Polena nevű község, Szolyva és Vezérszállás között következett. Október 13-a tájt Perecseny mellett, az Uzsoki hágónál voltak, végül itt nem esküdtek fel a magyar politikai életbe immár másodszer beavatkozott Németország által hatalomba segített Szálasi Ferenc nemzetvezetőre. Október 27-én voltak Császlócnál, másnap odaért a Vörös Hadsereg, számára ekkor ért véget a második világháború, névnapján érkezett vissza szülővárosába. „A lakásban magában a nagy ebédlőasztalon kívül a világon semmit nem találtam. Utána kimentem a konyhába, ott sem volt semmi, a cselédszobában találtam egy Edenkálapot, ami az apámé volt...”²⁶ Aztán sok minden előkerült /,és természetesen jöt-

²⁵ Uo. 22.

²⁶ Uo. 33.

tek a sugalmazások arra vonatkozóan, hogy ki mit vitt el. Többek között megtudtam, hogy a kassai kibombázott asszony üritette ki jóformán az egész lakást”.²⁷ Amikor júliusban nagypapám hazaérkezett, majd minden elő- és visszakerült a családhoz.

1.

(Kézzel, tollal írott tábori postai levelezőlap, postabélyegző: Sátoraljaújhely, 1944. V. 9. bélyegző: „Ellenőrizve”)

(1. címoldal)²⁸

(Feladó: dr. Zinner Sándor, Sátoraljaújhely. Apponyi²⁹ u. 11. Címzett: Zinner Miklós, XI/6. kmsz. szd.³⁰ Alsó Verecke, Postafiók 25. A tábori postai levelezőlap tetején, előrenyomtatott felirat: **Magyarország jövő békeisége és felvirágzása – a szovjetoroszországi [sic!] harcmezőkön dől el!**

(2. oldal)

„Drága gyermekem. Hogy mit érzek, mikor ezt a lapot írom neked, azt csak te érezheted, drága fiam. Bízom a jó Istenben, hogy haza segítsen egészségesen. Ha szabad és amikor teheted, adj életjelt magadról, mert nem tudom, hogy fogom kibírni. Imádkozom érted, drága gyermekem, csak vigyázz nagyon magadra, hogy még egészségesen lássalak viszont! Milliószer csókol a téged nagyon szerető édes Anyád.

(folytatva a lapot dr. Zinner Sándor)

Az új nadrágot remélem, jónak találtad? Szeretettel ölel, csókol édes apád. V. 8.”

²⁷ Uo. 34.

²⁸ A levél a második oldalon kezdődik, a címoldalon nincs szöveg.

²⁹ Napjainkban elnevezése: Aradi vértanúk utca.

³⁰ kmsz. szd. = különleges munkaszolgálatos szárad

2.

(Kétoldalas, kézzel, tollal írott levél, boríték nélkül; Sátoraljaújhely, 1944. V. 8.)

(1. oldal)

„1944. V. 8.

**Édes Gyermekek! Anyád, amint leveleidből látom,³¹ talán kissé túl sötét-
ten festette leveleiben helyzetünket, ezért megpróbálom neked röviden
ecsetelni, hogy te is világosan lásd azt és te is nyugodtabb légy minket ille-
tőleg. Amint már tudod biztosan, az Olchváry³² féle házban lakunk, az
Apponyi u. 11. szám alatt, a ...ék³³ tőszomszédságában és egy szép nagy
gyümölcsöskert tartozik a házhoz. Van egy szép kis rendelőm, benne van
a két könyvszekrényem (könyvek nélkül), a mosdó, az íróasztal és a te
nagy sezlodod, a quarzlámpa és a diathermia. Emellett egy utcára néző
szobában alszunk mi anyuval (neki minden este bevisszük a díványt) Er-
zsike³⁴ és Andriská³⁵, a másik kis szobában nagymamáék³⁶ vannak Rudi-
ékkel³⁷. A másik két nagyobb szobában a többi [Király]Helmecre valók**

³¹ Édesapámnak a sátoraljaújhelyi gettóban élő nagyszüleimhez küldött levelei nem maradtak fenn.

³² A Sátoraljaújhely Városkönyve kötethez mellékelt névmutatóból ismert, hogy dr. Olchváry Dezső (Alsóberecki 1871–Sátoraljaújhely 1943. december 25.) ügyészségi elnök, korábban alügyész, ügyész volt a Sátoraljaújhelyi Királyi Ügyészségen. Szülei Olchváry Miklós és Árvay Ida voltak. Tagja volt Zemplén vármegye törvényhatósági bizottságának, valamint a sátoraljaújhelyi református egyházközség presbitere. Felesége a beregszászi születésű Paksy Berta. Gyermekei, Zoltán és Dezső jogászok lettek. Ifj. Olchváry Dezső (Sátoraljaújhely, 1903–Sátoraljaújhely, 1978. május 13.): jogszigorló, majd Zemplén vármegye törvényhatósági bizottságának tagja, a legtöbb adót fizetők egyike volt (1935–1940). Ifj. dr. Olchváry Zoltán (Sátoraljaújhely, 1899–?, ?): törvénytörvénybíró volt a Sátoraljaújhelyi Királyi Törvényszéken. Id. dr. Olchváry Dezső testvére Olchváry László volt.

³³ Nem olvasható.

³⁴ Fisch Erzsébet Fuchs István – nagymamám, dr. Zinner Sándorné született Fuchs Erzsébet testvére – felesége volt. Gyermekek az 1942-ben született Fuchs Andriská. Erzsébet nem tért haza azonnal Auschwitzból, előbb Svédországban élt. Hazatérését követően ismét férjhez ment, utóbb elvált, harmadszor is férjhez ment, az Egyesült Államokban, New Yorkban telepedett le. Első férje, Fuchs István munkaszolgálatosként hadifogságba esett a Szovjetunióban, ott halt meg 1944-ben.

³⁵ Fuchs Andriská életét vesztette Auschwitzban 1944-ben.

³⁶ Apai ágon Zinner Adolfné, született Gutmann Eugénia dédnagymamám volt.

³⁷ Anyai ágon – édesapám emlékei szerint – a nagyszülői (nekem dédszülői) vonal úgy alakult, hogy négy gyermek született az ismeretlen keresztnévű üknagypapám és felesége, Rosenwald Emma házasságából: Margit, Berta, Malvin és a levélben említett Rudolf, aki utóbb Gálos vezetéknévet vette fel.

és pedig Terka, Bélák, Viliék,³⁸ Hilfék, Gombosék, Drückerék, Bergidák[?], dr. Adlerék³⁹, Fischék⁴⁰ és Forgács.⁴¹ A konyha- és házparancsnok Terka, ki óriási körültekintéssel és energiával végzi feladatát és nem törődik kritikával és gáncsoskodással, hanem nagy buzgalommal gondoskodik ellátásunkról, mely ízletes és tápláló mindig. Anyu takarítás után a konyhában segít mindig, majd a gyerek foglalja le szabad idejét. Annyira el van foglalva egész nap, hogy majd két hete, hogy itt vagyunk és még az Árpád utca⁴² sarkáig sem ment el. Ha talán kissé szűken vagyunk

(2. oldal)

csak a jó Isten adná, hogy mielőbb köztünk lehetnél, elférnénk mi itt is kényelmesen és örülnénk egymásnak.

Nekem most a munkaköröm nagyon megnövekedett, mert kb. 12.000 zsidónak kell az egészségügyi szolgálatát ellátnom és vezetnem, van 16 orvosom, kiket ellenőrizni és utasítani kell. Miután rengeteg beteget hoztak be, nyitottunk a statusquo iskolában⁴³ egy fiók kórházat és egy elmeosztályt, úgy, hogy ápoltságunk száma jelenleg 270-280 körül mozog. Jenny nagymama⁴⁴, tolcsvai [Fuchs] Béla⁴⁵ jelenleg a kórházban vannak, úgyszintén Gyula bácsi⁴⁶. Leegyszerűsített életet élünk, nincsenek

³⁸ Fuchs Vilmos.

³⁹ Dr. Adler Sándor fogorvos volt, többször járt nagypapámnál Sátorajáújhelyben '56 ősze előtt, akkor ismertem meg őt és feleségét.

⁴⁰ Az idősebb Fischéknek Nagyrozvágyon volt birtokuk, három gyermekük, a két lány – Erzsike és Judit –, valamint a fiú, Miklós volt, mindhármukat ismertem kiterjedt rokonságukkal együtt. Judit, Földes Elemérné Budapesten, az adószakértő Miklós New Yorkban hunyt el.

⁴¹ Számomra ismeretlen az említett Terka, Bélák, Hilfék, Gombosék, Drückerék, Bergidák és Forgács.

⁴² A sátorajáújhelyi főutcából nyíló merőleges utca a Bodroghöz felé, az Apponyi utca számozása innen kezdődik.

⁴³ Sátorajáújhely, Rákóczi út 18.

⁴⁴ Zinner Adolfné, született Gutmann Eugénia, „Jenny” dédnagymama Auschwitzban vesztette életét.

⁴⁵ Édesapám szüleinek anyai ágán, a Fuchs családról annyi ismert, hogy üknagyapámnak, Fuchs Salamonnak Tolcsván volt szülője. Az első feleségétől született dédnagypapám, a gazdálkodó Fuchs Jenő és két fiútestvére, Gyula és Lajos, a másodiktól Fuchs Béla. Fuchs Jenőnek a felesége Groszman Berta volt, nyolc gyermekük született, közülük három (Andor, Zoltán és ?) gyermekkorában hunyt el. Miklós orosz fogságba esett az első világháborúban, ott halt meg, édesapám első keresztnévét tőle „örökölte”. Istvánt említettem, Erzsébetet és Ilust hasonlóképp, Margit 1921-ben halt meg.

⁴⁶ A Fuchs dédszülei anyai ágon Jenő egyik fiútestvére volt Fuchs Gyula. Felesége Láng Margit, egyetlen gyermekük Fuchs Sarolta, azaz Sári.

vágyaink, csak téged szeretnénk mielőbb látni, vagy ha azt nem, legalább felőled jó híreket hallani. Az egész társaság nevében, szeretettel ölel, csókol apád (Miután T.⁴⁷ apja a szomszédban lakik, ha írtok, írjatok egymásról, mert így ezzel is gyakrabban kapunk értesítést.)

(A levelet folytatva, dr. Zinner Sándorné Fuchs Erzsébet)

Drága egyetlen fiam! Apu referált neked a mi mostani életünkről, de nekem ez is szép és jó lenne, ha veled volnék együtt, de így nem tudom, hogy fogom kibírni. Vigyázz egészségedre drága gyermekem, amennyire módod engedi, tartsd magad tisztán, és ha lehet majd csomagot küldeni, úgy majd talán valaki akad, hogy küldjön, mert sajnos nekünk nincs módunkban, és pénzünk sincs. Az új nadrágodba tettem egy emléket neked, ha még nem lett volna rajtad, azonnal vedd ki és hordd egészséggel. A Marika⁴⁸ ruhája, amit Záli nénitől⁴⁹ kapott, itt van. Írjál drágám, mert már csak ez ad erőt az élethez. Milliószer csókol nagyon szerető édes Anyád”

3.

(Négyoldalas, kézzel, tollal írott levél, boríték nélkül Waller Hajnal varrónőtől Zinner Miklóshoz [Sátoraljaújhely,] 1944. május 9.)

(1. oldal)

„1944. V. 9.

Drágám!

A hetedikén írt ~~leveledet~~ lapodat ma kaptam meg, a legutolsó levelet 29-én írtad nekem, azóta semmit nem kaptam. A Ferinek⁵⁰ írt leveledet

⁴⁷ Ti. vélhető, hogy a sárospataki Róth Tibor keresztnévének rövidítése, aki édesapámmal együtt volt munkaszolgálatos, és őt többször is említette visszaemlékezésében.

⁴⁸ Szalai Marika, édesapám ifjúkori szerelmeinek egyike.

⁴⁹ Gutmann Mórné („Móric bácsi” felesége) Zinner Rozália, apai ágon az ükszülok 12 gyermeke közül az egyik volt. Bodroghalmon ötezer holdon gazdálkodtak. Férje elhunyt 1923-ban, gyermektelenek voltak. Nagypapámat, Sándort nem tudták örökbe fogadni, ezt követően édesapám, Miklós lett a kedvence. Elhunyt 1935-ben.

⁵⁰ Dr. Zinner Ferenc ügyvéd Sátoraljaújhelyben, nagypapám egyik fiútestvére. Auschwitzban vesztette életét. Második keresztnem ezért lett Ferenc.

nem ez ideig, legalábbis kézhez nem kaptam, nagyon kérlek, ha módodban van, írd, nem is tudod talán elképzelni, hogy **miért** mit jelentesz Te nekem ebbe[n] a mai életbe[n]. Az egyetlen örömöm, ha tőled kapok levelet, azért kérlek, hogy írd, ha csak tudsz.

Mint már írtam, Jocival⁵¹ lakunk egy udvarba[n], mutattam neki a fényképet, amit küldtél, azt mondta, hogy adjam úgy oda, hogy legalább öt percig nézhesse. Tőle tudtam meg, hogy se Debrecenben, se Szegeden nem vagy.

A szüleid jól vannak, Anyukád szebb, mint valaha, komolyan más megcsúnyul, de Ő

(2. oldal)

megszépült. Mi hála Istennek jól vagyunk, csak a jó Isten segítsen meg minket, azért imádkozok állandóan. Már beletörődtem mindenbe, lesz, ami lesz. Csak maradjunk mindnyájan együtt, félek a fiúk miatt, mi lesz velük. Én jól vagyok, kicsit lefogytam, pillanatnyilag nagyon-nagyon náthás vagyok, de ez elmúlik, remélem hamarosan. Levagdostam a hajamat fiúsra, egész rövid, azért, mert fodrász nincs s a kórház miatt is jobb, könnyebb a kezelése. Maga hogy van? Miért nem ír többet Magáról, milyen volt az út Munkáctól Vereckéig. Hogy Sucóval[?]⁵² nem találkozott, nem baj, nem is fontos már, hogy az üdvözetet átadja, jobb lenne, ha nem adná. L[ánczi] Iván⁵³ van itthon Újvidékről, jól néz ki, meg van hívva.

⁵¹ Deutsch Henrikné, született Zinner Jolán testvére, dr. Zinner Ferenc ügyvédi irodájában volt gépíró Sátoraljaújhelyben, nagyapám lánytestvére. 1934-ben ment férjhez, egy helyi gazdálkodóhoz. 1941-ben egy Budapestről „buta szövegezéssel feladott távirat” miatt élete párját (Deutsch) Henriket és Jocit lecsukták. „Azzal az indokkal, hogy szlovák menekülteknek adtak szállást. Henrik Garanyba, Joci Nagykanizsára került az internálótáborba. Joci talán hat hónap után szabaddult, de Henriket az internálótáborból munkaszolgálatra vitték, 1942. december 28-án vagonírozták be őket Sárospatakon és éppen az 1943-as januári voronyezsi áttöréskor érkeztek meg Kurszkba. Röviden annyit, hogy Henrik gyakorlatilag már az ország területén volt 1945-ben, amikor elkapták és még másfél évet húzott le orosz fogságban”. Zinner Miklós I. m. 3.

⁵² Nem ismert a neve.

⁵³ Édesapám, vele együtt érettségit tett osztálytársa a sátoraljaújhelyi Piarista Gimnáziumban.

(3. oldal)

Laciék[?]⁵⁴ is arra járnak valahol, Maga előtt. Írok a régi ismerősökről egy kis pletykát. H.[?] Éváék⁵⁵, az egész család, az apjukat kivéve itt laknak, dacára mindennek nem számított semmit. Éva reméli, hogy elmenek majd. Éva és Gyuri[?]⁵⁶ szerelemnek vége, sőt már vigasztalódott is Kornitzer Imrével.⁵⁷ Imre itthon volt a napokban és akkor kezdődött a nagy szerelem.

A kórházba csütörtökön lesz a vizsga, tanultuk a házi betegek ápolását és abból, hogy ha eddig nem is tudtam mindent, most biztos megtanultam, de mint ápolónő és nem, mint nő. A férfi és női nemi rendszert, vérbajt, fajfenntartást stb. Egy kicsit furcsa volt hallgatni Tomitól[?],⁵⁸ de már megszoktuk.

Mi az halottak leemelni, állat felkötni, alulról valakit megmosdatni és más hasonló dolgok, mintha mindig ezt csináltam volna. Mindent meg lehet szokni. Nem írok Neked semmi rosszat, van Neked is elég bajod. Most, ma még délután írok egy lapot Neked, remélem, meg is fogod kapni. Ez az első levél, amit innen Neked írok, eddig azért nem írtam, mert címed nem tudtam, viszont Jocinak nem mondhattam meg, hogy a Szüleidtől kérdezze meg.

Mukica Drága, szeret Maga engem? Ha igen, akkor írjon minden nap, mert ez az egyetlen, amiért várom a holnapot, különben nagyon félünk mindnyájan a holnaptól. Kicsit kuszálva írtam, de asztalunk nincs, egy bőrönd tetején írok és nagyon alacsonyan alszom, nem kell félni, hogy leesek a földre.

⁵⁴ Nem ismert a neve.

⁵⁵ Nem ismert a neve.

⁵⁶ Nem ismert a neve.

⁵⁷ A szeszkereskedő Kornitzer Imre Klein Regina és Kornitzer Lipót szerencsi születésű bornagykereskedő egyik gyermeke volt.

⁵⁸ Nem ismert a vezetékneve.

Mi van az Ilivel[?]⁵⁹ és a Marikával?⁶⁰

Milliószor csókol Hajnal

Csákó,⁶¹ Virág 4. és ... 6.”

4.

(Kétoldalas, kézzel, tollal írott tábori posta levelezőlap, postabélyegző: Sátoraljaújhely, 1944. V. 10.)

(1. címoldal)⁶²

(Feladó: dr. Zinner Sándorné, Sátoraljaújhely, Apponyi u. 11. címzett: Zinner Miklós, kmsz. zlj. XI/6. Alsó Verecke. Postafiók 25.)

(2. oldal)

„Drága Miklóskám Kb. 7-én írt leveled és lapod megkaptuk és boldog vagyok, hogy a kezed írását látom, csak írd mindig, ha szabad, mert ez az egyetlen, ami éltet. Megvagyunk drágám, gondolatban mindig veled, és kérjük a jó Istent, hogy egészségesen vezéreljen haza hozzánk. A kért pénzt majd Ilus elküldi, mert nekünk nincs, a kért másik dolgokat majd igyekezik apu elintézni. Remélem, már kaptál tőlünk értesítést, mert ez már a negyedik, amit

⁵⁹ Édesapámnak volt szülővárosa nyilvánosházából egy „szerelme”, Krausz Ili, lehet, hogy a levélíró érdeklődése rá vonatkozott. Adalék viszonyukhoz édesapám visszaemlékezéséből: „itt térek vissza a nyilvánosházi nagy szerelmem[re], Krausz Ilire ugyanis nem tudom, hogy honnan, de megtudta a tábori számomat és egy olyan levelet írt nekem, amin az egész század nevetett. Azt írta ugyanis, hogy azért elvárta volna tőlem azt, hogy karácsonyra veszek neki egy bundát”. Zinner Miklós I. m. 21.

⁶⁰ Nem ismert, hogy Szalai Marikára utalt-e.

⁶¹ A korábbi lakó vagy háztulajdonos neve.

⁶² A levél a második oldalon kezdődik, a címoldalon a folytatása van.

(címoldal)

erre a címre írunk. A katonaládád megjött, ha valamire szükség van és lehet küldeni oda, ha módunkban lesz, küldök, írd meg drágám. Milliószer csókol apuval és az összes rokonokkal együtt, szerető édes anyád”

V. 9.

5.

(Kétoldalas, kézzel, tollal írott levelezőlap, postabélyegző: Győr, 1944. V. 12.)

(1. címoldal)⁶³

(Feladó: Kenyeres Györgyné, Győr, Bisinger [sétány] 26. címzett: Zinner Miklós, XI/6. kmsz. Alsó Verecke. Postafiók 25.)

(2. oldal)

„12.

„Drága Miklóskám, tegnap föladtunk a címre 100 pengőt. Írd meg, ha csomagot lehet küldeni és milyen nagyot és milyen gyakran. Anyuéktól kapok minden nap hírt, jól vannak, csak miattad izgul szegény. Mi jól vagyunk, itt is maradunk a lakásunkba[n] csak hozzánk jönnek.⁶⁴ Ha teheted, írd nekünk is, mert nagyon türelmetlenül várom a hírt Tőled.

(1. címoldal)

Számtalanszor csókol Gyurival együtt szerető Ilusod”

⁶³ A levél a második oldalon kezdődik, a címoldalon a folytatása van.

⁶⁴ A győri lakás a helybeli gettó területén belül volt.

6.

(kétoldalas, kézzel, tollal írott levelezőlap, postabélyegző: Sátoraljaújhely, 1944. V. 12.)

(1. címoldal)⁶⁵

(Feladó: dr. Zinner Sándorné, Sátoraljaújhely, Apponyi 11. címzett: Zinner Miklós, XI/6. kmsz. zlj. Alsó Verecke, Postafiók 25. bélyegző: „Ellenőrizve”)

(2. oldal)

„V. 11.

Drága Gyermekek! A május 6–7-én írt lapod és leveled megkaptuk. Örülünk, hogy aránylag már az egészséged kezd helyreállni. Mi is egészségesek vagyunk, csak leírhatatlanul vágyódom Andor⁶⁶ után és a jó Isten ezt nem adta meg nekem, hogy láthattam volna. Lánczi Iván most itthon van, apu beszélt vele, én ki sem mozdulok, sajnós szegény nagymama igen gyenge. Ő úgy tudja, hogy Andor ott van, ahova bevonult. Drága

(1. oldal)

fiam, ha szabad csomagot küldeni, azt írd meg, esetleg valami csomagot küldünk neked, természetesen ételmet. Írj drágám, mert ez éltet. Milliósor csókol mindannyiunk nevében, szerető Édesanyád. Megtaláltad a nadrágban az emléket?”

7.

(kétoldalas, kézzel, tollal írott levelezőlap, postabélyegző: Sátoraljaújhely, 1944. V. 20.)

(1. címoldal)⁶⁷

⁶⁵ A levél a második oldalon kezdődik, a címoldalon a folytatása van.

⁶⁶ Anyai ágon nagymamám, dr. Zinner Sándorné (Fuchs Erzsébet) legidősebb testvére, az 1916-ban született Fuchs Andor.

⁶⁷ A levelezőlap második oldalán nagyanyám, a címoldalon nagyapám levele olvasható.

(Feladó: nincs megjelölve, helyette nagyapám kézírásával: „V/18” címzett: Zinner Miklós, XI/6. km. század. Alsó Verecke, Postafiók 25.)

**„Édes Gyermekem! Fájó szívvel gondolunk rád, hogy egy hete nincs értesítés felőletek, de ezt a postaközlekedésnek tudjuk be. Feri bácsiék⁶⁸ már nincsenek idehaza, azt hiszem, gyermekem, ti vagytok a legjobb helyen. Csak tartsd magad nagyon tisztán és vigyázz az egészségedre és ha valami kell, írj nyugodtan Iluséknak! Zimmermann néniék⁶⁹ sincsenek már itt. Szeretettel ölel, csókol a téged nagyon szerető apád
V. 18.**

(2. oldal)

Drága, egyetlen gyermekem! Sajnos, tőled nem kaptunk semmi értesítést, de bízom a jó Istenben, hogy megóv téged minden bajtól, mi egészségesek vagyunk, lehet, hogy elkerülünk innen, de a jó Isten majd visszavezérel egymáshoz minket. Imádkozz, hisz te úgyis nagyon vallásos érzelmű vagy, megsegít a jó Isten! Pista⁷⁰ és Jenny⁷¹ nagymama, Malvin⁷² néni kórházban vannak. Érted élünk és imádkozunk érted, ne izgulj egyetlen gyermekem, megsegít a jó Isten! Milliószer csókol nagyon szerető édes anyád”

8.

(kétoldalas, kézzel, tintaceruzával írott levelezőlap, postabélyegző: Sátoraljaújhely, 1944. V. 22.)

(1. címoldal)⁷³

⁶⁸ Dr. Zinner Ferenc ügyvéd.

⁶⁹ Zimmermann Sámuelné sz. Weisz Aranka

⁷⁰ Anyai ágon nagymamám, dr. Zinner Sándorné testvére, Fuchs István. Visszavezényelték a frontra munkaszolgálatosként a sátoraljaújhelyi gettóból, hadifogságba esett a Szovjetunióban, ott halt meg 1944-ben.

⁷¹ Apai ágon dédnagymamám, Zinner Adolfné, született Gutmann Eugénia, „Jenny” dédnagymama Auschwitzban vesztette életét.

⁷² Anyai ágon ükapámnak négy gyermeke volt, egyikük a jogász Spitz Adolf felesége, Fuchs Malvin.

⁷³ A levelezőlap első, címoldalán nincs szöveg.

(Feladó: nincs megjelölve, címzett: Zinner Miklós, XI/6. k. m. sz. szd. Alsó Verecke. Postafiók 25.)

(2. oldal)

„Drága jó Miklós-kám!

**Egészségesek vagyunk, még nem utaztunk el. Remélem drágám te egészséges vagy. Milliószer csókol Böske⁷⁴ és Sanyi⁷⁵
V/21”**

9.

(kétoldalas, kézzel, tollal írott levelezőlap, postabélyegző: Győr, 1944. V. 23. bélyegző: „Ellenőrizve”)

(1. címlap)⁷⁶

(Feladó: Kenyeres Györgyné, Győr, Bisinger sétány 26. címzett: Zinner Miklós, XI/6. kmsz. század Alsó Verecke, Postafiók 25.)

(2. oldal)

**„Drága Miklós-kám nagyon kérlek értesíts hogylétedről, mert nagyon aggódom miattad. Mi jól vagyunk.
Számталanszor csókol Gyurival együtt szerető Ilusod
V. 23.”**

BEFEJEZÉS?

A második világháború véget ért. Zinner nagyapám, aki mögött 1944. április 25-én zárult be a gettó kapuja, előbb az Apponyi utca 11-ben, végül a Mikszáth Kálmán utcában élt, amíg Sátoraljaújhely és Zemplén vármegye maradék zsidóságával együtt

⁷⁴ Dr. Zinner Sándorné (Fuchs Erzsébet) = Böske

⁷⁵ Dr. Zinner Sándor = Sanyi

⁷⁶ A levél a második oldalon kezdődik, a címlapon nincs szöveg.

el nem hurcolták június 4-én. Deportálták, hónapokig vasutat épített, majd Bergen-Belsenben öt hónapon keresztül volt orvos a koncentrációs táborban. Az amerikai csapatoknak köszönhette szabadulását, Németországból 1945. július 24-én érkezett vissza szülővárosába.⁷⁷ Oda, ahol 1940-ben még 4960 zsidó élt, az 1949-es adatok viszont már csupán 360 személyt említenek. Az újhelyi zsidók csaknem 90%-a (4320 személy) adatai lapján 3538 életét vesztette elhurcolását követően Auschwitz-Birkenauban, munkaszolgálatosként elhunyt 262.⁷⁸ A túlélők itt is elmondhatták, hogy igazzá vált a 6163/1944 B. M. számú rendelet első mondata: „a m. kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól”.

Írásom adalékokat szolgáltat a zempléni vármegyei, sátoraljaújhelyi holokauszt elő- és történetéhez, amellyel – különböző megközelítéssel, eltérő forrásbázissal, egymástól függetlenül, gyakorta mások kutatásaira sem alapozva – számos szerző foglalkozott az elmúlt évtizedek alatt, hol a kötelező emlékezés és emlékeztetés, esetenként pedig a tudományos kutatás céljából.⁷⁹ Nyilvánvaló, hogy a gyérszámú, de számomra rendkívül becses családi iratokból nem vázolható fel az egykori borzalom, még csupán a helybéli, illetve a győri horror sem a maga teljességében. Mégis jelzésértékkel bírnak, mert adalékot nyújtanak a különböző korosztályok gettókban élt tagjainak mindennapjaiba, a külvilággal való kapcsolattartásuk változásába, az elhurcolás menetrendjébe, és főként abba, hogy kizárólag a vallásos meggyőződésükben bízhattak a jövőt illetően. Azt, hogy az írásokból bárminemű ellenállás esetleges szikrája is érződjön, a levelek, illetve levelezőlapok ellenőrzése eleve kizárta.

Édesapám összegző feljegyzése szerint a Zinner ágról hat fő vesztette életét: özv. Zinner Adolfné (a nagymamája), dr. Zinner Sándorné (az édesanyja) dr. Zinner Ferenc (a nagybátyja), dr. Zinner Ferencné Székely Szilárdka (a nagybátyjának felesége), dr. Hell János ügyvéd (Zinner Hani⁸⁰ és férje, Hell Adolf fia) és dr. Kardos Mihály (Hell Adolfné leányának férje). A Fuchs ágról 10 fő vesztette életét. Így özv. Fuchs Jenőné (Groszman Berta, édesapám másik nagymamája), Kenyeres Györgyné (Fuchs Ilona, édesapám édesanyjának húga), és férje, Kenyeres György, Fuchs András (édesapám édesanyjának öccse gyermeke), Fuchs Gyula (édesapám nagyapjának öccse) és felesége, Fuchs Gyuláné (Láng Margit), valamint leányuk, Fuchs Sarolta, Fuchs Béla (édesapám nagyapjának öccse)⁸¹ és felesége, Fuchs Béláné (? Blanka), valamint Fuchs István (édesapám édesanyjának öccse, aki szovjet fogságban

⁷⁷ „Orvosi hír. Dr. Zinner Sándor deportálásból visszatért és ismét rendel” – írta a helyi sajtó.

⁷⁸ Davidovits, Mnáshe S. I. m. Mártírok, 6.

⁷⁹ Írásom nem célozta a vonatkozó szak- és memoárirodalom bibliográfiai áttekintését.

⁸⁰ Üknagyapám, Zinner Adolf testvéreinek egyike. Az ő szülei Zinner Sámuel (1812–Sátoraljaújhely, 1882) és Perlstein Sára (1812–Sátoraljaújhely, 1875) voltak.

⁸¹ Útban volt haza a deportálásból, amikor elhunyt Theresienstadtban.

hunyt el. Végül a Groszman ágról életét veszttette négy fő: Spitz Adolfné (Groszman Malvin, édesapám nagyanyjának testvére), dr. Gálos Rudolf ügyvéd (édesapám nagyanyjának öccse) és felesége, Gálos Rudolfné (Ligeti Anna), valamint leányuk, a zongora szakiskolát végzett Gálos Lili.

Összesen 20 személy, akiknek az édesanyám rokonsága vonalán életüket veszttő személyekkel együtt száma jóval meghaladja a harmincat, közelít a negyvenhez. Elég, ha arra utalok, hogy az 1944. június 4-én elhurcoltak között anyai ágon két nagyszülőm mellett életét veszttette édesanyám testvére, Landau Tibor⁸² is, egy nappal a gunskircheni koncentrációs tábor felszabadítása után, 1945. május 10-én. Túltette magát.

Továbbá azért is csupán adalék a holokauszt helybéli történéseihez írásom, mert mindazt, amit papírra vethettem, kizárólag szüleimnek apai ágáról származó dokumentumaiból merítettem. Az édesanyám, Zinner Miklósné vonalán, ősei anyai s apai ágán – ahol hasonlóképp aratott a kaszás – ugyanis szinte semmi írásos emlék sem maradt. Kivéve – máig őrzöm – az amerikaiaktól Németországban kapott kétnyelvű, angol-héber imakönyvét.⁸³ Benne a „Name: Landau Vera” és az „Adress: Sátoraljaújhely” tintaceruzával kitöltve, azaz a leánykori neve és szülővárosa.⁸⁴

Egyetlen életben maradt nagyszülőm – akit mindig „Nagypapinak” és sohasem Sándor bácsinak szólítottam – az édesapámhoz küldött levelezőlapján a Kárpátokban, Alsóvereckénél a Vörös Hadsereget feltartóztatni szándékolt tankcsapdákat ásó munkaszolgálatos fiának azt írta 1944. május 18-án, hogy „azt hiszem gyermekem, ti vagytok a legjobb helyen”. Mindehhez kommentár felesleges.

⁸² Nevére emlékeztet első keresztnemem.

⁸³ *Prayer Book. Abridged. Jews in the Armed Forces of the United States.* New York City, 1943, National Jewish Welfare Board. Rabbi Ernest Sorge dedikálásával.

⁸⁴ Zinner Tibor: *És elindult a vonat...* Magyar Hírlap, 2014. május 16. 12. Tévesen írtam, hogy „nagypapámnak az amerikaiaktól kapott imakönyve, a féltve őrzött Prayer Book egy szomorú időszak végére emlékeztet”. Mindennek oka az volt, hogy édesanyám férje halála után, rendezve a családi iratokat a nagypapám hagyatéka, iratai közé helyezte el az imakönyvecskét, és most, e tanulmány írásakor az a kezembe akadt, és fedeztem fel benne az igazi „tulajdonost”.

TIBOR ZINNER

POSTCARDS AND LETTERS FROM THE GHETTO TO MY LABORING FATHER

The author considers himself fortunate to be able to rely on much cherished family documents instead of archival material in dealing with a special section of the history of his native town, namely, with the tragedy of the Sátoraljaújhely (*Ichel* in Jiddish) Jewry during WWII. The centuries-old town, a former county seat, had become a border town due to the Treaty of Trianon in 1920.

The introduction presents the differing data related to the number of Jews living in the whole of Zemplén County, and concentrated in the town's ghetto, and discusses the origin of the documents used here and preserved by family members during the war in the Carpathians and later at home, revealing events of Hungarian history from May 9th to the 23rd, 1944. The nine letters and postcards presented here are in the order of their being written, with notes where necessary. The study is a contribution to the history of the Holocaust in Zemplén County that has already been dealt with in past decades by others using a different approach and different source materials. Some of these writings were scholarly achievements and some only short commemorations. The present work does not wish to present a full bibliography of the relevant memoirs and historical literature. It is obvious also that the limited family documents, however valuable, cannot cover the subject fully. They can merely offer a glimpse into everyday life in a ghetto for the various generations involved, their changing possibilities of remaining in contact with the outside world, the timetable of their being deported and their unbroken faith, despite all that was happening to them. The strict official supervision of the letters and postcards had excluded any expression of resistance or discontent. The author's extended family had lost nearly forty members during the process.

The documents published here were written by family members of the male line. The author's mother's line had suffered similarly great losses but no written documents remain except for an English-Hebrew prayer book with her maiden name written on it in both ink and pencil given to his mother by the Americans in Germany

(“Name: Landau Vera”) and her birthplace (“Address: Sátoraljaújhely”). On May 18th, 1944, the author’s single surviving grandparent, his grandfather, in a letter to the author’s father, who was serving at Alsóverecke in the Carpathians digging anti-tank ditches for the Hungarian army to impede the Soviet Red Army’s advance, wrote the following: “I think, my child, that the place where you are is probably the best.”

Reading this, no comment seems to be necessary.

POSTKARTEN UND BRIEFE AUS DEN GETTOS AN MEINEN VATER IM ARBEITSDIENST

Der Autor kann sich als Forscher glücklich schätzen, weil er einen schmalen Ausschnitt aus der Vergangenheit seiner Familie und daher auch die Historie seiner Geburtsstadt nicht aus Archivdokumenten, sondern aus sorgfältig aufbewahrten Familienunterlagen erschließen konnte, und zwar als eine der dramatischen Folgen von Momenten der nationalen Vergangenheit, aus der Schicksalstragödie eines Teiles des Ichel-Judentums der einstigen Komitatsstadt Sátoraljaújhely, die auf eine Vergangenheit von mehreren Jahrhunderten zurückblickt und wegen des Trianon-Diktats zu einer Grenzstadt geworden war. Die Einleitung analysiert die mit der Anzahl des im örtlichen Getto eingeschlossenen Judentums der Region Zemplén zusammenhängenden Angaben, stellt die Entstehung der veröffentlichten Dokumente dar, die zunächst in den Karpaten, dann im Familienarchiv aufbewahrt der Nachwelt erhalten geblieben sind. Sie beinhalten die ungarische Geschichte anno 44, dies- und jenseits der Donau. Die Briefe und Postkarten werden in der Reihenfolge ihres Entstehens, textgetreu wiedergegeben, versehen mit den erforderlichen Notizen. Die Quellenpublikation stellt dem Leser neun zwischen dem 9. und 23. Mai 1944 entstandene Dokumente, längere oder kürzere, handgeschriebene Briefe und Postkarten vor.

Die Studie liefert Zusätze zur Vorgeschichte und Geschichte des Holocausts im Komitat Zemplén und in der Stadt Sátoraljaújhely, mit denen sich zahlreiche Autoren in den vergangenen Jahrzehnten befassten, zur verbindlichen Erinnerung oder Gedenkens, von Fall zu Fall zur wissenschaftlichen Forschung, mit unterschiedlichem Herangehen und abweichender Quellenbasis, voneinander unabhängig, oft nicht einmal auf Forschungen anderer basierend. Der Aufsatz zielt nicht darauf ab, die einschlägige Fach- und Memoirenliteratur bibliografisch zu behandeln. Es ist offensichtlich, dass sie aus den für den Autor äußerst wertvollen Familienakten geringer Zahl nicht die einstigen Gräueltaten, den örtlichen bzw. – durch Verwandte – den Horror von Győr in seinem vollen Umfang wiedergeben konnte. Die veröffentlichten Dokumente bieten jedoch einen Einblick in den Alltag der in Gettos lebenden Angehörigen verschiedener Altersklassen, die Veränderung ihres Kontaktes zur Außen-

welt, den Fahrplan der Verschleppung und vor allem dahingehend, dass sie in Bezug auf die Zukunft ausschließlich auf ihre religiöse Überzeugung vertrauen konnten. Dass ein eventueller Funke des Widerstandes gleich welcher Art aus den Schriftstücken zu spüren wäre, war durch die Kontrolle der Briefe bzw. Postkarten von vornherein ausgeschlossen.

Die Zahl der Personen, die von der ausgedehnten Verwandtschaft der Eltern des Autors zu Tode kamen, beläuft sich annähernd auf 40. Die Quellenpublikation ist ferner auch deshalb lediglich ein Beitrag zu den örtlichen Geschehnissen im Holocaust, weil der Autor all das, was er zu Papier brachte, ausschließlich aus Dokumenten seiner Eltern väterlicherseits schöpfen konnte. Mütterlicherseits, wo der Sensenmann ähnlich geerntet hatte – ist nämlich so gut wie gar keine schriftliche Erinnerung erhalten geblieben, bis auf ein in Deutschland von Amerikanern erhaltenes zweisprachiges englisch-hebräisches Gebetsbuch. Darin standen der Geburtsname („Name: Vera Landau“) und ihre Geburtsstadt („Adress: Sátoraljaújhely“), mit Tintenstift ausgefüllt. Der einzige am Leben gebliebene Großelternteil schrieb am 18. Mai 1944 auf einer Postkarte an seinen Sohn, den Vater des Autors, der in den Karpaten, bei Alsóverecke im Arbeitsdienst Panzerfallen gegraben hatte, um die Rote Armee aufzuhalten: „Ich glaube, mein Kind, ihr seid am besten Ort.“ Das macht jeden Kommentar überflüssig.

A SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT RENDEZŐ GÁRDÁJA 1945–1948¹

„Ha a Párt elnöksége és választmánya a Párt agya, ha a képviselői csoport a Párt szíve, akkor az R Gárdát bátran nevezhetjük a Párt öklének. ... a Párt leányainak és férfinak az elitje, színe-java: acélos izmok, jó idegek, bátor szívek és művelt agyak serege.”²

ELŐZMÉNYEK

Egy adott párton belül működő, a párt tagjaiból álló, valamilyen katonai kiképzésben részesülő és valamilyen fegyverrel rendelkező alakulat felállítása nem magyarországi „találmány” volt. A párthadseregek száma már az első világháború utáni Németországban is jelentős volt, több politikai erő rendelkezett valamilyen alakulattal. A kommunista pártét Roter Frontkämpferbundnak (’Vörös Frontharcos Szövetség’), hívták, 1924–29 között Ernst Thälmann volt a vezetője. Agresszív propagandát folytattak a pártjuk mellett, személyesen járták a lakásokat, plakátokat ragasztottak, teherautóról röpcéduláztak, térzenével egybekötött felvonulásokat rendeztek. 1927-től több katonai gyakorlatot tartottak, céljuk a Szovjetunió által létrehozott nemzetközi vöröshadseregbe való belépés volt. A nácik hasonló szervezetével (SA, azaz Sturmabteilung, Rohamosztag) gyakran utcai harcokat folytattak.³

A két világháború közötti Ausztriában is több párt szervezett fegyveres osztagokat, ezek erősebbek voltak, mint a korabeli osztrák hadsereg. Mindebben az ország rossz pénzügyi helyzete, és az egymást gyakran váltó kormányok erélytelensége is szerepet játszott. A jobboldaliak közül ismertebb volt a Heimwehr (’Honvédelem’). 1923-ban Julius Deutsch, korábbi szocdem hadügyminiszter szervezte meg a Republikanischer Schutzbundot (RS) (Köztársasági Védszövetség), ebben Theodor

¹ Egy rövidebb írásom megjelent már a témával kapcsolatban: Kiss Dávid: *A Szociáldemokrata Párt Rendező Gárdájának megszervezése*. In: Rendszerváltások kortársa és kutatója. Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára. Budapest, 2013. ELTE Eötvös Kiadó, 276–281.

² Interjú Gombosi Zoltán államtitkárral, az RG országos főparancsnok-helyetttel. *A Gárda* című lap, 1947. október 15.

³ Rubicon, 2011/5.

Körner, Stromfeld Aurél egykori hadiakadémiai tanártársa is részt vett. Fegyverekkel is rendelkeztek, Ausztriában is jellemzőek voltak az összecsapások, 1927-ben Bécsben voltak zavargások, itt az RS a Heimwehrrel csapott össze, végül a hadsereg tett rendet, összesen 90 fő halt meg. 1931-ben a Heimwehr puccskísérleténél is hasonló volt a helyzet. 1933-ban hivatalosan feloszlatták az RS-t, de 1934. február 12-16. között Bécsben és több nagyvárosban sztrájk robbant ki. Az ezt követő összecsapásokban az RS ellen más paramilitáris alakulatokat, és a hadsereget is bevetették, amely tüzérségi fegyvereket is alkalmazott. Több szocdem ezt követően Csehszlovákiába menekült, az otthon maradottakat 1935-ben perbe fogták. A harcokban 200-270 fő között volt a halottak száma. Az emigráns RS-tagok közül később többen a spanyol polgárháborúban is résztvettek.⁴

A két világháború közötti Magyarországon a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) is rendelkezett párthadsereggel, ők az RS-sel ápoltak jó kapcsolatokat. Az RG-t (Rendező Gárda) Stromfeld Aurél⁵ szervezte meg a börtönből való 1921-es szabadulását követően 1924-ben, és azt 1929-ben bekövetkezett haláláig vezette. A MÉMOSZ (Magyar Építőmunkások Országos Szakszervezete) székházában alakult meg. 1924-ben az MSZDP XIV. kongresszusa a már párttag Stromfeldet ellenőrző bizottsági taggá is választotta. A gárda létszáma 1500 fő volt, a munkáeszperantistákból szervezték meg őket. A fővárost három területre osztották: budai, észak-és dél pesti, ezeken kívül a környező településeken is alakítottak egységeket. A gárda központi pártvezetőség fennhatósága alatt állt, a tagokat az önként jelentkezők közül vették fel, őket a helyi pártszervezetek végrehajtó bizottságai szelektálták, majd a helyi RG felvételiztette őket. Az RG-t a felsőbb szervei és nem helyi pártszervek irányították. Riadóztatásuk kerékpáros hírvivővel vagy gyári szírnával történt. Érdekesség, hogy Marosán György is szolgált a gárdában. A kiképzést – Természetbarátok Turista Egyesülete néven – a budai hegyekben végezték. Egyenruhájuk nem volt, egységes bőrsapkát, jelvényt és szíjat viseltek, feladatuk a párt rendezvényeinek a biztosítása volt.⁶

⁴ Stadler, Karl R.: *Opfer verlorener Zeiten – Geschichte der Schutzbund-Emigration 1934*. Europa Verlag AG, Wien, 1974. 24–48., Erich Zöllner: *Ausztria története*. Budapest, 2000. Osiris Kiadó, 378–386.

⁵ 1878-ban született, a Ludovika Akadémián, majd a bécsi hadiiskolában tanult. 1907-től az előbbiben, majd később az utóbbi intézményben tanított is. Az első világháborúban végig harcolt. 1919-ben hadügyi államtitkár lett, belépett a szociáldemokrata pártba. A Tanácsköztársaság idején jelentős részeket foglalt vissza a korábban elvesztett területekből. A Horthy-korszakban elítélték, 1921-ben szabadult, aktív szerepet játszott az MSZDP-ben, az illegális kommunistákkal is kapcsolatban állt egyesek szerint. 1927-ben halt meg. (http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1927-oktober_10_stromfeld_aurel_halala/2014.november.14.)

⁶ Ennek során több esetben más csoportokkal is összetűzésbe keveredtek, így például a 20-as évek közepén a Turul Szövetség támadásától tartava védték a párt lapjának, a Népszavának a székházát.

A GÁRDA HELYE ÉS SZEREPE A HÁBORÚT KÖVETŐEN

1945-ben, a második világháború lezárása után a nemzetközi világpolitikában új világregend kialakulása vette kezdetét, amely jelentős hatással volt a magyar politikai eseményekre is. A szovjet megszállás az ország gazdasági kifosztása mellett egy – a magyar társadalom számára – idegen politikai-társadalmi rendszer bevezetésével is járt. A kialakuló nyugat-európai demokratikus berendezkedéshez hasonló magyar struktúra felszámolása a kezdetektől megindult, ennek egyik jele volt, hogy az MKP (Magyar Kommunista Párt) saját embereit ültette vezető pozíciókba, – de nem csupán az állami, vagy a magánszférában, hanem más pártokon belül is, – akik aztán a párt érdekeit teljes mértékben kiszolgálták. Az SZDP-n (Szociáldemokrata Párt) belül az MKP-val együttműködni nem akarókat nevezték „jobboldali szociáldemokratáknak”. Az SZDP-hez hasonlóan a kommunisták és más pártok is megszervezték a maguk gárdáját. A gárdák közül azért érdemes először az SZDP szervezetével foglalkozni, mivel az MKP-s gárda megszervezése során ez szolgált mintául, ugyanakkor a kommunista hatalomátvétel egyik lényeges elemét alkotta az SZDP-vel és annak gárdájával történő 1948-as egyesülés, illetve a gárdák együttműködése.

A szétzilálódott fegyveres szervek újjáalakítása gyakorlatilag azonnal megkezdődött, de érdekes módon az MKP csak 1945. május 4-én döntött saját párthadseregének felállításáról. Bár rendező gárdisták korábban is voltak, de ezeket alkalmanként vették igénybe, és nem építettek fel országos hierarchiát.⁷ Velük szemben

Mérő Ignác, a Gárda későbbi vezetője (Stromfeldet Blaskó Arthur követte, őt Mérő) így emlékezett vissza: „Szabályos ütközeteket vívtak. Ötszáz gárdista rohama után félszáz fasiszta maradt a porondon.” Halas Lajos *A Gárda* című lap 1948. májusi számának adott interjúja szerint 1938–39-ben több esetben támadtak meg munkásotthonokat. A rákospalotai munkásotthon szétrombolása után az újpesti, pesti munkásotthonok, szakszervezeti székházak védelmét 24 óra alatt megszervezték. 1939. május 1-én 10 ezer fős tömeg rendezett néma tüntetést a hűvösvölgyi nagyréten, ezt az RG biztosította. Szálasi Ferenc hatalomra kerülését követően a MSZDP-vel együtt a gárdáját is üldözték, tagjait internálták. „Részt vettek a földalatti mozgalom irányításában, vezetői voltak az ellenállás megszervezőinek, és állandó életveszedelem között bonyolították le a hírszolgálatot” – emlékezett vissza Szakasits Antal. A háborúban tehát rádiós hírszolgálatot szerveztek, tartották az összeköttetést. (Halas Lajos: *Az R Gárdától a Munkásőrségig*. Budapest, 1986. Zrínyi Katonai Kiadó, 81–91., Hetés Tibor: *Stromfeld Aurél*. Budapest, 1978. Zrínyi Katonai Kiadó. *A huszonhárom éves szocialista R. Gárda éposza* – Beszélgetés Mérő Ignác elvtárral. A Gárda, 1947. szeptember, A Gárda 1947. október 15., *Justus Pál: Régi gárda – új feladatok*. A Gárda, 1948. január 1., A Gárda, 1948. június 5., A Gárda, 1948. május 15., Halas Lajos: *Feladataink*. A Gárda, 1948. március 1., Szakasits Antal: *Rendezőgárdánk a múltban és a demokráciában*, A Gárda, 1948. március 1.)

⁷ 1946. június 20-án a Politikai Rendőrség őrsemélyzeti osztályán állandó karhatalmi készültségi osztagot állították fel, csupán 15 fővel. Ez elég kevés volt, saját gárdára nyilván ezért volt szüksége az MKP-nak is. (Politikatörténeti Intézet Levéltára /továbbiakban: PIL/ 274. f. 2/25., *Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből 1. A politikai rendészeti osztályok 1945–1946*

a szociáldemokraták Pest szovjet megszállását követően (1945. január 18.) azonnal elkezdték a szervezést; igaz, kezdetben spontán módon és nem szervezeten.⁸ Az SZDP a két világháború közötti „gárdahagyományokra” támaszkodva kezdte meg a párthadserege felállítását. Mindennek köszönhetően nekik könnyebben is ment mindez, mint az MKP-nak.⁹ Meg kell jegyezni, hogy az SZDP hivatalos első gárdaavatására is csak 1945 augusztusában került sor.¹⁰

A késlekedésnek több oka is lehetett. A szervezés során nehézséget okozott az is, hogy rossz volt a közlekedés, kevés gépjármű állt rendelkezésre, nem csak a gárdának, hanem még a PRO-nak (Politikai Rendészeti Osztály, az ÁVO elődszerve)¹¹ is. Ugyanakkor magukat a pártokat is meg, illetve újjá kellett szervezni, ami szintén nem ment könnyen. Az SZDP nyárra alakította meg ismét a helyi pártszerveit. A 3200 településből 3000-ben működött ekkor alapszervezete. A nagyobb városokban ház- és háztömbbizalmi hálózatot is kiépítettek.¹² A szocdemekkel szemben óriási előnyre tett szert a háború előtt alacsony taglétszámmal rendelkező MKP: már a frontvonal mögött elkezdhetette a szervezést¹³, de 1947-re az MKP és az SZDP gárdája csaknem 20- 20 ezerre nőtt.¹⁴

Ennyi ember nyilván túl sok lett volna ahhoz, hogy csupán rendezvények biztosítására használják őket! A gyors szervezés és a magas létszám a választási „munkához” és más hasonló feladatok elvégzéséhez is kellett, de arra is mindenképpen rá kell világítani, hogy az MKP és az SZDP úgy érezhette, hogy nem rendelkezik megfelelő számú saját fegyveres erővel, illetve a fegyveres szerveken belül nem tarthat-

PRO. Szerk.: Krahucsán Zsolt, Müller Rolf, főszerk.: Gyarmati György. Budapest, 2009. ÁBTL –L’ Harmattan, 26–38.

⁸ Ugyanakkor az mindenképpen meg kell említeni, hogy a debreceni időszakról nem maradt fenn olyan irat, amely az esetleges ottani gárda szerevést tanúsítaná. (PIL, 274. f. 11/33.)

⁹ PIL, 274. f. 2/25. Az MKP Központi Vezetőség 1945. május 4-i ülése.

¹⁰ PIL, 283. f. 26/6.

¹¹ 1948-ban is a vidéki osztályoknak csak 10 dzsipjük volt. (Gyarmati György: *Kádár János és a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága*. In: Trezor I. – A Történeti Hivatal évkönyve. Budapest, 1999. Történeti Hivatal, 115–147.)

¹² *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. főszerk.: Varga Lajos. Budapest, 1999. Napvilág Kiadó, 81–89.

¹³ Hubai László – Szabó Éva: *A Magyar Kommunista Párt gazdálkodása 1944–1948*. In.: A koalíciós korszak pártjainak gazdálkodása 1944–1949. Szerk.: Vida István. Budapest, 2008. Gondolat Kiadó, 47–101.

¹⁴ PIL, 274. f. 16/38. Halas Lajos jelentése az RG szervezéséről 1947. január 23., A Rendező Gárda szervezetére és munkájára vonatkozó iratok 1945. szept. 18–1948. ápr. 22., A Gárda, 1947. december 1. Az MKP-s gárda szervezéséről jóval több adat maradt fenn. A SZDP gárdájának létszámáról az említett *A Gárda* című lap 1947. december 1. számából ismerjük csak ezt a nyilván hozzáférhető, 20 ezer fős adatot. A 3000 ezer SZDP-alapszerveinek átlagban így 6-6 főt kellett kiállítania. Ennyi ember toborzása a kisebb településeken is reálisnak tekinthető.

ták megfelelőnek a befolyásukat,¹⁵ így gárdistákkal próbálták a hiányt pótolni. Több esetben a hivatalos szervek munkáját is segítették a későbbiekben.¹⁶

A fenti állítást igazolják a következő adatok is. A rendőrség létszámát kezdetben 30, majd 35 ezer főben szabták meg,¹⁷ a tisztikarának 1946 tavaszán 28,6%-a volt az SZDP tagja,¹⁸ a megyei rendőrkapitányok közül hat SZDP-s volt.¹⁹ A fővárosban a II., VIII., XIV. kerületi rendőrfőkapitányok voltak a párt tagjai, hat helyen a rendőrfőkapitányok helyettesei is ők voltak, Pest környékén pedig öt fő. 1947-re Nagy-Budapest²⁰ területén 30%-os veszteséget szenvedtek a szocdemek, mivel sokan az MKP-ba léptek át, ez nyilván a fegyveres szervezetben való befolyásukat is érintette.²¹

A Magyar Honvédség létszáma 1945 és 1948 között a következőképpen alakult. 1945. március 15-én: 26 414, 1945. április 11-én: 30 000, 1945. május 15-én: 43 488 fő. A későbbiekben folyamatos csökkenés következett: 1945. május 21-én: 36 963, 1945. november 20-án 35 072, majd 1947. február 10-én 12 890, 1947. április 15-én 14 219 fő. Októberig elkészítették a Pilis I. hadrendet, amely növekedést irányzott elő, 1948 áprilisában már 20 196 fő volt a létszám. A Magyar Honvédség kezdeti leépítése és későbbi állománynövelése a B listázások és az igazoló bizottságok „munkája” mellett az kommunistáknak nem tetsző elemek kiszűrését, később a kommunisták beépítését szolgálta.²² Az SZDP a hadseregben 1947-ig megőrizte 30% körüli

¹⁵ Az MKP esetén a fegyveres szervek feletti birtoklási vágy a kommunista „tanításokból” is következett. Szerintük a kapitalista társadalomban a burzsoázia, a hivatalnokréteg és a hadsereg biztosította a rendszer fenntartását. Ebből következően a hatalom megszerzéséhez a fegyveres szervezetben való részvételük növelése lényeges volt. (Ötvös István: *A Vörös János elleni vizsgálatok 1945–1950*. In.: *Katonai perek 1945–1958*. Budapest, 2001. Történeti Hivatal, 37–71.)

¹⁶ 1946-ban az SZDP-s gárda vezetője, Mérő Ignác arra kérte a párt vezetőségét, hogy a bűncselekmények kiderítésénél a rendőrségnek a gárda elitalakulata, a Stromfeld-gárda segíthessen. (PIL 283. f. 10/95. Mérő Ignác levele az országos pártvezetőségnek 1946. május 31.)

¹⁷ 1946 márciusában ebből 7-8 ezer fő volt felfegyverezve. (*A magyar rendvédelem története*. Szerk.: Parádi József. Budapest, 1996. Osiris Kiadó, 138–139., *A Magyar Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947*. Szerk.: Feitl István. Budapest, 2003. 150–151. o. /Továbbiakban: SZE/).

¹⁸ Gyarmati György: *Kádár János és a Belügyminisztérium...* i. m. 117.

¹⁹ Palasik Mária: *A politikai rendőrség háború utáni megszervezése*. In.: *Államvédelem a Rákosi-korszakban*. Szerk.: Gyarmati György. Budapest, 2000. Történeti Hivatal, 33–55. o.

²⁰ 1950 előtt Budapest 14 kerületből állt, de a környező települések szorosan kapcsolódtak hozzá, így ezt nevezték Nagy-Budapestnek. Az országgyűlés az 1949. XXIX. törvénycikkkel rendelkezett a főváros területének kiterjesztéséről, így 7 várost és 16 községet csatoltak hozzá, a kerületek száma 22-re nőtt. A lakosság 60%-kal lett több. 1950. június 15-től a városi önkormányzat helyett városi tanács működött. (Varga László: *Várostörténet 1945–1956*. In.: Budapest Negyed, 1998. nyár, 20–21.)

²¹ A magyar szociáldemokrácia kézikönyve, 149–163.

²² Tombor Jenő honvédelmi miniszter jelentése a SZE-nek. 1946. május 16., A honvédség szervezeti változásainak ütemezése 1946. július 4. <http://mek.oszk.hu/04900/04971/html/#d1e2481> 2014.

befolyását.²³ A Magyar Honvédséggel és a rendőrséggel szemben az öt majd tízezer fős határőrség és a politika rendészeti osztály – később ÁVO – már kezdetektől, teljes mértékben az MKP megbízható erejévé vált.²⁴ A fenti adatokkal kapcsolatban meg kell említeni, hogy több szocdem vagy akár más pártnak a tagja valójában az MKP beépített embere volt. Látható, hogy a fegyveres szervek helyzete miatt a gárdáknak igen nagy súlya volt, illetve adott esetben lehetett volna akkor is, ha a szovjet csapatok jelenlétét figyelmen kívül hagyjuk.

AZ SZDP RENDEZŐ GÁRDÁJÁNAK AZ ÚJJÁSZERVEZÉSE ÉS MŰKÖDÉSE 1945–1948

Spontán szerveződés

Lényeges, hogy a háborút követően polgári őrsegek szervezését írták elő, aminek végrehajtását Erdei Ferenc belügyminiszterre bízta.²⁵ A fővárosban már a szovjet megszállást követően megkezdődött a szerveződés, de a szocdemek spontán módon újjászerveződő gárdája mellett mások is alakítottak fegyveres egységeket. Ezek közül a következőkről tudósítanak a korabeli iratok: Magyar GPU, a Miklós Gárda, a Magyar Partizánosztig – amely Egyetemi Nyomdában készített igazolványokat magának –, a Budapesten élő csehszlovákok rendőrsége. A közbiztonsági helyzet

november 11., Jakus János: *Haderőépítés és/vagy átalakítás 1945-től 1956-ig* http://www.kfh.hu/hu/letoltes/szsz/2006_3_szam.pdf 2014. november 11., SZEB, 288–296.

²³ *A szociáldemokrácia kézikönyve*, 149–163.

²⁴ Az 1947. március 20-i SZEB jegyzőkönyv szerint a politikai rendőrség 70 vezetőjének 92,8%-a az MKP vagy az SZDP tagja volt, a 6779 fős állomány 10%-nál kevesebb volt a kisgazda párttag. (SZEB 306–316., A demokratikus honvédség... 54–78.)

²⁵ 1945. január 4-től tették kötelezővé polgári őrsegek szervezését. 1945. január 17-én nevezte ki Erdei Ferenc belügyminiszter az Államrendőrségbe azokat a személyeket, akik később a PRO, majd ÁVO, BM ÁVH és ÁVH meghatározó figurái lettek, például: Dékány István, Villányi András, Piros László. Tömpe András hivatalosan csak később kapott megbízást a Vidéki Rendőr-kapitányságon belül működő PRO vezetésére, 21-én és 23-án nevezték ki a PRO-ban szolgáló személyeket Debrecenben. Tömpék január 26-án vagy 29-én érkezettek Budapestre, és vették birtokukba az Andrassy út 60-at, innentől indult a vita közte és Péter Gábor között, aki már januárban elkezdte a budapesti PRO szervezését, ami a Magyar Rendőrség Budapesti Főkapitányságán belül működött a későbbiekben. Tömpe csak márciusban kezdte el a PRO-t országosan (vidéken) szervezni. A rendőrséget és az ezen belül működő PRO-t csak májusban szabályozták törvényileg. 1946 szeptemberében a két osztályt ÁVO néven összevonták, vezetője Péter Gábor lett. (Baczoni Gábor: *Pár(t)viadal A Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitányságának politikai rendészei osztálya, 1945–1946*. In: Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve 2000–2001. Budapest, 2001. Történeti Hivatal 79–111., Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből 1. 9–26., Kiszely Gábor: *ÁVH Egy terorszervezet története*. Budapest, 2000. Korona Kiadó, 15–22.)

katasztrofális volt,²⁶ ezek a szervek a rend fenntartásával, nyilasok stb. elfogásával, de sok esetben zabrálassal foglalkoztak. A hivatalos szervek a későbbiekben fel is számolták őket, akárcsak az SZDP Belbiztonsági Szervezetét, amely a párt politikai rendőrségeként próbált működni.²⁷ Ezt nem, de a kommunisták által szervezett fővárosi PRO-t legalizálták! Ne felejtsük el, hogy amíg Tömpe András kapott megbízást a belügyminisztertől, addig Péter Gábornak semmilyen hivatalos megbízása nem volt, hiszen őt az MKP Politikai Bizottsága (PB), és nem állami szerv nevezte ki.²⁸ Ennek ellenére nem oszlatták fel a szervezetét, még az említetteket a szovjetek igen.

Amíg a rendőrség, illetve az ezen belül működő budapesti és vidéki PRO az említett csoportokat megszüntette, addig az SZDP Rendező Gárdája a későbbiekben is működött, tagjai – hagyományaikhoz híven – borsapkát és vörös karszalagot viseltek.²⁹ Egyébként velük is már az „első perctől” kezdve foglalkozott³⁰ a PRO vidéki, Tömpe András vezette formációja. Felállításuknak két oka lehetett. Egyrészt a hatalomért való harc, másrészt egyfajta önvédelem biztosítása a párt és tagjai részére.³¹ Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy már ekkor is csak a szovjeteknek, illetve az MKP-nak megfelelő csoportokat hagyták tovább működni!

A VII. kerületben már 1945 februárjában működött gárda, amelynek a vezetője Verebes Jenő volt. Ő egyben az SZDP káderosztályát is irányította. Tevékenységükről annyit tudunk, hogy Verebesnek a vidéki PRO-hoz továbbították egy feljelentéshez csatolt levelét. Mindez a következőket tartalmazta. A Weisz Mór korábbi tulajdonát képező Budapest, VII. kerület, Dob u. 22. szám alatt lévő pékségbe egy nyilas, Kitsch Henrik költözött be a háború alatt, így az ingatlan és az ingóságok visszaadását kérték, mivel „...égetően fontos párt- és közérdek”, hogy bekapcsolják a boltot a termelésbe. A párt- és közérdek megfogalmazásból nyilván arra lehet következtetni, hogy

²⁶ Ezt a következő eset is szemlélteti: A soltvadkert-i vasúti állomásfőnök szerint szerb partizánok 200 db mozdonyt vittek el, és Budapestre is feljártak fosztogatni. (MNL OL /a továbbiakban: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára/ XIX-A-1-e 3. d. Helyzetkép Tolna vármegyéről 1945.)

²⁷ A hasonló vidéki csoportosulások vezetőit kiskirályoknak nevezték el. (Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből I. 9–26., 83., 93, Kiszely i. m. 15–21.)

²⁸ Kiszely: i. m. 17.

²⁹ Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből I. 93. o.

³⁰ PIL, 274. f. 11/33. Tömpe András (PRO) jelentései az SZDP nyomozó csoportjáról („Miklós Gárda” Verebes csoport.) 1945. február 3–9.

³¹ A zűrzavaros állapotokat, és az SZDP ezzel kapcsolatos véleményét tükrözi az 1945. március 1-jei Népszavában megjelent cikk, mi szerint a nyilasok szabadon járkáltak. „Sok nyilas elfoglalta régi hivatali beosztását és közérdekű ügyekben hoz határozatokat. [...] Az utcákon nyíltan árusítják a nyilasok a fosztogatásból származó árut. A közönség pedig nem a rendőrséget, hanem a pártokat és az egész demokratikus rendszert vádolja tehetetlenséggel vagy nemtörődomséggel.” A PRO nem adott nekik tájékoztatást, hogy mit csinálnak. Április 22-én arról tudósítottak, hogy megkezdik a rendőrségi igazolásokat. A lap ezt már korábban is többször sürgette.

a pékség eredeti tulajdonosának volt valamilyen kapcsolata a VII. kerületi SZDP-szervvel. A dokumentumokból egyértelműen kitűnik: a politikai rendőrséget érdekelte a gárda működése.³²

Az V. kerületi egység esetében is így volt, róluk a következő információkkal rendelkeztek. A csoportot az V. kerületi SZDP állította fel, helyisége a kerületi párt-székházban, a Szent István krt. 18. szám alatt volt található, a létszáma 100 fős volt. Az összetételüket a következőképpen jellemezte egy PRO-jelentés: „Nagyrészt volt munkaszolgálatosok, részben kétes existenciájú (sic!) emberek a tagjai. Valamennyien a szoc.dem párt tagjai. Vezetőjük Falus /keresztnevét, lakcímét nem ismeri/. Feljelentésre állítottak elő nyilas-gyanús egyéneket, vagy olyanokat, akik ellen idegen tulajdon eltulajdonításának vádját emelték magánosok”. A tagoknak szolgálati igazolványuk, esetenként szolgálati jegyük volt. „Az előállítottakat kihallgatták, ingóságokat, főleg élelmiszert és gyógyszert szállítottak be tőlük helyiségükbe”. Ebből a csoportot és a helyi pártszervet élelmezték. „Hogy az előállítottakkal mi történt, arra vonatkozólag felvilágosítást adni nem tud, állítólag átadták őket az Elöljáróságnak”. A fegyverzetükkel kapcsolatban annyit tudunk csak, hogy egy részüknek gumibotja volt. „Informátorom nézete, valamint az én véleményem szerint is többször túlléptek hatáskörük határain, és ezek az esetek alkalmasak voltak arra, hogy a szoc.dem párt működését kompromittálják”.³³ A csoport tagjainak nyilván nem lett volna jogköre senkit sem letartóztatni, ugyanakkor a jelentésből kiderül, hogy több esetben szabadrablást folytattak, amelyből magukat tartották fenn.³⁴

³² Az eset előzménye az volt, hogy egy meg nem nevezett fontos nyomozati ügy miatt Andreánszky István BM osztálytanácsos arra utasította a vidéki PRO-t, hogy keressék fel dr. Endrődy Jánost, a Népszava rovatszerkesztőjét. Ennek során futott össze dr. Tímár István – ekkor rendőrfogalmazó volt, később az ÁVO-ban, majd az ÁVH-ban több magas pozíciót töltött be – Verebessel és váltottak pár szót az említett ügygel kapcsolatban. A feljelentést Verebes levelével együtt a bolt tulajdonosának az örököse továbbította a PRO-ra. A magyar szociáldemokrácia kézikönyve 81., Kiszely: i. m. 38., PIL, 274. f. 11/33. Tömpe András–Tímár István: *Magyar államrendőrség PRO Jelentés a Szociáldemokrata Pártban működő úgynevezett „rendező gárdáról”*. Tömpe András (PRO) jelentései az SZDP nyomozó csoportjáról („Miklós Gárda” Verebes csoport. 1945. február 3–9.)

³³ PIL, 274. f. 11/33. Tömpe András rendőrfőtanácsos 1945. február 8-i jelentése Magyar Államrendőrség PRO bélyegzővel ellátva! (Szöllősi György detektív) Tömpe András (PRO) jelentései az SZDP nyomozó csoportjáról („Miklós Gárda” Verebes csoport.) 1945. február 3–9.

³⁴ Szöllősy György (1918-ban született, 1945. január 20-án lépett be a budapesti PRO-ba, 1946. július 3-án felügyelő és főcsoportvezető volt, érettségivel rendelkezett.) kapott utasítást az V. kerületi gárda felmérésére. Az információit Kertész Gusztávtól, aki az SZDP, és egyben a párt V. kerületi karhatalmi csoportjának is a tagja volt, gyűjtötte össze, Kertész minden bizonnyal PRO-s informátor lehetett. A gárda visszaélései nem annyira zavarhatták a politikai rendőrséget, hiszen a lényeg az volt, hogy az SZDP-t a cselekedeteik kompromittálják. Lényeges, hogy a háború mellett az SZDP helyzetét az is befolyásolta, hogy a pártvezetés február elején nyilván nem tudott a pesti eseményekkel érdemben foglalkozni. Ugyanakkor a fegyverszüneti szerződés értelmében a közgaz-

A VII. és az V. kerületi RG mellett a Szociáldemokrata Párthoz köthető volt az úgynevezett Miklós Gárda és Matheidesz-csoport³⁵ is. Az említett két szerveződéssel kapcsolatban Tömpe András a következőket jegyezte fel. „Folyó hó 9-én felkerestem az orosz városparancsnokságon Hátszegi Ottó vezérkari ezredest és kérdést intéztem hozzá a „Miklós gárda” a szociáldemokrata párt (sic!) nyomozószerve és a Matheides [-] csoport tevékenységéről. – Miklós Lászlóról úgy nyilatkozott, hogy tudomása szerint szélhámos, akit az orosz [sic!] hatóságok már le is tartóztattak.³⁶ – Nem tudott arról, hogy a Miklós gárda politikai nyomozást folytatott és letartóztatásokat foganatosított volna. – Megemlítette, hogy ebből a szervezetből egyik vezető ember többször felkereste őt és közbenjárását kérte a katonai parancsnokhoz.³⁷ – velük való kapcsolatára csak annyi megjegyzést tett, hogy mivel ő kizárólag katonai kérdéseket visz a városparancsnok elé, nem állt módjában bármiféle támogatást nyújtani ennek a szervezetnek. – A szociáldemokrata párt és a Matheidesz [-] csoport megbízottai ugyancsak több ízben felkeresték őt abból a célból, hogy befolyását megnyerjék a városparancsnokhoz, de mivel kételkedett ezek legálításában (sic!) hasonló elutasítással élt velük szemben. – Arról, hogy ígéreteket, [sic!] vagy kisebb személyes

gátást hadművelleti területen nem lehetett még újjászervezni, márpedig 1945. február első napjaiban Pest is ilyen területnek számított, hiszen a harcok 13-áig tartottak a budai oldalon. Ezzel kapcsolatban ne felejtjük el, hogy Tömpe már január végén Pestre érkezett hivatalos miniszteri megbízással! (PIL., 274. f. 11/33., *Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből* 1. 354.)

³⁵ Dr. Matheidesz Géza alakított a nyilas bűncselekmények felderítésére egy csoportot, amely a Nyilaskeresztes Párt dokumentumai gyűjtötte össze. A csoport tagja volt báró Kruchina Viktor is, aki a HM 40. osztályának a vezetője lett, ami a katonai ügyekkel foglalkozott, később ezt a KATPOL-ba (Katonapolitikai Osztály) olvastották be. (*Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből* 1. 9–26.)

³⁶ „Sikerült a Miniszterelnök Úr nevével visszaélni Miklós László személyét és szervezetét leleplezni és ennek folyamán az orosz hatóságokkal karöltve részben már fel is számoltuk ezt a bűnszövetkezetet. Maga Miklós László őrizetben van. b) Ugyancsak ártalmatlanná tettük a dr. Matheidesz (Géza) álszázados vezetése alatt működő szervezetet, amely visszaélve a Vörös Hadseregnek belé helyezett bizalmával magát politikai rendőrségnek játszotta ki és a legkülönbözőbb szélhámosságokat követte el” – jelentette Tömpe András Erdei Ferenc belügyminiszternek 1945. február 7-én, majd 12-én Gerő Ernőnek. (*Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből* 1. 77–78., 88.)

³⁷ Managarov, Ivan Mefodevics altábornagy 1898-ban született, részt vett az 1918–20 közötti polgárháborúban, 1931–41 között több egységnek és hadosztálynak volt a parancsnoka. A 2. világháborúban a németek elleni harcban különböző egységek parancsnoka. Január végén vette át a „Budapest csoport” irányítását, ő volt a felelős a város elfoglalásáért. Ezt az egységet január 18-án állították fel. 1953-ban tartalékos katona lett. (*A magyarországi felszabadító hadműveletek 1944–1945.* szerk.: M. Szabó Miklós. Budapest, 1985. Kossuth Könyvkiadó, 131–135., <http://encyclopedia2.thefreedictionary.com/Ivan+Managarov> 2014. 09. 25. Az adatok egy 1979-ben kiadott szovjet enciklopédiából származnak.)

szívességet tett volna a fent említetteknek, nem esett szó”.³⁸ Az idézetnek az utolsó sora szerint tehát Tömpe azt feltételezhette, hogy szociáldemokraták csoportjait valamilyen módon segítheti Hátszegi Ottó vezérkari ezredes. A másik fontos tény, amit ki kell emelni, hogy Hátszegi pont ezen a napon jelölték ki a HM-ben a tiszteket igazoló bizottság tagjává.³⁹ A kommunistáknak nyilván nem volt mindegy, hogy ki birtokol egy ilyen fontos pozíciót, így Hátszegiről adatokat gyűjthettek.⁴⁰

³⁸ PIL, 274. f. 11/33. Tömpe András levele Révai Miklósnak, az MDP KV tagjának. Bp. 1945. február 9. Tömpe András PRO-jelentései az SZDP nyomozó csoportjáról („Miklós Gárda” Verebes csoport.) 1945. február 3–9. Érdekes, hogy pont Révainak írt jelentést, hiszen neki nem ez volt a „szakterülete”.

³⁹ Hátszegi, eredeti nevén Hatz Otto, 1902-ben Jugoszláviában, Branjevóban született. Hivatásos katonatiszt, részt vett az 1928-as és az 1936-os olimpián, majd vívóedző lett, 1934 és 1941 között a vezérkarnál teljesített szolgálatot. 1941-től szófiai katonai attasé, 1944-től légügyi is. 1944-ben ankarai katonai attasé. 1943-ban ő teremtett kapcsolatot Isztambulban az amerikai titkosszolgálat megbízottjaival. 1944 januárjában a németeket dezinformálta, áprilisban a Gestapo letartóztatta, majd májusban elengedték. Ezt követően a honvédelmi miniszter szárnysegédje lett. A titkos moszkvai fegyverszüneti delegáció szervezésében vett részt. Október 16-tól november 6-ig a VII. hadtest vezérkari főnöke. 1944. november 7-én hadműveleti okmányokkal, védelmi tervekkel Szegedre repült át a szovjetekhez, így családját koncentrációs táborba vitték. 1944 decemberében az Ideiglenes Nemzetgyűlés alapító tagja, Debrecenben a HM és a budapesti szovjet városparancsnokság összekötője lett, és a HM Elnökség vezetője. 1945. január 10-ig Malinovszkij főhadiszállásán tartózkodott, ahol a honvédség szervezésében vett részt, ekkor ő fogalmazta meg a felállítandó 20 ezer fős hadosztállyal kapcsolatos javaslatot, amelyet a szovjeteknek adtak át. 1945. január 18-án lefokozták, de az igazoló eljárásnak megfelelt. 19-én a miniszter alárendeltségében lévő Katonai főnök és Kéri Kálmán vk. ezd. alárendeltségében lévő elnökség vezetője volt. 1945. február 8-án a tisztikar háború alatti tevékenységének a vizsgálatára felállították a Honvédelmi Miniszter Állandó Igazoló Bizottságát, ennek az egyik tagja lett Hátszegi is. 1945. március 4-én nevezték ki az 1. hadosztály parancsnokának, Budapest magyar városparancsnoka is volt, ennek során a HM fővárosba költöztetése is a feladata lett. A háború után magyarosította a nevét. 1945. április 5-én az NKVD letartóztatta, 1952-ig Moszkvában vizsgálati fogságban tartották, ugyanebben az évben a Szovjetunió elleni diplomáciai tevékenység vádjával 15 évi börtönbüntetésre ítélték. 1955. szeptember 4-ig a Szovjetunióban raboskodott, hazatérve itthon, majd az NDK-ban lett vívóedző. 1977-ben Budapesten halt meg. 1990. posztumusz vezérőrnagy. (Kis András: *A Magyar Honvédség újjászervezése 1945*. Budapest, 1995. Zrínyi Kiadó, 51–57., Szakály Sándor: *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945*. Lexikon és adattár. Budapest, 2003. Ister K. 129., Ötvös István: *A Vörös János elleni vizsgálatok...* i. m. 41., Gosztonyi Péter: *Hátszegi-Hatz*. In.: Élet és Irodalom, 1985. november 28., <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC05727/06042.htm> 2014. 09. 25., Bővebben: Dr. Makra Zoltán: *Honvédelmi miniszterek szolgálatában 1940–1944*. München, 1986.

⁴⁰ Tömpe ugyanezen a napon egy másik jelentést is küldött Révainak. „Mellékelten küldöm Hátszegi (sic!) ezredes úr és Andreánszky belügyi osztálytanácsos úr működésével kapcsolatos jegyzőkönyveket. Ezek a Kádár (Kádár János ekkor Budapest rendőrfőkapitány-helyettese volt.) elvtárs által szolgáltatott anyag kiegészítésül szolgálnak. Az anyag egységesítésére idő hiányában módom nem volt. Tekintettel az Andreánszky(-)ügy egyéb vonatkozásaira, szükségesnek láttam Erdei belügyminiszter úrhoz is jelentést küldeni, amit ugyancsak mellékelek. Révai elvtárs és a pártvezető elvtársak megfontolására bízom, hogy e jelentést továbbítják-e. Ugyanis nem akarok elébevágni (sic!)

Felmerül a kérdés, hogy az SZDP-vel kapcsolatba hozható önszerveződő csoportok közül miért tiltottak be többeket, illetve az R Gárdával miért nem tették ezt. Erre az lehet a magyarázat, hogy ez a szervezet a kommunisták számára nagyrészt megbízható elemekből állt, a vezetői végig az MKP-val együttműködő személyek közül kerültek ki. Feltételezhető, hogy a Miklós Gárda, illetve a Matheidesz-csoport ürügyén tervezték már 1945 elején az MKP-nak nem megfelelő Hátszegit és Andreánszkyt eltávolítani. Láthattuk, hogy mindketten hasonló pozícióban voltak, a fegyveres szervek újjászervezése, átválogatása volt a feladatuk. 1945-ben betöltött hasonló pozíciójuk mellett az „ankarai szál” volt még bennük közös.

A struktúra kiépítése

Az SZDP gárdájának a szervezése tehát igen korán elkezdődött, a hivatalos, újjáalakuló ünnepséget 1945. augusztus 12-én 15 órakor a Vas-és Fémmunkások Magdolna utcai székházának a márványtermében tartották. Mérő Ignác, majd Szakasits Árpád mondott beszédet.⁴¹

a Párt esetleges átfogóbb akciójának Andreánszkyval szemben. Ha tehát úgy látják helyesnek, hogy a belügyminiszternek küldendő jelentés nem aktuális, kérem, használják fel a benne közölt anyagot, eltüntetve azokat a külsőségeket, melyek eredeti rendeltetésükről tanúskodnak”. A szövegben említett jegyzőkönyvek nincsenek meg, így csak találgatásokra lehet hagyatkozni azzal kapcsolatban, hogy mi volt az MKP problémája Hátszegivel és Andreánszkyval. Előbbinek egyébként nyilván a HM-ben betöltött pozíciójával és a háború alatti tevékenységével voltak gondjaik. Akár az amerikaiakkal, akár a németekkel való kapcsolata is gyanús lehetett. Mindenképpen feltűnő, hogy csak 1955-ben térhetett haza, abban az évben, amikor Adenauer tárgyalásainak köszönhetően a német hadifoglyokat is elengedték. Andreánszky életével kapcsolatban pár dolgot emelnék ki. A nemesi családból származó szocdem politikus 1942. május 2-án egy hölgyet kísért Szakasits Árpádhoz, aki Ankarából vitt neki levelet. Ezt követően mindkettőjüket a Vezérkari Főnökség Különbírószágán vonták felelősségre. Később, 1944 végén Debrecenben szervezte az Ideiglenes Nemzetgyűlést, és a Kormányt. A BM-ben a rendészeti osztályt vezette osztálytanácsosként. Az új rendőrségre vonatkozó jogszabályok stb. kidolgozásában vett részt. Ő adta ki a kétnyelvű szabad mozgásra jogosító igazolványokat is. Szervezési feladatai is voltak, így Budapestre ment. Nyáron valószínűleg maga mondott le a BM-ben elfoglalt pozíciójáról, tettének okáról életrajzírója sem talált kézzelfogható adatot. Később a Tiszántúli Népszavát szerkesztette, de ezt a szovjetek betiltották, ő pedig rövid időre őrizetbe került. 1948-ban emigrált. (PIL, 274. f. 11/33. Tömpe András levele Révai Józsefnek, az MDP KV tagjának. Bp. 1945. február 9. Tömpe András (PRO) jelentései az SZDP nyomozó csoportjáról („Miklós Gárda”, Verebes csoport.). 1945. február 3–9., Fischer Ferenc: *A megosztott világ*. Budapest, 1996. JPTE PSZM Projekt Programiroda, 159., Szabó Éva: *Andreánszky István életútja*. Múltunk, 2007/2. sz. 223–252., Palasik Mária: *A politikai rendőrség háború utáni megszervezése*. In: Államvédelem a Rákosi-korszakban. Szerk.: Gyarmati György. Budapest, 2000. Történeti Hivatal, 33–57.)

⁴¹ Mérő Ignác nyitotta meg az ünnepséget, majd Szakasits Árpád így folytatta: „A rendezőgárda nem párthadsereg – mondotta – hanem a Szociáldemokrata Párt elitsapata, amely mindenkor és min-

A gárda szervezése lassan haladt, így az SZDP vezetőit arra kérték, hogy a helyi pártszerveknél hassanak oda, hogy többet foglalkozzanak a szervezettel. Mivel, ahogy fogalmaztak, céljuk a párt vagyonának és politikai programjának a védelme, de ehhez a helyi támogatókra is szükség volt.⁴² 1946 elején ugyanakkor úgy tapasztalták, hogy a gárda fejlődése megállt, pedig jó lett volna nekik egy olyan szervezet, mint a bécsi. Ennek az okait a következőkben látták: a rossz gazdasági helyzetben, a vezetőségnek nem voltak meg a „szellemi” és a technikai lehetőségei, pártszervek nem törődtek a testülettel, sokan a karrier miatt hagyták ott a szervezetet. A fegyveres szervekhez javasoltak többeket vezényelni, mivel ott kiképzést kaptak,⁴³ és nyilván az SZDP pozícióit erősíthették volna ezen a területen.⁴⁴ Mindennek hatására az SZDP Központi Főtitkársága 1946. május 20-án úgy döntött, hogy az RG szervezését vidéken is meg kell kezdeni. 1945-ben csak javarészt a fővárosban és egyes környező településeken, az úgynevezett Nagy-Budapesten épült ki a szervezet.⁴⁵

A nehézségeket mutatja, hogy a Központi Pártbizottság épületébe hetente csak 1945 szeptemberétől hívták be a vezetőket a fővárosról és környékéről. Hetente kérték a létszámmeljelentést és beszámolt a heti gárdanapokról. 1945 októberében a fővárosban mindössze 600 főnyi volt a létszám, 12 kerületben egyáltalán nem tudták a gárdaszervezetet kialakítani. A főváros környékén pedig csak 279 fő volt a gárda tagja, gondot okozott, hogy vidéken csak novemberben tudtak szervezni, nyilván a közlekedési nehézségek miatt. Ott 154 főnyi gárdista volt csupán ebben a hónapban.⁴⁶ A probléma okát abban látták, hogy a helyi pártszervek nem foglalkoztak megfelelőképpen a gárdával, ezt a titkárságnak szóvá is tették. Azt akarták elérni, hogy a végrehajtó bizottságok üléseire a helyi RG képviselőjét is hívják meg.⁴⁷

1946. július 21–szeptember 1. között már több egység avatását is megtartották. Sok vidéki szerv viszont nehezítette a gárda alapítását. Mellesleg azt se felejtjük el, hogy 1921 után, a Bethlen–Peyer-paktum megkötését követően az MSZDP vidé-

denült példamutatón jár elől a feladatok vállalásában és megoldásában”. Fontosnak tartotta a párt védelmét és a harcot a reakció ellen. Az MKP-vel való közös kapcsolatok alakításában is lényegesnek tartotta a gárda szerepét. Ezután fogadalmat tettek a „... párthoz és a demokráciához való hűségére”. (PIL, 283. f. 26/6. Mérő Ignác meghívója, 1945. augusztus 6., *Újjáalakult a Rendezőgárda*. Népszava. 1945. augusztus 14.)

⁴² PIL, 283. f. 26/6. Az RG levele az SZDP pártvezetéshez. 1945. december 5.

⁴³ PIL 283. f. 26/6. Berecz (ismeretlen keresztnév) levele a SZDP főtitkárságának 1946. január 11.

⁴⁴ Gyarmati: *Kádár János és a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága...* i. m. 117. o.

⁴⁵ PIL, 283. f. 26/6. SZDP Központi Főtitkárságának 4. sz. döntése 1946. május 20-án.

⁴⁶ PIL, 283. f. 26/6. A Rendezőgárda jelentése 1945–1946. évre.

⁴⁷ PIL, 283. f. 10/95. Levél az SZDP RG-től olvashatatlan aláírással az SZDP Központi Titkárságának. 1945. december 5.

ken nem szervezkedhetett. Igaz, ezt a későbbiekben nem tartották be,⁴⁸ de itt így is nyilván kisebb támogatottságra számíhattak a háború után. Ugyanakkor a fővárosban 1946 májusától elkezdtek az átválogatást, mert a létszámukat ekkor már elegendőnek tartották, de „minőségi” problémák jelentkeztek.⁴⁹ Sőt, októbertől Mérő Ignác,⁵⁰ a gárda vezetője a budapesti parancsnokok ellenőrzését is szorgalmazta,⁵¹ 1946. novemberi, a Főtitkárságnak küldött levelében a leváltandó parancsnokok szervezkedéséről számolt be konkrétumok megemlítése nélkül.⁵² Később több vidéki vezetőt lecseréltek 1946 első felében, mivel politikailag nem tartották őket megbízhatónak.⁵³

A gárda pénzügyi hátterét is megteremtették, hat vadásztársaságot⁵⁴ alapítottak 52 ezer holdon.⁵⁵ Az egyiknek Marosán György is tagja volt.⁵⁶ Így télen a pártközpontot akarták vadhússal ellátni, és a tagokat el akarták vinni üdülni és vadászni is.⁵⁷ A vadásztársasággal kapcsolatban meg kell említeni, hogy 1945-ben a pártok abból tartották fenn magukat, hogy különböző cégekre tették rá a kezüket, vagy cégeket alapítottak. Az SZDP 1947-re 700–750 ezer fős párttá szerveződött, így a felduzzadt létszám fenntartásához a vállalatoktól származó bevételek jelentős mértékben hozzájárultak. Az említett vadásztársaságokat a párt vállalataitól külön kezelhették, ezek

⁴⁸ Salamon Konrád: *Magyar történelem 1914–1990*. Budapest, 1993. Nemzeti Tankönyvkiadó, 78.

⁴⁹ PIL, 283. f. 26/6. SZDP Központi Főtitkárságának 4. sz. döntése. 1946. május 20.

⁵⁰ Mérő Ignác Halas Lajos, az MKP RG parancsnokának bevallása szerint a barátja volt. 1945 előtt az MSZDP székház gondnoka volt. Ha a Népszavában olyan cikk jelent meg, amelyért börtön járt, az újságíró helyett ő ülte le. Végig az egyesülés mellett volt, rosszul esett neki, hogy Halas lett a parancsnok, de tudomásul vette. Mérő Ignácot 1951 júniusában a Budapesti Katonai Törvényszék 12 évi börtönre ítélte a következő vádakkal: folytatólagosan elkövetett háborús bűntett, fegyverrejtegetés és izgatás. Az indoklás az volt, hogy baloldali személyeket bántalmazott és távolított el az SZDP rendezvényeiről. 1962-ben a perújítás során felmentették. (Halas Lajos: i. m. 141. o., B. Kádár Zsuzsanna: *Elrabolt remények A magyar szociáldemokrata párt felszámolása után*. Budapest, 2012. Napvilág Kiadó, 99–105.)

⁵¹ PIL, 283. f. 26/6. Mérő Ignác levele a SZDP PB-nek. 1946. október 9.

⁵² PIL, 283. f. 26/6. Mérő Ignác levele a Főtitkárságnak. 1946. november 7.

⁵³ PIL, 283. f. 26/4. Az SZDP RG-vezetés névsora jellemzésekkel. Politikai magatartás miatt vidéki RG-vezetők változása.

⁵⁴ A tétí vadász kastély is a birtokukba került. A vadásztársaság 12 tagú választmányába 1947-ben Ékes MKP tagot, is terveztek bevenni. Valószínűleg Ékes Istvánról lehet szó, aki a rendőrségi ügyosztály vezetője volt 1945-ben. Ez a BM-ben a Körendészeti Főosztály alárendeltségébe tartozott. (Palasik Mária: A politikai rendőrség... i. m. 38. o., PIL, 283. f. 26/6. A Rendezőgárda jelentése 1945–1946. évre. PIL, 283. f. 26/6. Mérő Ignác levele Marosán Györgynek. 1947. június 5.)

⁵⁵ Az MKP-nak is voltak vállalatai, a Gazdaság Rendészeti Osztályon keresztül bonyolította le „üzleti ügyeit”, ezt az ÁVO-ba olvastották a későbbiekben. (Kiszely: i. m. 30–35. o.; Rubicon, 2002. 6/7. sz.)

⁵⁶ Később kilépett, a tagdíjat sokáig nem fizette. (PIL, 283. f. 10/95.)

⁵⁷ PIL, 283. f. 26/6. SZDP Központi Főtitkárságának 4. sz. döntése 1946. május 20.

minden bizonnyal az RG fenntartását szolgálták.⁵⁸ Így külön parthadsereg működött külön vagyonnal! Az RG-n belül vadászati osztály is alakult. „Ez az osztály tanítja, neveli a vadászokat, de egyben megnyitotta a lehetőséget arra, hogy minden panaszt, akár egyéni, akár társasági és az ország bármely részén merült fel, oda felküldenek, és ha a panasz jogos, a párt a maga súlyával igyekszik a panaszokat elintézni és az elvtársainknak mindenben segítségére lenni”.⁵⁹ 1947-ben a vadászokkal kapcsolatban már más terveket is szövögettek az RG-kongresszuson, aminek Mérő Ignác is hangot adott: „Nem közömbös nekünk, hogy ebben az országban 53 000 vadász van, hogy az a fegyver kinek a kezében van. S itt be kell jelentenem, mi nem passziózni akartunk a vadásztársaság ügyében, mi a prolit be akarjuk vonni ebbe a sportba, mert a fegyvere (sic!) legyen a proli kezében. Éppen ezért 1946-ban sikerült nekünk megalakítanunk azt a hat vadásztársaságot. Megvan az országos vadászszövetség és megnézzük, kinek a kezében van a fegyver. – Mi szociáldemokraták vagyunk. Demokratikusan akarjuk a szocializmust megvalósítani. De ha kell, akkor csinálunk fegyveres demokráciát”.⁶⁰

1946. szeptember 8-án arra adott utasítást az SZDP főtitkársága az RG-nek, hogy állítsanak fel egy háromfős gazdasági bizottságot, amely az anyagi nyilvántartásokat és a könyvelést végzi, ugyanakkor gazdasági tevékenységet nem folytathatott. A vezetőjének az egyik központi vezető tagnak kellett lennie.⁶¹ Az RG a bizottságba Bognár Sándort, Honti Lajost, és a korábban említett dr. Verebes Jenőt javasolta.⁶² Végül Honti és Verebes helyére Poprádi Pál és Nyeste István került.⁶³

1946 nyarára sikerült a gárda szervezetét a szociáldemokratáknak országosan kiépíteniük. Magyarország területét hat részre osztották fel a következőképpen. A törzsgárda a „Stromfeld” gárda⁶⁴ volt, a tulajdonosa Böhm Vilmos,⁶⁵ ezredfőnöke Nyeste

⁵⁸ Az SZDP gazdálkodásával foglalkozó tanulmány nem említi a vadásztársaságot. (Strassenreiter Erzsébet: *Az SZDP gazdálkodása és felszámolása*. In.: A koalíciós korszak pártjainak gazdálkodása 1944–1949. Szerk.: Vida István. Budapest, 2008. Gondolat Kiadó, 185–237.)

⁵⁹ A Gárda, 1947. október 15.

⁶⁰ A Gárda, 1947. november 1.

⁶¹ PIL, 283. f. 26/6. Az SZDP Főtitkárság utasítása az SZDP RG vezetőségének 1946. szeptember 8. Olvashatatlan aláírás.

⁶² PIL, 283. f. 26/6. RG-vezetés levele az SZDP Főtitkárságnak. 1946. szeptember 18.

⁶³ PIL, 283. f. 26/6. Mérő Ignác levele a Főtitkárságnak. 1946. október 9.

⁶⁴ A rendőrség embere kevés volt, így a fővárosban adott esetben őket is lehetett volna alkalmazni. (PIL, 283. f. 10/95. Mérő Ignác levele az országos pártvezetőségnek. 1946. május 31.)

⁶⁵ Böhm Vilmos (1880–1949) A Károlyi-kormány tagja, a Tanácsköztársaság bukása után 1945-ig emigrációban élt, 1946–1948 között svédországi követ. Tiltakozott az SZDP felszámolása ellen, emigrációban halt meg. (<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC00523/02240.htm> 2014. szeptember 28.)

István.⁶⁶ A Somogyi-Bacsó⁶⁷ Gárdát Nagy–Budapesten szervezték meg, Szakasits Árpád⁶⁸ lett a tulajdonosa, Honti Lajos 1946. június 12-től lett ezredfőnök. A Mónus Illés⁶⁹ Gárda tulajdonosa Ries István,⁷⁰ és Földényi Sándor, ő 1946. június 18-tól lett ezredfőnök. Területe: Fejér, Veszprém, Győr, Komárom, Esztergom megye volt. A Kabók⁷¹ Gárda tulajdonosa Bán Antal,⁷² ezredfőnöke Gombosi Zoltán⁷³ lett, 1946. június 12-től Sopron, Zala, Somogy, Baranya, Tolna, majd később Vas megye területén

⁶⁶ A későbbiekben Mérő Ignác lett az ezredfőnök, majd SZDP PB Gombosi Zoltánt nevezte ki a Stromfeld Gárdában is Mérő helyettesévé 1946. július 9-én. (PIL, 283. f. 10/95.)

⁶⁷ Somogyi Béla (1868–1920) tanár, a Népszava munkatársa, MSZDP tagja. A Károlyi-kormányban államtitkár, a Tanácsköztársaságban nem vállalt szerepet. A fehérterrortól szóló cikkei miatt Bacsó Bélával együtt meggyilkolták. (<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC13280/13985.htm> 2014. 09. 28.) Bacsó Béla (1891–1920) 1919-ben lett a Népszava munkatársa, újságíró, író, tanulmányait Kassán végezte. (<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC00523/00570.htm> 2014. 09. 28.)

⁶⁸ Szakasits Árpád (1888–1965) szociáldemokrata, az 1919-es Tanácsköztársaságban a belügyi népbiztosság közigazgatási osztályvezetője lett. 1928–1938 a MÉMOSZ (Magyarországi Építőipari Munkások Országos Szövetsége) elnöke, 1945-től az SZDP főtitkára, 1948-ban köztársasági elnök, 1949-ben az Elnöki Tanács elnöke. 1950-ben koncepciós perben elítélték, 1956-ban rehabilitálták. 1958-ban Elnöki Tanács tagja, 1959 KB-tag. (<http://www.kommunizmuskutato.hu/kommunista-vezetok#html-1> 2014. november 5.)

⁶⁹ Mónus Illés (1888–1944) Oroszországban született, Magyarországon a Népszavánál lett újságíró. A Tanácsköztársaság idején a Szövetséges Központi Intéző Bizottság tagja. 1927-ben az MSZDP pártvezetőségének tagja, majd főtitkár. 1944-ben a nyilasok meggyilkolták. (<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC09732/10767.htm> 2014. 09. 27.)

⁷⁰ Ries István (1885–1950) 1945 után igazságügy-miniszter lett, mindvégig együttműködött az MKP-val, az MDP-be való átlépése után 1950-ig maradhatott miniszter, ekkor lefogta az ÁVH, a kihallgatások során megölték. (Kiszely: i. m. 235–242.)

⁷¹ Kabók Lajos (1884–1945) Az MSZDP vezetőségének tagja a két világháború között, többször választották országgyűlési képviselővé, 1945-ben a nyilasok meggyilkolták. (<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC07165/07178.htm> 2014. 09. 27.)

⁷² Bán Antal (1903–1951) 1945-ben az SZDP főtitkárhelyettese lett, 1948-ban MKP nyomására zárták ki, ugyanaddig iparügyi miniszter volt. (Kiszely: i. m. 61.)

⁷³ 1947-ben a Gárda parancsnokhelyettese lett, majd 1948-ban már a párt felszámolását irányította. A Szakasits Árpád és társai elleni perben a hatodrendű vádlott volt. Az ásványolaj ügyleteknek volt korábban a miniszteri biztosa, ezzel kapcsolatban gazdasági bűncselekmények elkövetéséért, így a MAORT (Magyar Amerikai Olajipari RT.) szabotázsért és az USA-nak való kémkedésért fogták perbe. Szakasits egyik unokájának és Marosán György gyermekének volt a keresztapja. 1950. július 11-én letartóztatták és a következő vádpontokban ítélték el: háborús bűntett, kémkedés, demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés. Életfogytiglani fegyházbüntetést kapott. Ezzel a perrel egyébként az MDP létrehozásában segédkező szocdemeket állították földre. (B. Kádár Zsuzsanna: i. m. 64–84. o.)

működött. A Karácsony⁷⁴ Gárda tulajdonosa Rónai Sándor,⁷⁵ és dr. Verebes Jenő lett az ezredfőnöke. 1946. június 18-tól Pest, Bács-Bodrog, Nógrád, Heves, Borsod, Gömör, Abaúj-Torna megyék területén szerveződött meg. A Szántó-Kovács⁷⁶ Gárdát Szeder Ferenc⁷⁷ vezette, az ezredfőnöke Bognár Sándor lett. 1946. július 29-től Csongrád, Csanád, Békés, Szolnok, Hajdú, Bihar, Szatmár, Szabolcs, Zemplén megyék területén fogta össze az egységeket.⁷⁸ A vidéki gárdák szervezését 1946 októberétől megfelelően tartották.⁷⁹ Tehát a gárdák vezetésében politikai és szakmai szempontok egyaránt szerephez jutottak. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy három vezető „baloldali szociáldemokrata” volt a vezetők sorában, Bán és Szeder az MKP-val való egyesülést ellenzők közé volt sorolható. Böhm ugyanakkor 1946-tól keveset volt Magyarországon, mivel svédországi követnek nevezték ki. A fővárosi egységekre Szakasits Árpád felügyelt, aki szintén az MKP-val ápolt jó kapcsolatokat!

Az RG az SZDP Szervezési Főosztályához tartozott, amelynek a vezetője ekkor Bán Antal volt, aki fölött viszont az „MKP szimpatizáns”, Szakasits Árpád és Marosán György állt.⁸⁰ Viszont az SZDP 1945-ös Szervezeti szabályzata, és ennek az

⁷⁴ Karácsony Sándor (1892–1944) Vasesztergályos, az MSZDP tagja és egyik vezetője a két világháború között, e mellett szakszervezeti vezető is. A nyilasok 1944-ben meggyilkolták. (<http://hdke.hu/tudastar/enciklopedia/karacsony-sandor> 2014. 09. 28.)

⁷⁵ Rónai Sándor (1892–1965) a második világháború előtt az MSZDP tagja volt, előtte a Tanácsköztársaság idején a miskolci munkástanács tagja. 1945–1948 SZDP tag. „A felszabadulás után a szociáldemokrata baloldal következő képviselője az országos vezetésben.” Majd az MDP-be átlépve a KV tagja is lett. Több magas tisztséget is betöltött, így az országgyűlés elnöke is volt. 1956-ban a Forradalmi Munkás Paraszt Kormányban a kereskedelmi ügyekkel foglalkozott 1957-ig, e mellett Ideiglenes Központi Bizottság tagja is volt. 1957-ben Ideiglenes Intéző Bizottság tagja lett. (<http://kommunizmuskutato.hu/kommunista-vezetok#html-1> 2014. 09. 28.)

⁷⁶ Szántó-Kovács János (1852–1908) Hódmezővásárhelyi szociáldemokrata politikus. 1894-ben a rendőrséggel a tőle lefoglalt iratok miatt összetűzésbe keveredett, így az április 22-én a városháza előtt összegyűlt tömeg összecsapott kivezényelt fegyveres alakulatokkal. Ezt követően több évig börtönben ült. http://www.delmagyar.hu/hodmezovasarhely_hirek/100_eve_halt_meg_a_vasarhelyi_szanto_kovacs_janos/2055636/ 2014. 09. 28.

⁷⁷ Szeder Ferenc (1881–1952) a második világháború előtt az MSZDP egyik vezető agrárpolitikusa, 1942–1945 között a párt főtitkára, 1948-ban ellenezte a két párt egyesülését, így kizárták, majd 1950-ben koncepció perben ítélték el. (<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC14240/14656.htm> 2014. 09. 27.)

⁷⁸ PIL, 283. f. 26/4. A Rendezőgárda beosztása az ország területén 1946.

⁷⁹ PIL 283. f. 26/6. Mérő Ignác levele a SZDP PB-nek. 1946. október 9.

⁸⁰ Marosán György (1908–1992) 1943-ban az MSZDP főtitkára. 1945 és 1948 között az SZDP egyik meghatározó vezetője volt. Az MKP-val való szövetség egyik fő támogatója. 1948 után az MDP KV és PB tagja, 1949–50-ben könnyűipari miniszter. 1950-ben a volt szociáldemokraták ellen indított koncepció perekben őt is elítélték, 1956-ban szabadult. Ismét KV- és PB-tag lett, illetve miniszterelnök helyettes. A forradalom leverését követően az MSZMP KB és PB tagja. 1956–62 a KB titkára. 1956–60 államminiszter, 1962-ben visszavonult. 1947. június 4-én neje az V. kerületi gárdának lett a „zászlóanyja”. (PIL 283. f. 26/6. SZDP-főtitkár levele Mérő Ignácnak 1946. október 20.,

1947-es módosítása egy szóval sem foglalkozott a Rendező Gárdával! Csak az 1947-es Üzemi pártmozgalmi szabályzat rendezte az RG szervezését stb., de csak az üzemen belül.⁸¹ Tehát adott esetben Marosán bármikor rendelkezhetett volna vele, hiszen a párt szabályai nem kötötték!

A szervezés a későbbiekben vidéken rendben haladt, de ennek ellenére voltak komoly problémák is. Mérő és Gombos kivételével a parancsnokság tagjai kifizetésűek voltak, így az utazások komoly kiadást jelentettek számukra. A gárdisták esetén a következő gondok adódtak: „Az üzem nem akarja fizetni a bérveszteséget, a parancsnokságnak nincs annyi pénze, hogy azt fedezni tudja. A gárdista, ha követeli az üzemtől, ellentétbe kerül velük, és mint terhes egyént a lehetőségek szerint elbocsátják. A rendezőgárda parancsnokságnak nem áll módjában megvédeni és így a szolgálat teljesítése miatt kenyértelenné válik”. Így a kevesebb igénybevételt és a költségek térítését javasolták.⁸²

Valószínűleg a kezdeti nehéz szervezésnek köszönhetően csak augusztusban fogadták el a szervezeti szabályzatot, amelyben a szerv feladatait, és jogkörét is megszabták. A szervezet hivatalos elnevezése *Rendező Gárda* lett. A rendezvények biztosítása és szervezése mellett a következőt tekintették céljuknak: „Különleges esetekben a Szociáldemokrata Párt hadserege, és mint ilyen, a Párt célkitűzésének mindenáron való végrehajtása”. [sic!] Az RG a párton belül alakult önálló testület volt, közvetlen a pártvezetésnek alárendelve, de a gárda főrendezőjén és annak a helyettesén keresztül lehetett az utasításokat továbbítani.⁸³ A legfelső szinten a főrendező állt,⁸⁴ aki a budapesti központi titkárságnál székel, akárcsak a helyettese és az adminisztrátora. Neki közvetlen a vezérkar⁸⁵ és egy törzsraj volt alárendelve. A fővárost

PIL 283. f. 10/95., A főtitkárság levele az V. ker. Gárda vezetőségének. 1947. június 4., *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezetőtestületeinek jegyzőkönyvei I.* 1956. november 11. – 1957. január 14. Sorozatszerkesztő: Balogh Sándor. Budapest, 1993. Intera Kiadó, 373.)

⁸¹ Vass Henrik–Vida István: *A koalíciós korszak pártjainak szervezeti szabályzatai 1944–1948.* Budapest, 1992. MTA Politikatudományi Intézet–ELTE Politológiai Tanszék, 72–117.

⁸² PIL, 283. f. 26/6. Az RG budapesti parancsnokának jelentése a pártvezetőségnek az RG-parancsnokságon keresztül 1947. július 2.

⁸³ Kezdetben lehetett olyan elképzelés is, hogy a gárda vezetőjét és helyettesét válasszák, de a főtitkárság arra utasította őket, hogy a szabályzatból a főparancsnok és helyettese megválasztása rész maradjon ki, mivel az főtitkársági hatáskörbe tartozik. A cél nyilván a pártvezetésnek alárendelt gárda megteremtése volt. (PIL 283. f. 10/95.)

⁸⁴ 1945-től Mérő Ignác, a helyettese Gombosi Zoltán volt. (PIL, 283. f. 10/95.)

⁸⁵ Valószínűleg 1946 elejéről származhat az a névsor is, amelyben az RG fontosabb vezetői szerepelnek, a nevük mellett jellemzésekkel, ezeket zárójelben a nevük mellett tüntetem fel. A központi parancsnokságon a következő személyek szolgáltak. Az országos vezető Mérő Ignác, (pipa), a törzs tagjai: Gombosi Zoltán, (egyenes vonal) Poprádi Pál („főtitkárság utasítására leszerelni”). Ő, Poprádi a későbbiekben mégis a testület tagja maradt), Koleszár Lajos, (?), Mayer Károly (gyöngé), Hummel Pál, (?), Varga Károly (átlépett?), Juhász Ferenc, (pipa) Poprádi (Franz) Pál: 1945-ben az

szervezetileg három részre osztották: Észak-Pest, Dél-Pest és Buda, ahol egy-egy zászlóaljat szerveztek, főösszekötővel az élén,⁸⁶ akinek egy helyettes, és egy adminisztrátort rendeltek alá.⁸⁷ Az országos parancsnoknak a későbbiekben két helyettese lett, ugyanakkor a fővárosi, Budapest környéki és a vármegyei parancsnokok tartoztak hozzá. A vármegye élére a helyi pártszerv ajánlása alapján az országos parancsnok nevezhetett ki vezetőt.⁸⁸ A zászlóaljak a fővárosban kerületenként századokra oszlottak, vezetőjük az összekötő⁸⁹ volt. A kerületen belül szakaszokat szer-

Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja, 1950. június 21-én tartóztatták le Virág Sándor és társai ügyében. Ezt és az ehhez hasonló későbbi pereket az üzemi bizottságok szociáldemokratáktól való megtisztítására használta fel az MKP. Virág az SZDP egykori borsodi titkára volt, a vád szerint diósgyőri vasgyár acélüzemének kizárt SZDP-tagjaival titkos összejöveteleket szervezett. Poprádi a gyár üzemszervezési osztályának volt a vezetője. A Budapesti Hadbíróság 1950. augusztus 18-án, a Katonai Főtörvényszék augusztus 29-én egyaránt 15 évi börtönbüntetésre ítélte. 1956. március 29-én szabadult, 1957. július 2-án rehabilitálták. (Zinner Tibor: „A nagy politikai affér” A Rajk–Brankov-ügy II. k. Saxum Kiadó, 2013. 357., 580., B. Kádár Zsuzsanna: i. m. 99-105.) (PIL, 283. f. 26/4. Az SZDP RG-vezetés névsora jellemzésekkel).

⁸⁶ A főösszekötők a következő személyek voltak 1946 elején: Gottfried Emil (átlépett), Földényi Károly (vonal), Haramy Rezső (vonal), Miseje Ferenc (gyöngye), Markó Sándor (pipa), Sárvai Dezső (?), Somogyvári István, Szemező Sándor (leszerelni jobboldali magatartása miatt), Tóth János (pipa). A létszám bővülése és a vidék megszervezése miatt ekkor már hat fő volt. (Uo.)

⁸⁷ PIL, 283. f. 26/4. Az SZDP RG szervezési és működési szabályzata 1945. augusztus 24.

⁸⁸ Újpestet, Kispestet, Rákospalotát, Mátyásföldet, Csepelt, Budafokot, is megemlítték. Valószínűleg 1946-ben keletkezhetett a dokumentum, mivel a vidéki szervezést is részletezi. (PIL, 283. f. 26/4. Az SZDP szervezeti szabályzata Nincs dátum) A későbbiekben egy tervet készült a gárda vezetésének az átalakításáról. E szerint a törzskart a RG-parancsnok és -helyettes megegyező javaslata alapján a pártvezetés jelölte ki. A főparancsnokság a szükségszerű tisztségeket önmagából választotta meg. A törzsgárda felének megfelelően lehetett behívni tagokat. A főparancsnokságot tanácscsá akarták alakítani, élén az elnökkel, aki maga a főparancsnok és a tanács határozatait végrehajtja. (PIL, 283. f. 26/4. Javaslat az R-gárda szervezési szabályzatának a módosítására. Nincs dátum.)

⁸⁹ Összekötők névsora, 1946 eleje. Először a parancsnok, majd a helyettes, végül az adminisztrátor neve következik. Kötőjellel jeleztem, ahol nincs adat. I. kerület: Lintner Lajos és helyettese Marosi Zoltán. II. ker.: Barabás Károly (gyenge), Maki József, Korok Antal. III. ker.: Kerekes Károly (?), Mátyus József, Heidum Irma, IV. ker.: Csillag Oszkár, Szendrő Tibor. V. ker.: Pataki Mátyás, Gárdos Tibor, Törösvári Tibor. VI. ker.: Bart Sándor, Kövesi György, dr. Horváth Tamás, VII. ker.: Somogyi Lajos, Faragó Árpád, Piskó Andorné. VIII. ker.: Majosi Artúr, Galambos László, Réti Andor. IX. ker.: Stekli Károly, Benkő Konstantin, Kürti Pál, X.: Bálint János, Matusek Gyula, Unden Béla, XI.: Major Lajos, Krausz Ferenc. XII.: Fogarasi Béla, Horváth Gábor. XIII. ker.: Seilinger Gyula, Faludi? XIV.: Tóth András, Tóth Géza, Wastl Antal. Csepel: Czigány László, Oláh József, Grád Károly. Mátyásföld: Balogh Ignác. Kispest: Kasza Miklós, Nyári Zsigmond. Pestszentlőrinc: Kalocsay Árpád, Bicskei József. Pesterzsébet: Nagy József, Neumayer Sándor, Lengyel Zoltán. Pestszentimre: Kékesi János, Vince József, Gólya Ilona. Pestújhely: Botz Lajos, Vitéz Gyula, Zarándi János. BSZKRT: Zeiner Ferenc, Halmágyi Domonkos. Rákoshegy: Györvári Vince, Everling Rudolf. Soroksár: Szalay Ferenc, Székely István. Rákoskeresztúr: Fábián Béla, Madarász György. Rákosszentmihály: Fuchs Miksa, Czink Béla, Kocsis Józsefné. Rákospalota: Horváth Géza, Tóvári

vezetek, élén a parancsnokokkal, ez további szakaszokra, azok pedig 20 fős rajokra tagolódtak.⁹⁰

A főrendező a gárda irányításáért volt felelős. A helyettesnek a tanrendek és a gyakorlatok szervezése volt a feladata. Az adminisztrátor az irodai feladatok mellett a kerületek szolgálatát szervezte a nagyobb eseményeknél. A vezérkar feladata a kiképzés, a megmozdulások lebonyolítása és az oktatás volt. A főösszekötő a beosztott kerületek munkáját irányította. A rendezvények lebonyolítása mellett az ellenőrzés is az ő kompetenciájába tartozott, erről, és a kerületi eseményekről naplót kellett vezetnie. Mellesleg megrovási joggal is rendelkezett. Az összekötő a század életét irányította, hetente a szakasz és a rajparancsnokoknak oktatást kellett tartania, és dorgálási jogkörrel rendelkezett. A helyettese heti egyszer kiképzést és oktatást tartott a rajok állományának. Az összekötő alatt álló szakaszparancsnok megintésben részesíthette a gárdistát, a helyettesének kellett a riasztási tervet munka és pihenőidőben kidolgozni, és naprakészen tartani. A rajparancsnok feladata az állandó készenlét stb. fenntartása volt.⁹¹ A rajban kürtös is volt a későbbiekben.⁹²

A tagokat a párt önként jelentkező tagjai közül vették fel, de az RG-vezetés a jelentkezőt indoklás nélkül is visszautasíthatta. Szigorúan megszabott Szervezeti szabályzatot kellett a tagoknak betartaniuk, ugyanakkor az RG-t a párt élcsapatának tekintették, katonai fegyelemnek kellett lennie. „Tudatában kell lennie, továbbá, hogy az r. gárda tagsága elsősorban csak kötelességgel jár, és csak másodsorban igényelhet jogot az r. gárdista. Kötelessége az r. gárdistának az öntudatos munkás fegyelmezettségét bírnia és a kapott utasítást még az élete árán is végrehajtania.”⁹³

A felvételnél való elutasítás mellett igen tágan határozták meg azt is, hogy kit lehet kizárni. „Ha a rendező gárdista bármilyen okból kifolyólag gárdista tagságára méltatlanná vált, vagy gárdistához nem illő fegyelmezetlen magatartást tanúsít, úgy őt első esetben a megintés, második esetben a megrovás, és harmadik esetben a gárdisták soraiból való törlés fenyegetése illeti meg”. Akár a pártból is eltávolíthatták az illetőt. A tagnak joga volt a dolgozók érdekeinek a védelme, továbbá: „[...] a munka szentségét mindennek fölé helyezze és helyeztesse, gyerekeket, öregeket, bénákat támogassa, és az eszméért az életét is feláldozza.”⁹⁴ A gárdista a vezetés által hozott

Ferenc. Budafok: Bánáti Rezső, Sz. Nagy Antal. Sashalom: Antal Ferenc, Sipos János, Merész Ilona. Nagytétény, sertéshizlalda: Németh András. Újpest: Márky Sándor, Pataky Mihály, Keszler Judit. (PIL, 283. f. 26/4. Az SZDP RG-vezetés névsora jellemzésekkel).

⁹⁰ PIL, 283. f. 26/4. Az SZDP RG szervezési és működési szabályzata 1945. augusztus 24.

⁹¹ Uo.

⁹² PIL, 283. f. 26/4. Az SZDP szervezeti szabályzata. Nincs dátum.

⁹³ PIL, 283. f. 26/4. Az SZDP RG szervezési és működési szabályzata. 1945. augusztus 24.

⁹⁴ A viselkedéssel kapcsolatban a későbbiekben a következőket vették bele a szabályzatba. „A rendező gárdistának úgy szolgálatban, mint szolgálaton kívül komoly, előzékeny és tiszteletudó

rossz döntéseket megfellebbezhette. Ki is léphetett, ezt írásban a rajparancsnoknál kellett bejelentenie, aki azt a főrendezőséghez továbbította. Kivételes esetben a rajparancsnok is adhatott felmentést. Később a párttagsági igazolvány mellett egy fényképes RG igazolvánnyal is rendelkeztek a szervezet tagjai, amelynek volt külön nyilvántartási száma is, amelyhez *SZP* és *R* jelzéseket írtak. A gárdista által az egyenruha részeként hordott karszalagon is ugyanennek a számjelzésnek, azonosító számnak kellett szerepelnie.⁹⁵ Külön beosztási jelzéseket is előírtak.⁹⁶

Idővel a következőképpen változott az egyénnel kapcsolatos szabályzat. A nőket az egészségügyi, a híradó és az őrszolgálatra lehetett igénybe venni. Az újonnan jelentkező három hónapos kiképzést kapott. „Ezen idő alatt a jelentkezőt az országos főparancsnokság úgy az államvédelmi szerveknél /politikai/, mint (sic!) a rendőrségen /erkölcsi/ leprioráltatja”. Kilépni alapos indokkal lehetett a főparancsnok engedélyével, utána is titoktartási kötelezettsége volt a távozó személynek. A fenytetés ellen fellebbezni lehetett, ha ezt a parancsnok nem továbbította, őt zárták ki. Az előléptetést is szabályozták, ezt csak a főparancsnok tehette meg a parancsnok előterjesztésére, de ehhez vizsgát is kellett az illetőnek tenni. Az előléptetést a személyazonossági igazolványba is átvezették! Szabadságot csak kivételes esetben, orvosi papír vagy parancsnoki előterjesztés útján kaptak. Maximum 3 hónap betegszabadság lehetett, ha az orvos többet javasolt, fel kellett menteni. A belépőnek a kiképzést követően fogadalmat kellett tennie.⁹⁷

magaviseletet kell tanúsítania. Jó példával kell előljárnia (sic!) a többi párttagokkal szemben és soha se felejtse el, hogy gárdista ruhája kötelezi, és semmit sem szabad elkövetnie (iszákosság, verekedés, stb.) ami a rendezőgárda intézményének jó hírnevét kisebbítené.” Ugyanakkor különösen az ünnepeken való viselkedés jelentőségét emelték ki. „Fellépése határozott és szocialista öntudatot sugárzó legyen. [...] A gárdista mindig olyan magatartást tanúsítson, legyen az szolgálat, vagy azon kívül, hogy ferde, félszeg helyzetbe sohase kerüljön. Mérsékelt cigarettázzon, szolgálatban inni szigorúan tilos.” (PIL, 283. f. 26/4. Az SZDP szervezeti szabályzata. Nincs dátum).

⁹⁵ PIL, 283. f. 26/4. Az SZDP RG szervezési és működési szabályzata. 1945. augusztus 24.

⁹⁶ A rajparancsnok az SZ, R betűk alatt felvarrva egy fekete stráfot, a szakaszparancsnok kettőt viselt, még a kerületi összekötő egy ezüstsínűt, a főösszekötő arany színűt, a vezetéshez beosztott (vezérkar) egy arany és felette egy ezüst stráfot, az országos főrendező 2 arany stráfot. Ezek hossza 8 cm volt, a vezérkarnál 4 cm. A fegyverviselés nem volt kezdetben rendezve. A későbbiekben a beosztási jelzés változott. A főparancsnok és a helyetteseik tölgyfalevelet kaptak rangjelzésnek, függőleges fekete sáv a rajparancsnokok a szakaszparancsnokok két sávot, kerületiek egy ezüst sávot, és egy vékony csíkot, a Budapest környékének, és a vidéki parancsnokok egy arany sávot, és egy vékony csíkot. (Uo., PIL 283. f. 26/4. Az SZDP szervezeti szabályzata. Nincs dátum).

⁹⁷ Ennek a szövege a következő volt: „Fogadalm mint a /kiképzés végén, avatáskor/ Én X. Y. rendezőgárdista ünnepélyesen fogadom, hogy a Szociáldemokrata Párt és szeméi (sic!) iránt hűséggel viseltetem. Fogadom, hogy mint szociáldemokrata és rendezőgárdista köteleességem úgy a Szociáldemokrata Párt, mint elvtársaim felé az idevonatkozó pártszabályok és szervezési szabályzat szerint mindenkor és minden körülmények között teljesítem, feljebbvalóimnak engedelmeskedem,

Emellett a hivatalos tisztelgést is megszabták. Jobb kéz ökölbe szorítva a vállmagasságban „Barátság!” vagy „A munka szent!” megszólítással az előljáró köszöntése volt. Ugyanakkor azt is előírták, hogy a gárdistának a szolgálati helyét minél jobban meg kellett ismernie, és személyes ismeretségeket kötnie, a „Fasiszták, megbízhatatlan elemek stb.” számbavétele céljából.⁹⁸ A tisztelgésnek egy beteges formája is kialakult, ugyanis az ülések megkezdése előtt egyfajta „dramatizált” szöveget mormolták egymásnak a gárda tagjai.⁹⁹

A gárdisták kiképzését is szabályozták a későbbiekben. A gyakorlati képzés nyáron folyt, ez a következőből állt: alaki, fegyverismeret és fegyverhasználat, szolgálat parthelyiségben, és őrszolgálat. A kiképzőt az országos parancsnok választotta ki, elismert személynek kellett lennie. Elméleti és gyakorlati vizsgát kellett tartani a kiképzés végén.¹⁰⁰ A későbbiekben részletes, hathónapos kiképzési tervet is kidolgoztak.¹⁰¹ Ebből is látható, hogy a párt hadserege funkciót komolyan gondolták,

őket el nem hagyom, a szolgálati titkot híven megőrzöm. „A munka szent!” (PIL, 283. f. 26/4. Az SZDP szervezeti szabályzata. Nincs dátum.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ „Ima (áthúzva fölé írva:) Emlékező”/gárda ülés megkezdése előtt és utána/ Parancsnok: „A munka szent” Felelet: „A munka szent” Parancsnok: Hiszünk a szocializmusban Felelet: Hiszünk Parancsnok: Önzetlenül akarjuk a szocializmust szolgálni Felelet: akarjuk Parancsnok: Tudjuk, hogy az eszme áldozatot és áldozatkészséget követel Felelet: Tudjuk Parancsnok: A munka szent Felelet: „A munka szent”. (PIL, 283. f. 26/4. Javaslat az R-gárda szervezési szabályzatának a módosítására. Nincs dátum.

¹⁰⁰ PIL, 283. f. 26/4. Az SZDP szervezeti szabályzata. Nincs dátum.

¹⁰¹ **1. hónap:** Nevelés: 1. alkalom: ismerkedés, szokások, köszöntés 2. Bel-és külpolitikai tájékoztató 3-4. ének.

Zárt rend: 1. vigyázz 2. fordulatok állóhelyen 3. testhelyzetek 4. menet.

Lőkiképzés: 1. előkészítő löoktatás, 2. fegyverismeret 3. fegyverhasználat 4. karbantartás.

Műszaki kiképzés (egészségügyi és műszaki): 1. alapismeretek 2. szerszámok 3. egészség 4. elsősegély.

2. hónap. Nevelés: 1. személyes érdeklődés a szocialista viszonyok iránt 2. politika 3. a rendőrséggel és a honvédséggel való kapcsolat 4. ének.

Zárt rend: 1. oszlopalakzat 2. vonalalakzat 3. tiszteletadás 4. sorakozó.

Lőkiképzés: 1. távbecslés, 2. irányzék használata, állítása 3. lőszerismertetés 4. pisztolyismertetés.

Szervezési szabályzat ismertetése: 1. általános fogalmak 2. kérelem, panasz 3. fegyelem, büntetések 4. szolgálati út betartása.

3. hónap. Nevelés: 1. demokratikus fegyelem, politikai jogok, népellenes erők (születési előjogok, tisztí különítmények, feudális klerikális reakció) 2. RG szervezeti felépítettsége 3. politika 4. ének.

Zárt rend: 1. menet 2. fordulatok menet közben 3. testhelyzetek 4. fegyverfogások.

Lőkiképzés: 1. lövés elmélete, röppálya 2. pástázás, szórás, találati valószínűség 3. fedett és holt tér, időjárási behatások 4. időjárási behatások a lövésre.

Műszaki kiképzés: 1. egészségügyi 2. egészségügyi szolgálat 3. híradó anyag 4. híradó szolgálat.

4. hónap. Nevelés: 1. nagybirtokrendszer 2. földreform 3. választójog 4. az egyház.

Zárt rend: 1. fegyverfogások 2. díszmenet 3. alakzatváltozások 4. egyes kiképzés.

hiszen nem csak rendezvények biztosítására képezték ki őket, hanem lövészet, kötelékben való mozgás és „elmélet” is szerepelt a programban.

A kiképzési program mellett riadóterveket is kidolgoztak. Riadót csak a főparancsnokság rendelhetett el, ezt távbeszélőn vagy küldőncön keresztül tehetette meg. A parancsot kézhez kapó gárdistának a riadó céljáról és a parancs hitelességéről meg kellett győződnie. A szállítóeszközökről gondoskodni kellett, és a központtal az összeköttetést megszervezni. A riadó lefújása esetén is meg kellett győződni a parancs eredetiségéről.¹⁰² A riadóterv léte is fényes bizonyíték arra vonatkozóan, hogy a testületet adott esetben valóban felhasználták volna arra, hogy a párt érdekeit érvényesítse.

A későbbiekben a fent ismertetett szabályzatok a következőkkel egészültek ki, illetve a következőképpen változtak meg. Az RG főbb funkciói, feladatai lettek: a párt védelmi alakulata, a pártvezetők védelme, a megmozdulások biztosítása, ennek során a fegyveres szervekkel történő együttműködés, a felvonulás előkészítése, és rendezése, illetve egészségügyi szolgálat ellátása.¹⁰³

Szervezetileg későbbiekben is a pártvezetés alá tartoztak, az utasítást a parancsnokok az illetékes titkártól kapták, valószínűleg az egyik vezető titkártól, mégpedig Marosán Györgytől, hiszen az RG anyagban a legtöbb, a pártvezetőségtől kapott levél tőle maradt fent. Az RG-parancsnokok a pártszervezet vezetőségi tagjai lettek, a végrehajtó bizottság tárgyalta meg a gárdára vonatkozó utasításokat, így bizonyára csökkenhetett

Lőkiképzés: 1. háromszögelési gyakorlatok 2. Ua. 3. célzás 4. célpontáthelyezés.

Szervezeti szabályzat ismertetése: 1. szervi tagolódás 2. alárendeltségi viszony 3. szolgálati út 4. általános határozványok.

5. hónap. Nevelés: 1. Külpolitikai síkon a Magyar–Német sorsközösség 2. keresztény kurzus 3. antiszemitizmus 4. partizánmozgalom.

Zárt rend: 1. őrszolgálat zártrendi kiképzése 2. orosztag-járőr 3. orosztagok fegyvergyakorlata 4. gyakorlati őrszolgálat (jelszó, jelhang).

Lőkiképzés: 1. testhelyzetek lövésnél 2. löelmélet 3. szögelési gyakorlatok 4. célzás és elsütés együttes végrehajtása.

Műszaki ismeretek: 1. könnyű akadályok eltávolítása 2. természetes akadályok létesítése 3. partizánharc 4. mesterséges akadályok.

6. hónap. Nevelés: 1. demokráciáról általában 2. demokratikus pártok 3. koalíciós politika 4. ahová a fejlődés mutat.

Zárt rend: 1. raj, szakasz zárt rendje 2. Ua. csak századé 3. fegyvergyakorlatok 4. tiszteletadás fegyverrel.

Lőkiképzés: 1. előkészület lögyakorlatra 2. átlövés, ellövés, hézaglövés 3. éleslövészet 4. gyakorlat megbeszélése.

Műszaki kiképzés: 1. elsősegély 2. híradás alapelvei 3. vasúti akadályok 4. akadály elhárítása. (PIL 283. f. 26/4. Az SZDP RG kiképzési terve. Nincs dátum.)

¹⁰² PIL, 283. f. 26/4. Intézkedés az SZDP RG riadótervéről. Nincs dátum.

¹⁰³ PIL, 283. f. 26/4. SZDP RG szervezeti szabályzata II.

a központi befolyás. A kerületi RG-parancsnok a nagy-budapestihez fordulhatott táviratban, abban az esetben, ha helyileg szerintük rossz utasítás született a gárdával kapcsolatban. A Központi Végrehajtó Bizottság nevezte ki az országos parancsnokot, aki a Központi Szervező Bizottság (SZB) alárendeltségében működött, és csak akkor adhatta utasítást, ha az SZB engedélyt adott erre. A kerületekből delegáltak tagokat a századtörzsbe, ahol motoros részleg, propaganda, sajtó, adminisztráció stb. volt. Az országos parancsnokot csak a KV menthette fel, de ő az alsóbbakat leválthatta.

A gárda tagja lehetett minden testileg-szellemileg egészséges 160–200 cm magas, 18–45 év közötti férfi és nő, aki legalább egyéves párttagsággal rendelkezett, önként jelentkezett. Egy pártszervezetnek 6–10%-a lehetett gárdatag. A felvétel helyi RG-parancsnoknál történt, 3 hónap próbaidőt kötöttek ki, ezt követően egy bizottság döntött a felvételtől. A kilépést a későbbiekben már meg kellett indokolni, a kizárást fegyelmi bizottság végezte.¹⁰⁴

Területi felosztásuk a következőképpen változott a későbbiekben: Közvetlen az országos parancsnoksághoz a propaganda parancsnokság és egy sajtódekoráció tartozott, továbbá a fővárosi parancsnokság és a megyei szervek. A budapesti parancsnokság alá az I–XIV. kerület, Budafok, Albertfalva, Cinkota, Nagytétény, Soroksár, ezek területén lévő üzemek.¹⁰⁵ A megyéhez a járási és a törvényhatósági jogú városokban felállított egységek tartoztak. A különböző szintű parancsnokok alárendeltségében két-két adminisztrátort és helyettest rendszeresítettek. A legkisebb egység, a raj, 6–12 fős volt. A századokban 12 fős egészségügyi osztag szolgált, gyalogos és kerékpáros hírvivők biztosították a kapcsolatot, a központi parancsnokságnál motoros alakulatot is szerveztek.¹⁰⁶

A gárda második világháború utáni fennállása alatt több „akcióban” illetve rendezvényen is részt vett, – sok esetben az MKP gárdájával együttműködve – az 1945-ös,¹⁰⁷

¹⁰⁴ PIL, 283. f. 26/4. SZDP RG szervezeti szabályzata II.

¹⁰⁵ 1945-ben az MKP elkezdte a tagságát az üzemekben is szervezni, az SZDP is ezt tette ezt követően, és a gárdával is így történt. (A szociáldemokrácia kézikönyve 81–89.)

¹⁰⁶ PIL, 283. f. 26/4. SZDP RG szervezeti szabályzata II.

¹⁰⁷ 1945-ben részletesen megszabták feladataikat, így a szervezeti szabályzatban meghatározottak mellett politikai és nemzetgazdasági ténykedést kellett kifejtenie a gárdistáknak. A kerületi összekötőnek e vezetőséggel összhangban egy politikai megbízottat kellett kijelölni. Ennek feladata a kerületi szakaszoknál politikai megbízott kijelölése, akiért személyesen volt felelős. „A megbízottak figyelik a rajok tagjainak a hangulatát. Figyelik a kerületben megnyilvánuló néphangulatot. Jelentést tesznek az észlelt feketézésekről, a feketézők esetleges raktárát megfigyelik és az áru érkezését jelentik, hogy annak elkobzása iránt a kellő intézkedést megtehessek. Semmi esetben sem lép fel a helyszínen hivatalos személy gyanánt. Mindenféle intézkedést kerül. Hallgató gyanánt az egyes pártok pártnapjaira, gyűléseire elmegy és a hallottak rövid ismertetését az R. G. vezetőségnek megküldi. Fontosabb személyekről vagy hallottakról személyes jelentést tesz. Ennél a szolgálatnál a fő elv a bizalmatlanság és a hallgatás. Az eredmény akkor jó, ha másokat hagyunk

majd 47-es választásokkal kapcsolatban is komoly feladataik voltak.¹⁰⁸ Utóbbi esetben a választási csalásokban is részt vettek. 1946-ban már gazdasági razziák során is alkalmazták őket, ami inkább a rendőrség feladata lett volna. 1946. szeptember 7-9. között tartotta a kisgazdapárt a parasztnapokat, ekkor a résztvevők gyakorlatilag egész Budapesten átvonultak, így reggel 7-től 20 óráig riadókészültséget rendeltek el az MKP és az SZDP gárdájának. Ez minden tagra kötelező volt, nem adtak semmilyen felmentést. Incidensre nem került sor. 1948-ban árvízi mentésben is közreműködtek.¹⁰⁹

beszélni. [...] Tárgyilagos, személyi bosszútól mentes munka biztosítja célkitűzéseinket. Senkinek az összekötőn kívül nem kell tudnia a politikai megbízott ténykedéséről. Ismételjük, ne beszéljünk, ne fecsegjünk, hagyjuk azt másokra. Fentiektől függetlenül iskolázás tárgyává kell tenni az R. Gárdistáknak, hogy a kezdeti időkben, amíg a velük szolgáló gárdista elvtársakat nem ismerjük, mindenki figyelje a másik gárdistát, nehogy illetéktelen, nem közénk való kerüljön a Rendező Gárdába. Észleleteit [sic!] a Rendező Gárdista az összekötővel azonnal tudatja.” (PIL 283. f. 26/4. A Rendező Gárda bizalmas utasítása 1945. szeptember 1.)

¹⁰⁸ 1947-ben a propaganda szervezésére megalakították a Kunfi Gárdát. (KG) Az országos vezetőséget (OV), a pártvezetőséget jelölte ki. Ez 11 fős volt, az OV által megválasztott elnökből, titkárból, jegyzőből állt, a pártvezetőségnek volt felelős. Minden párt és üzemi szervnek KG vezetőséget kellett alakítania 9–11 fős létszámmal. Üzemekben ettől eltérő is lehetett a létszám annak nagysága szerint. Élükön elnök, titkár és pénztáros állt. A nagyobb üzemek és az OV között közvetlen kapcsolat volt az anyagi ellátás terén. A közigazgatási terület (megye) szerinti vezetők a központhoz tartoztak. A helyi pártvezetőségek nekik alárendelt csoportokat állítottak fel, élükön vezetőkkel, alájuk tartoztak a tömb-szervezők. Az üzemi KG vezetőknek meg kellett szervezniük, hogy minden műhely stb. élén legalább egy gárdista legyen. Minden K gárdista kötelessége volt 20 párttagból álló csoport élére állni. A párttagokat nyilvántartásba kellett venniük, és működésüket ellenőrizni. A pártfüzetek terjesztése és magyarázata is fontos feladatuk volt. A beosztott párttagoknak a pártnapokat is kellett látogatniuk. A falvakban 5-7 fős KG-nak kellett működniük. Minden helyi pártszervezet az OV-val állt összeköttetésben, ennek a következő volt a címe: Bp., VIII. kerület Rákóczi út 43. III. 323. A végrehajtó bizottságokban tanácskozási joguk volt a helyi vezetőknek. Csak annak bélyegezték le a tagsági könyvét havonta, aki elvégezte a munkát. OV-nak kellett havonta küldeni a le és a le nem igazoltak névsorát. A KG-t az SZDP szellemi élcsapatának tekintették, az eszme propagálása volt a cél, írások terjesztésével. Kultúrdélutánokat és szemináriumokat is kellett szervezniük. Az SZDP önként jelentkező tagja lehetett egyben KG tag is, a jelentkezőknek négyhetes önkéntes szemináriumot kellett elvégezniük, utána kapták meg a tagsági könyvüket. Külön tagsági díj nem volt, akinek legalább kéthavi igazolt munkája volt, Kunfi-érdemjelet kapott, ezt a mozgalomban való tevékenységéig viselhette. A KG adta ki az SZDP propagandakiadványait is, például a munkásindulókat, amely többek között a következőt tartalmazta: „A gond, az éhség börtönünk, a sorsunk mostoha, Korán feltépte bőrünket a tőke ostora. A lánc a lábunkon oly nehéz, Ifjúságunk korán elvész. A proletárok ifjú gárdája mi vagyunk, A munkásság felszabadításáért harcolunk.” (A gond az éhség. . .) *A Szociáldemokrata Párt Kunfi-gárdájának szervezeti szabályzata*. Budapest, 1947. Világosság Könyvnyomda RT., Bp. Conti u. 4. *Munkásindulók*. Debrecen, 1948. Szerző nincs. Világosság Könyvnyomda RT., 15.)

¹⁰⁹ PIL, 283. f. 26/6. A Rendezőgárda jelentése 1945–1946. évre, PIL, 283. f. 26/9. Riasztási tervzet 1946. szeptember 7–9., PIL, 283. f. 10/95. Jelentés az 1948. január 9–11. Tisza-gáti munkálatokkal kapcsolatban, Salamon Konrád: i. m. 182. o.; Földesi Margit–Szerencsés Károly: *A megbélyegzés hatalma Pfeiffer Zoltán (1900–1981.)* Budapest, 2003. Kairosz Kiadó, 125–128.

AZ SZDP RG FELSZÁMOLÁSA

1948-ban a gárda beolvadt az MKP hasonló szervezetébe, ahogy ez magával az SZDP-vel is történt, így jött létre az MDP Rendező Gárdája. Ennek azonban különböző stációi voltak.

A két párt felső vezetése már jóval a gárdák egyeztetései előtt együttműködött. Már a kékcédulás választások előtt is – Peyer Károlyt és követőit kivéve – megszavazták a szocdemek az új választójogi törvényt, amellyel közel 1 millió főt zártak ki a választásra jogosultak köréből.¹¹⁰ Ugyanakkor az MKP 1947. szeptember 16-án határozatot hozott az egyesítésről, és októberben erre már ütemtervet is készítettek. Így a pártvezetés szintjén az év végén összekötő bizottságot (ÖB) is létrehozta.¹¹¹ 1947. november 20-án gárdaszinten is megalakult az összekötő bizottság.¹¹² A nagybuda-pesti RG vezetők a későbbiekben a köztársaság téren gyűltek össze, az MKP székházában. Az ÖB a következő személyekből állt: Halas Lajos,¹¹³ Gerlőczy Géza, Fröschl Gusztáv¹¹⁴ (MKP), Mérő Ignác, Poprádi Pál, Miseje Ferenc (SZDP).¹¹⁵ Az együttműködésről a két pártlap is beszámolt.¹¹⁶

A választások utáni első lépés az említett összekötő bizottság létrehozása volt, ez előtt azonban az SZDP gárdája november 1-2-án értekezletet tartott, amelyen 400 fő vett részt, ebből 220 vidéki volt. Itt többek között a szocdem gárdisták megpuhítása

¹¹⁰ Gábor Róbert: *Az igazi szociáldemokrácia. Küzdelem a kommunizmus és a fasizmus ellen 1944–1948.* Budapest 1998. Századvég Kiadó 234–268.

¹¹¹ A magyar szociáldemokrácia kézikönyve 149–163.

¹¹² PIL, 274 16/39. Halas Lajos–Gerlőczy Géza (MKP RG), Mérő Ignác–Poprádi Pál (SZDP RG) Határozati javaslat Bp. 1947. november 20.

¹¹³ Halas Lajos (1910–1993) 1940–1941 az építőmunkások szakszervezetének titkára volt. 1946–1948 az MKP Rendező Gárdájának a vezetője. Később az ÁVH-nál a pártőrséget irányította, amihez a parlamenti őrséget is hozzárendelték. 1955-től pedig a Budapesti Hadkiegészítő Parancsnokságot vezette. A forradalom alatt Mező Imrével együtt próbált a hatalomnak megbízható kommunistákat szervezni. 1957–1962 a Munkásőrség országos parancsnoka. (Halas Lajos: i. m., MNL OL, M-KS-288. f. 7/642.)

¹¹⁴ Fröschl Gusztáv országos parancsnokhelyettes 1919-ben Kispesten született. 1936-ban a Vasas Szakszervezet ifjúsági csoportjába iratkozott be, szerszámkészítő tanoncként dolgozott. 1940-ben a Telefongyárban helyezkedett el, „[...] ahol a levante-órán az akkori népelnymó rendszer ellen „lázító” beszédet tartott a leventék között”. Ezért kitették a munkahelyéről, letartóztatták, egyhónapi szabadságvesztésre ítélték. 1944-ben a KMP-vel felvette a kapcsolatot, 1945-ben a monori rendőrséghez került, e mellett az MKP monori szervezetének végrehajtó bizottsági tagja volt, közigazgatási megbízottként. 1945-ben Budapestre költözött, a Szabó és Mátéffy Gyár államosítása után vállalatvezető, majd 1946-ban az RG X. kerületi parancsnoka. 1948-ban az alakuló RG pártiskolát szervezte. (*Ismerjük meg vezetőinket!* A Gárda, 1948. június 19.)

¹¹⁵ PIL, 274 f. 16/39. Jegyzőkönyv az SZDP központi székházának RG szobájában tartott megbeszélésről. 1948. március 17.

¹¹⁶ Halas Lajos: i. m. 131–141. o.

is cél lehetett, így az MKP gárdavezető, Halas Lajos is beszédet mondott.¹¹⁷ A rendezvényt a régi RG jubileumához és az új zászlóavatásához kapcsolódóan tervezték megszervezni, Szakasits Árpádot, Szélig Imrét és Marosán Györgyöt hívták meg. Az első napon a testület második világháború utáni tevékenységéről tartottak beszámolót, Julius Deutsch RS-alapító levelét is felolvasták. Szakasits Árpád a reakció elleni harcról szónokolt. „Ha a reakciók ebben az országban támadásba mennének a magyar demokrácia ellen, akkor az R. Gárda legyen ott, ököllel és fegyverrel szálljon szembe és kemény ököllel zúzza össze a legkisebb kísérletet is, amely a magyar demokráciára emelné mocskos kezét.” Halas Lajos az éberség hiányát emelte ki: „Elvtársaink már nem olyan éberek, és hagyják, hogy égig nőjenek a fasiszta fák”. Együttműködés kell, a fasiszta megmozdulásokat csírájában el kell fojtani”. Mérő Ignác az SZDP-s gárdáról a következőt mondta: Önálló SZDP kell „[...] mi a gárdánkban nem ismerünk sem jobb-, sem baloldalt, mi szociáldemokraták vagyunk”. A „reakciós veszélyről azért nem felejtett el megemlékezni: „[...] kitartóan dolgozunk, az egyik kezünkben a kalapács, a másik kezünkkel a reakció torkát fogjuk, hogy felszabaduljon a másik kezünk is...” Sok vidéki végrehajtó bizottság nem fogadta jól az RG-t a választások alatt, pedig emberfeletti munkát végzett, legalábbis Mérő szerint. Majd így folytatta beszédét: „Amikor a Vörös Hadsereg felszabadított bennünket a német rabiga alól, akkor a proletár mind igyekezett a műhelyébe, kikaparta a szerszámot, dolgozott, dolgozott, építette az országot, és míg a proli dolgozott, az ellenforradalom csinálta az összeesküvést. Ha akkor az Andrassy utat végig kidíszítettük volna, nem volna meg ez a gondunk. Ami késik, nem múlik. Ma újra van építve a lámpavas, erős, nemcsak egyet, hanem öt csirkefogót is elbír. 30 hónapra keresztül figyelmeztettük őket, hogy vigyázzanak, mert a prolinak a türelme el fog fogyni. A türelmünk elfogyott”.¹¹⁸

A második napon a húszéves RG jubileuma, az új zászló avatása és érmeek kiosztása következett, az utóbbinál Bán Antal, még az előbbinél Szakasits Árpád működött közre.¹¹⁹ Az országos értekezleten egyébként 160 vidéki, és 180 nagy-budapesti küldött vett részt. Új szervezeti szabályzat készítéséről, és az MKP RG-vel történő szorosabb együttműködésről döntöttek.¹²⁰

Az 1948-as esztendő ugyanakkor a magyarországi demokrácia teljes megsemmisülését jelentette. Ekkor már gyakorlatilag csak a szocdemek teljes felszámolása maradt hátra. Súlyos csapás volt a párt számára, hogy márciusban államosították a 100

¹¹⁷ PIL, 274 f. 16/39. Halas Lajos jelentése. 1947. 11. 03.

¹¹⁸ A Gárda 1947. november 1.

¹¹⁹ PIL, 283. f. 26/6. Mérő Ignác levele a pártvezetőséghez. 1947. október 8.

¹²⁰ PIL, 283. f. 26/6. Mérő Ignác: Az SZDP RG 1946. nov. 14–1948. jan. 20. közötti tevékenysége. 1948. január 21.

főnél többet foglalkoztató üzemeket, így a jelentősebb pártvállalataikat is. E mellett a „jobboldali szociáldemokraták” félreállítása, kizárása, elüldözése stb. is gőzerővel folyt. Február 18-án a Sportcsarnokban összehívott „összvezetőségi ülésen”, amely a párt szabályzata szerint nem is létezett, Marosán a korábban elfogadott, az MKP-nak nem tetsző SZDP-s vezetők lemondását jelentette be, amire már előtte „rábeszélte” őket. Mindezt a 23-án Moszkvából hazatért Szakasits Árpád is tudomásul vette.¹²¹

1948. március 5-8. között összeült az SZDP XXXVI. kongresszusa, ezen a két párt egységesítését, és nevét: MDP, megszavazták, több tagot ismét kizártak. Az eseményt követően egységbizottságokat (EB) alakítottak, és elkezdtek az SZDP párt-tagjainak az átrostálását. Bár azt meg kell említeni, hogy a szociáldemokratáktól 1947 végétől 100-150 ezer fő lépett át az MKP-ba. Ugyanakkor elkezdtek az SZDP vagyonának a leltározását is. A későbbiekben, április végétől helyi szinten elkezdődtek az egységesítő gyűlések is, az alsóbb pártszervek nagy része az egyesítő kongresszusig, amelyet június 12-én tartottak, összeolvadt.¹²²

Így helyi szinten is elkezdődött a gárdák összevonása.¹²³ 1948. március 17-én ismét ülést tartott az ÖB. Ez a beolvasásnak egy újabb stációja volt, úgy döntöttek, hogy a ritkábban ülésező ÖB helyett Egységbizottságot hoznak létre. Ennek a következő személyek lettek a tagjai: Mérő Ignác és Varga Károly, SZDP-től, Halas Lajos, Gerlóczy Géza, Fröschl Gusztáv, Erdei Ferenc¹²⁴ az MKP-tól. Tehát az MKP-sek kétszer annyian voltak! Az egységes ruházatról is döntés született, a következőt javasolták: sötét ruha, kék ing, piros nyakkendő, és partizán sapka, a jelzés RG maradt.¹²⁵ Az MKP-s főlény mellett Erdei Ferenc megjelenése is érdekes momentum. Egy csonka EB már március 20-án már ülést tartott, ahol lényeges kérdések kerültek előtérbe. Erdei két napirendi pontot javasolt: a gárdában a szelektálás végrehajtását, a tétí és a síófoki épületek pártoktatás céljára való esetleges felhasználását. A következő hétre az új kerületi vezetők névsorát tervezték összeállítani, ami kerületenként

¹²¹ Gábor Róbert: i. m. 268–283.

¹²² Uo.; A magyar szociáldemokrácia kézikönyve. 89–163.

¹²³ PIL, 274 f. 16/38. Balog Elek RG parancsnok: A karcagi RG jelentése 1948. március 20. A Rendező Gárda szervezetére és munkájára vonatkozó iratok. 1945. szept. 18–1948. ápr. 22.

¹²⁴ Erdei Ferenc (1910–1971) A Márciusi Front szervezésében vett részt, majd a Nemzeti Parasztpártéban szintén, utóbbinak egyik vezetője lett. 1945-ben belügyminiszter, utána 1956-ig valamennyi kormányban miniszteri tárcát vállalt. Végig szorosan együttműködött a kommunistákkal. (<http://kommunizmuskutato.hu/kommunista-vezetok#html-1> 2014. szeptember 28.)

¹²⁵ Jelen volt: Halas Lajos, Gerlóczy Géza, Erdei Ferenc az MKP részéről, Mérő Ignác, Varga Károly az SZDP-ből. (PIL, 274. f. 16/39. Jegyzőkönyv az SZDP központi székházának RG-szobájában tartott megbeszélésről. 1948. március 17.)

3 személyt jelentett, és kimutatás kellett készíteni azokról, akiket le akartak váltani, és a már leváltottakról is.¹²⁶

Az Országos EB (OEB) március 22-én jelentette be a megalakulását, és utasítást is kiadtak, ami azt tartalmazta, hogy helyi szinten is meg kellett ezeket a bizottságokat alapítani, és erről április 25-ig jelentést kellett tenni. Feladataiknak a következőket jelölték meg: „1. / a R. G. –t a SZ. D. P. jobboldalától meg kell tisztítani, valamint a két R. G.-t a legsürgősebben tisztítsák meg mindazon elemektől, akik a munkásság ellenségei, vagy azoknak kiszolgálói voltak.” A gárdák összes eszközéről leltárt kellett készíteni, április 25-ig az OEB-hez, a központba beküldeni. Ugyanakkor „A megalakulást a pártszerveknél érvényes kétharmad-egyharmad arányban kell végrehajtani”. Az EB-k megalakulása után ezeknek a pártszervek utasításai szerint kellett működniük.¹²⁷ Április 2-án az SZDP RG-nél tartottak egy ellenőrzést Gombos Pál revizor vezetésével,¹²⁸ és több szabálytalanságot is feltártak.¹²⁹

Április 6-án már az SZB-nek azt javasolták, hogy 9 fős parancsnokságot állítsanak fel, RG szempontból az ország pártszervezeteit 4 részre akarták osztani: Dunántúl, Duna-Tisza-köze, Tiszántúl és Nagy-Budapest. Ezek élére 1-1 függetlenített funkcionárius beállítását javasolták a kilenc tagú parancsnokságból.¹³⁰ A két párt gárdájának legnagyobb közös rendezvénye 1948. május elseje volt. Budapest öt pontján kezdtek el gyülekezni az emberek, innen öt oszlopban vonultak a Hősök terére, a gárdisták biztosították a felvonulást, és az egészségügyi ellátást is.¹³¹

1948. június 12-én egyesült a két párt. Az SZDP az Új Városházán megtartotta a XXXVII. kongresszusát, az MKP a Parlamentben a IV-et. Majd délután a Hősök terén nagygyűlés következett, ezen Rákosi és Szakasits is beszédet mondott. Június 13-14-én a Parlamentben megtartották az MDP I. kongresszusát.¹³² Ezen az RG 300 fővel vett részt.¹³³

¹²⁶ PIL, 274. f. 16/39. Csak Mérő, Halas, Gerlóczy, Erdei volt jelen. EB-ülés jegyzőkönyve. 1948. március 30. SZDP központi székház.

¹²⁷ PIL, 283. f. 26/5. Halas Lajos–Mérő Ignác: Az RG Országos Egység Bizottságának a felhívása. 1948. március 22.

¹²⁸ Gombosi Zoltán volt az, aki országos szinten az SZDP felszámolását irányította. Ő az MKP likvidációs osztályán dolgozott, 1948 márciusában kezdte meg a munkáját. A felszámolás mellett az SZDP lekáderezése is a feladata volt. Június 1-ére a nagy-budapesti szervek egyesültek, 7-re megtörtént a teljes felszámolása az SZDP-nek. (Strassenreiter Erzsébet: i. m. 92–139.)

¹²⁹ PIL, 283. f. 26/6. Gombos Pál revizor: Jelentés a Rendező Gárda gazdasági ügyviteléről 1948. április 2.

¹³⁰ PIL, 274. f. 16/39. Jelen volt: Mérő Ignác, Juhász Ferenc, Gerlóczy Géza, Halas Lajos, Fröschl Gusztáv, Erdei Ferenc. Jegyzőkönyv az RG országos egységbizottságának 1948. április 6-i üléséről.

¹³¹ PIL, 283. f. 26/9. Az 1948. május 1-i felvonulás menetrendje

¹³² Gábor Róbert: i. m. 282–286.

¹³³ Halas Lajos: i. m. 140–147.

Az SZDP beolvadása a kommunisták tervei szerint fejeződött be, július 2-án a Szervező Bizottság megbízta Szirmai Istvánt, Marosán Györgyöt, Kovács Istvánt és Halas Lajost, hogy dolgozzák ki az új MDP RG szervezeti szabályzatát, és azt terjesszék be az SZB elé. Az igazolványokat is lecserélték, ez az SZDP-s gárdisták további szelekcióját is jelentette.¹³⁴

A pártokkal együtt gárdáik is egyesültek, az MDP RG vezetője Halas Lajos lett. Az új párthadsereg élete azonban kérésnyi volt, már 1949 februárjában leépítették, 1950-ben gyakorlatilag megszüntették a szervezetet. Más kommunista országokban végig működtek hasonló gárdák. Magyarországon csak 1957-ben állították fel a Munkásőrséget, amelynek az első parancsnokává Halas Lajost nevezték ki. Ez a testület a 60-as években már több feladatot ellátott, és komolyabb fegyverzettel rendelkezett, mint az R-gárda.¹³⁵

1945-ben egyfajta macska-egér játék bontakozott ki a magyar politikai életben, amelynek résztvevője a Szovjetunió és annak magyarországi „követői” voltak. Ez látszik az SZDP gárdájának a megalakítása során is. Nyilvánvaló, hogy nem véletlenül, őket nem tiltották be az újonnan szerveződő „polgárőrségek” közül, még másokat igen. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az SZDP RG tagjai közül mindenki az MKP feltétlen híve lett volna, sőt, az állomány többsége nem volt az. E szerv megmaradásában az lehetett a döntő, hogy a legfelsőbb szinten a vezetése javarészt, később egyre inkább olyan emberek kezébe került, akik, – mint ahogyan azt láthatuk a beolvasztásnál –, az MKP-val együttműködtek. Az egyesülést követően vagy már előtte több SZDP-s gárdistára a kizárás várt. Látható, hogy ez a szervezet a koraszakban a korabeli haderőhöz képest önmagában véve is komoly tényezőnek számított. A gárda „akcióival” egy későbbi tanulmányomban fogok majd részletesebben is foglalkozni, mivel tevékenységükből látható, hogy az MKP számára megfelelő gárdavezetés elegendő volt arra, hogy a kommunista gárdával együttműködve az MKP-nak megfelelő tevékenységekben vegyenek részt.

¹³⁴ MNL OL, 276. f. 55. cs. 5. ö. e. Halas Lajos Országos RG parancsnok javaslata a Rendező gárdáról 1948. június 23. MDP SZB (Szervező Bizottság) ülése. 1948. július 2.

¹³⁵ MNL OL, 276. f. 55. cs. 59. ö. e. Javaslat az RG átszervezésére 1949. február 18. Nincs név! MNL OL 276. f. 55. cs. 121. ö. e. A Nagy-Budapesti Pártbizottság javaslata a Nagy-budapesti R. G. megszüntetésére 1950. május 20-án., Az SZB 1950. május 22. ülése.

ÖSSZEGZÉS

Az 1945-ben újjáalakított Rendező Gárdát a két világháború közötti nemzetközi és hazai minták alapján szervezték meg. A gárda jelentős tényezővé vált, hiszen létszáma vetekedett a korabeli magyar haderőével. E szerv felett ráadásul több olyan pártvezető rendelkezett, aki akkor is és később is az MKP (Magyar Kommunista Párt) megbízható emberének bizonyult. A két párt gárdájának a létszáma 1947-ra megközelítette a 20–20 ezer főt, a tagok rendszeres kiképzésben részesültek, ennek során a kézfegyverek használatát is el kellett sajátítaniuk. Ezzel kapcsolatban nem szabad elfelejteni, hogy a korabeli magyar haderő nagyon rosszul volt felfegyverezve.

A gárdák megszervezése mellett az SZDP (Szociáldemokrata Párt) és az MKP, és más pártok is arra törekedtek, hogy a különböző fegyveres szervezetekben (hadsereg, rendőrség, határőrség, politikai rendőrség) is minél komolyabb befolyást tudjanak kialakítani. Ilyen szempontból a legkönnyebb helyzetben az MKP volt, hiszen a szovjet támogatásuk a pozíciószerzést jelentős mértékben megkönnyítette. Lényeges megemlíteni, hogy arra vonatkozóan vannak adatok, hogy a fegyveres szervek vezető pozícióit betöltők százalékos arányban milyen pártnak voltak a tagjai. De valószínűleg azt sohasem fogjuk megtudni, hogy közülük hányan szolgáltak egyszerre „két Urat” is. Ha ez utóbbit nem is vesszük figyelembe, akkor is elmondhatjuk azt, hogy a kommunisták domináltak a fegyveres szervezetekben. Ez a tény, és az MKP-s gárda mérete, illetve az SZDP-s gárdában való befolyásuk – amit annak 1948-as, minden zökkenők nélküli beolvasztása – is igen jól szemléltetett, gyakorlatilag lehetővé tette volna azt, hogy mindenféle szovjet segítség nélkül, úgymond önerőből, akár egy puccsot is végre tudtak volna hajtani. 1945 és 1948 között a két gárda rengeteg rendezvényen vett részt együtt, ennek során jó együttműködés alakult ki közöttük.

Az SZDP gárdája a háborút követően spontán kezdett el szerveződni más hasonló alakulatokkal együtt. Látható, hogy csak azokat tartották meg ezek közül, amelyek a szovjeteknek és magyarországi csatlósáiknak is megfelelőnek bizonyultak. A későbbiekben a szerveződést tervezett szervezés váltotta fel, először Budapesten és környékén, majd vidéken is felállították az alegységeket, megszervezték kiképzésüket. A gárda mellett vadásztársaságokat is szerveztek, ezek a pártnak és hadseregének pénzügyi bevételeit biztosították, de az 53 ezer főnyi vadásznak – mint fegyveresnek – a párthoz való hozzákapcsolása is felvetődött.

1947 végén az MKP és az SZDP fúziójával együtt a gárdák összeolvasztása, helyesebben szólva az SZDP-nek és gárdájának a bekebelezése is napirendre került. Ezt tervezetten meg is valósították, nem csak az SZDP-nek, hanem a párthadseregének

a tagságát is átválogatták, megalapítva így kommunista dominanciával 1948-ban az MDP (Magyar Dolgozók Pártja) Rendező Gárdáját, amelynek a parancsnoka az a Halas Lajos lett, aki korábban az MKP-s gárdát, majd 1957-től a Munkásőrséget is irányította. Az MDP párthadserege központilag szervezetten 1950-ig működött.

THE SOCIAL DEMOCRATIC PARTY'S PARAMILITARY ORGANIZING GUARD 1945–1948

The Social Democratic Party's (SZDP) reconstituted Paramilitary Organizing Guard was organized on the basis of international and domestic models. The guard became a meaningful factor as its membership rolls compared favorably to the Hungarian armed forces. Moreover several party leaders who at the time and later would prove to be trustworthy men of the Hungarian Communist Party (MKP) had say over the organization. By 1948 the number of members in the SZDP and the MKP's guard approached forty-thousand, who regularly participated in training exercises, resulting in handgun proficiency. In comparison the Hungarian army of the time was very poorly armed.

In addition to organizing the guards, the SZDP and the MKP, as well as the other political parties, tried to grow their level of influence within the various armed organizations (the army, the police, the border guard and the state police). From this perspective, the MKP had the easier time since its Soviet support significantly facilitated its pursuit of power. There are data pertaining to which parties those individuals applied with, but it is likely we shall never know how many among them served "two masters" – their own as well as the MKP. Even if we set the latter aside, the Communists still dominated the armed organizations. The size of the MKP guard, as well as its influence in the SZDP guard, which its smooth consolidation perfectly illustrates, made it fundamentally possible to execute a putsch on its own, without any Soviet assistance. The two guards participated in many events together between 1945 and 1948, resulting in a good rapport.

Following the war, the SZDP spontaneously began to organize with other similar formations. Later the spontaneous organizing was superseded by planned organizing, first in Budapest and the surrounding areas, and then in the countryside. Subunits were established, with organized training for them. In addition to the guards, hunting clubs were also organized, becoming a source of revenue for the party and its army. The question of whether the fifty-thousand or so hunters should be attached to the party as an armed unit was also raised.

At the end of 1947, together with the consolidation of the MKP and the SZDP, the guards' consolidation, more properly the appropriation of the SZDP, became an agenda item. This was achieved as planned: not only the SZDP's membership rolls, but also its army's was picked over, and in 1948 with communists dominating, the Hungarian Workers Party (MDP) was established, whose commander was the same Lajos Halas who had earlier been the leader of the MKP's guard, and who would lead the Workers' Militia from 1957 on. The MDP's army was centrally run until 1950.

PARAMILITÄRISCHE GARDE DER SOZIALDEMOKRATISCHEN PARTEI 1945–1948

Die 1945 neu gebildete paramilitärische Garde der Sozialdemokratischen Partei (ung. Abk. SZDP) wurde nach internationalen und ungarischen Mustern aus der Zwischenkriegszeit organisiert. Sie wurde zu einem bedeutenden Faktor, denn ihr Personalbestand kam dem der damaligen ungarischen Streitkräfte fast gleich. Über dieses Organ verfügten noch dazu mehrere Parteiführer, die sich damals und auch später als zuverlässige Anhänger der Ungarischen Kommunistischen Partei (ung. Abk. MKP) erwiesen. Die Mitgliederzahl der sozialdemokratischen und der kommunistischen Partei belief sich 1948 auf annähernd je 20.000, den Mitgliedern wurde eine regelmäßige Ausbildung zuteil, wobei sie sich auch die Benutzung von Handwaffen anzueignen hatten. Im Vergleich dazu war die damalige ungarische Armee sehr schlecht ausgerüstet.

Neben der Organisation der Garden waren die SZDP und die MKP, aber auch andere Parteien darum bemüht, auch in den unterschiedlichen bewaffneten Organen (Armee, Polizei, Grenzwache, Geheimpolizei) einen immer massiveren Einfluss zu erreichen. Aus dieser Sicht befand sich die MKP in der leichtesten Situation, denn ihre sowjetische Unterstützung erleichterte es in bedeutendem Maße, Positionen einzunehmen. Es finden sich auch Angaben darüber, Mitglieder welcher Partei die Leute waren, die Führungspositionen bei den bewaffneten Organen innehatten. Wir werden wahrscheinlich nie erfahren, wie viele von ihnen „zwei Herren“ gleichzeitig dienten – neben ihrer eigenen Partei auch der MKP. Auch wenn wir Letzteres nicht in Betracht ziehen, dominierten die Kommunisten in den bewaffneten Organisationen. Die Größe der Garde der MKP bzw. ihr Einfluss innerhalb der Garde der SZDP – den deren reibungslose Einverleibung 1948 sehr wohl veranschaulicht hatte – hätte es praktisch ermöglicht, ohne jede sowjetische Hilfe, sozusagen aus eigener Kraft sogar einen Putsch durchführen zu können. Zwischen 1945 und 1948 nahmen die beiden Garden an zahlreichen Veranstaltungen gemeinsam teil, so dass in deren Verlauf eine gute Zusammenarbeit zwischen ihnen entstand.

Die SZDP-Garde begann nach dem Krieg, sich spontan – zusammen mit anderen ähnlichen Formationen – zu organisieren. Der spontanen folgte die planmäßige

Organisation, zunächst in Budapest und Umgebung, dann wurden auch auf dem Lande Untereinheiten aufgestellt und deren Ausbildung organisiert. Neben der Garde wurden auch Jagdgesellschaften ins Leben gerufen, die die finanziellen Einnahmen der Partei und ihrer Armee garantierten, es wurde allerdings auch die Frage des Anschlusses der etwa 50.000 Jäger – als Bewaffnete – an die Partei aufgeworfen.

Ende 1947 kam zusammen mit der Fusion zwischen MKP und SZDP die Verschmelzung der Garden, richtiger formuliert: die Einverleibung der SZDP und ihrer Garde auf die Tagesordnung, die auch wie geplant realisiert wurde: Die Mitglieder nicht nur der SZDP, sondern auch ihrer Parteiarmee wurden gefiltert und 1948 – unter kommunistischer Dominanz – wurde die paramilitärische Garde der Partei der Ungarischen Werktätigen (ung. Abk. MDP) gegründet, deren Befehlshaber Lajos Halas wurde, der davor die MKP-Garde, dann ab 1957 auch die Kampfgruppen der Arbeiterklasse führte. Die Parteiarmee der MDP bestand bis 1950 zentral organisiert.

SOMORJAI ÁDÁM OSB

A SZUVERENITÁS LEGITIMÁLÁSA RÉGEN ÉS MA

KONSTANTINI ADOMÁNY, SZILVESZTERI ADOMÁNY,
MINDSZENTY JÓZSEF KÖZJOGI MÉLTÓSÁGA.
TÖPRENGÉS MAGYAR SORSKÉRDÉSEKRŐL

Ha a mai viszonyok közepette egy-egy nyelvi közösség szuverén államot kiált ki (lásd pl. Jugoszlávia szétesését, Szlovénia, Horvátország, majd Bosznia-Hercegovina önállósulását), akkor szuverenitása a többi, már létező állam elismerésétől függ, amelynek végső garanciája az ENSZ-be való felvétel. Az állam működőképességéhez szükséges a demokratikus hatalomgyakorlás intézményeinek garantálása (képviselési demokrácia, parlament, kormány, a főhatalom egy elnök vagy kancellár kezében), mindez az *alkotmány* értelmében, amely egy dokumentum és parlamenti döntéshozatali folyamat eredménye, amelyet adott esetben népszavazás is jóváhagy. Ezen kívül, mint mostanában újratanuljuk, az ország működőképességének biztosításához szükséges a nemzetközi pénzügyi rendszerbe való beilleszkedés is. Ez a múltban nem így történt, az alkotmány szó a századok során felgyülemlett Corpus Jurist jelentette. Ennek az írásnak az a feladata, hogy ezen történelmi fejlődésnek az állomásaira vázlatosan rámutasson és az ezer esztendő előtti magyar államszervezés kapcsán néhány kérdést tegyen föl.

BEILLESZKEDÉS A NYUGATI KERESZTÉNY ÁLLAMKÖZÖSSÉGBE

Ha ezer, ezeregyszáz esztendővel ezelőtt egy fejedelem a nyugati keresztény államközösségbe akart beilleszkedni, annak elismerését három legfőbb tekintélytől remélhette: a bizánci császártól, a Nyugatrómai Birodalom császárától, illetve – az invesztitúraharcok lezárulásával, a gregoriánus reform értelmében – a római pápától kérhette, adott esetben kaphatta meg. A fejedelmi ház uralmának megszilárdítását szolgálta tehát a szuverenitás elismerése, amelyet királyi korona küldése fejezett ki szimbolikusan. Császárt csak pápa koronázott, királyt viszont csak rendkívüli

esetben koronázott pápa (a frank királyság VIII. századi megalapítása), mert ezt a koronázó érsek, az országterület első püspöke végezte. A saját királyság megalapozásához szükség volt „saját” érsekre, amelyből idővel a primási hivatal alakult ki.¹

A szláv államok megalapításánál érdemes felfigyelni arra, hogy a IX. század utolsó harmadában mind a bolgárok, mind az ún. Nagy-morva Birodalom fejedelmei kértek koronát Bizánctól, részleges sikerrel, illetve fordultak Rómához – sikertelenül. A Rómától elismert keresztény királyság alapításában a magyar és a lengyel egyház- és államszervezés lett a „befutó”, négy-öt nemzedékkel a szláv kíséleteket követően, az 1000. esztendő környékén.² Ez párhuzamosan történt a saját érsekség alapításával, amely pápai jogkörből veszi eredetét. A saját érsekség azt jelentette, hogy van koronázó érsek, és ha székhelye az adott királyság területén belülre esik, akkor nemzeti intézménynek tekinthető, de csak utólagos optikából, lévén, hogy a nemzet ekkor még nem létezett, egyszerűen azért, mert nem volt rá fogalom. A *nemzet* szó fokozatos, szerves fejlődés eredményeképpen előbb a nemesi nemzet, majd a népnemzet kialakulásával gyökerezett meg, mai értelmében tehát népnemzeti szuverenitásokról beszélhetünk, míg kb. ezer esztendeje egy fejedelmi ház szuverenitásáról – melynek népei nem feltétlenül beszéltek egy nyelven, sőt, egészen bizonyos, hogy nem beszéltek egy nyelven, mert a mai nemzeti nyelvek kialakulása is párhuzamos egységesülés, standardizációs folyamat keretében történt meg.

A magyar királyság kialakulásának kezdetén van egy misztikus szimbólum, a szentkorona, amely az idők folyamán fokozatosan a hatalom kizárólagos hordozójává vált. A kezdet kezdetétől, tehát István király halálát követően³ csak az számított legitim királynak, akit a szentkoronával koronázott meg az esztergomi érsek. Így tehát a magyar nemzeti szuverenitás jelképesen az esztergomi érsek, idővel a pri-

¹ A primás az első érsek. A primási hivatal kialakulásához szükséges az is, hogy legyen legalább két, inkább három érsek. Magyarországon az első érsek az esztergomi, megalapításának körülményeihez néhány szempontot lásd e dolgozatban. A második érsek a kalocsai, megalapítása Szent Istvánra megy vissza. Nagyot ugrunk a történelemben, 1804 óta van a harmadik, az egri érsek és a trianoni országterületen belül a negyedik érsek a veszprémi, 1993 óta. A történelmi Magyarország területén a katolikus egyházszervezetben ide tartozik a horvátországi Zágráb érseki székké emelése 1852-ben, az erdélyi Balázsfalvái [ma: Blaj] – görög katolikus szertartásúak számára – 1853-ban. Az utódállamok területén történt változás: a felvidéki Nagyszombat [Trnava] érseki rangra emelése 1977-ben, amely 1995-ben a Bratislava–Trnava [Pozsony–Nagyszombat] nevet kapja. Lásd: Somorjai Ádám: *Ami az emlékiratokból kimaradt*, Pannonhalma 2008. 9. Azóta Pozsony és Nagyszombat külön érsekség.

² Somorjai Á.: *Kelet-Közép-Európa népei. A „kereszténység védőbástyája” népeinek közös vonásai*. In: *Milyen Európa felé? Keresztények Európáról* (Katolikus Szemle, 1995. 3–4. sz.), Pannonhalma 1995. 53–66.

³ István király 1038-ban halt meg, oltárra emelése ugyanazon évszázadban történt, 1083-ban, mint a Szent László-i újjászervezés része. Ettől az esztendőől kezdve Szent Istvánként ismeretes.

más, majd a hercegprímás hivatalával, illetve a szentkoronával mint tárggyal fejeződött ki.

Hazánkban a XIX–XX. században vallott felfogás szerint az európai keresztény államközösség, majd a mindenkori Habsburg Birodalom keretei között kiemelkedő szerepet játszott a magyar szuverenitás kialakításában Szent István király, az állam- és egyházalapító, aki szuverén módon eldöntötte: nem Bizánctól kér koronát, tehát elismertséget, mint pl. a bolgárok, a morvák vagy a Kijevi Rusz fejedelme, később a szerbek, hanem Rómától. És csodák csodája, a pápa álmot látott: az angyali jelenés arra utasította, hogy a lengyelek számára már kikészített koronát annak a fejedelemnek adja, akinek követe másnap érkezik, mert ugyan ő, a pápa, II. Szilveszter, apostoli, de ez a fejedelem, István, egyenesen apostol, mert hiszen egyházmegyéket alapított. A követ megérkezett: Asztrik érsek, aki magával vitte a koronát és megkoronázta a magyarok fejedelmét.

Van néhány kérdés, ami az álom kapcsán megfogalmazódhat:

- a koronázás időpontját nem megelőzte, hanem követte az egyházmegyék alapítása, ami tehát egy hosszabb, több évtizedes folyamatként István király életművének része, ez a megfogalmazás tehát utólagos;

- vitatott Asztrik érsek személye és életútja (mint másutt rámutattunk, a korszak két neves történésze egymástól eltérő válaszokat talál az ő identitására. A lengyel Adalbert-kutató, Labuda szerint a forrásokban szereplő Mestris az a Mons Ferreus, a Vashegy, mai elnevezéssel Pécsvárad apátsága, ahol ő apát lett volna. A magyar Györffy György szerint Mestris az Meseritz, azaz Miedzyrzecz, Lengyelországban, Poznaántól nyugatra, ahol ő apát lett volna),⁴

- vitatott a korona mint tárgy történetisége (számos elmélet van, ezek részletezése nem feladatunk; egy bizonyos: a legtöbb elmélet megegyezik abban, hogy a szentkorona nem érinthette Szent István fejét);

- hiányzik egy írásos dokumentum, egy pápai bulla, amelyben ez a rendkívül fontos aktus írásban is kifejeződésre juthatott volna (a hiányt a kora újkor pótolta, erről alább);

- és végezetül, de nem utolsósorban, hiányzott II. Szilveszter pápa öntudatából ez a gondolat, hogy császár nélkül, vagy császár ellenében, önállóan, pápai tekintélyből eredeztetve adományozna koronát, elismerést, szuverenitást.⁵

⁴ Somorjai Á.: *Sankt Adalbert (Vojtech-Wojciech-Béla), gemeinsamer Heiliger der Völker Ostmitteleuropas*. In: *Adalbert von Prag. Brückenbauer zwischen dem Osten und Westen Europas*, Szerk. H. H. Henrix (Schriften der Adalbert-Stiftung, Krefeld, Bd 4.), Adalbert-Stiftung, Baden-Baden, 1997. 209–213.

⁵ Riché, Pierre, *II. Szilveszter, az ezredik év pápája*. Balassi, Budapest, 1999.

Ennek a történetnek néhány időszerűtlen elemét, amelynek ilyen formában első írásos rögzítését Hartvik püspök nagyobb legendájában találhatjuk, akkor tudjuk elhelyezni a történeti összefüggésrendszerben, ha megfontoljuk, hogy Hartvik győri püspök Kálmán király kancellárja volt, az ő felkérésére írhatta meg a sorrendben harmadik (vagy negyedik) Szent István-életrajzot. (Az előző életrajzokból kettő az 1083-ban történt oltárra emelésére datálható, tehát a szentté avatás időpontjával függ-het össze, a legelső feltételezés eredménye, az ősgesta hipotézise.) Kálmán királynak az volt a törekvése, hogy a horvátok elismerjék őt legitim királyuknak, és, bár erről írásos forrásunk nincs, választ kellett adnia feltételezhető kérdésekre: Ki vagy te, Kálmán, a magyarok királya, hogy horvát király is akarsz lenni, hiszen még emléke-zünk rá, hogy maga a pápa, VII. Gergely küldött koronát a mi fejedelmünknek, Zvoimirnak, 1076-ban. Innen érthető ez a fajta válasz: a mi szent elődünk két-három nemzedékkel korábban kapta a koronát a pápától. 1100 környékén megfele-d-kezhettek arról, hogy az investitúraharcok előtti pápáknak más volt az öntudatuk, hivataluknak értelmezése.⁶

A NYUGATI KERESZTÉNY ÁLLAMKÖZÖSSÉG KEZDETEI

A nyugati keresztény államközösség kezdetei a Római Birodalom kettéválására nyúlnak vissza. Nagy Konstantin, a Milviusi hídon (ma Róma belvárosának északi kapuja) a kereszt jelében győzött, ezért véget vetett a kereszténység üldözésének. Majd történelmi szövetséget kötött a kereszténységgel. Pápává koronázta a (mai nevén) Monte Soratte hegyén élő Szilveszter szerzetest, mert megmentette őt a hitetlenség leprájától és bevezette a keresztény hitbe. Fölépítette Szent Péter apostol sírja fölé a nagy bazilikát (amelyet a XVI. század elején kellett lebontani, hogy fokozatosan kiépüljön a mai, kupolájáról is híres bazilika), továbbá császári palotája mellé a pápai bazilikát, a Lateránt (olaszul a San Giovanni) és más fontos keresztény kultuszhe-lyeket. Végül mindezt, a Nyugatrómai Birodalom kormányzásával együtt, továbbá édesanyja adományaként – a Laterán bazilikával együtt – átadta a pápának, feléke-sítette a császári hatalmi jelvényekkel és elköltözött keletre, Bizáncba, amely az ő nevét fölveve Konstantinápoly néven volt sokáig ismeretes. Legalábbis így ötvö-ződnek a tények a legendával, mely utóbbinak írásos megfogalmazása több évszá-zaddal későbbi: az ún. konstantini adomány (*donatio Constantini*), amelynek jegyé-

⁶ Vö. Somorjai Á.: *A koronaküldés motívuma. Egy magyar állampolgár eszmélődése*. In: Válaszúton. Pogányság – Kereszténység. Kelet-Nyugat. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről, Veszprém 2000. május 8–10. Veszprém, 2000. 75–82.

ben a pápák Nyugat császáraivá is váltak egyben. A *donatio Constantini* felfogása uralkodott az egész középkorban, de már II. Szilveszter pápa kancelláriáján kétség övezte, majd Dante kételkedve ír róla az *Isteni színjáték*ban, tagadta Nicolaus Cusanus és tételesen is cáfolta a humanista Lorenzo Valla 1440-ben, akkor még kéziratban munkájában, amelyet előbb Strasburgban nyomtattak ki, később a reformáció terjesztette.⁷ A *donatio Constantini* hamisítás ugyan, de még a XV. század végén is ennek jegyében kérte a pápát a portugál és spanyol király, hogy területi vitájukban ő mondja ki a döntő szót. Ily módon 1494-ben Tordesillasnál pápai döntésre osztották fel az újonnan fölfedezett világot.

A KONSTANTINI ADOMÁNY ÉS A II. SZILVESZTERI ADOMÁNY EGYNÉMELY HASONLÓSÁGA

Mindkét adomány utólagos reflexió eredménye, mindkét esetben az utókor véleményét vetítik vissza az illető életművére és megfordítják az események sorrendjét. Nagy Konstantinnál még azt a szépséghibát is ki kellett küszöbölni, hogy – mint ismeretes – csak élete végén keresztelkedett meg, és pedig nem Szilveszter, hanem az ariánus Nikodémiai Euszébiosz kezéből. Ily módon eretnekké lett keresztelve, legalábbis a későbbi reflexió ezt már így ítélte meg.

A *donatio Constantini* szerint a frissen megkeresztelt császár végrendelkezett volna Szilveszter pápa javára, s a magyar olvasat szerint II. Szilveszter személyében az első Szilveszter támadt fel. István fejedelem így módon, a pápai hivatalon túlmutatva, a római császártól eredeztette független önállóságát, s ezzel felsorakozott azon szuverének sorába – Kis Pippin révén a nyugati frankok, azaz a franciák, Nagy Károly révén a nyugati császárok –, tehát a németek, akik pápai megkoronázásban részesültek.

Vajk–István fejedelem keresztségben történt névválasztásában szerencsés körülmény, hogy a bajor kapcsolatok irányába terelt figyelem és reflexió része, amely tovább mélyült felesége, Boldog Gizella révén, s ez két szempontból is fontos. Egyrészt őrzi a bajorországi Passau misszióinak emlékét, amely Szent István vértanú egyháza. Passau a Duna-parti térítések eredményeképpen Szent István vértanú ereklýeit tudta biztosítani az új egyházak számára, így a bécsi Stephansdom is erre az eredetre, erre a patrocíniumra megy vissza és több templom is a Duna partján (pl. Pozsony, Győr, Esztergom); másrészt a bajor–magyar szövetség alapját van hi-

⁷ Vö. Vian, G. M.: *La donazione di Costantino*. Bologna, 2004; Fried, J.: „*Donation of Constantine*” and „*Constitutum Constantini*”: *The Misinterpretation of a Fiction and Its Original Meaning*, Berlin 2007; Somorjai Á.: *Róma és Konstantinápoly. A konstantini fordulat utóéletéhez*. In: *Prae-conia*. Liturgikus szakfolyóirat, Budapest, IX. évf. 2014. 1. szám, 28–32.

vatva megteremteni. A későbbi reflexióban pedig az első vértanú, a protomártír alakja fonódott össze az első apostolkirály, a szent protorex személyével.⁸ A keresztény századok számára pedig nem szorult magyarázatra, hogy a Sztefanosz görög szó koronát jelent, az első esetben a vértanúság babérkoronájára utalt, míg a második esetben a király koronájára. Más szóval *nomen est omen*: a *Szent István* szóval a szent megkoronázottra utaltak.

Mindkét esetben alapításról van szó, amelynek jelentőségét az utókor fogta föl a maga teljességében. Lényegében mindkettőnek megvan a valóságalapja, a magyar koronázási mítosz is őrzi annak emlékét, hogy a koronázó érsek (prímás) pápai eredetre megy vissza: tehát ha nem is koronát, de koronázó érseket kapott az ország, így módon a királyokat érvényesen koronázhatta meg.

Mindkét esetben hiányzik valamiféle alapító irat, de ezt a hiányt néhány évszázad múlva pótolták; az eltelt időszak nagyságrendje is hasonló, mintegy ötszáz esztendővel később rögzítik a szentté vált hagyományt, az eredetmondát. A konstantini adomány történetét ezt követően további hatszáz év elteltével cáfolták meg, ehhez a humanizmusnak kellett beköszöntenie, a szilveszteri adomány történetét pedig – miután az ún. Szilveszter-bulla bekerült a magyar törvénytárba, több mint háromszáz esztendő elmúltával, a XIX. sz. végén cáfolta meg a *Századok* című folyóirat hasábjain Karácsonyi János, hogy aztán a Szent Korona-tanban újabb kiteljesedésre jusson.⁹

KONSTANTINIZMUS, SZENT-ISTVÁN-I GONDOLAT ÉS MINDSZENTY JÓZSEF

A II. Vatikáni Zsinat után erősödtek fel azok a tendenciák, amelyek elítélték az ún. konstantinizmust és így az egyháznak az államhoz (tegyük hozzá, a keresztény államhoz, a keresztény uralkodóhoz) való kötődését. Az evangéliumi megújulást attól várták, hogy mindezekről a történelem során hozzáragadt sallangoktól megszabadulva, radikálisan az evangéliumi tanításhoz térjenek vissza. Nem véletlen, hogy a „létező, velünk élő” szocializmus keretei között vált naggyá a konstantinizmust kritizáló Bulányi-mozgalom hazánkban, amelynek jelentőségét részben a nyugati sajtó és a nyugati közvélekedés túlozta el.

⁸ A lengyel nyelvhasználat máig megőrizte a kettősséget. Az ősbibb eredetű szent vértanú régibb szóval „Szczepan”, az újabb eredetű szent király görög–német szóval „Stefan”.

⁹ Az ún. Szilveszter-bulla aktualitását a Habsburg-abszolutizmus elleni harc adta meg, és mint ilyen, használta fel sikerrel a magyar nemesség. Ehhez és a Szent Korona-tanhoz is lásd Tetzelszky, Kees: *Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás* (Historia Pro Futuro). Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2009.

A húszas-harmincas években a Szent István-i gondolat jegyében formálódott ki az ún. keresztény kurzus, amely egyben az irredenta „mindent vissza”, „Csonka-Magyarország nem ország, Nagy-Magyarország mennyország” politikai programját is jelentette. Ennek egyik utóhangját véljük fölfedezni Mindszenty bíborosnak 1956–1971 között, a budapesti amerikai követségről írt leveleiben, amelyeket az amerikai elnökökhöz és külügyminiszterekhez (tételeken 115-öt), valamint a római pápákhoz és vatikáni bíboros államtitkárokhoz írt (tételeken 130-at; ez a levelezés a válaszokkal együtt 214 tételre rúg). A válaszokat nem számítva összesen tehát 245 idáig ismeretlen Mindszenty-levél vizsgálatának elvégzése vár ránk.¹⁰

Mindszenty bíboros e levelek tanúsága szerint nem fogadta el az államforma változását, az országot a régi történelmi alkotmány jegyében gondolta el, a hatalom bitorlóit átmenetinek tartotta. Ez a felfogása vitathatatlan 1956 után, leveleiben Kádárnak két *epiteton ornansza* van. Az egyik: Efialtész, a görögök árulója Thermopülai-ban, a másik: Heródes, a kisdetek mészárosa. Kevésbé dokumentált, ezért vitatható az '56-os forradalom előtti periódusra vallott felfogása, hiszen ekkor ő – 1948 karácsonyától – vizsgálati fogságban, fegyházban vagy házi őrizetben volt, de idáig nem ismeretes olyan dokumentum, amely bizonyítaná ennek ellenkezőjét. Felfogása szerint ebben a közjogi űrben, király és nádor, illetve kormányzó hiányában, a harmadik közjogi méltóság, az esztergomi érsek, Magyarország Prímása lép hivatalba, és ilyen minőségben emelte föl hangját mind a levelekben, mind Amerika vagy az Apostoli Szentszék diplomatai vagy a szomszéd bíboros látogatása alkalmából.¹¹ Tekintsünk el attól, hogy történelmi okfejtése egyes részleteiben nem állja meg a kritikát,¹² inkább csak arra figyeljünk fel, hogy ez a meggyőződése, benyomásunk szerint, nem igazán szolgálta azokat a célokat, amelyeket el akart érni, és ha kevesebbet markol, lehet, hogy többet fog, többet ér el ebben a gigászi küzdelemben.

¹⁰ És itt nem szoltunk a korábbi levelezéséről, amelynek feltárása még elvégzendő feladat.

¹¹ Lásd Somorjai Ádám: *Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty, III/2. Documenta 1967–1971. – Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása, III/2. Tanulmányok és szövegközlések*. METEM, Budapest, 2012. 353–402.

¹² „K[ádár] elégedetlen velem, mert az érvényes közjog szerint követelem magamnak a prímási méltóságot. A bolsevikoknak ez a méltóság egy botránykő. Valóban történelmi ritkaság. Az AP-tudósítás szerint nyilvánvalóan nem értik a Magyarország prímása címet a fiatalkorú Újvilágban. És Európa más országainak papjai sem tudják megítélni a mai és tegnapi dolgokat. Nehezebb megérteni, hogy II. Szilveszter küldte a koronát Szent István királynak, egy bizonyos, Bizáncból menekült pappal 1054 előtt, Cluny szellemében, és hogy ez a pap kijelentette, a püspököket királyi határozattal [kell kinevezni], s az érsek az alkotmányos helynök...” Mindszenty bíboros 1965. július 13-án kelt levele Cicognani bíboros államtitkárhoz, In: Somorjai Ádám–Zinner Tibor: *Majd' halálra ítélve. Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez*. Magyar Közlöny, Budapest, 2008. 990. Lásd itteni jegyzeteinket.

Forrásközléseinkben és összegzésre törekvő tanulmányainkban azt bizonyítottuk, hogy Mindszenty bíborost elsősorban nemzeti, politikai szempontok vezérelték. A követségi levelek elemzése során azonban arra a feltételezésre jutottunk, hogy pasztorális igényességét, szuperaktivitását is eme nemzeti, politikai szempontok vezethették, pontosabban, hogy nála ezt a kettősséget nem lehet megtalálni, mert nála ez a kettő egy. S ebben felfogása osztozott kora számos főpapjának felfogásával. E véleményünk nem talált egyöntetű elfogadásra. Azt állították ezzel szemben, hogy Mindszenty pasztorális tevékenysége mind negyedszázados zalaegerszegi plébánosi szolgálati ideje alatt, mind a veszprémi püspöki és az esztergomi érseki kb. egy és három, illetve három és fél éves periódusa alatt kiemelkedő volt, sőt, az egész ország megismerhette őt a Boldogasszony Évének rendezvényei során. Ezzel kapcsolatban fölvethető, hogy ha Mindszenty a nemzeti, politikai szempontokra figyelt jobban a követségi periódusban, az magyarázható azzal is, hogy hosszú időn át egy nagyhatalom követségén tartózkodott, és gondolkodását ez erősen leszűkíthette. Másrészt kézenfekvő, hogy ez a tizenöt éves időszak és kényszerű nyugalma alkalmat nyújtott arra, hogy felfogását rögzítse, és így kulcsot adjon korábbi tevékenységének értelmezéséhez.

A SZENT ISTVÁN-I HAGYOMÁNY

A Szent-István-i hagyomány a katolikus önértelmezés és a magyar nemzeteszmélés szerves része. Ugyanakkor van ebben olyan archaizmus, amely irritálja azokat, akik számára idegen a vallási hagyomány, illetve a nemzetideológia kategóriái szerinti gondolkodás. E hagyomány értelmezési kerete a keresztény Európa volt, de ez már történelem. Mostanában vesszük tudomásul, hogy ez az Európa már egy ideje nem nevezhető kereszténynek. Számunkra ez még új, mert mi a kommunizmus hibernáltságában lekéstük (másként éltük meg) azokat a folyamatokat, amelyek tőlünk nyugatra párhuzamosan zajlottak. 1989 a csodák esztendeje, az „annus mirabilis” volt számos nemzet számára, nálunk rendszerváltásnak avagy rendszerváltoztatásnak szoktuk nevezni vagy csúfolni. A kereszténység, amelyet nálunk a militáns hittagadás próbált erőszakkal megsemmisíteni, tovább él, de megfogyva bár, ha törve nem is, mert az üldözés periódusa inkább megerősítette, amint ezt a statisztikák bizonyítják és a hétköznapi tapasztalat is megerősíti.

A Szent István-i hagyomány a keresztény Európa keretei között nekünk, magyaroknak, védelmi ideológiává vált, ezért vált nemzetivé. Az első szent király volt az, akinek életművéhez kapcsolódott a keresztény *Commonwealth*-be való beemelésünk és a magyar középhatalmi státus, amelyben mindmáig értelmezzük múltun-

kat. Gyermekeink az iskolákban magyar történelem címen „Nagy-Magyarország” történelmét tanulják, annak határaival ismerkednek meg, és büszkén ragaszkodnak fel autóikra a matricákat, nem értve, hogy miért nem tetszik ez a szomszéd országokban. Iskoláink nem készítik fel őket arra, hogy „Nagy-Magyarország” múltértelmezésének más modelljei is vannak, amelyekkel kezdeni kellene valamit. Nemzeti múltunk megítélése és saját önbecsülésünk forog kockán, vagy pedig mindenek elvetése, a nemzetek feletti keretekben való felolvadás, önfeladás árán. Ez azonban nem új történelmi megítélésünkben. A IX–X. századi Európa törzsét északról a normannok, délről a mórok (mai szóval arabok), keletről a magyarok támadták. Míg a normannokat, miután több államot is alapítottak (köztük mindkét Szicília királyságát, Dél-Itáliában több grófságot, a mai Franciaország területén Normandiát, onnan pedig meghódították Angliát) és megkeresztelkedtek, beilleszkedettnek tekintették, és ma senki sem veti pl. a norvégek szemére ezt a – csak számukra dicsőséges – intermezzót, addig az arabok és a magyarok esetében öröklődött az ellenségkép.¹³ Az iszlámmal való folytonos háborúk (kiemelten a keresztény Észak-Afrika kolonizálása, amelyre ma már szót sem fecsérlünk, a Szentföld meg- és visszaszerzése körüli kereszties háború, az Ibériai-félsziget elfoglalása és a reconquista, az oszmán törökök hódításai s visszaszorulása) teremtették meg annak szükségességét és kereteit, hogy az európai keresztény civilizáció a nagy földrajzi felfedezések révén világhódító tevékenységbe kezdjen és átkarolhassa az iszlámot. A magyarok esetében a nemzetiségek körében formálódó népnemzeti öneszmélés újramelegítette az ún. kalandozások koráról alkotott negatív nyugati megítélést. A szomszéd országok népnemzeti kereteinek kialakítása így történelmi modellt kapott, érvelésükben visszavisszatér a vad magyarok elleni harc, Európát mintegy ők védték volna a magyaroktól – önértékelésükben tehát keverednek a magyar önnapológiából átvett, de ellenünk fordított elemek a saját és az összeurópai mitológia elemeivel.

Szent István ebben az összefüggésben kezdettől fogva a fügefalevél szerepét töltötte be, csakúgy, mint a „kereszténység védelme” szindróma (amely a szomszéd népekével közös, úgy köt össze velük, hogy egyben el is választ tőle, hiszen mindegyik népnemzeti realitás saját magának véli tudni mindezt, kizárólagos alapon). Tegyük mindjárt hozzá, Szent István érdemei kibővítését nem szándékolva, hogy – mivel ő volt az első és őrá minden nemzedék megemlékezett, továbbá az egyház is

¹³ Ebben kiemelkedő a szerepe az erdélyi szászok németországi egyetemeken való működésének. Az ő ellenségképük a XVIII. századi erdélyi magyar nemesség volt, amely nemesség magát a honfoglalókig vezette vissza, s akiknek nem adtak polgárjogot a szász városokban, azaz nem telepedhettek oda be [de ez a magyar királyságtól kapott kiváltságuk volt!]. Ideológiai fegyvert a magyar honfoglalás ostromozásában találtak. A Schlözer-féle elméletnek a propagálóját német földön Herder lett, akinek jóslata a magyar nyelv közeli kihalásáról galvanizálta a nyelvújítás és a reformkor nagyjait.

örizte emlékét, hiszen a hartviki nagyobbik életrajz bekerült a papi zsoltosmába, majd a breviáriumba, amely, a latin nyelviség része lévén, más országok területén is ismertté vált –, Szent Istvánra sok mindent „rákentek a századok”. A teljesség kimerítése nélkül vegyük sorba ennek fontosabb elemeit, az alábbi három szempontból: általában a pozitívnak tekinthető hagyomány, illetve a már újragondolt elemek és végezetül az ezután újragondolandó elemek a magyar nemzeti hagyományban.¹⁴

POZITÍVNAK TEKINTHETŐ HAGYOMÁNY

Közmegegyezés van a tekintetben, hogy az egyházszerző tevékenység pozitív, egyházi megítélés szerint a szent király egyben apostol, mert egyházalapító is, nem egyházi megítélés szerint pedig az állam (elődjének), az intézményeinek (így a kolostorok és a káptalanok révén az iskoláknak), tehát a kulturális élet intézményrendszerének az alapítója.

Konszenzus van a tekintetben, hogy „az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és erőtlén”, amint fiához, Szent Imréhez írt intelmeiben találjuk és gyakorta idézzük. Ezt abban az összefüggésben szoktuk emlegetni, hogy e maxima jegyében nem került volna sor a trianoni sokkra. Egyértelműen pozitívnak tartjuk a nyelvi, nemzeti türelem eme korai megnyilvánulását. Bár tegyük hozzá, hogy itt nem csupán nyelvről van szó, hanem gazdálkodási módokról és az uralkodó hatalmáról. A hegyvidéki bányavárosok kincseinek kitermeléséhez nem értett az alföldi népesség, szakmunkásokat kellett behozni, történetesen a (mai) német nyelvterületről stb.

MÁR ÚJRAGONDOLT ELEM A MAGYAR NEMZETI ESZMÉLŐDÉSBN

Szilveszter-bulla. A Szent Istvánnak adott korona bullája, a Mrnavic Tomkó János-féle *Szilveszter-bulla* sikeres volt mint hamisítás,¹⁵ mert mindkét irányban adott valamit, ami pótolhatatlan: az abszolút uralkodónak az apostoli királyi címet, mert ily módon lehetővé tette számára a püspökkinevezésbe való beleszólást, a nemesi

¹⁴ Vö. Berend T. Iván: „Szent István a magyar történet századaiban”. *A 950 éves hagyaték mai leltára.* Valóság, 31. évf., 1988, 8. szám, 1–8., ill. Uő, in: *Szent István és kora* (szerk. Glatz Ferenc, Kardos József). Budapest, 1988. 9–17.

¹⁵ Karácsonyi János: *Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla: Diplomatikai tanulmány.* MTA, Budapest, 1891. 178–216; Uő.: *Ki koholta a Sylvester-bullát?* Századok, 1909. 361–376; Uő.: *Világboldondító Tomkó János.* Századok, 1913. 1–11.

rendnek pedig saját privilégiumai fenntartását: csak azt koronázták meg az apostoli koronával, aki megesküdött előtte az ország törvényeire, tehát a nemesi előjogokra. A bulla hamisított voltának kiderítése sem rengette meg a magyar világot, amely mindig ragaszkodott Szent István koronájának, értsd: a történelmi „Nagy-Magyarország” területének integritásához, és amikor ezt a területet elveszítette, meghirdette a mindent vissza programját. Tegyük hozzá, hogy az utólagos szemlélődő számára ez a program irreális volt, de ezt abban a korban még senki sem tudta, nem is tudhatta. Antall József azt mondta: „tetszettek volna forradalmat csinálni”. Ezt így parafrazálhatnánk: „tetszettek volna világháborút nyerni”.

Szent Korona-tan. Szent István nevéhez fűződik a *Szent Korona-tan*, amely azonban a XX. században alakult ki [szerintem így ez túlzás, hiszen már a középkorban kialakult – lásd itt is egy korábbi szöveghelyen –, inkább azt mondanám az „alakult ki” helyett, hogy: vált dogmává / megerősödött stb.], azt követően, hogy a Szilveszter-bulla hamisítás jellege kiderült. A magyar politikai nemzet összakaratát szimbolikusan fejezi ki, hiszen nem a szuverén uralkodó, nem a király az összhatalom tulajdonosa, hanem a Szent Korona. Vannak, akik ezt nem értik és fetisizmusnak tartják, pedig jelképesen sokat kifejez, és nem áll egyedül korunk politikai gondolkodásában. Ausztrália uralkodója ma is a brit korona, nem az angol királynő, nem az angol király.

Egyházi nagybirtok. Az egyházi nagybirtokra Serédi Jusztinián kora még úgy tekintett, hogy Szent István-i, manapság viszont senki sem emlegeti már ezt. A kérdés alapos feldolgozása még várat magára, mint ahogy az a kérdés is, hogy ténylegesen Szent István-i eredetre megy-e vissza az egyházi nagybirtok. Bizonyos értelemben igen, de tényszerűen nem, hiszen az egyházi nagybirtok sokat változott az idők során. A kérdés átfogó ismertetése nem képezi, nem képezheti e rövid töprengés tárgyát, de annyit megjegyeznénk, hogy minden ellentmondásosságával együtt – hiszen a Moszkvából hazaérkező kommunista csoport osztotta szét a földeket, az egyházakat is –, az Antall-kormány korának intézkedéseivel nyugvópontra jutott a kérdés, míg Szlovákiában az egyházi javakat, így erdőket, földeket vissza is adták.

ÚJRAGONDOLANDÓ ELEMEEK A MAGYAR JOGI ÉS VALLÁSI HAGYOMÁNYBAN

Korona-küldés. A korona-küldés narratívája kb. négy nemzedékkel Szent István után került rögzítésre. Leírását tekintve mitologikus, tartalmát tekintve pontos. II. Szilveszter pápa nem koronát küldött, hanem a fejedelem szállásterületén rezideáló koronázó érseket adott, ami több, mint korona-küldés: a koronázás örökíthetőségét biztosította, ami e korban a magyar szuverenitás elengedhetetlen kelléke.

Magyarok Nagyasszonya-tisztelet. Szent István, örökös nélkül maradva, a Szűz anyának ajánlotta fel az országot. Nehéz kideríteni, hogy valójában mi történt. Ennek politikai aktualitását azonban Szent László király fedezte föl. Ő, amikor VII. Gergely pápának, a német császár elleni politikai és katonai szövetségkötést számon kérő levelére, amelyben arra utal, hogy István király Szent Péternek hűbérbe ajánlotta fel országát, alapozza meg újra a magyar szuverenitást azzal a válaszlevelével, hogy nem Szent Péternek (tehát a mindenkori római pápának), hanem egyenesen Szűz Máriának (aki tudvalévő, a mennyben előkelőbb helyet kellett kapjon, mint Szent Péter). Tehát a magyar király nem a római pápának tartozik hűbéri engedelmességgel, hanem mennyei királynőjének (akinek nincs szüksége arra, hogy politikai szövetségeket kérjen és segédcsapatokat esetleges háborúkba). Természetesen a Magyarok Nagyasszonya-tisztelet pozitív, mondhatnánk haladó hagyomány, már csak azért is, mert minden nemzedék újra meg tudta élni és tartalommal megtölteni. Nem lebecsülendő pl. az a gondolat, hogy a három részre szakított ország virtuálisan egységes maradt a magyar szívekben, mert mindenütt ugyanazt a Magyarok Nagyasszonyát tisztelték, és amikor a történelem arra alkalmat és szerencsét adott, akkor sikerült is az újraegyesítés. (Ugyanilyen pozitív hagyomány a lengyel népnemzeti gondolat számára a częstochowai madonna egységesítő kultusza, itt még egy népnemzetivé váló kultuszhely kiemelkedésével is.)

Az *apostoli királyság* hagyományában és gyakorlatában jegecesedett ki az a magyar felfogás, amelyet mások bizantinizmusnak vagy konstantinizmusnak neveznek,¹⁶ elfeledvén, hogy a pápaság megharcolta a maga harcait az invesztitúra kérdésében – de nem tudott eredményre jutni a legkatolikusabb spanyol koronával, és csak szakadás árán tudta megoldani a *defensor fidei*, VIII. Henrik önállósodási törekvéseit angol földön. A magyar királyok apostoli címét csak a XVIII. században ismerte el a pápaság, Mária Terézia esetében és vele kezdve, de anélkül, hogy elismerte volna a püspökkinevezés jogát, amelyet elvileg mindig magának tartott fenn. Az utolsó apostoli király, az azóta boldoggá avatott Károly király letételét-lemondását követően sikeresen vette vissza az Apostoli Szentszék a püspökkinevezés jogkörét, amint azt az esztergomi érseki székre a pannonhalmi bencés, Serédi Jusztinián kinevezésével tanulmányozhattuk először, vagy a háborús körülmények által teremtett jogi űrben, Mindszenty József kinevezésével másodszor. A kommunisták igényt tartottak az apostoli királynak és csak neki fönntartott főkegyúri címre és jogkörre.

¹⁶ Lásd pl. Giertych, Wojciech: *Mindszenty bíboros*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 24. évf., 2012. 1–2. szám, 191–195.

NÉPNEMZETI ÖNÉRTELMEZÉS ÉS ANNAK MEGHALADÁSA

A nemzethalál víziójával Herder jóslata óta birkóznak legjobbjaink. A nemzet fogalma azonban felülvizsgálatra szorul. Vajon melyik nemzetről van itt szó? Szent István király és az Árpád-házi királyok korában nem létezett maga a szó, a „natio” sem. A *natio*, a *nemzet* szó, a nemesi nemzet önértelmezésében jelentkezett, a népnemzet gondolata pedig a reformkorban, és azt jelentette, hogy a nép beemeltetik az alkotmány sáncaiba. A népnemzet mint politikai program azt jelentette, hogy voltak szerencsésnek mondott nemzetek, amelyek meg tudták alkotni a maguk nagy népnemzeti államát, és voltak kevésbé szerencsések, amelyek ezt nem tudták létrehozni. Viszont sehol sincs egynyelvű népnemzeti állam, ma mindenütt a kisebbségek reneszánszát éljük. A demokrácia kereteket teremt, a korszerű technológiák eszközöket biztosítanak a kisebbségek kultúrája kibontakozása számára. Ugyanakkor szemünk előtt játszódik le az Európai Unió államainak és így népnemzeteinek az egyesülése, amely egyelőre a pénzügyi unió feltételrendszerét igyekszik szilárdítani, így a nemzetek feletti pénzügyi szabályozás erősödéséhez vezet, és a nacionalizmus ellen hat. Ez hosszabb folyamatnak ígérkezik, de úgy tűnik, feltartóztathatatlan, mert rákényszeríti ezt a mai világ tömbösödése és a vezető nemzetgazdaságoknak a nemzetállam piacait meghaladó gazdasági túlsúlya. Más szóval: egyre inkább csak a nemzetállami kereteket meghaladó piacok feltételei közepette lehet eredményesen gazdálkodni.

Orvosolhatja-e a szuverenitás megőrzése a 93 ezer négyzetkilométeres országterület gazdasági bajait? A kérdés nyitott, mindannyian keressük rá a választ. Mindenesetre a szuverenitás a magyar romlás századai óta csak látszólagos, nemzetközi elismertséggel Mohács óta alig-alig rendelkezünk. Trianon hozta meg ezt az elismertséget, de ez más, mint amit mi szerettünk volna. A népnemzeti keretek kevésnek bizonyulnak, főleg, hogy vesztett fél maradt a két világdúlásban. Hogyan maradhatunk meg magyarnak, ha nem tudunk azokon a nyelveken, amelyeken ma a technológiai haladás, a pénzügyek, a tudományos fejlődés és a kereskedelem diszkussziója történik? Ezek a mai kérdések, keressük rájuk a választ. Ismét igazzá válik a Szent-István-i maxima: az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és erőtlen. Ám új kihívásokkal is szembe kell néznünk.¹⁷ Még nem tudjuk, kinek lesz igaza a szuverenitás visszanyerése felé törekvő úton.

¹⁷ Joelle Stoltz bécsi újságíró a Le Monde-ban kicsinyes nacionalizmussal vádolta a magyar kormány vezetését, hogy nem fogadja el látatlanban az euró-országok döntésvajaslatait: Le Monde, 2011. december 10. A magyar sajtóban téves fordításban „gögös” nacionalizmus kifejezéssel találkozhatunk. Az eredetiben „nationalisme sourcilieux” van.

ZÁRSZÓ

Az itt felvázolt gondolatok vitára adhatnak okot, de nem vádolhatók időszerűtlenséggel. Mindenesetre látható, hogy az Európai Unió vagy az ENSZ értelmezési keretében hagyományos történelemszemléletünk alig működik. Így következő lépésként sort kell kerítenünk arra, hogy az „Európa védőbástyája” mítoszt is megvizsgáljuk. Lehet, hogy elődeink tiszteletreméltó hagyománya minket még meggyőz ugyan, de nemzetközi porondon már nem rendelkezik átütő erővel, korszerűsítésre szorul. Nincs szándékunkban kidobni, csak a megfelelő helyre kell tenni, új értelemmel kell megtölteni azt.

Ha komolyan gondoltuk, hogy „csatlakozunk Európához”, akkor helyezzük el magunkat európai összefüggésekben. Azok a keretek, amelyeket önként, népszavazásban vállaltunk, sokkal tágabbak, és akkor fognak csak működni, ha mi is élni fogunk a tágabb lehetőségekkel.

THE LEGITIMATION OF SOVEREIGNTY – PAST AND PRESENT

THE CONSTANTINIAN AND SYLVESTRIAN DONATIONS, AND THE HIGH PUBLIC OFFICE OF MINDSZENTY JÓZSEF

The official ideology of a Christian Hungarian nation was born out of the myth of universal Christendom, i.e., out of the Constantinian idea of embracing the Christian faith. Although in this case it is not the emperor who donates sovereignty to the pope but the other way around: the incarnation of Pope Sylvester, a contemporary of Emperor Constantine, i.e., Pope Sylvester II donates sovereignty to Stephanus. (In Greek, *stephanos* refers to the person who gets crowned.) So the first Christian king entered the Hungarian pantheon as Constantine.

The myth of Constantinian donation was at first analyzed and contradicted by the Humanists, and then refused by the Reformation. It has never been spoken of, not even by Catholic historians, since the separation of church and state. Over the centuries Hungarian official ideology gradually transformed the myth of King Stephen receiving his crown from Pope Sylvester II. The event was put into writing only one hundred years later, and the so-called Sylvester Bull proved to have been forged in the 17th century. However, it was included in the appendix of the Hungarian Collection of Laws and remained there as an ancient tradition until it was finally refuted in the late 19th century.

The two myths of origin aiming at the legitimization of royal power come from a period several generations, even several centuries, later. Their analysis as to their literary and stylistic traits, as well as to their content, makes their disproof easy and the changes of the structure of power make them void. In the case of the Constantinian myth the change is already complete. In the case of the myth of St. Stephen receiving his crown from the pope, the change is yet to come.

Our analysis has pointed out that proving the legitimacy of the Hungarian Christian state by this myth had come from the need to include the Hungarian state in the contemporary western Christian community of states. St. Stephen's myth had two

positive results, namely, the organization of religious and cultural life and the establishment of linguistic and racial tolerance. In this context the question of the Sylvester Bull, the idea of the Holy Crown, and the problem of church-owned large estates have already been reassessed. The following items are yet to be reconsidered: the sending of the crown, the early phase of the cult of the Magyarok Nagyasszonya (“Patroness of the Hungarians”) as a factor reinforcing sovereignty, and the question of an apostolic kingdom.

During the course of the 20th century, the Catholic Church gradually worked out the refusal of ecclesiastical Constantinism, i.e., the alliance of the throne and the altar. At the same time, the idea survived in Hungary as it remained a spiritual instrument in the fight against the atheist world order wanting to abolish religion. Cardinal Mindszenty was one of the outstanding representatives of this struggle. He considered himself to be the highest public official of the country as Prince Primate, remaining as such under the spell of the no longer existing centuries-old Hungarian Christian constitutional order. He is, hopefully, the last great Constantinian figure of Hungarian church history. In our source publications and studies we have attempted to point out that in his endeavors as a high priest he was governed primarily by national and political considerations.

DIE LEGITIMATION DER SOUVERÄNITÄT – VERGANGENHEIT UND GEGENWART

KONSTANTINISCHE UND SILVESTRINISCHE SCHENKUNG – DAS ÖFFENTLICH-RECHTLICHE AMT VON KARDINAL FÜRSTPRIMAS JÓZSEF MINDSZENTY

Die offizielle Ideologie der christlichen ungarischen Nation ist eine Variante des Mythos der universalen – katholischen – Christenheit, d. h. eine Frucht der Konstantinischen Schenkung. In dieser ungarischen Variante ist es nicht der Kaiser, der die Souveränität dem Papst überreicht, sondern die „Inkarnation“ von Papst Silvester, d. h. Papst Silvester II., der die Souveränität dem ungarischen Stephanus überreicht, indem er ihn krönt (*Stephanos* ist das griechische Wort für Krone bzw. gekrönt[e Person]). Auf diese Art und Weise trat der erste christliche König ins ungarische Pantheon als „Inkarnation“ von Konstantin dem Großen.

Der Mythos der Konstantinischen Schenkung wurde zunächst analysiert und widerlegt von den Humanisten, um von der Reformation endgültig zurückgewiesen zu werden. Seitdem der Kirchenstaat nach anderthalb Jahrtausenden Existenz vom italienischen Einheitsstaat aufgehoben wurde, sprachen darüber nicht einmal die katholischen Historiker. Im Laufe der Jahrhunderte gestaltete die offizielle ungarische Ideologie diesen Mythos allmählich um. Die silvestrinische Kronenschenkungen an den ungarischen Prinzen war zuerst in der sogenannten Silvestrinischen Bulle, einer Fälschung aus dem 17. Jahrhundert niedergeschrieben. Sie hat dennoch als Anhang zum Tripartitum von Verböczy Eingang in die ungarische Gesetzgebung gefunden und galt als uralte Tradition, bis sie Ende des 19. Jahrhunderts widerlegt wurde.

Beide Mythen, die die Macht des Souveräns legitimieren wollen, entstammen späteren Generationen, sogar Jahrhunderten. Ihre literarische und stilistische Analyse, selbst ihr Inhalt erleichtern eine Widerlegung, und sie galten als veraltet, als die Machtstrukturen geändert wurden. Im Falle des konstantinischen Mythos ist dies geschehen – im Falle des Königs Stephan von Ungarn steht das noch bevor.

In unserer Analyse wird betont, dass die Legitimierung der Existenz des christlichen Staates der Ungarn aus der Not hervorgegangen ist, den ungarischen Staat in die moderne christliche Staatengemeinschaft einzugliedern. Stephans Mythos war positiv, weil er dazu beitrug, das religiöse und kulturelle Leben zu gestalten und die Festigung der Toleranz hinsichtlich des Sprachgebrauchs und des Zusammenlebens verschiedener Ethnien voranzubringen. In diesem Zusammenhang wurden schon einige Elemente überprüft und archiviert: die silvestrinische gefälschte Bulle, die Idee der Heiligen Krone und die Herkunft der kirchlichen Latifundien. Es gilt, noch andere Elemente zu überprüfen: die Kronenschenkung, die erste Periode des Kultes der Königin von Ungarn als letzte Garantin der Souveränität und die Problematik des apostolischen Königtums.

Im Laufe des 20. Jahrhunderts hat die katholische Kirche allmählich die Widerlegung eines ekklesialen Konstantinismus erarbeitet, mit anderen Worten: die Allianz des Thrones und des Altars. Zugleich lebte diese Idee in Ungarn weiter und blieb ein geistliches Instrument im Kampf gegen die atheistische Weltauffassung, die die Religion aufheben wollte. Kardinal Mindszenty war einer der namhaftesten Repräsentanten dieses Kampfes. Er begriff seine Rolle so, dass er als Fürstprimas das höchste öffentliche Amt im Lande habe und Hüter einer uralten Konstitution des christlichen Ungarns sei. Er sei die letzte bedeutende konstantinische Figur in der ungarischen Kirchengeschichte. In unseren Quellenpublikationen und Studien haben wir hervorgehoben, dass er seine Tätigkeit als kirchlicher Würdenträger im Geiste dieser seiner nationalen und politischen Überzeugung ausübte.

„SEMMI NEM VÉSZ EL CSAK ÁTALAKUL”

– AVAGY A RECSKI INTERNÁLÓTÁBOR ÚJRAINDÍTÁSÁRA TETT
KÍSÉRLET 1955-BEN

Az 1953. július 26-án megjelent, 1034/1953. (VII. 26.) számú Minisztertanácsi határozat¹ szabályozta az internáló- és kitelepítő táborok feloszlását. Ezen a napon jelent meg a Magyar Közlönyben a közkegyelem gyakorlásáról szóló 1953. évi 11. törvényerejű rendelet is.² A tervek szerint augusztus elejétől megindultak az internáló-, kitelepítő- és zárt táborokban levő személyek felülvizsgálatai.³ Akikről a felülvizsgáló bizottság úgy döntött, hogy nem veszélyesek a „demokratikus államrendre”, azokat szabadon bocsátották. Ez sok esetben bizonyos feltételek mellett valósulhatott meg. Többen voltak olyanok, akiket megadott városból és/vagy területről kitiltással, vagy rendőrhatalósági felügyelet alá helyezés mellett engedtek el. Azon személyek, akiket a vizsgáló bizottság továbbra is kockázatosnak tartott az elbocsátásra, azokat a kistarcsai internálótáborban felállított két bíróság egyike további börtönbüntetésre ítéltethet. A hivatkozott Minisztertanácsi határozat szerint a táborok teljes felszámolását 1953. október 31-ig be kellett fejezni. Ehhez a határozathoz, illetve a belügyminiszter 1. számú utasításának végrehajtásához, 1953. július 30-án ütemterv is készült.⁴ Ezt követően 1953. szeptember 11-én kelt az Országos Rendőrkapitányság

¹ Magyar Közlöny, 32. szám, 1953, 198. p. A rendőrhatalósági őrizet alá helyezés (internálás) intézményének megszüntetése, valamint a kitiltások feloldása.

² Magyar Közlöny, 32. szám, 1953, 195–197. p.

³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) XIX–A–83–a–501–1953. Az 1953. július 24-én megtartott Minisztertanácsi értekezlet négy pontban foglalta össze az internálás és a kitelepítés megszüntetéséről szóló döntését. Elsőként leszögezték, hogy a rendőrhatalósági őrizet alá helyezés (internálás) intézménye megszűnik és az erre vonatkozó jogszabályok hatályukat veszítik. A következő két pontban utasítja a belügyminisztert, hogy az internálásokat, a kitelepítéseket 1953. október 31-ig fel kell oldani. A negyedik pontban rögzítette azt, hogy a határozat nem érinti az egyes városokban való letelepedés engedélyhez kötéséről szóló jogszabályok hatályát.

⁴ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL) 4.1 A-506. 152–153. p.

vezetőjének a 00451-15/1953. TŰK. számú utasítása, amely összefoglalta az államvédelmi internáltak szabadon bocsátásával kapcsolatos eljárást.⁵

A szabadítások az internálótáborokból hol akadályoztatva, hol zökkenőmentesen folytak. A visszaemlékezések, levéltári dokumentumok alapján 1953. szeptember 19-ével a recski internálótábort kiürítették, vagyis a jelentések szerint nem volt már több internált a táborban.⁶

1954 nyarán két volt recski internált, Erdey Sándor és Benkő Zoltán érkezett a tábor helyszínére, hogy megnézzék és fényképeket készítsenek róla, de csak a kőbányaiba mentek fel, és messziről készítettek pár felvételt az elhagyatott táborról, melyet nem közelítették meg, mivel a tábor területén focimeccs volt éppen, és nem akarták megkockáztatni, hogy felismerjék őket.⁷ „A Mátrába érve irányt vettem Recsk felé, csak mikor a falu előtti jelzőtábla előtt, akkor vették észre a többiek, hogy hol vagyunk. [...] Meglehetősen gyors tempóban elértük a tábort [...] közben már feltűntek az üres őrtornyok és a táborkerítés, ugyanabban az állapotban, ahogy mi annak idején hagytuk. Megint Recskben voltunk! Elértük a tábort, megpillantottuk a törzsépületet, a barakkokat, a kórházat és a legszörnyűségesebbet, a fogdát. Már a sorompónál is voltunk, mely ugyanúgy, mint régen, le volt engedve. A mellette lévő örbódéból mindannyiunk megkönnyebbülésére nem ÁVH-s, hanem egy szimpatikus idősebb bácsika jött ki és igazolványt kért. [...] A felnyitott sorompón áthaladtunk a szerszámtároló latrina és a sikló mellett, és máris a bánya alsó szintjén, a rakodónál voltunk. Egy ismeretlen irodaépületből, melyet szabadulásunk óta építettek, kijött egy civil ruhás bányai alkalmazott a mi fogadásunkra. [...] megkérdeztem tőle, hogy kik vannak lent a táborban? A kiöntőhöz lépve lemutatott: Az ÁVH-sok éppen futballoznak a falu válogatottjával. A vér egy pillanatra meghűlt ereinkben, de azért folytattuk a „vizsgálatot”. Minden gépi berendezést működőképesen, eredeti állapotában találtunk. A dudva, a fű itt is, mint a barakkoknál, mindent benőtt, de emlékeinket ez sem tudta elhomályosítani. [...] Villámgyorsan lefényképeztem, »terep-szemlénket« gyorsan befejeztük és visszaindultunk a tábor felé. Érthető okokból nem fordultam rá a labdarúgó pálya felé vezető útra, hanem kissé tovább mentem az elhagyott barakkok irányába. [...] A gépháztető fedezete alatt még egy pár fölvételt csináltam az elhagyott táborról és máris tovább robogtunk”.⁸

A visszaemlékezésből megtudható, hogy 1954-ben, az akkori „hírek” szerint a tábort köztörvényes elítéltekkel lebontatták. Nagyon sokáig „mindenki” így tudta,

⁵ ÁBTL 4.1. A-508. 133–136. p. Szigorúan titkos utasításként kapta meg valamennyi első fokú és közép fokú rendőri hatóság vezetője.

⁶ ÁBTL 4.1. A-506.

⁷ Erdey Sándor: *A recski tábor rabjai*. Budapest, 1989, 261–264.

⁸ Erdey: i.m., 261–264. p.

hiszen nem volt róla írott dokumentum, „csak” a visszaemlékezések, illetve a dezinformációk. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának nem olyan régen átadott több doboznyi anyagában aztán előbukkantak azok a dokumentumok, amelyek segítségével rekonstruálható és jól nyomon követhetővé vált a recski internáló- és munkatábor 1953. szeptember 19-i bezárását követő sorsa. Mielőtt azonban az internálótábor további története ismertetésére sor kerülne, fontos kitekinteni Magyarország akkori külpolitikájára és katonapolitikájára, ugyanis pont ennek a két sarkalatos témának a „szélén” járva érthető meg a recski internálótábor későbbi sorsa.

*

Az ország háborús mozgósításának mind elvi, mind szervezeti kereteit a Honvédelmi Minisztérium Miniszteri Kollégiumának ülésén tárgyalták meg, 1949. május 10-én és ezt követően szeptember 9-én.⁹ A Kollégium, a következő alapelveket fogalmazta meg: az országmegmozgósítási munkákat egyetlen koordinációs szervnek kell irányítania, amelyet az Országos Tervhivatalban (OT) állítottak fel. A védelmi kiadások tervezése a továbbiakban is az OT feladata és felelőssége. A háborús és békeidőszaki követelményeket a hadsereg vezérkara kidolgozza, majd átadja az OT-nak. Minden fontosabb minisztériumban létre kell hozni az országmegmozgósítással és katonai kérdésekkel foglalkozó (fő)osztályokat. Az országmegmozgósítási munkának a *Koordinációs és Racionalizálási Munka* fedőnevet adták, melyet *KORA* mozaikszóval rövidítettek.¹⁰ A kül- és belpolitikai történések következtében a mozgósítási munkák irányítására a tárcaközi koordinációk ellátására (Nehézipari Minisztérium – HM – OT) létrehoztak egy új kormányzati szervet, az Üzemgazdasági Tanácsot.¹¹ A Tanács elnökének Gerő Ernő államminisztert nevezték ki, valamint tagja lett Farkas Mihály honvédelmi miniszter, Vas Zoltán, a Tervhivatal elnöke, Zsófnyec Mihály nehézipari miniszter, Friss István az MDP Államgazdasági osztályának vezetője és Székely Béla vezérőrnagy, vezérkari főnök. Az előterjesztésben pontosan meghatározták a testület feladatát, mely elképzelésben egyik pontként az ország népgazdasági mozgósítási tervének elkészítése is szerepelt.¹²

⁹ Bővebben: Germuska Pál: *Totális mozgósítástól a stratégiai tervezésig – Az Országos Tervhivatal Általános Szervezési Főosztályának története, 1948–1971*. Hadtörténelmi Közlemények, 2008. 1., 69–90. (a továbbiakban: Germuska 2008)

¹⁰ A későbbiekben majd csak „KR”. Az országmegmozgósítási előkészületeket ettől kezdődően – a határozat értelmében – az OT Általános Üzemi Főosztálya fogta össze. Ennek az előterjesztése az MDP Államvédelmi Bizottságának részére 1950 májusára készült el.

¹¹ MNL OL XIX–A–83–a, 57. doboz, A Minisztertanács 1950. szeptember 22-i ülésének határozata alapján.

¹² MNL OL XIX–A–83–a, 57. doboz, 1950. szeptember 22-i Minisztertanácsi értekezlet. Bővebben: Germuska 2008, 77. p.

A nagyon részletesen és aprólékosan kidolgozott tervezet, és a szigorúan központosított tervezés nagy apparátus mozgósítását tette szükségessé. Ezért 1951 októberében az OT-nak öt általános igazgatási egységbe szervezeten 8 elvi és 12 szakfőosztálya működött. A XIX-es kódszámon az Általános Üzemi Főosztálynak hét osztálya szerveződött, amelyből a számunkra érdekes a Különleges Munkáltatási Csoport, melynek feladata a letartóztatottak és elítéltek foglalkoztatása volt.¹³

A munka addig hol gördülékenyebben, hol nagyon nehezen folyt, egészen 1953 nyaráig, amikor a Nagy Imre-kormány programjában nemcsak az amnesztiát és a törvénytelenések megszüntetését ígérte, hanem kiemelt szerepet kapott az akkor már extrém kereteket öltött hadiipari termelés csökkentése, és ennek polgári célokra való fokozott ütemű átállítása. Az új katonapolitikai elvek kialakításakor a honvédség vezetőinek figyelembe kellett venniük úgy a júniusi párthatározatokat, mint a júliusi kormányprogram céljait és a szovjet katonapolitika elvárásait. A hadsereg létszámának csökkentését és szervezetének egyszerűsítését és leépítését, a hadiipar átalakítását úgy kellett végrehajtaniuk, hogy a katonaság harckészültsége és a hadrafoghatóság nem csökkenhetett.¹⁴

A katonapolitika legfőbb irányító szerve továbbra is a Honvédelmi Tanács maradt, amelynek élén a mindenkori miniszterelnök állt, a tanács tagjai pedig a párt első titkára, a belügy-, a honvédelmi, a kohó- és gépipari miniszter, valamint a vezérkar főnöke lett.¹⁵ A hadművelleti és a mozgósítási kérdések továbbra is a Honvédelmi Tanács alá tartoztak.

A további felszólalásokból, intézkedésekből az a kép tűnik ki, hogy a katonai vezetés gondolkodásában továbbra is élt az a sztálini nézet, hogy elkerülhetetlen egy újabb világháború. Ennek egyik bizonyított megnyilvánulása volt Bata István altábornagy, akkori honvédelmi miniszternek 1953. október 29-én, a Katonai Tanács ülésén elhangzott beszéde, amelyben a kül- és belpolitikai helyzet értékelésekor kifejtette: téves az a gondolat, hogy a „háborús veszély elmúlt volna, és a hadsereg felszerelésében, kiképzésében sokkal lassúbb ütemet lehet diktálni. [...] Ha a békét fenn akarjuk tartani, akkor erősnek, még erősebbnek kell lennünk. [...] Csak az erő és egyedül csak az erő képes visszatartani az imperialista gyűjtogatókat a III. világhá-

¹³ MNL OL M-KS 276. f. 116. cs. 15. ö. e. „T”;¹³ Germuska 2008, 79. A másik hat osztálya: Távlati Tervezési Osztály, Elvi Csoport, Terv Csoport, Ipari Osztály, Testületi Osztály, Áruaktározási Csoport (tartálékolás).

¹⁴ Okvách Imre: *Bástya a béke frontján – magyar haderő és katonapolitika 1945–1956*. Budapest, 1998, 320. (a továbbiakban: Okvách 1998).

¹⁵ Okvách 1998, 281. A Nagy Imre-kormány alatt nem született olyan párt-, vagy kormányhatározata, amely a Honvédelmi Tanács hatáskörére vonatkozóan rendelkezett volna, ezért a szerepe, illetve jogállása 1955 végéig tisztázatlan és rendezetlen volt.

ború kirobbanásától.” Egyik legfontosabb feladatként meghatározta, hogy az „erőinket nem kímélve mindent elkövessünk, hogy a vezetésünk alatt álló hadsereget [...] olyan kiképzési és harckészültségi színvonalra emeljük, hogy bármely percben készen legyen a rohambrigád megtisztelő feladatának végrehajtására.”¹⁶

Hasonlóan fogalmazott pár hónappal a Bata-féle beszéd előtt, 1953 augusztusában Nógrádi Sándor is, aki a Néphadsereg országos pártaktíva értekezletén elmondott beszédében hangsúlyozta, hogy a nemzetközi helyzet bizonyos enyhülése nem szüntette meg a harmadik világháború kitörésének lehetőségét, és visszautasította azokat a véleményeket, amelyek szerint megszűnt a háborús veszély.¹⁷ Mindezeket túl Kovács István ezredes, a hadművelleti csoportfőnök 1954. október 11-én előterjesztett egy javaslatot a honvédelmi miniszter részére a „Néphadsereg hatéves perspektivikus átfegyverzési tervéről”. A tervezetben az ország védelmi képességének és a hadsereg harckésztségének erősítése érdekében a légvédelem és a légierő korszerűsítését tartotta a legfontosabbnak. Szerinte a harmadik világháborút egy nagy erejű atombomba-támadással fogják megkezdeni, ezért kell az atombombákat szállító repülőgépeket már a felszállásukat követően támadni és lehetőleg a saját területük felett hatástalanítani. A megelőző csapáshoz és a védelemhez viszont elengedhetetlen a légvédelem és a légierő korszerűsítése, fejlesztése. Sőt! A vezetés folytonosságának biztosításához atombiztos főparancsnoksági és hadsereg-vezetési harcálláspontok kiépítését javasolta. Kovács István egy rövidebb (1955–1956) és egy hosszabb (1957–1960) periódussal tervezve kívánta megvalósítani ezen feladatokat. Az első időszakban került volna sor a honvédség békeszükségleteinek kielégítésére, a légvédelem, légierő és a raktárhálózat korszerűsítésére, a második periódusban pedig az „M” igények¹⁸ kielégítését és kiépítését tervezték.¹⁹ Így nem csoda, hogy 1954 közepén felöltött a vezetőkben a volt recski internálótábornak az újraindítása, mozgósítás esetén. Hogy ez végül is miért nem valósult meg, abban valószínűleg szerepet játszott az 1956-os forradalom és szabadságharc, illetve a hadsereg leépítése.

1954. június 3-án kelt az a titkos levélmásolat, amely a recski ingatlanok átadásáról szólt. Eszerint a Belügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium (HM) között létrejött megállapodásban a felek kijelentették, hogy a recski ingatlanokat a HM átvette.²⁰ Abban az állapotban a tábor épületeit a HM raktárnak használta: „elsősorban a mezőgazdasági kiállítás miatt kiürítendő marhaistállóban elhelyezett anyagok

¹⁶ Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) 102/05/2. d. III. cs. 155. és Okváth 1998, 284–285.

¹⁷ Okváth 1998, 284.

¹⁸ Mozcósítás igénye.

¹⁹ Okváth 1998, 308. és HL MNVK Hdm. Csfség. 1954. 8. doboz, 1. cs.

²⁰ MNL OL XIX–B–1–ax 11. doboz. A megállapodás titkosított volt és a 37-397/1954. számon iktatták.

beraktározására használja fel”.²¹ 1954. december 22-én Pápai Imre államvédelmi hadnagy kiszállt a volt tábor területére és felülvizsgálta a „Recsk-i (kőbánya melletti) volt internálótábor állapotát és annak felhasználási lehetőségét”.²² Ez a jelentés két szempontból is fontos: elsősorban azért, mert ez az első hivatalos és részletes „leltárjelentés” a táborról, arról hogy milyen állapotban találták az akkor kivonuló tisztek, hány épületből állt, milyen körletekre osztották, hogy nézett ki. Másodsorban pedig azért, mert megtudjuk belőle, hogy a HM visszaadta a volt internálótábor területének bérleti jogát a BM kezelésébe. A jelentés további részében a kőbánya melletti tábor három nagy „körletre” osztotta: az őrség területére, az internáltak szálláshelyére és a munkahelyre, vagyis a kőbánya területére, amelyeket külön-külön megvizsgált és egyben javaslatokat tett a tábor további felhasználására, az épületek állagának javítására.

Az őrség körletében nyolc, részben szétszedhető, vasvázás barakképület és hat, részben téglából, illetve kőből épített épület állt. Az őrségi rész épületeinek állaga megfelelőnek tűnt, azonban karbantartási munkák feltétlenül szükségesnek bizonyultak. Ugyancsak itt találtak rá egy 45 KW-os aggregátorra és tartozékára az őrség főépülete mögött, az úgynevezett aggregátorházban. Ennek az állapota kifogástalan volt. Az épületekkel kapcsolatban a felülvizsgáló tisztt javaslat az volt, hogy a vasvázás barakkokat szedjék szét és más helyen használják fel a későbbiekben; továbbá az aggregátort és műszerfalat szereljék le, majd szállítsák Budapestre. Azt is javasolták, hogy a téglavázás épületeket hagyják meg, amelyeket „a kőbányát üzemeltető bánya részére fel lehetne ajánlani munkásszállás és iroda részére”.²³ A garázsépület elbontásra „ítélték”, és az onnan kikerülő anyagot a BM Heves megyei Főosztály részére akarták átadni, „mely anyagokat szintén garázsépítés céljára tehergépkocsik elhelyezésére a Főosztály fel tudná használni. Ezt a munkát rab munkaerővel a Főosztály elvégezné”.²⁴

Az internálótábor második, legnagyobb részét az internáltak szállása képezte. Az oda felhúzott építmények – a kórházi épület kivételével – favázás barakkok voltak.²⁵ A favázás épületek külső burkolata hasábfal, belső burkolata 6-os téglafal, tető-

²¹ MNL OL XIX-B-1-ax 11. doboz. A dokumentumra tollal Pápai Imre államvédelmi hadnagy rávezette, hogy tudomásul vették a megállapodást, 1954. június 15-én.

²² MNL OL XIX-B-1-ax 9. doboz. 1954. december 23-án kelt jelentés, melyet Pápai Imre államvédelmi hadnagy Hantos László államvédelmi alezredes részére címzett a BM Elhelyezési Felhasználási Alosztályához.

²³ MNL OL XIX-B-1-ax 9. doboz.

²⁴ MNL OL XIX-B-1-ax 9. doboz.

²⁵ Nem biztos, hogy a kórház épülete téglából volt. Valószínű, fölcserélték az épületeket, mivel a fogda épületének az alapzata tűnik még ma is masszívnak, ezt nem teljesen tudták megsemmisíteni, viszont a kórház épülete „eltűnt”. Így a fogda lehetett a tégláépület és a kórház – melyet

fedése cserép volt. Tetőzete megroskadt, a cserép igen sok helyen már akkor hiányzott, melynek következtében az épület erősen beázott. Az ajtók, ablakok nem záródtak, nagy részük széttöredezett. Az internált részhez tartozott továbbá az istállóépület, a fűrészsza és a virágház, amely igen rossz állapotban állt akkoriban is. A szállás-barakkok nem szakszerű építéséből kifolyólag (120 méteres barakképület egybeépítve), végeredményben azt a következtetést vonták le a felülvizsgálók, hogy állandó karbantartás mellett sem lehet biztosítani ezen épületek állagát. Erre a területre azt javasolták, hogy az internált részt teljesen bontsák le, kivéve a kórház épületét. Az előterjesztés szerint, a bontásból nyert faanyagot tüzelőként használják fel, amely így több tonnát tesz ki. A tetőfedő cserép és a téglák átadását bontott anyagként a helyi TŰZÉP-nek, vagy más szervnek adják át.

A harmadik körlet a munkahely (kőbánya) volt, ahol két kisebb építmény kivételével egyéb épületet nem leltároztak. Ezeket az épületeket az üzemeltető vállalat akkor is folyamatosan használta.

Az internálótábor és a kőbányát kettős kerítésrendszer vette körül: két, két és fél méter magas gömbfa tartóoszlopra, drótkerítést, háromméterenként szögesdrótot húztak fel. A teljes kerítés hossza körülbelül 10 km volt. A felülvizsgálat nyomán úgy döntöttek, hogy a kerítést teljesen bontsák le és a faoszlopokat tüzelőként használják fel.²⁶ Ide tartoztak még az őrtornyok, melyekből akkor a tábor területén 80 állt, de ezeknek a deszkaanyaga 30%-ban megrongálódott. Ezért az őrtornyokat is lebontásra ítélték. A vizsgálat azt a végkövetkeztetést vonta le, hogy „a táborba beépített faanyagot felbecsülni nem lehetséges, miután igen nagy mennyiségről van szó. A tábor területén több őrbódé van, azonban ezek állapota igen rossz. A tábor – le nem bontása esetén – karbantartása évente több százezer forintot tenne ki, de így sem lehetne biztosítani az épületek állagának tartós megőrzését. A honvédség az átvétel után 300.000 Ft összeget fizetett ki a karbantartási munkálatokra, minden különösebb eredmény nélkül”.²⁷ Mindezen felül szó volt még a recski, úgynevezett alsótábor állagáról is. Ebből megtudjuk, hogy azt is felszámolták, és az őrzéséről senki nem gondoskodott, de erről a BM Heves megyei Főosztály nem tett jelentést. Az alsótábor 5-6 darab favázas barakkból állt, melyek „lebontása nehézségbe nem ütközik, mivel komolyabb értéket nem képvisel.”²⁸ Pápai hadnagynak legalábbis ez volt

a visszaemlékezések alapján is gyorsan felépítettek, amikor engedélyt kaptak arra – tűnik a favázas barakknak.

²⁶ A kerítés teljes lebontása sem valósult meg, máig áll a bánya és a táborok közötti részen a szögesdrótkerítés, melyet az akkor még facsemeték, később megnőtt és terebélyesedett fák teljesen bekebeleztek, ezért ehhez nem tudtak hozzájárulni.

²⁷ MNL OL XIX-B-1-ax 9. doboz.

²⁸ MNL OL XIX-B-1-ax 9. doboz.

a javaslata. 1954. december 28-án kelt feljegyzésében Papp Gyula rendőr főhadnagy²⁹ azt írta, hogy „a tábor területeit sem a Megyei főosztály, sem pedig más BM-szerv ott nem tudja felhasználni, sem hivatali, sem más célra, mert ez a tábor Recsk községhez is 6 km-re van”.³⁰ A táborral kapcsolatos további javaslatlételre – és a szükséges intézkedések megtételére – 1955. január 10-ig kért haladékot Papp. Ám a táborral kapcsolatos ügyek intézése még ebben az évben, 1954. december végén folytatódott. A BM Anyagi és Technikai Főosztály Elhelyezési Osztálya, az egri megyei börtön képviselője és a recski Kőbánya Vállalat igazgatója levelet írt Nagy Ivánnak Egerbe, a megyei börtönbe, miszerint az alsó-tábort felmérték és ezt követően kijelentette, hogy az lakások kialakítására nem alkalmas, de az építőanyaga felhasználható újabb építkezésekhez. Megnézték a felsőtábort is, melyről azt írták, hogy a Vállalat bejelenti az igényét a „telepre”, mert ott kis javításokkal vannak lakható épületek.³¹ Később folytatódott a huzavona, hogy a volt internálótábor – mind a felső-, mind az alsótábor – kinek a kezelésében maradjon, mivel 1955. január–februárban kiderült, hogy a HM továbbra is igényt tartott a felsőtáborra, ami azért érdekes, mert valószínű, hogy 1954 végén, vagy 1955 elején egy beszámoló arról tudósít, hogy az épületek a karbantartás hiánya miatt, folyamatosan tönkremennek.³² Az alsótábor átadásának ügyében tárgyalásokat folytatott a BM és a Kőbánya Vállalat illetékese.³³ A HM pedig továbbra is húzta az időt, folyamatosan megválaszolatlanul hagyva a BM illetékesei által írt leveleket, miközben Hantos László államvédelmi alezredes osztályvezetőnek záros határidőn belül javaslatot kellett tennie a tábor végleges felhasználására.³⁴

A dilemmát és az időhúzást Garasin Rudolf büntetés-végrehajtási ezredes³⁵ által aláírt jelentés döntötte el, miszerint a recski tábor „Mozgósítás” esetére használható

²⁹ Papp Gyula rendőr főhadnagy, 1954 végén a BM Heves megyei Főosztály Anyagi Osztályvezetője volt.

³⁰ MNL OL XIX-B-1-ax 11. doboz.

³¹ MNL OL XIX-B-1-ax 11. doboz.

³² MNL OL XIX-B-1-ax 9. doboz.

³³ MNL OL XIX-B-1-ax 11. doboz. 1954. február 4-i beszámoló.

³⁴ MNL OL XIX-B-1-ax 11. doboz. 1955. március 5.

³⁵ Garasin Rudolf (Csáktornya, 1895. – Budapest, 1969.) Mérnök szakképzettségű. 1915 októberében orosz hadifogságba esett, ezt követően a Vörös Gárda önkéntese, szakaszparancsnoka, majd zászlóaljparancsnoka. 1918-ban a nemzeti brigádban harcolt. 1921-től a magyar emigráció ügyeinek intézésével foglalkozott. 1924-től különböző nyomdaipari üzemek igazgatója volt. 1932-től a moszkvai nyomdaipari tröszt vezérigazgatója. 1940-től a moszkvai könnyűipar helyettes főnöke. 1941-ben a moszkvai Népfelkelők Lenin hadosztály 1. gyalogezredének hadtestparancsnoka, majd sebesüléséből felgyógyulva, az egyik szibériai katonai építkezési osztag vezetője. 1943-tól az I. Ukrán Front politikai osztálya, 1944-től a Központi Politikai Osztály instruktoraként antifasiszta iskolát, partizáncsoportot szervezett. 1947 áprilisában leszerelt. 1951-ben jött Magyarországra. 1951–1955 között az Igazságügyi Minisztérium, majd a Belügyminisztérium kötelékében teljesített szolgálatot büntetés-végrehajtási ezredes rangban. 1957–1961 között mongóliai nagykövet, majd 1961-ben nyugdíjazták.

állapotba kellett hozni.³⁶ Vagyis a visszaemlékezéseknek, „szájhagyománynak” ellentmond a Garasin által készített, 1955. június 16-i beszámoló és tervezet, melynek a címzettje Berecz Béla³⁷ államvédelmi vezérőrnagy, a Belügyminisztérium Anyagi és Technikai Osztályának akkori vezetője volt. A jelentésben az állt, hogy Garasin utasítást kapott arra, hogy a recski tábor „M” esetre³⁸ készítse elő. Ezért megvizsgálták a tábor állapotát, az épületeken való javítási lehetőségeket, illetve a bővítések szükségességét. A tervet három szakaszban szándékozták megvalósítani. Az elképzelések szerint 1955-ben a táborban meglévő épületek állagának a megóvása volt a cél, a tetőzetek megjavítása, ajtók, ablakok rendbehozatala. A lényeges az volt, hogy a felújítás és a tatarozás mind a felső-, mind az alsótáborra³⁹ vonatkozott. Garasin végig a két táborban gondolkodott, nemcsak az eredeti felsőben. Az általa felvázolt tervben 1956-ban tatarozták volna a barakkokat, a fürdőhelység megépítését és a villamos berendezések rendbe hozatalát, helyreállítását is ekkorra szándékozták befejezni. Erre az évre tervezték még egy 250 férőhelyes laktanya építését is.

Az 1957-es évben akarták megvalósítani a tábor férőhelyének további 1500 befogadóképességének további 1500 fővel való bővítését, amellyel párhuzamosan és értelemszerűen a konyhát is nagyobbítani kellett. A felújításokhoz és a bővítésekhez szükséges összeget az egri megyei börtön részére kellett kiutalni. Mindehhez, illetve a tábor karbantartásának megkezdéséhez kizárólag a miniszter írásbeli utasítására volt szükség.

Az biztos, hogy 1955. június 27-én, a BM Elhelyezési és Felhasználási Osztály arra kapott ígéretet, hogy a beruházásra vonatkozó éves igényeiket feljegyzik. Berecz Béla államvédelmi vezérőrnagy 1955. szeptember végén tájékoztatta a BM Büntetés-végrehajtási Parancsnokságot, hogy a recski tábor készenlétbe való helyezéséhez a kért felújítási összeget és a karbantartási anyag szükségleteit jelentette Bartos Antal miniszterhelyettesnek. Erre Bartos azt az utasítást adta, hogy „a bizottság mérje fel a tábor készenléti állapotba való elhelyezésének minimális szükségleteit. A munká-

³⁶ MNL OL XIX-B-1-ax 11. doboz.

³⁷ ÁBTL 2.8.1 – 0467. Berecz Béla (Mezőtúr, 1907 – Budapest, 1994.) államvédelmi vezérőrnagy. 1951–1953 között a MN Hadtápszolgálat Főnökség Hadbiztos Csoportfőnökség vezetője volt, honvéd vezérőrnagyi rangban. 1953. szeptember 29-én a HM Hadtáp Csoportfőnökség állományából a BM Anyagi és Technikai Főosztály állományába nevezték ki főosztályvezetőnek. 1962-ben nyugállományba helyezték.

³⁸ Mozcósítás esetén.

³⁹ 1951 nyarán megnyitotta az ÁVH a recski úgynevezett alsótábor, vagy kistábor. Kezdetben az ún. felső-, nagytáborból csoportosítottak át politikai internáltakat, kb. 100 főt. Három barakkot építettek velük, ahová elszállásolták őket. Ha valaki „vétett” lent, annak a büntetése az volt, hogy fölvittek a felsőtáborba és ott fogdába tették. Az alsótáborba lápot csapoltak, utat építettek, csatornáztak. A táborok felszámolása következtében, köztörvényesek dolgoztak tovább az útépitésen.

latok kivitelezéséhez hozzáfogni azonban csak a Miniszter Elvtárs írásbeli parancsa után karbantartási pénzkeretet biztosítunk.⁴⁰ Azután megint sokáig nem történt semmi. Erre abból lehet következtetni, hogy a dokumentumok 1956. március 30-a előtről – 1955 szeptembere óta – nem tudósítanak. 1956. március 30-án aztán Parádón, a Belügyminisztérium által kijelölt bizottság és a Belkereskedelmi Minisztérium képviselője aláírtak egy jegyzőkönyvet, miszerint a Belkereskedelmi Minisztérium megbízottja kijelenti, hogy a megtartott helyszíni szemle alapján a felsőtábor köépületei, továbbá az alsótábor épületei raktár céljaira megfelelnek. Ezeket hajlandók raktározás céljára átvenni. A felsőtábor fából épült, szállás-, műhely- és egyéb körleteit a tárca használni nem tudja, ezért azt nem akarták átvenni.

A Belügyminisztérium megbízottai úgy reagáltak a kérésekre, hogy a Belkereskedelmi Minisztérium kérésének megfelelően számításba jöhet a fenti épületek ideiglenes használatra történő átadása a következő feltételek mellett. A Belkereskedelmi Minisztérium, mint üzemeltető mindaddig, míg az épületek használatában lesznek, gondoskodik karbantartásukról, állagmegóvásukról és őrzésükéről. Amennyiben a Belügyminisztériumnak a jövőben az épületekre szüksége lesz, a felszólítástól számított három hónapon belül az épületeket eredeti jellegüknek megfelelően visszaadja a BM kezelésébe. A beépített aggregátort és egyéb biztonsági berendezéseket a BM az épületek átadásának idején elszállítja.⁴¹ Ezek azonban csak irányelvek voltak. Hogy a tényleges szerződés miért nem valósult meg, ezekből a dokumentumokból nem derül ki. Annyi azonban bizonyos, hogy egy hónappal ezen jegyzőkönyv elkészülte után Berecz Béla államvédelmi vezérőrnagy újfent javaslatot tett a recski volt internálótábor felhasználására.⁴² Ez a titkos jelentés lényegében ugyanazokat a megjegyzéseket, javaslatokat tartalmazza, mint az előző tervezetek.

Hogy miért nem valósult meg Garasin Rudolf tervezete, arra jelenleg nem állnak rendelkezésre dokumentumok, de annyi biztos, hogy a tábort 1957-ben lebontották, nem pedig újjáépítették. 1957. február 7-én iktatták a Belügyminisztériumban azt az ügyiratot, amely a „Recski bontási anyag felszámolása” címet kapta.⁴³ A Belügyminisztérium Építési és Elhelyezési osztálya kapta meg feladatként, hogy téglánként felszámolja a volt recski internáló- és munkatábort. A javaslat értelmében elsősorban több büntetés-végrehajtási intézet kapta meg a bontott anyagokat. Így részesült az igényelt bontási anyagokból a Fejér és a Győr megyei rendőr-főkapitányság, az állampusztai, nagyfai, baracskai és a pálhalmi munkahely-parancsnokság. Ezen kívül kiutaltak tüzelőanyagot a Nógrád megyei Rendőr-főkapitányság számára is. Összegzés-

⁴⁰ MNL OL XIX-B-1-ax 3. doboz.

⁴¹ MNL OL XIX-B-1-ax 9. doboz.

⁴² MNL OL XIX-B-1-ax 3. doboz.

⁴³ MNL OL XIX-B-1-ax 3. doboz.

ként elmondható, hogy az 1950–1953 között működött recski kényszermunkatábort „véglegesen” 1957. február-márciusban bontották le oly módon, hogy csak az államvédelmi hatóság belső őrségének törzsépületéhez nem nyúltak hozzá, és a mögötte levő aggregátor házat hagyták meg részben épen.

BARBARA BANK

“NOTHING IS EVER LOST, IT JUST CHANGES”

THE 1955 ATTEMPT TO REOPEN THE RECSK INTERNMENT CAMP

1950 was a decisive year in the history of the internment camps. A decision was made to place all State Protection Authority-run prisons and internment camps under the authority of the 2nd Prison Affairs Department (of the 6th Investigation and Prison Affairs General Department of the State Protection Authority), which was now independent. On May 5th, 1950, the 2nd Prison Affairs Department “occupied” the internment camp in Kistarcsa; then on July 19th, 1950, the labor camp in Recsk became functional. These were followed by internment camps being set up in both Tiszalök and Kazincbarcika in 1951. We have assumed that the internment camps in Sajóbáony and Bernátkút were also activated concurrently. All six camps were under the economic oversight of the Directorate of Public Works, which was also created in 1951.

From spring 1953 on, as a result of the influence of the process that began after Stalin’s death, a decree, dated July 26th, 1953, went into effect liquidating all internment and resettlement camps. From August 1953, the internees at the Recsk labor camp were under continuous supervision, finally resulting in the camp’s shuttering on September 19th, 1953, by which time the last internee had been taken away. Then according to “legend” the camp was destroyed.

Not long ago, based on research of archived documents, we found out that the camp had a final “untold story” before its complete liquidation and demolition. From 1954 various drafts and conceptions were considered concerning the future use of the former camp and its buildings. Also questions were raised about whom the camp’s land would belong to: the Ministry of Defense or the Ministry of the Interior. We consider it to be important that from these source materials we know almost exactly how many buildings the camp had had and where those had been laid out.

Among the ideas considered logical and feasible was Rudolf Garasin’s, a colonel in prison affairs and the former head of the Directorate for Public Works. Garasin had been the one to work out the utilization plans for the land of the Recsk camp in case of mobilization. His plan had looked at the various phases the camp would have

gone through during a renovation or expansion. From our review of the documents, we have determined that the one problem had concerned financing. We have not learned from the documents why nothing became of the plans, or why communication between the Ministry of the Interior and the Ministry of Defense did not work. One thing is certain, however: that the internment camp at Recsk was dismantled and liquidated in March 1957.

BARBARA BANK

„NICHTS GEHT VERLOREN, ES WANDELT SICH NUR UM”

ODER: VERSUCH, DAS INTERNIERUNGSLAGER RECSK
1955 NEU ZU STARTEN

Das Jahr 1950 wurde zu einem Schicksalsjahr in der Geschichte der Internierungslager. Alle von der ungarischen Staatssicherheit (ung. Abk. AVH) übernommenen Gefängnisse und Internierungslager wurden der Abteilung 2. für Gefängniswesen der Hauptabteilung VI. für Untersuchung und Gefängniswesen der Eigenständigkeit erlangten Staatssicherheit unterordnet. Am 5. Mai „marschierte” sie in das Internierungslager Kistarcsa. Am 19. Juli 1950 nahm auch das Zwangsarbeitslager in Recsk seinen „Betrieb” auf. Dieser Prozess setzte sich 1951 mit der Schaffung der Internierungslager in Tiszalök und Kazincbarcika fort. In diesem Zeitabschnitt kamen vermutlich auch die Internierungslager in Sajóbáony und Bernátkút zustande. Wirtschaftlich gesehen gehörten alle sechs Lager unter die 1951 gegründete Aufsicht der Direktion für Öffentliche Arbeiten (ung. Abk. KÖMI).

Ab dem Frühjahr 1953 und dem Tod von Stalin führten die dadurch generierten Prozesse zu einem Beschluss des Ministerrates vom 26. Juli 1953 über die Auflösung der Internierungs- und Deportationslager. Von August 1953 an wurden die Internierten im Zwangsarbeitslager Recsk kontinuierlich überprüft, und im Endergebnis wurden das Lager am 19. September 1953 endgültig geschlossen und auch die letzten Internierten von dort abtransportiert. Nach den „Legenden” wurde das Lager später liquidiert.

Aufgrund der kürzlich entdeckten Archivdokumente stellte sich heraus, dass es vor der völligen Auflösung und Zerstörung noch eine letzte „Geschichte” des Lagers gab. Ab 1954 existierten verschiedene Entwürfe und Konzeptionen hinsichtlich der Nutzung des Lagers und seiner Gebäude. Ebenso stand die Frage im Raum nach dem Eigentümer des Gebietes, ob es dem Verteidigungs- oder dem Innenministerium zustünde. Es ist sehr wichtig, dass diese Quellen nahezu genau darauf haben schließen lassen, wie viele Gebäude zum Lager gehörten und wie deren Anordnung war.

Unter den zahlreichen Ideen der Neunutzung erschien 1955 der Entwurf des ehemaligen KÖMI-Leiters Rudolf Garasin, Oberst für Strafvollzug, als logisch und realisierbar. Garasin arbeitete einen Plan aus, nach dem das Gebiet des Lagers Recsk für den Fall einer Mobilisierung genutzt werden sollte. In diesem Entwurf ging es darum, in welchen Phasen das Territorium und die Gebäude erweitert bzw. renoviert werden könnten. Die Akten verwiesen auf ein einziges Problem, nämlich die Finanzierung der Rekonstruktion. Warum die Pläne nicht realisiert wurden, warum die Kommunikation zwischen dem Verteidigungs- und Innenministerium nicht funktionierte, geht aus diesen Dokumenten nicht hervor. Soviel ist allerdings gewiss, dass das Internierungslager Recsk im März 1957 abgerissen und vernichtet wurde.

MOZAIKOK AZ 1960-AS ÉVEK PANNONHALMI DIÁKÉLETÉBŐL – AZ 1965-ÖS BARADLA BARLANGBALESET APROPÓJÁN¹

„Mit adott útravalóul az iskola? Egyszerű a válasz, sokat, nagyon sokat. Adott tudást, állandó, nyugtalan késztetést a tudás megszerzésére. Adott önfegyelmet és a lelki-gyakorlatok segítségével önértékelési, önreflexiós képességet. Adott hitet, rádöbben-tett önmagunk világmindenségbeli kicsinységre és nagyságára. Adott emberséget, hogy ne magunkért, hanem használva-segítve éljünk a világban, annak örülve, hogy adhatunk. Adott szeretet és hűségélményt. Megtanított a toleranciára, a megbocsá-tani tudás nagyvonalúságára” – emlékezett vissza Kukorelli István húszéves osztály-találkozójukon a pannonhalmi diákévekre.²

Tanulmányom forrásai egykori pannonhalmi diákokkal készített életútinterjúim, állambiztonsági³ és peres levéltári és sajtóforrások. Két témát elemzek röviden: a tanulók társadalmi háttérét és egy 1965-ös, három diák halálával végződő barlang-baleset történetét.⁴

Pannonhalma története szempontjából az 1956-os megtorlások, – Söveges Dávid igazgató leváltása és meghurcolása⁵ – utáni időszak sem volt nyugodalmas.⁶ 1965 szilveszterén a Baradla barlangban három pannonhalmi diák veszítette életét egy

¹ Hálásan köszönöm Várszegi Asztrik főapát úrnak a kutatás során nyújtott támogatását.

² Ezúton is nagyon köszönöm Kukorelli Istvánnak (1970A), hogy kutatásomat segítette, rendelkezésemre állt, interjút adott.

³ Köszönöm Sonnevend Gergely levéltárosnak a kutatás során nyújtott önzetlen segítségét.

⁴ A pannonhalmi bencés gimnázium történetéről ld. Szalai Béla: *Szegletkő. A pannonhalmi bencés gimnázium és diákothon története. I. kötet. Az első negyedszázad. 1939–1964.* Budapest, 2014. Nagyon köszönöm Füredi Zoltán dokumentumfilm-rendezőnek, hogy az elsőfokú eljárás peres iratait, fényképeket, az esettel kapcsolatos újságcikkeket rendelkezésemre bocsátotta.

⁵ Erről részletesebben ld.: Borbély Tamás: Söveges Dávid szerzetes bebörtönzése. szerk. Illés Pál Attila és Juhász-Laczik Albin. In: *Örökség és küldetés – Bencések Magyarországon rendtörténeti konferenciák. 7/2.* Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. *Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány.* 615–640. o.

⁶ Pannonhalma 1956-os történetéről lásd: Szalai Béla: *Mozaik. Pannonhalma, 1956.* Budapest, 2010. 1956-tal kapcsolatban ld. még. Soós Viktor Attila: *Az 1956-os forradalom öt éves évfordulója Pannonhalmán.* szerk. Illés Pál Attila és Juhász-Laczik Albin I. m. 640–669. o.

máig sem tisztázott balesetben, az évtized végén Legányi Norbert főapátot lemondatták. A diákok történetei azonban nemcsak erről szólnak, hanem feledhetetlen tanáregyeniségekről, kirándulásokról, barlangtúrákról, életre szóló barátságokról. A kutatás során részt vettem az egykori diákokkal szoboravatáson és találkón is.

1965. december 28-án pannonhalmi bencés diákok Pászthory Walter paptanár⁷ vezetésével barlangtúrára indultak az Aggteleki Cseppkőbarlangba.⁸ Az ún. Styx-túrát egy évvel korábban, ugyanebben az időpontban már végigjárták a lelkes barlangászfiúk tanáruk vezetésével, azonban akkor nem történt tragédia. 1965 szilveszterén három középiskolás fiú (Brückner Emőd, Haader Pál, Wettstein Antal)⁹ lelte halálát a barlangászás közben, másik három diák eszméletét veszítette, de őket megmentették.¹⁰ A halál hivatalos oka kihűlés volt. A paptanár 1966 nyarán a Balatonba vitte gumicsónakkal Héthelyi Beatrixet, aki a tóban a csónakból kiszállt, közben vihar kerekedett és a lány eltűnt Pászthory Walter szemei elől. Egy ideig kereste, de nem találta, majd a lány – az Ifjúsági Magazin 1966. októberi cikkének tanúsága szerint¹¹ – átúsztta a viharos Balatont.¹² A paptanárt ezután három év börtönbüntetésre ítélte a Legfelsőbb Bíróság, melyet le is töltött. Ma sem tisztázott, pontosan mi történt a barlangban, ahogyan az sem, mi történt a Balatonban.¹³ A barlangbalesettel kapcsolatban feltételezhető, hogy a csehszlovákiai oldalról műtrágya szivárgott a barlang vízébe, a barlangászok ettől lettek rosszul. A tanár egykori tanítványaival készí-

⁷ Pászthory Valter György, OSB (Bp., 1932. augusztus 30.–Bp., 1996. május 14.): tanár, plébános, cserkésztsízt. A budapesti Bencés Gimnáziumban tanul, 1950. augusztus 6-án lépett be a rendbe, 1956. január 29-én szerzetesi fogadalmat tett. 1959-ben biológia-kémia szakos tanári oklevelet szerzett. 1959–1966 között a Pannonhalmi Bencés Gimnázium tanáraként dolgozott. Az 1965 szilveszteri tragikus barlangbaleset után 3 év szabadságvesztésre ítélték. Szabadulás után Tatán sekrestyés, 1971-től segédmunkás, 1973-tól Győrött a rendház és gimnázium gondnoka, 1990-től a Tihanyi Apátság plébánosa, 1994-től haláláig, 1996-ig a budapesti Szent Benedek Általános Iskola igazgatója. Forrás: *Magyar Katolikus Lexikon*. <http://lexikon.katolikus.hu/P/P%C3%A1szthory.html> Utolsó letöltés: 2014. szeptember 10.

⁸ A túrán 11-en vettek részt: Pászthory Walter, Szemlér Mária kíséretanárok, hat fiú és három lány.

⁹ Az ő emlékükre Pannonhalmán emléktáblát állítottak az alábbi szöveggel: „Styxnek a mélyéből a jövődőben is oktat a példa, éljetez érdemesen, férfiasan s nemesen.”

¹⁰ Borbás László, Rill Attila, Ruff János.

¹¹ Ivanics István: A szerzetes 4. áldozata. *Ifjúsági Magazin*, 1966. október 5–8. o.

¹² Az esetről ld. még a korabeli sajtóban. Szabó László: Baradla után Balaton. Walter páter ismét halál magáról. *Népszabadság*, 1966. augusztus 25.; Pászthory Walter szomorú esete. *Új Ember*, 1966. szeptember 25.; Népszabadság 1966. szeptember 14.; Beatrix a viharban. *Magyar Nemzet*, 1966. szeptember 25.; Vizsgálat indult a balatoni portások ügyében. *Magyar Nemzet*, 1966. szeptember 30.

¹³ Az Egészségügyi Tudományos Tanács szakértői véleménye szerint a halálesetek okát több tényező kölcsönös befolyása okozhatta: az oxigénhiány, mely a szifonban különös mértékben jelentkezett, a fokozott igénybevétel és a lehűlés. *Új Ember*, 1966. október 23.

tett interjúim tanúsága szerint több változat lehetséges: az első eset a körülmények szerencsétlen egybeesése folytán bekövetkezett véletlen tragédia, míg a balatoni történet még rejtélyesebb: van, aki állambiztonsági provokációt sejtet az eset mögött, mivel Legányi Norbert pannonhalmi főapátot már korábban is félre akarta állítani a hatalom, melyhez jó ürügyet szolgáltatott a tragédia. A korabeli sajtó egyházellenes propagandacélokra használta fel az esetet. Gyurkovics Tibor pedig *Isten nem szerencsejátékos* címmel drámát írt a történetből.¹⁴

Kutatásom kiindulópontját ez a máig megfejtetlen rejtélyes történet adta, így első sorban azokat a diákokat kerestem meg, akik ott voltak a szerencsétlenség alkalmával, vagy ők is barlangásztak más alkalmakkor Pászthory Walter atyával.¹⁵ A beszélgetések során feltárult egy nagyon izgalmas világ, a diákevek, a diákok társadalmi hátterének sokszínűsége, így úgy véltem, e tanulmány erről a mára már letűnt világról fog szólni, nemcsak a barlangbalesetről (amely külön kötetet is megérdemelne). A korabeli ügynökjelentésekből egyes esetekben megdöbbentő részleteket tudhatunk meg a pannonhalmi diákok mindennapjairól is.¹⁶

Az 1960-as évek pannonhalmi eseményei közül kiemelkedő jelentőségű a Soós Viktor Attila által részletesen feltárt és elemzett eseménysor: 1961. október 23-án – ahogy korábban minden évben – a Pannonhalmi Bencés Gimnázium III/A osztályának diákjai Karsai Géza magyar–történelem szakos tanár óráján a Himnusz elénekülésével, imádsággal emlékeztek meg az '56-os forradalom áldozatairól.¹⁷ Az Állami Egyházügyi Hivatal vizsgálatot folytatott az ügyben (1962. március 8–10 között a gimnáziumban),¹⁸ az igazgatót, Vályi Hugót leváltották – helyette Monsberger Ulrik lett az igazgató¹⁹ –, két szerzetestanárnak (Domnanovich Ábel, Szabó Zerind) két évre el kellett hagynia a bencés rendet, a történelemtanárt, Karsai Gézát nyugdíjazták. Szabó Péter és Cserhádi Károly III.A osztályos tanulókat az ország összes katolikus középiskolájából kizárták.²⁰ Az évtized közepén, 1965-ben történt a már

¹⁴ Gyurkovics Tibor: *Isten nem szerencsejátékos*. <http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?offset=1&origOffset=-1&docId=581&secId=51567&qdcId=3&libraryId=-1&filter=Gyurkovics+Tibor&limit=1000&pageSet=1>. Utolsó letöltés: 2014. augusztus 27.

¹⁵ Ezúton nagyon köszönöm a beszélgetéseket Budavári Miklósnak, Geszler Ödönnek (1957A), Kis Józsefnek (1967B), Rill Attilának (1963B), Sipos Lászlónak (1967B), Szikora Józsefnek (1967B), Visontai Kovács Zoltánnak (1963B).

¹⁶ Az ügynökjelentések forrásértékéről többek között ld.: Horváth Sándor: „Apa nem volt komcsi” – a mindennapi kollaboráció és az ügynökkérdés határai. In: *Az ügynök arcai*. Libri, Budapest, 2014. szerk. Horváth Sándor, 7–32. o., Gyarmati György: *Mire jók az állambiztonsági iratok és mire nem?* Uo. 65–89. o., Takács Tibor: *Az ügynökhálózat társadalomtörténeti kutatása*, 107–131. o.

¹⁷ Soós i. m. Szalai i. m. 224. o.

¹⁸ Szalai i. m. 226. o.

¹⁹ Szalai i. m. 227. o.

²⁰ Szalai i. m. 229. o.

említett barlangbaleset. 1969-ben a rá nehezedő politikai nyomás hatására Legányi Norbert főapát lemondott.²¹

A pannonthalmi diákság társadalmi hátteréről eddig egy alapos tanulmány készült, Csejovszky Mihályé, aki 1950–1990 között nézte át a Pannonthalmi Bencés Gimnázium iskolai anyakönyveit és olyan kérdésekre kereste a választ, mint a különféle társadalmi rétegek milyen arányban és az ország mely részéről iskoláztatták be gyermekeiket a Pannonthalmi Bencés Gimnáziumba. Milyen motivációk és iskoláztatási stratégiák fedezhetőek fel egy, a diktatúra által üldözött egyház iskolájában?²²

„A pannonthalmi diákság akkoriban két jól elkülöníthető, homogén csoportból állt. Mi, a falusi plébániák által odakommendált iskolások a vidéki, paraszti társadalom sarjai voltunk, a diákok másik része művelt, városi családokból került ki, egy akkor üldözött osztály nagypolgári rétegéből” – ábrázolta Kukorelli István a vele készült életútinterjúban a diákok hátterét.²³ Csejovszky Mihály kutatási eredményei – és a diákokkal készített interjúim is – ezt támasztják alá: az apák nagy része felsőszintű értelmiségi vagy szakmunkás volt, gyakran testvérek is jártak az iskolába.²⁴

A beilleszkedés nehézségeiről és családi hátteréről is beszélt Sipos László vele készített interjúmban: „1963-67 között jártam Pannonthalmára, Walter atya második osztályába. [...] Walter atyával utána is tartottuk a kapcsolatot, egészen haláláig. Egy héttel halála előtt találkoztam vele utoljára. Egy 14 éves gyereknek, aki kiszakad a családból, annak kell egy apapótlék és erre Walter atya jó volt. [...] Akik korábban is önállóbbak voltak, akiknek testvéreik voltak, azok kritikusabban nézték az atyát. Én egyke voltam. Ha egy 14-15 éves gyerek kiesik a családból és talál magának egy fix pontot, ahhoz ő ragaszkodik. A másik pedig az, hogy annak ellenére, hogy az atya szigorú volt, szerzetes volt, volt benne egy empátia. Nekem anyám-apám dolgozott. Édesanyám külker vállalatnál volt üzletkötő. Édesapám postaigazgató volt, az akkori Közlekedési és Postaügyi Minisztériumban dolgozott. Mindketten elég elfoglaltak voltak, anyám elég sokat utazott külföldre. Nagyszüleimet nem ismertem, mind-egyik meghalt, mire én megszülettem. Volt náluk egy idős, vidéki néni, aki 13 éves koromig volt a pótnagymama. Anyámék – ez egy bölcs döntés volt, mondom utólag –

²¹ Életéről részletesen lásd: Várszegi Asztrik: „Belőle nem csinálunk mártírt.” 100 éve született Legányi Norbert pannonthalmi főapát. *Új Ember*, 2006. május 28. <http://ujember.katolikus.hu/Archivum/2006.05.28/0601.html> Utolsó letöltés: 2014. augusztus 28.

²² Csejovszky Mihály: Katolikus nevelés a politikai diktatúra oktatási rendszerében – a Pannonthalmi Bencés Gimnázium oktatásszociológiai vizsgálata. *Magyar Pedagógia*, 2012/3. szám. 149–166. o. http://www.magyarpedagogia.hu/document/2_Csejovszky_MP1123.pdf Utolsó letöltés: 2014. augusztus 27.

²³ *Váltóállítók között. Kővári Orsolya beszélgetései Kukorelli Istvánnal*. Budapest, Osiris, 2012. 22. o.

²⁴ Csejovszky i.m. 159. o.

azt mondták, hogy menjek Pannonhalmára. [...] Nem volt könnyű bejutni, komoly felvételi volt, sok jó jelentkező volt. Az is érdekes volt utólag számomra, hogy én a lexikális tudással nem virítottam annyira, viszont a képességvizsgálat, amit az Edvin atya²⁵ csinált, a tesztek, azok a legjobban sikerültek. Rengeteget köszönhetek Pannonhalmának”.²⁶

Az iskolák államosítása után – alapvetően megsértve az állampolgárok vallás-szabadsághoz és oktatáshoz való jogait –, 1950-ben az állam és a katolikus egyház között született megállapodás szerint négy szerzetesrendnek²⁷ összesen nyolc, négyosztályos katolikus gimnáziuma működhetett. Mindegyik iskola két-két párhuzamos, negyvenfős osztályt indíthatott. A katolikus gimnáziumokban évente 640 diák érettségizhetett, ez az 1960-ban érettségizettek 2.5%-át tette ki.²⁸ Csejovszki hangsúlyozza, hogy katolikus középiskolában szerzett érettségivel a felsőoktatásba kifejezetten nehéz volt bejutni.²⁹

1962 novemberében az MSZMP VIII. kongresszusa megszüntette a továbbtanuláshoz a származás szerinti kategorizálást. Ennek hatására is a továbbtanulási arányszámok javultak, 1963 nyarán 42 továbbtanulásra jelentkező diákból 24 tanulót vettek fel felsőoktatási intézménybe.³⁰ Az 1960–64 között végzetek közül az 1960-ban érettségiző 59 diák közül 4, 1961-ben érettségiző 53 diák közül 9, 1962-ben 69-ből 11, 1963-ban 61-ből 5, 1964-ben 65-ből 10 volt, aki nem szerzett felsőfokú végzettséget.

„Pécsi László” ügynökjelentésében hangsúlyozta, hogy a továbbtanulók 50%-a mérnöki, 30%-a orvosi, 10%-a bölcsész vagy közgazdasági pályára jelentkezett.³¹ Ennek fő oka – ami a visszaemlékezésekből derül ki – hogy bölcsészkarra eleve nem is próbálták meg a diákok a felvételit, mivel – bár ezt hivatalosan nem deklarálták, de a szóbelin teljesen egyértelművé tették – oda esélyük sem volt pannonhalmi diákként bekerülni.

²⁵ Faggyas Edvin (1919–1970) Budapesten született, 1937-ben lépett a bencés rendbe. Tanulmányait a Szent Gellért Tanárképző Főiskolán, Pannonhalmán és Budapesten végezte 1944-ben (biológia–földrajz szakos tanárként). Egyetemi tanulmányait befejezve Pannonhalmára kerül, ahol tanárként, nevelőként (prefektusként) és igazgatóhelyettesként dolgozott Alsóbélatelepen bekövetkezett hirtelen haláláig. <http://phbencses.hu/hu/node/187> Utolsó letöltés: 2014. szeptember 8.

²⁶ Interjú Sipos Józseffel.

²⁷ A bencés, a piarista, a ferences férfi és a Miasszonyunkról Nevezett Szegény Iskolanövérké Rendje.

²⁸ Csejovszki, i. m. 151. o.

²⁹ Csejovszki, i. m. 151. o.

³⁰ Szalai, i. m. 238. o. A határozatról ld. Takács Róbert: *A származási megkülönböztetés megszűnése*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2008.

³¹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) M-25793. „Pécsi László” jelentése. 1963. október 4.

„1956 után 2-3 évig egyházi iskolából csak mérnöki karokra vettek fel diákokat, nagyon keveset. Osztályonként egyet-kettőt. 59–62 között volt egy kis lanyhulás. Akkor 25-30%-ra felvettek mindenkit mindenhová, kivéve a bölcsészkarokat. Közgázra,³² nappalira jóformán senkit sem vettek fel közülünk. Mi '67-ben érettségiztünk. A mi évünk volt a mélypont, emiatt a Balaton miatt.

Ez tényleg így volt. A mi osztályunkból hármat vettek fel elsőre. Műszakira kettő, Albertet meg engem, a Szélest pedig orvosira.³³

„Közgázra nem lehetett bejutni. Akkor 258 főt vettek fel, abban az évben. Én 19,5 pontot csináltam, ezzel én a 49. voltam.³⁴ Helyhiányra hivatkozva nem vettek fel. A következő évben is jelentkeztem, mondtam, jó napot kívánok, nem nappalira, estire. Ja, akkor jöjjön. Végigkövethető a hullámváz abból a szempontból a felvételi arányszámoknál, mennyire volt a hidegháború éppen mélyponton vagy keményen”.

„Az elmúlt 43 évben köztisztviselőként dolgoztam, eredetileg műszaki főiskolát végeztem, majd a győri egyetem informatika karára jártam. Ennek egy oka volt, hogy Pannonhalmáról nem volt könnyű bejutni egyetemre. Én Walter atya segítségével a középiskolai tanulmányi versenyen kémiaiából 13. helyezett voltam.³⁵ Ennek kapcsán Veszprémbe jelentkeztem a Vegyipari Egyetemre. Négyen jelentkezünk, mind a négyünknek 5-ös volt az írásbelije, majd utána 0-s szóbelit kaptunk. Utána egy hasznos évet töltöttem a munkásosztály keretében. Ipari tanuló voltam a Magyar Optikai Művekben. Ezt nem éllel mondom, hanem nagyon komolyan, mert láttam, hogyan is lehet élni, ez egy komoly doppingyszer volt. Következő évben előfelvétellel bejutottam ez egyetemre, de akkor indult a Műszaki Főiskola. Akkor édesapám javaslatára átjelentkeztem oda, mert akkor nem kellett előtte 11 hónapra elmenni katonának. Azóta sem bánom a műszaki főiskolát, mert az első évfolyam egy rendkívül preferált, dédelgetett évfolyam volt. [...] Az egyetemmel szemben rengeteg gyakorlaton vettünk részt. Amikor az utána való életemben vezető beosztásban voltam a Fővárosi Tanácsnál, inkább főiskolásokat vettem fel, mert ők [...] megnézték, hogy gyakorlatban hogyan működik a rendszer. Ott töltöttem 30 évet a Fővárosi Tanácsnál a Közlekedési Igazgatóságon. 2000. szeptember 1-től a Miniszterelnöki Hivatal most már Közigazgatási és Igazságügyi Minisztériumában dolgozom közlekedéssel foglalkozó kormányfő-tanácsadó referensként”.³⁶

³² Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem.

³³ Utalás a Héthelyi Beatrix ügyre.

³⁴ 20 pontot lehetett maximálisan elérni.

³⁵ OKTV: Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny.

³⁶ Interjú Sipos Lászlóval.

A visszaemlékező számára kulcsidentitást jelentenek a pannonhalmi diákévek. Úgy ábrázolja, hogy apja helyett apjára talált, olyan tudást szerzett, mely sikeres pályáját meghatározta. Ma is rendszeresen tartja egykori osztálytársaival a kapcsolatot, életre szóló barátságokat kötött diákéveiben.

Az ügynökjelentésekben elvétele szerepelnek információk a diákok társadalmi hátteréről. A barlangbaleset kapcsán Rill Attila családját – ő az egyik olyan diák, aki bár rosszul lett, de túlélte a balesetet – „Feledy Zsolt” ügynök így ábrázolta jelentésében: „[...] én elsősorban a nagypapát és a nagymamát ismerem, kiknek órásüzletük van a Krisztinavárosi templommal szemben. Még Sárközi Pál főapát ideje alatt³⁷ évente több hetet töltött az egész család Pannonhalmán, az órákat szokták rendbe hozni. [...] Nyilván gyereküket is így protezsálták be Pannonhalmára”.³⁸ Tehát az ügynökjelentés a családot a korszakban „egyéb kategóriának” számító kisiparoscsaládnak írja le, melyet Pannonhalmához szoros szálak fűznek.

A diákok mindennapjairól megtudhatunk érdekességeket Szalai Béla *Szegletkő* című kötetéből is. Például azt, hogy 1960-tól volt televízió és két fotólaboratórium is működött a gimnáziumban. Ebben az évben került oda Táros Zoltán testnevelő tanár – 1956-os forradalmi részvétele miatti börtönbüntetése letöltése után –, aki a hegymászó túrák szervezője és mozgatórugója lett.³⁹ Az élelmezéssel kapcsolatban színtelt jelentő visszaemlékezés, hogy a tálalószolgálatot végző IV.b-ek az alagsorban található zongorába rejtettek el nagy adag rántott húst, ínséges időkre számítva.⁴⁰ 1962 szeptemberében az aggteleki kiránduláson a IV.B osztályból éjjel a kempingben hárman átszöktek meglátogatni a szintén ott éjszakázó gimnazista lányokat. A lányok tanárnője botrányosnak minősítette ezt a viselkedést és Pászthory Walteren számon kérte a diákok magatartását, ő azonban akkor nem büntette meg a bűnösöket, csak 1962. október 27-én ült össze a fegyelmi bizottság, és zárta ki az iskolából Vándor Miklóst.⁴¹ 1962-ben Táros Zoltán átszervezte a természetjáró szakkört – melynek 80 körüli volt a taglétszáma –, négy szakosztályt szervezett: turista, hegymászó, barlangjáró és vízitúra szakosztályt. A barlangjárót vezette Pászthory Walter.⁴² 1963-ban a barlangászok tudományos feltáró munkát végeztek: a bakonyi Szárazgerence barlangjában őslénytani maradványokat találtak, a Bakonyi-karsztban több víznyelőt feltártak.⁴³

³⁷ Sárközi Pál (1884–1957) pannonhalmi főapát volt 1951–1957 között.

³⁸ Pontosabban az unokát. ÁBTL M- 37076/3. Feledy Zsolt jelentése, 1967. április 10.

³⁹ Szalai, i. m. 218. o.

⁴⁰ Szalai, i. m. 220. o.

⁴¹ Szalai, i. m. 231. o., 235. o.

⁴² Szalai, i. m. 232. o.

⁴³ Szalai, i. m. 233. o.

Az ügynökjelentésekből szerezhettünk tudomást arról, hogy a diákok 1962 őszén a Mátrában kirándultak, a szilvesztert Nagyhideghegyen töltötték Pászthory Walter vezetésével.⁴⁴ A diákok nyári programjáról „Pécsi László” jelentéseiből megtudhatjuk, hogy 1963 nyarán Rába-Duna kajaktúrán vettek részt, 1963. július 6–22 között 45 diák nyaralt Fonyód-Alsóbélatelepen. Július 23–25 között budai barlangtúrán vettek részt, július 29–augusztus 5-ig kabhegyi barlangkutató táborban, július 30 és augusztus 8. között tatai állótáborban, július 28–augusztus 12. között magas tátrai sziklamászó táborban.⁴⁵

Budavári Miklós mesélt arról, hogy a bakonyi kirándulások során „volt egy idézőjelesen saját barlangunk, a Kuti Márton víznyelő, amit mi tártunk fel”.

Sipos László az 1964-es barlangtúrán vett részt: „A barlangélmény nekem nagyon jó volt, egy hétre terveztük, de el is csúsztunk az időben. Rosszabbra számítottam, mert ha az ember egy hétre sötétbe bezárva van, azt nem lehet előre tudni, milyen hatással van rá. Nem volt hideg a páratartalom miatt, másrészt sátrakban aludtunk, harmadrészt olyan programok voltak: minden nap túra, saját magunknak csináltuk az ellátmányt, főzést. Gondoljon bele, ez egy tinédzser srácnak milyen élmény lehetett”.⁴⁶

Az 1964-es barlangtúrára Budavári Miklós így emlékezett vissza: „Mi 1964. december 28 és január 5 között voltunk a föld alatt, szilveszter éjjelén bementünk a határrácshoz, az akkori magyar–csehszlovák határhoz és ott elénekeltük a Himnuszot, ott töltöttük az éjszét. Sátrakban aludtunk, volt matracunk, hálósákunk, minden rendesen. Senkinek semmi baja nem esett, nagyon nagy élmény volt ez nekünk. Aztán amikor a baleset megtörtént, az újságok mindenfélét írtak, hogy Walter éheztetett bennünket, naponta egy harapás csokit ehattunk, ez abszolút marhaság volt”.⁴⁷

Budavári Miklós visszaemlékezése során utal arra, hogy a tragikusan végződő barlangbaleset után sajtóhadjárat indult Pászthory Walter ellen, melynek során az újságcikkekben úgy ábrázolták őt, mint a szocialista rendszer esküdt ellenségét, Pannónhalmát pedig a reakció védőbástyájaként. A Népszabadság cikke azzal vádolta Pászthory Waltert, hogy diákjait aszkézisre nevelte, másrészt a diákok nem vettek részt előzetes orvosi vizsgálaton a túra előtt és éhezettette őket.⁴⁸ „Ima, rövid étkezés, túra, ima, egy óra pihenő, túra, rövid étkezés, ima, lefekvés. A fiú csak úgy, a barlang kövezetére helyezett gumimatracon, a lányok sátorban aludtak. Miért volt rövid az étkezés? Mert nem terhelhették túl a gyomrukat. Az aszkétaszellelem, a nehézségek elviselése, állandóan nedves, sokszor csuromvizes ruhában, 11 fokos hő-

⁴⁴ ÁBTL M-36924/3 Marosi fn. ügynök jelentése, 1963. január 26.

⁴⁵ ÁBTL M-25793. Pécsi László jelentése, 1963. szeptember 20.

⁴⁶ Interjú Sipos Józseffel.

⁴⁷ Interjú Budavári Mikóssal.

⁴⁸ Az aggteleki szerencsétlenség. *Népszabadság*, 1966. február 20.

mérsékleten, csak könnyű étkezés mellett fejleszthető. Pászthory tanár úr, hogy példát mutasson, mindössze kenyeret és almát vitt magával, és előírta, hogy naponta kétszer lehet étkezni”.⁴⁹

A sajtópropaganda hátterében Szabó László állt, ahogyan azt egy ügynökjelentésből is megtudhatjuk: „1966. november 4-én a Metro Klubban⁵⁰ előadást hirdettek Állam, vallás, Pászthory-ügy címmel. [...]”⁵¹ Az előadó dr. Szabó László, a Népszabadság munkatársa volt. Meglepett a nagyszámú hallgatóság. [...] Sok joghallgató, II-III. éves vett részt, de sok idegen is. [...] Az összlétszám meghaladta a 200 főt. [...] A hallgatóság hangulatát tekintve nem lehet azt mondani, hogy Szabóval szemben túlzottan elismerőek lettek volna. [...] Sérelemzték, hogy Pászthory esetéből általános következtetést vont le. Nem értettek egyet, hogy fasiszta szelleműnek tartotta Pászthory nevelési elveit. Nem láttak irredenta megnyilvánulást a rácsnál énekelt Himnuszban”.⁵² A Magyar Nemzet újságírója az elsőfokú ítélet meghozatala után cikkében elítélte a „veszélyesen élni” tételt, és ezt a jelenséget, amit vakmerőségnek ábrázolt, kapcsolta össze a fasiszmussal: „[...] immár keserű és kegyetlen emlékeink közé tartozik Európának az a korszaka, amikor az emberi műveltséget magasra emelő vén földrész tekintélyes hányadán ez a szemlélet uralkodott, amikor az olasz és német fasiszmus e két pattogó szóba sűrítette az ifjúság nevelésének vezérfonalát”.⁵³ A lejárató propaganda korabeli egyházpolitikai háttere Legányi Norbert lemondatásának előkészítése volt.

A barlangbaleset miatti korabeli peres eljárással kapcsolatban számos megválaszolatlan kérdés marad. Ugyanis az elsőfokú bíróság ítéletében Pászthory Waltert bűnösnek találta három rendbeli gondatlan emberölésben, ezért 4 év szabadságvesztés, 5 év közügyektől eltiltásra ítélte.⁵⁴ A Legfelsőbb Bíróság azonban ezt 1967. február 27-én hozott ítéletében módosította: egy rendbeli gondatlan emberölésre, három év szabadságvesztésre és öt év eltiltásra a közügyektől. A visszaemlékezők között konszenzus alakult ki abban a kérdésben, hogyha Pászthory Walter nem hagyta volna cserben Héthelyi Beatrixet a Balatonban, akár felfüggesztett börtönbüntetés is lehetett volna a barlangbaleset miatti eljárás vége, azonban a Balatonon történtek után – lett legyen az állambiztonsági provokáció, vagy valós eseménysor – már nem maradhatott letöltendő büntetés nélkül egyik tett sem, mivel visszaesés volt tapasztalható.

⁴⁹ Az aggteleki szerencsétlenség. *Népszabadság*, 1966. február 20.

⁵⁰ Budapesten.

⁵¹ A sajtótudósítást ld. Állam, vallás, Pászthory-ügy. *Magyar Nemzet*, 1966. november 20.

⁵² ÁBTL 27702/1. Maróti fn. ügynök jelentése. 1966. november 24.

⁵³ Veszélyesen élni? *Magyar Nemzet*, 1966. október 16.

⁵⁴ Erre vonatkozó sajtót ld. Ítélet a Baradla-perben. *Népszabadság*, 1966. október 15., Ítélet a Baradla-perben. *Magyar Nemzet*, 1966. október 15.

Van azonban egy olyan tény, amelyről a visszaemlékező egykori tanítványok sem tudhattak. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának M-25793-as számú dossziéja őrzi „Pécsi László” ügynök jelentéseit. Többek között a dossziében találhatóak jelentések tanártársakról, a pannonhalmi bencés gimnázium történetéről, a diákok nyári táborairól, a diákok helyzetének általános jellemzéséről. Az ügynököt 1963-ban szervezték be, fiatal tanár volt a pannonhalmi bencés gimnáziumban, a barlangkutató szakkör vezetője. 1965 nyarán hat hetet Németországban töltött, ennek útinaplóját is elolvashatjuk ügynökjelentés formájában.

Az ügynök és az állambiztonság közti folyamatos kapcsolattartást az ellene indított rendőrségi eljárás megtépázta. Ugyanis „Pécsi László” 1965. február 19-én nem találkozott tartótisztjével, mert „a miskolci rendőrkapitányság folytatta ügyében a foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetés miatt a vizsgálatot.” Az ügynökről korábban személy szerint – kivéve a németországi utat – nem tudhattunk meg sok mindent, azonban ettől kezdve minden egyes találkozón panaszkodott. Úgy tűnik, az állambiztonsági találkozókat fórumként szerette volna használni saját ügyének, a három diák halálával végződő barlangbaleset miatti felelősségre vonásnak a rendezésére. 1966. március 7-i jelentésében panaszkodott az ellene folyó sajtókampányra, különösen az 1966. február 20-i, Szabó László tollából a Népszabadságban megjelent cikke: „mélységesen megdöbbenette az állami szervek által a barlangszerecsétlenséggel összefüggő „»támadás«, s abbeli véleményének adott kifejezést, hogy az eddig táplált reményei az állam jóindulatát és reális elbírálását illetően szertefoszlottak.” Az 1966. május 2-i találkozón a tartótiszttel megbeszélték a bírósági tárgyalást és az ügynök, aki a diákokat kísérő tanárként a barlangbaleset gyanúsítottja volt, megköszönte a BM szerveknek, hogy a tárgyalás menetének kedvező alakulása mögött a BM szervek közreműködését érzi.

Az ügynökjelentések a fentebb idézett Legfelsőbb Bírósági ítélet megszületésével megszakadtak, az ügynök börtönbe vonult, hogy letöltse büntetését. Szabadulása után Pászthory Waltert a tatai és budatétényi évek után Győrbe helyezték, ahol az állambiztonság ismét felvette a kapcsolatot vele, azonban ez már egy másik történet. Pászthory Walter ellentmondásos személyének egy fontos aspektusa ügynökmúltja és úgy érzem, e tudással jobban megérthetővé válik személyisége is.

A Legfelsőbb Bíróság enyhébb ítélelhozatalának oka – amely ellentétes azzal a logikával, hogy a balatoni történet miatt visszaesően gondatlanul járt el Pászthory Walter – az ügynöki tevékenység lehetett, mely eddig nem került napvilágra. Pászthory Walter a vele készített életútinterjúban sem utalt erre. A paptanár megítélése egykori diákjai körében többértű, azonban a barlangbaleset megítélésben konszenzusos. mindannyian tragikus véletlennek tartják, akár oxigénhiány, akár a csehszlovák oldaltól beszívárgott műtrágya okozta azt. Pászthory Walter emlékezete – az ügynök-

múlt tudása nélkül is – a diákok körében sokrétű. A kutatás tárgyából fakadóan inkább olyanokhoz jutottam el, akiknek életében meghatározó tanáregyéniség volt, akik pótapaként tekintenek rá, ma is ápolják az emlékét. Az ügynökmúlt nyilvánosságra hozatalával célom az igazság feltárása, és annak elősegítése, hogy jobban és alaposabban megismerhessük, megérthessük múltunknak ezt a szeletét. Az ügynök morális alapon elítélhető, azonban mérlegelni és magyarázni kell a körülményeket is, pszichológiai és szociológiai érvekkel. Az ügynök ábrázolható bűnbakként és áldozatként is. Úgy tűnik, Pászthory Walter esetében – olvasva jelentéseit – a rendszerrel való kollaboráció értelmezhető úgy, hogy Pászthory meg akarta magyarázni, meg akarta értetni az állambiztonsági szervekkel világképét, diktatúraellenességét. Olyan, mintha érvekkel meg akarta volna győzni az egyházellenes államot az istentagadás, az ateista világkép tarthatatlanságáról. Amikor beszervezték, évekkal a barlangbaleset előtt, életvitele és tettei alapján abszolút nem volt zsarolható.

A diktatúrában az állampolgárok mindennapi cselekedeteit többféle értelmezési keretben lehet leírni. A pannonhalmi iskolaválasztással a diákok szülei nyíltan vállalták, hogy a rendszer ideológiájával nem azonosulnak. Ezzel vállalták azt is, hogy gyermekeik továbbtanulása – kiváló tanulmányaik ellenére - nehezített lesz. A diákok életútját végigkövetve úgy tűnik, a nehéz körülmények ellenére is megvalósították álmaikat, sikeresen építettek karriert. A tragikus barlangbaleset az állam egyházellenes, ateista propagandájának malmára hajtotta a vizet, akárcsak a balatoni csónaktúra. Ezzel a rövid tanulmánnyal célom elsősorban kérdések felvetése volt: a diktatúra szorításában, az állam és egyház küzdelmében milyen jelentősége lehetett egy tragikus barlangbalesetnek, hogyan lehetett a tragédiát felhasználni az egyházellenes propagandában. A diktatúra összetett működésének jó példáját adja, hogy a tragikusan végződő barlangtúrát vezető tanár az állambiztonság beszervezett ügynöke volt.

ÖSSZEFOGLALÓ

1965 szilveszterén az Aggteleki Cseppkőbarlangban tragikus barlangbaleset történt, amelyben három diák életét veszítette. A diákokat vezető tanárt, Pászthory Waltert a Legfelsőbb Bíróság 3 év letöltendő szabadságvesztésre ítélte gondatlanságból elkövetett emberölés miatt. A tanár egykori tanítványaival készített interjúk tanúsága szerint több változat lehetséges. Van másik – balatoni – eset is. Ez még rejtélyesebb. Van, aki állambiztonsági provokációt sejtet az eset mögött, mivel Legányi Norbert pannonhalmi főapátot már korábban is félre akarta állítani a hatalom. A korabeli sajtó egyházellenes propagandacélokra használta fel az esetet, Gyurkovics Tibor pedig *Isten nem szerencsejátékos* címmel drámát írt a történetből. Az ügy sajáto-

sága: a tanár 1963 óta az állambiztonság beszervezett ügynöke volt. Egykori diákjai számára a tanár – akik ismerik ügynökmúltját nem – fontos, meghatározó figura.

A pannonhalmi diákság társadalmi háttéréről eddig egy alapos tanulmány készült, Csejovszky Mihályé. Az általa megkérdezett visszaemlékezők megerősítették: a diktatúra szorításában az egykori pannonhalmi diákoknak a továbbtanulás bizonyos területeire (bölcész, közgazdász) nappali tagozaton – annak ellenére, hogy a származási kategóriák szerinti megkülönböztetést 1962 novemberében az MSZMP VIII. kongresszusa eltörölte – nem volt esélye bejutni. Ezekben az esetekben az érettségi után egy év kihagyással esti tagozaton kezdték el tanulmányaikat. A pannonhalmi évek alapvetően meghatározóak a diákok számára, ma is szoros baráti kapcsolatban állnak egymással és a helyhez kapcsolódó kollektív emlékezetnek egy hangsúlyos elem az egykori barlangbaleset megélés-története.

ZSÓFIA ESZTER TÓTH

1960's PANNONHALMA STUDENT LIFE MOSAICS, APROPOS OF THE 1965 BARADLA CAVE ACCIDENT

I would like to show what 1960's Pannonhalma student life was like, apropos of the tragic caving accident that occurred on New Year's Eve in 1965 at the Aggtelek Cave, in which three students lost their lives. My sources include documents pertaining to the lawsuit, press accounts from the period and interviews I had conducted with these onetime students. Walter Pászthory, the teacher in charge of the students, was sentenced to a three-year prison term for involuntary manslaughter resulting from negligence. The official causes of death were hypothermia and anoxia. However, it may be presumed that fertilizer had been leaking into the water found in the cave from the Czechoslovak side, and it was that which made them sick. According to the interviews with the teacher's former students, several different variations are possible: The first case is that it was a tragic accident of unfortunate coincidences, while the other one, occurring at Lake Balaton, was more mysterious. There are those who surmise that a state security-driven provocation was behind the case, since the state apparatus had earlier wanted to marginalize Norbert Legányi, head abbot, and for which the tragedy provided a convenient pretense. Likewise, the press at the time used the case for anticlerical propaganda. Tibor Gyurkovics immortalized the story in a drama he titled *Isten nem szerencsejátékos* (*God is not a Gambler*).

What makes the case unique is that the teacher had been an informer for the state since 1963, which I bring to light in my study. For his former students – who did not know about his agent past – he had been an important, influential figure. In the second part of my study, based on my interviews with them, I have analyzed what opportunities the students had had to further their educations within the vise grip of the dictatorship, and as a kind of unique doggedness (*Eigensinn*), how successful they had been in their chosen career paths. Despite the fact that the one-party state had done away with class origin categorization on university applications, the Pannonhalma students – irrespective of their outstanding academic results – had had no chance to be accepted into any humanities or economics program upon graduation from high school.

MOSAIKEN AUS DEM SCHÜLERLEBEN DER 1960ER-JAHRE IN PANNONHALMA VOR DEM HINTERGRUND DES UNGLÜCKS IN DER BARADLA- HÖHLE 1965

Silvester 1965 ereignete sich in der Tropfsteinhöhle in Aggtelek ein tragisches Unglück, das drei Schüler das Leben kostete. Der Lehrer Walter Pászthory, der die Schüler führte, wurde vom Obersten Gericht wegen fahrlässiger Tötung zu drei Jahren Freiheitsstrafe ohne Bewährung verurteilt. Offizielle Todesursachen waren Auskühlung und Sauerstoffmangel. Es ist allerdings anzunehmen, dass von der tschechoslowakischen Seite Kunstdünger in das Wasser der Höhle gesickert war und den Höhlenwanderern deswegen schlecht wurde. Laut der Interviews mit den einstigen Schülern des Lehrers sind mehrere Varianten möglich: Der erste Fall wäre eine zufällige Tragödie, die wegen des unglücklichen Zusammenspiels der Umstände eintrat, während die Story vom Balaton noch rätselhafter ist: Mancher ahnt eine Provokation der Staatssicherheit hinter dem Fall, da die Staatsmacht den Erzabt von Pannonhalma, Norbert Legányi, schon früher hatte beiseite schaffen wollen, wofür die Tragödie einen guten Vorwand lieferte. Die damalige Presse nutzte den Fall für Zwecke kirchenfeindlicher Propaganda. Tibor Gyurkovics schrieb ein Drama über diese Geschichte unter dem Titel *Isten nem szerencsejátékos* (Gott ist kein Glücksspieler). Die Besonderheit der Angelegenheit besteht darin, dass der Lehrer von 1963 an informeller Mitarbeiter der Staatssicherheit war. Der Lehrer ist für seine einstigen Schüler – die seine Vergangenheit als Agent nicht kennen – eine wichtige, entscheidende Figur.

Über den sozialen Hintergrund der Schülerschaft von Pannonhalma ist bisher eine gründliche Studie vorgelegt worden, u.zw. von Mihály Csejovszky, der die Schulumatrikel des Benediktiner-Gymnasiums von Pannonhalma im Zeitraum 1950–1990 durchforstete und Antwort auf Fragen suchte: wie, in welchem Verhältnis und aus welchem Landesteil Eltern aus unterschiedlichen Gesellschaftsschichten ihre Kinder in das Benediktiner-Gymnasium von Pannonhalma einschreiben ließen und welche Weiterbildungsmöglichkeiten die Schüler hatten. Die Befragten bekräftigten, dass

die einstigen Schüler von Pannonhalma unter dem Druck der Diktatur keine Chance hatten, auf gewissen Gebieten der Weiterbildung (Philologie, Ökonomie) im Direktstudium aufgenommen zu werden, ungeachtet der Tatsache, dass der VIII. Parteitag der USAP im November 1962 eine Diskriminierung nach Abstammungskategorien abgeschafft hatte. In diesen Fällen begann man nach einer Pause von einem Jahr nach der Matura mit dem Fernstudium. Die Jahre in Pannonhalma waren für die Schüler entscheidend: Sie stehen auch heute noch in engem freundschaftlichem Kontakt miteinander, und das Erlebnis des einstigen Höhlenunglücks ist ein nachdrückliches Element des mit dem Ort verbundenen kollektiven Gedächtnisses.

RÁCZ JÁNOS

KÁDÁR JÁNOS A KORABELI ANGOLSZÁSZ SAJTÓBAN

KÁDÁR JÁNOS MAI MEGÍTÉLÉSE

Kádár János szerepe és politikai döntései ma is megosztják mind a közvéleményt, mind a történészeket. Sokak számára a személye egy olyan rendszert jelenít meg, amelyben lényegesen jobban érezték magukat, több volt a lehetőségük és nagyobb az anyagi biztonságuk. Ellenben vannak, akik kifejezetten negatív történeti személyiséget látnak benne.

Ahhoz, hogy megértsük: pontosan kinek és mit is jelentett, illetve jelent a nyugati világban Kádár János, érdemes részletesen is utánanéznünk, hogy az angolszász sajtóban mit írtak Kádárról és miként is ítélték meg politikusként. A kutatásunk során elsősorban az angolszász sajtó Kádárral kapcsolatos írásait elemeztük. Természetesen a tanulmány nem támaszkodhat csupán a sajtóanyagokra. A fontosabb politikatörténeti összefüggések éppúgy részét képezik, mint az újságcikkek. Ezért a konkrét elemzések előtt meg kell vizsgálnunk, hogy jelenleg melyek a legfőbb törésvonalak Kádár János történelmi szerepének megítélésében.

Kádár János mindig elsődleges helyen állt a huszadik századdal foglalkozó kutatók érdeklődésében. Számos életrajz foglalkozott a politikussal. Ezek között megtalálhatunk komoly történeti munkákat, illetve sokkal inkább Kádár személyét erőteljesen dicsérő, már-már propagandairodalomba tartozó írásműveket is. Tehát ugyanúgy foglalkoznunk kell Huszár Tibor szakmunkájával, mint Berecz Jánoséval vagy a közíró Moldova Györgyével, avagy a nyugatiak közül Roger Gough angol történészével is. Mind a történeti, mind az inkább irodalmi típusú írásokat együtt kell vizsgálnunk tehát, mert együttesen hordozzák a Kádár János életében, majd a halála után kialakult és a közvéleményben is tapasztalható ellentmondásokat. Különösen azért, mert bizonyítani fogjuk, hogy ezektől az ellentmondásoktól az angolszász újságírás sem volt mentes.

Moldova György, illetve Berecz János munkája egyértelműen pozitív képet festett Kádár Jánosról. Moldova György kiemelte a nép által szeretett Kádár János motívu-

mát. Műve úgy ábrázolja őt, mint a kiegyezés utáni Ferenc Józsefet. Vagy sokkal inkább úgy állítja be az MSZMP első titkárát – Kádár egy munkatársát idézve – mint Bethlen Gábort, aki kelet és nyugat között egyensúlyozott.¹ Kádár János tetteinek pozitív megítélése és összehasonlítása más történelmi személyiségekkel egyáltalán nem egyedi. Visszaemlékezésében a Magyar Rádió műsorszerkesztési osztályának egykori osztályvezetője, a későbbi MTV-műsorszerkesztő, Sándor György is megtette ezt.² Horthy Miklóst vagy akár Ferenc Józsefet is megszerette a magyarság – állítja –, pedig mindketten megtorlások után kerültek hatalomra. Ebben az olvasatban Kádár János olyan reálpolitikát folytatott, amely tudomásul vette a nemzetközi erőviszonyokat. Kádár János – Sándor György szerint – „azt tette, amit Bismarck tett volna 1849-ben. Elzavarta a gyűlölt vezetőket és tudomásul vette a nemzetközi erőviszonyokat”.³ Tehát az egyik fontos és visszatérő állítás, hogy a nemzetközi viszonyok – mint oly sokszor a magyar történelemben – megteremtették az új vezetőt, akit a magyarság – későbbi engedékenyebb politikája miatt – elfogadott és megbecsült.

Huszár Tibor a Kádárról írt életrajzában fontosnak tartja, hogy a későbbi első titkár apa nélkül nőtt fel, és gyerekkora óta kísértette a szorongás.⁴ A párt – Huszár szerint – az apát és a nagycsalád szerepét töltötte be Kádár János számára.⁵

Szintén fontos írás Kádár pozitív megítélésével kapcsolatban a külpolitika területén kortárs Berecz János monográfiája. Berecz Kádár-képe a többiekénél is érdekesebb, hiszen kifejezetten felelősségteljes magyar politikusnak festi le egykori főnökét. Olyan vezetőnek állítja be Kádár Jánost, aki vállalta azt a terhet, amely 1956. november 4-e után egy felelős vezetőre hárult. Mindezt a Nagy Imrével szemben, aki Berecz olvasatában a mártíromságba menekült.⁶ Ebben az interpretációban az 1956-os forradalom igazi folytatója és leginkább pozitív figurája Kádár János. Külön érdemes megemlítenünk, hogy Kádár János személyiségének magyar megítélésében alapvető szerepet játszik a Nagy Imréről kialakított történelmi kép is. A Kádár Jánost pozitívan megítélő munkák természetesen nem értékelhetik Nagy Imre politikai pályafutását is hasonlóan jónak és kiemelkedőnek. Mert ezt lehetetlené teszi Nagy Imre és társainak a pere, illetve a halálos ítéletek. Tehát miközben Kádár János politikáját méltatják, a felelősségét is mérséklük – amennyiben a nem-

¹ Moldova György: *Kádár János II. kötet*. Budapest, 2006. Urbis Könyvkiadó, 50.

² Sándor György: *Miért lettem Kádár híve*. Budapest, 2002. Belvárosi Könyvkiadó, 185–240.

³ Sándor György: i. m. 226.

⁴ Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza 1912–1956 I. kötet*. Budapest, 2001. Kossuth Könyvkiadó, 150.

⁵ Huszár Tibor: i. m. 179.

⁶ Berecz János: *Kádár élt... Aki nincs ellenünk... I. kötet*. Budapest, 2008. Belvárosi Könyvkiadó, 199.

zetközi helyzet szükségszerűségét ismételve –, egyben a kivégzett Nagy Imre emlékéét kibővíti.

A kritikák közül ismételtlen Moldova könyvéhez kell fordulnunk, amely sokkal direkter formában eleveníti fel mindazokat a negatívumokat, amelyeket Nagy Imre tetteiben és múltjában vélt felfedezni. Ide tartoznak azok a sommás ítéletek, hogy Nagy Imre nem rendelkezett államférfihoz méltó kompetenciával.⁷ Továbbá az is kifejezetten érdekes – Berecz János munkájához képest sokkal egyértelműben megfogalmazott állítás –, hogy Nagy Imre miniszterelnök a látványos történelmi szerepvállalás miatt áldozta fel az életét.⁸

Nagy Imre rossz politikai döntéseinek bírálata, azonban nemcsak a Kádár János munkásságát méltató – inkább irodalmi – monográfiák sajátja. Charles Gáti 2006-ban megjelent komoly művében az elbukott forradalom vizsgálatában nem tekintett el Nagy Imre rossz döntéseinek bírálatától, amelyet a miniszterelnök háttérével és politikai szellemiségével magyarázott.⁹ Ez azonban nem párosult azzal, hogy Kádár János politikai döntéseit vagy politikusi értékeit Nagy Imre fölé helyezné.

Tehát mindenképpen meg kell állapítanunk, hogy a Kádár személyiségét méltató írásokban minden esetben fellelhető Nagy Imre történelmi szerepének és múltjának elítélése is, amely különösen Kádár János megtorlásokban játszott szerepének mérlegelésében csúcsosodott ki. Moldova Nagy Imre múltjában kiemelte a „Vologya–dosszié” anyagait, amelyet még 1989-ben az MSZMP vezetői kaptak meg.¹⁰ A dosszié szerint Nagy Imre az NKVD, a szovjet politikai rendőrség alkalmazottja volt, és Berijával állt kapcsolatban. Moldova szerint ez alapján kimutatható, hogy Nagy Imre tevékeny résztvevője volt azoknak a pereknek, amelyek az 1930-as években több magyar kommunista emigráns életébe kerültek.¹¹

Természetesen nem mindenki tartja teljesen reálisnak a Szovjetuniótól kapott dokumentumokat, és különösen az gyanús, hogy az 1989-es rendszerváltás során Nagy Imre és társai újratemetése előtt érkezett meg a forrásgyűjtemény Magyarországra.

Rainer M. János egyáltalán nem adott hitelt a dokumentumnak.¹² Ebben az összefüggésben az 1989-es évben újraéledő Nagy Imre-kultusz elleni akciót sejt elsősor-

⁷ Moldova György: *Kádár János I. kötet*. Budapest, 2006. Urbis Könyvkiadó, 126.

⁸ Moldova György: i. m. I. kötet. 201.

⁹ Charles Gáti: *Vesztett illúziók, Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom*. Budapest, 2006. Osiris Kiadó, 214.

¹⁰ Moldova György: i. m. I. kötet. 201.

¹¹ Lásd az eset felhasználást Nagy Imre miniszterelnök személyének elítélésére: Moldova György: i. m. II. kötet. 161–169.

¹² Rainer M. János: *Nagy Imre politikai életrajz 1896–1953 I. kötet*. Budapest, 1996. 1956-os Intézet, 199–212.

ban. Ezzel szemben Charles Gáti, aki bár nem fogadta el a teljes dokumentumot valódinak, ám állítja: nem véletlen, hogy Nagy Imrében megbízott a Szovjetunió Kommunista Pártja (továbbiakban SzKP) hiszen az NKVD-nek dolgozott.¹³ Gáti következtetése alapján nem elhanyagolható momentum, hogy Nagy Imre túlélte a Rajk-pert, és nem került a képbe a per kapcsán.

Moldova véleménye szerint nem tekinthető relevánsnak Kádár János szerepe a megtorlásokban.¹⁴ Kádárról írt könyve gyakorlatilag egy vádiratot fogalmazott meg az 1989–90-es rendszerváltással és az azóta eltelt időszak gazdasági és politikai eredményével szemben is, ellentétbe állítván azt a Kádár-rendszerrel.

Ezzel egyszersmind visszaérkeztünk Kádár János mai megítélésének sarokkövéhez: az 1956-os forradalom utáni megtorlásokhoz, benne a Nagy Imre-perrel.

Azok a munkák, amelyek Kádár Jánost pozitívan festik le, természetesen azon véleményt erősítik, hogy Kádár Jánosnak csekély szerepe volt a megtorlásban vagy az olyan ügyekben, mint Nagy Imre és társainak a halála. Itt is meg kell említenünk Berecz János könyvét, aki szerint Kádár János megtette azt, amit meg kellett tennie.¹⁵ Ez a mondat állandó igazolásként tűnik fel Kádár felelősségének a mentegetéseként, és két másikkal emlegetik együtt. Az első az 1960. október 3-án az ENSZ közgyűlésében elmondott beszédének végső konklúziója: „Ott voltam, ahol lennem kellett. Azt tettem, amit tennem kellett”; a másik pedig egy szintén sokat idézett és sokat emlegetett mondat: „Aki nincs ellenünk, az velünk van”.

Roger Gough angol történész azonban Kádár személyiségében keresi a válaszokat a történetekre. Szerinte Kádár alaposan el tudta rejteni a valós arcát még a párttársai előtt is. Komolyan épített a színlelésre politikai karrierjének az alakítása során. Ezt a manipulációt felhasználta a kollégáival szemben is.¹⁶ Gough ennél is továbbment, amikor azt állította, hogy Kádár János azért fogadta el az SzKP felkérését 1956 novemberében, mert úgy érezte, hamarosan komoly vezető szerepet kap, a hatalom csúcsára kerül, illetve a moszkvai vezetés nem fogja Rákosit a nyakára ültetni. Kádár nem tekintette hazaárulónak, aki Moszkva mellé áll.¹⁷

A kérdés csupán az, hogy akkor kinek is köszönheti a halálát Nagy Imre? A Szovjetunió politikai vezetése, esetleg személyesen Hruscsov volt a felelős? Ebben a kérdésben sincsenek egyetértések: Rainer M. János, a Nagy Imre-perről írt fontos elemzésében arra mutatott rá, hogy Kádár Jánosnak volt esélye megmenteni a miniszterelnök életét. A szerző kifejtette, hogy a Nagy Imre-per előkészítése 1957-től folya-

¹³ Charles Gáti: i. m. 40–48.

¹⁴ Moldova György: i. m. I. köt. 171.

¹⁵ Berecz János: i. m. 199.

¹⁶ Roger Gough: *Kádár János, A jó elvtárs?* Budapest, 2006. J LX Kiadó, 70.

¹⁷ Roger Gough: i. m. 193.

matban volt. Kádár két alkalommal is (1957 márciusában, illetve 1957 júniusában) egyeztetett Moszkvával a perrel és a várható ítéletekkel kapcsolatban.¹⁸ Ezt követően az első titkár, az MSZMP KB 1957. december 21-i zárt ülésen kérte engedjenek szabad folyást az eljárásnak Nagy Imrével és társaival szemben.¹⁹

Huszár Tibor, Kádár Jánosról írt elemzésében szintén kitért arra, hogy az MSZMP első titkárának volt lehetősége befolyásolni az ítéletet.²⁰

Nem feledkezhetünk el arról a komoly politikai teljesítményről sem, amelyről 1957-ben az SzKP első titkára, Hruscsov tett tanúbizonyságot. Leszámolt sztálinista ellenzékével az SzKP-ban, illetve felbocsátották az első műholdat, a Szputnyikot. Ezeket a momentumokat figyelembe véve Rainer M. arra utalt, hogy Hruscsovna már nem lett volna szüksége Nagy Imre kivégzésére.²¹

A fentiek ismeretében a szerző arra is hivatkozott, hogy az SzKP KB 1958. február 5-én úgy döntött, hogy az ítéletekben keménységet majd nagylelkúséget kell tanúsítani. Kádár azonban mindezek ellenére kivárta a megfelelő pillanatot az eljárás lefolytatására és az ítéletek meghozatalára.²² Ezért Kádár János felelőssége egyértelmű a történetekben.

Természetesen Berecz és Moldova munkájában a Szovjetunió elsődleges szerepét hangsúlyozták a történetekben. Moldova ezúttal sem tudott megállni ennél a megállapításnál, hanem azt is kifejtette, hogy érdemes lenne elgondolkozni azon, hogy milyen terror lett volna itt abban az esetben, ha nem Kádár János veszi át az ország vezetését. Hiszen ha Kádár nemet mondott volna az SzKP felkérésére, minden bizonnyal sokkal szörnyűbb lett volna a megtorlás.²³

A történeti munkák közül Roger Gough a Nagy Imre-per kapcsán felveti, hogy egyértelműen mítoszt teremtett azzal a Kádár-rendszer, hogy csak a Szovjetunió döntésének állították be Nagy Imre és társainak a perét és az ítéleteket. Ráadásul ennek a mítosznak a megteremtését a nyugati világ is támogatta.²⁴

¹⁸ Rainer M. János: *A Nagy Imre-per – ötven év távlatából*. OKRI Szemle, Budapest, 2009. 101–109.

¹⁹ *Koronatanúk jeltelen sírgödörben, dokumentumok Nagy Imre és társai pertörténeteire*. Szerk. Horváth Miklós–Zinner Tibor. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2008. 711.

²⁰ Huszár Tibor: *Kádár, A hatalom évei 1956–1989*. Budapest, 2006. 76–77.

²¹ Rainer M. János: *Nagy Imre politika életrajza II. kötet*. Budapest, 2009. 1956-os Könyvkiadó, 341–436.

²² Rainer M. János 2009.

²³ Moldova György: i. m. I. köt. 171.

²⁴ Roger Gough: i. m. 228.

A NAGY IMRE-PER FELELŐEI

Az igazán problematikus kérdés a Nagy Imre-per és Kádár János viszonya. Sokfajta választ kaphatunk, de mégiscsak az a legdöntőbb, hogy mennyiben befolyásolta a pert Kádár János. Amennyiben pusztán csak helytartónak tartjuk, akkor nyilvánvaló, hogy parancsot teljesített. Az angolszász sajtó a kezdetektől felismerte a Nagy Imre-per lehetőségét. A *Time* magazinban nem véletlenül jelent meg olvasói véleményként, hogy Nagy Imre legyen az év embere, remélve, nem csupán poszthumusz kaphatja meg a díjat.²⁵ Tehát – bár Kádár János számtalanszor megígérte, hogy nem lesz semmilyen Nagy Imre-per – ezt nem igazán hitte el az angolszász sajtó. De ez közel sem minden: Nagy Imre sorsa szóba került egy 1957. szeptemberi találkozón is. Ezen a találkozón Zádor Tibor, a washingtoni magyar követség ideiglenes ügyvivője beszélgetett Chalmers Roberts-szel a *Washington Post* tudósítójával.

„Roberts ekkor elmondta, hogy a States Departmenttől és más hivatalos szervektől nyert értesülése szerint az Egyesült Államok kormánya alapvetően módosítaná álláspontját Magyarországgal kapcsolatban, ha Nagy Imre valamilyen formában visszatérne a magyar közéletbe. Vonatkozna ez az ENSZ közgyűlésére is, amelynek napirendjén Magyarország ismét a fő kérdés. Mint egyéni vélemény hozzátette, hogy Nagy visszatérése alapjaiban ingatná meg az ötös bizottság jelentését”.²⁶ Volt tehát a magyar kormányzatnak egy előzetes képe arról, hogy mi történhetne abban az esetben, ha a kivégzésektől eltekintenek. Nagyon hamar le lehetett volna zárni a nyugati kritikákat. Ezzel szemben ez mégsem számított. Az úgynevezett Nagy Imre-ügyet már 1956. november végén is úgy kezelte az angol sajtó, mint nem kifejezetten magyar kérdést.

Ezt megerősítendő idézhetjük a londoni magyar követség elemzését is: „Az u.n. Nagy Imre ügynek is nagy visszhangja van. Ezt elsősorban Jugoszlávia irányában próbálja kijátszani az angol sajtó. Először is nem magyar, hanem szovjet ügynek tekinti az egészet. Arra próbálják figyelmeztetni Jugoszláviát, hogy a Szovjetunió és a magyar kormány által adott ígéretekben nem lehet bízni és tanácsos lenne még egyszer megfontolni neki a szocialista országokkal való kapcsolatát”.²⁷ A Nagy Imre-kérdés tehát az angol sajtóban nemzetközi ügy volt. Mindezek ellenére az 1956-os forradalom vérbefojtása miatt indult nyugati sajtókampány 1958-ra alaposan visszaesett, ám ekkor Nagy Imre és társai kivégzése ismét alaposan felszította a nyugati

²⁵ Jens Bornholt: *Letters, Man of the Year*. *Time*, 1956. december 3. 2.

²⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban: MNL OL) TÜK, USA 1956–63 XIX–J–1–j 10d. 29t. Kapcsolatok Chalmers Roberts-szel. 1957. szeptember 10.

²⁷ MNL OL TÜK, Nagy Britannia 1956–58 XIX–J–1–j 14d. 29t. A magyar események angol sajtóvisszhangja. 1956. november 28.

sajtó érdeklődését. Például a *The Manchester Guardian* 1958-ban már alig-alig foglalkozott a magyar forradalommal, de a kivégzések hírére azonnal reagált.

Az angol baloldali napilap 1958. július 18-án, az első oldalon tájékoztatót a kivégzésekről, Viktor Zorza cikkében. Az újságíró szerint az ítéletek magyarországi kihirdetésében használt revizionizmusra hivatkozás Nagy és társai kapcsán figyelmeztetés a kelet-európai kommunisták politikai elhajlói számára is. De ami számunkra ennél sokkal fontosabb, hogy az ítéletek mögött „Moszkva hangját” vélte felfedezni Zorza. Tehát nem Kádár János felelős az ítéletekért, hanem sokkal inkább Moszkva. A cikkben megfogalmazta, hogy ehhez a következtetéshez a moszkvai és budapesti rádióadások és újságok híreinek megjelenési időpontját kell megvizsgálni. A budapesti rádióadást egy órán belül követte a moszkvai rádió adása, illetve a hír már aznap, de korábban is megjelent a *Pravdában* és az *Izvesztyijában*. Azaz a Szovjetunióban pontosan ismerniük kellett az ítéleteket és a végrehajtásukat.²⁸ Zorza szerint ezt a pert és a kivégzését sokáig halogatták, mivel az oroszok nem tartották megfelelőnek a pillanatot a Jugoszláviával való szakításra, illetve nem akarták kockára tenni a Szovjetunió és a nem kommunista világ közötti közeledést. A cikk mindvégig kitartott azon álláspont mellett, hogy Tito a Nagy Imre-ügy kapcsán igyekezett elhatárolódni a szovjetektől. Tito ezzel a manőverrel meg akarta védeni a nyugaton kialakult nimbuszát: a Szovjetuniótól való függetlenség útjának komoly propaganda és politikai értékét. Viktor Zorza előbbi gondolatát az SzKP által sugalmazott és irányított Nagy Imre-perről pusztán a hírnek a Szovjetunióban való korábbi megjelenésével indokolta a *The Manchester Guardian* egy héttel később megjelent újabb cikke is.²⁹ Ebben azonban már arra is kitértek, hogy a per háttérében Tito és Hruscsov vitája állt. De most is az a leglényegesebb, hogy ebben az írásban a pert és a kivégzéseket szintén az SzKP-nak tulajdonították.

Az angol sajtó részéről közvetlenül a kivégzés után jelent meg a *The Times* egy szerkesztőségi írása, amely felvetette a lehetőségét, hogy Kádár a felelős Nagy Imre és társai kivégzéséért. Azt gondolták, Kádár János úgy érezte, hogy hatalma nem biztosított, ameddig Nagy Imre életben van és folyamatosan szimbolizálhatja az 1956-os magyar forradalmat. Illetve Nagy Imre személye alkalmat adhatott volna arra is, hogy Kádárral szemben egy ellenzéki csoportosulás jöjjön létre. Ám az angol napilap ezt rögtön el is vetette a következő indokkal: „[...] De Nagy és társai sorsa sohasem volt magyar belügyi kérdés”.³⁰ Mint ahogy már Rainer M. János kutatásaiból láttuk, nemcsak az SzKP döntésein múlt Nagy Imre miniszterelnök sorsa. Azonban

²⁸ Victor Zorza: *Death for all the revisionists*. Manchester Guardian, 1958. június 18. 1.

²⁹ Peter Benenson: *Trial of Imre Nagy No case for prosecution*. Manchester Guardian, 1958. június 27. 8.

³⁰ [Név nélkül] *Plain Murder*. The Times, 1958. június 18. 11.

az angolszász újságok ezzel nem lehettek tisztában. Nem ismerték a tényleges magyarországi folyamatokat, nem rendelkeztek elegendő információval. Az amerikai *The New York Times* már a Nagy Imre-per feltételezhető vagy inkább általa vizionált következményeiről is beszámolt egy karikatúrájában. A rajzon egy gyászruhába öltözött nő áll Hruscsovval szemben, a hölgy jelképezi a szabad világ közvéleményét. Hruscsovon egy felirat díszleg *Új Kommunista Mosoly Kampány* címmel. A háttérben a Kremlből Sztálin éppen a mennybe száll. A hölgy elgondolkozik: talán Oroszország megváltozott? Hruscsov a kezét nyújtja, de a másik keze csupa vér és egy felirat tudatja velünk az olvasóval: magyarországi kivégzések. A hölgy másokkal együtt végül elszalad, miközben Hruscsov mérgesen néz utánuk, Sztálin pedig mosolyogva pipázik a felhők felett.³¹

A kanadai újság a *Montreal Gazette* is beállt a kivégzéseket a Szovjetuniónak tulajdonítók sorába. Sőt, azt állította a lap, hogy a történet nehezen egyeztethetőek össze a Sztálin halála utáni moszkvai változásokkal.³² Az ausztrál *The Age* is hasonlóképpen interpretálta a kivégzéseket. A felelős ebben az esetben sem Kádár János volt, hanem most is a szovjet kommunistáknak tulajdonították az ítéleteket.

„Ahogyan a cél: a kommunizmus győzelme szentesíti az eszközt, amely azt közelebb hozza, úgy az oroszok is, a kommunizmus legnagyobb mai képviselői jogosultak arra, hogy mindenkit eltapossanak, aki az útjukban áll. Ez a végső igazolása az imperializmus erkölcsének, és a magyaroknak meg kellett tanulniuk, milyen kegyetlen erkölcs is ez”.³³

Az amerikai napilap, a *The New York Times* is elemezte, miért hozhatta meg Hruscsov Nagy Imre és társai ítéletét. Megpróbálták feltérképezni az SzKP első titkárának a gondolkodásmódját. Az egyik feltételezésük szerint Hruscsov arra a következtetésre jutott, hogy saját engedékeny politikája eredményezte az 1956-os magyar forradalmat, illetve a jugoszlávok eltávolodását. Ezért ráébredt arra, hogy a kommunista rendszerben szükség van az időszakos tisztogatásokra. A lap másik vélelme, hogy Hruscsov Nagy Imre és társai kivégzésével engesztelte ki a saját pártjának sztálinistáit. A cikk által felvázolt harmadik lehetőség szerint Hruscsovot a Kínai Népköztársaság kényszerítette tettére. Egyszóval, Hruscsov gyenge hatalmi pozícióval rendelkezett, és muszáj volt szabad utat engednie a kivégzéseknek.

Ezért a miniszterelnök és társai halálának végső magyarázataként, az amerikai napilap egy idézetet emelt át a *Pravdából*, amely szerint „A szatellit vezetőinek megmutatkozott a tiszta üzenet, hogy nemcsak az állásukat veszíthetik el, de a fejüket is,

³¹ [Név nélkül] *But on the other hand*. The New York Times, 1958. június 22. 5.

³² [Név nélkül] *Shots heard around the world*. Montreal Gazette, 1958. június 20. 6.

³³ [Név nélkül] *World reaction against U.S.S.R.* The Age, 1958. június 25. 2.

ha a Moszkvától való függetlenség érzésével játszanának”.³⁴ Az amerikai napilap nem tudott elvonatkoztatni attól, hogy Nagy Imre halála Hruscsov és Tito vitája miatt következett be. Ezt egy külön karikatúrában is közölték. A rajzon egy ajtó szerepelt *Tito* felirattal, amelyre rászegeztek egy cetlit figyelmeztetésként. Közvetlenül az ajtó előtt egy koporsó feküdt, amelyen a *Nagy* szó olvasható.³⁵

Tehát azt, hogy a Szovjetunió politikai döntéshozói a felelősek Nagy Imre haláláért, az angolszász újságok nagy többsége tényként közölte. Kérdés, hogy az Egyesült Államok politika döntéshozói kit akartak felelősségre vonni valójában. Az USA Nemzetbiztonsági Tanácsához tartozó OCB³⁶ 1958. július 23-án kelt jelentésében elemezte a Magyarországon történeteket. Elsősorban azt, hogyan használták fel propagandacélokra Nagy Imre és társai kivégzését. A jelentést az OCB a szovjet ügyekkel foglalkozó bizottsága készítette el. Megállapították: a kivégzések, a kommunista világon kívül, spontán és erőteljes reakciókat váltottak ki. A kivégzések hírért a különböző sajtóügynökségek terjesztették el. Kijelentették, hogy a reakciók az Egyesült Államok politikai céljainak – miszerint a kivégzésekért a Szovjetunió a felelős – megfelelőek voltak. Ezt 1958. június 17-én John Foster Dulles külügyminiszter, valamint 1958. június 18-án Eisenhower elnök nyilatkozatai is megerősítették. Az amerikai külügyminisztérium 1958. június 17-i sajtónyilatkozatában, ugyancsak megállapította a szovjet politikai vezetés bűnösségét.³⁷ Kérdés, hogy ezek a nyilatkozatok mennyiben jelentettek lehetőséget a formálódó, alakuló Kádár-rendszernek. Abban az esetben ugyanis, ha Kádárt csak egy helytartónak látják, alaposan csökken a személyes felelősség is. Az MSZMP budapesti végrehajtó bizottságának 1958. június 23-i ülésén Borka Attila³⁸ napirend előtti felszólalásában elmondta,

³⁴ [Név nélkül] *Colder War?* The New York Times, 1958. június 22. 1.

³⁵ [Név nélkül] *At the door.* The New York Times, 1958. június 22. 5.

³⁶ Operations Coordinating Board, (Operatív Koordinációs Osztály) Nagy Kázmér, az *Elveszett Alkotmány* című munkájában, amely 1984-ben jelent meg, csak Végrehajtó Bizottságnak nevezte az intézményt. A bizottságot 1953-ban hozta létre Eisenhower elnök. Az OCB jelentéstétellel tartozott a Nemzetbiztonsági Tanácsnak. Feladata volt, hogy integrálja a tanács által megfogalmazott politikát a különböző ügynökségekben. Az OCB-t 1961-ben Kennedy megszüntette. Lásd a szervezet létrehozását elrendelő 10483 számú elnöki rendeletet: The American Presidency Project <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=60573>. Letöltés ideje: 2014. augusztus 20.

³⁷ *Foreign relation of the United States, Eastern Europe Region, Soviet Union, Cyprus (1958–1960) Vol X.* Report prepared by the Operations Coordinating Board's Special Committee on Soviet and Related problems, Washington, July 23. 1958. 45–46.

³⁸ Borka Attila (1911–1976) 1945-ben lett a kommunista párt tagja. 1947-ben a salgótarjáni Acélgyár, majd 1955-től az Óbudai Hajógyár igazgatója. 1956 decemberétől az MSZMP Budapesti Intéző Bizottságának a tagja. 1957–1962 között a MSZMP KB tagja. 1963 márciusában felmentették és a KGM Szerelvényellátó Vállalat igazgatóhelyettesének nevezték ki. 1973-ban nyugdíjazták. Történelmi tár http://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=3636&catid=43:b&Itemid=67&lang=de. Letöltés időpontja 2014. augusztus 19.

hogy Kállai Gyula a MSZMP Politikai Bizottságának ülésén a következőket állította: „[...] az egész külföldi imperialista propaganda a Szovjetunió felé irányul. A szovjet csapatokat ők nálunk megszálló csapatoknak tekintik, s úgy tartják, hogy ez az ítélet sem a magyar kormány akarata, mert a magyar kormány akarata nem független a Szovjetuniótól. Ennek következtében a Szovjetuniót teszik felelőssé azért, ami történt. Felteszik a kérdést, hogy egyáltalán Magyarországon hozták-e az ítéleteket”.³⁹

Összegezve: miközben a nyugati sajtó elsősorban azt propagálta, hogy a Szovjetunió politikai döntéshozói állnak a kivégzések mögött és az Egyesült Államok politikai érdekeit is ez szolgálta leginkább, addig ez kvázi mentességet biztosíthatott Kádár Jánosnak is a történelemben. Talán ez a korszak nyugati és keleti gondolkodásában furcsa és különös kapcsolat teremtette meg a lehetőségét annak, hogy Kádár János vitathatatlanul legbírálhatóbb tetteiben úgy viselkedhetett, mint egy közönséges helytartó. Elmondható, hogy Kádár felelőssége a Nagy Imre-perben minimalizálódott az angolszász sajtóban. Nem véletlen, hogy az angol sajtó írásait összefoglaló jelentésében a londoni magyar követség már 1958 szeptemberében kijelenthette: „[...] a Nagy-ügy kapcsán felvert nagy por az utolsó olyan téma volt az angol sajtó számára, amely »jelentőségével« is alkalmat adott az újabb rágalmak hazánkra szórására. Már ez sem érte el a régi hatását, vannak azonban tünetek az azóta eltelt időszakban, amelyek arra utalnak, hogy egyes angol lapok is realizálták azt a fáradtságot, amellyel az angol közvélemény a »magyar kérdésre«, illetve annak legtöbb részletére reagál”.⁴⁰ A következő fejezetekben Kádár János az angolszász újságoknak adott interjuit és a halálakor keletkezett nekrológokat elemezzük.

INTERJÚK, CIKKEK

Kádár gyakran visszautasította a nyilvános szereplést. Amennyiben ennek okait keressük, akkor a személyiségéből adódó hozzáállást, illetve az 1956-os forradalom eltiprásában játszott szerepét is hangsúlyozni kell. Ez utóbbinak köszönhető a nyugati sajtótól való idegenkedése, ahogy azt a *Time* magazin egy 1986-ban elkészített

³⁹ BFL, MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülései (XXXV.1.a.4.) 27. ö.e. 3.o. 1958. június 23. Lásd: Archivportál http://www.archivportal.arcanum.hu/mszmp/opt/a130523.htm?v=pdf&q=%28WRD%3D%28Nagy%20Imre%20minisztereln%F6k%29%29%20and%20DATE%3D1956.11.04--1989.12.31_&s=SORT&m=1&a=rec Letöltés ideje: 2014. augusztus 20.

⁴⁰ MNL OL TÜK, Nagy Britannia 1959–64 XIX–J–1–j 38d. 126t. Angol lapok magatartása hazánkkal szemben. 1958. szeptember 20.

interjújában is elmondta: célja az volt 1956-ban, hogy minél kevesebbet írjanak Magyarországról.⁴¹ Tehát – tehetjük hozzá – azt sem nagyon akarta, hogy róla írjanak.

Természetesen ez nem azt jelentette, hogy közvetlenül 1956. november 4-e után elzárkózott volna az újságíróktól. Amennyiben olyan újságíróról volt szó, akiről tudni lehetett, hogy megfelelő színben fogja őt feltüntetni, nem feltétlenül bújta ki a válaszáds elől.

A Brit Kommunista Párt (továbbiakban BKP) például két ízben is küldött tudósított Budapestre 1956-ban. Peter Fryer, nem beszélt Kádárral a forradalom alatt, tudósításait nem vagy csak cenzúrázva közölte a BKP napilapja a *Daily Worker*. Hamarosan távoznia kellett a laptól és a BKP-ból is, mivel erősen szimpatizált a magyar forradalommal.⁴² Ellenben a BKP újabb tudósítója Sam Russel már beszélhetett magával Kádár Jánossal is.⁴³ Sam Russel amúgy is megbízhatóbbnak látszott. Elegendő csak azt megemlíteni, hogy 1952. augusztus 28-án a londoni magyar követség egy feljegyzésben azt jelentette, hogy Sam Russel információkat közölt számukra Reg Westonról. Russel szerint Reg Weston, aki a *Daily Workernél* dolgozó újságíró volt és 1951-ben a Balaton mellett üdült: áruló.⁴⁴ Az állítólagos árulás részleteitől eltekintve nyilvánvaló, hogy a „megbízható” információkkal szolgáló kommunista újságíró elsőbbséget élvezhetett egy Kádár János-interjúnál is. Nem csoda tehát, hogy a magyar párt főtitkárát kedvező színben tüntette fel az írásában. Például ebben a cikkben a munkástanácsokról Kádár kijelentette, hogy nem kívánja megszüntetni őket, pusztán az ellenforradalmi befolyástól igyekszik megtisztítani a szervezeteket.⁴⁵

Mivel Kádár igyekezett elzárkózni az általa ellenségesnek tartott nyugati újságíróktól, többször a magyar követségek is jelezték az angolszász újságírók, televíziók interjúkészítési szándékait. Megemlíthető például egy összefoglaló feljegyzés a washingtoni követség részéről, melyből kiderül, hogy a három legnagyobb amerikai tévétársaság: a CBS, az NBC, és a UP is folyamatosan ostromolta a magyar pártvezetőt egy interjú reményében. A televíziós csatornák kvázi egymással is versengtek a kegyért. Miközben a követségnek megvolt a sajátos elképzelése a lehetséges megoldásokról is. „Célszerűnek látszik egy olyan módszer alkalmazása, hogy a kérelmezőket ne egyidejűleg, hanem egymás után engedjük be Magyarországra, még-

⁴¹ John Moody: *An Interview with Kadar*. Time, 1986. augusztus 11. 28–29.

⁴² Lásd Rácz János: *A Fryer-ügy, Rendszerváltások kortára és kutatója*. Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára. Szerk. Erdődy Gábor, Feitl István, Sipos Balázs, Varga Zsuzsanna. Budapest, 2013. ELTE Eötvös Kiadó.

⁴³ Sam Russel: *Hungarian Premier talks to DW*. Daily Worker, 1956. december 20. 1.

⁴⁴ MNL OL TÜK, USA 1949–64 XIX–J–1–j 25d. 12lt. Reg Watson árulása, 1952. augusztus 28.

⁴⁵ Sam Russel: *Hungarian Premier talks to DW*. Daily Worker, 1956. december 20. 1.

pedig a dolgot úgy ütemezve, hogy a számunkra legalkalmasabb időpontokban tartózkodjanak hazánkban, amikor bizonyos események a közhangulatot és a főváros, illetve az ország arculatát ünnepélyesebbé teszik”.⁴⁶

A londoni magyar követség sem maradt el abban a tekintetben, hogy Kádár interjút szervezzenek az angol–magyar politikai kapcsolatok javításának céljából. Erre a magyar külügyminisztérium azonnal válaszolt, és kifejezetten ellenségesen reagált a felvetésre.

„A követség rendkívül szívósan hónapról–hónapra felterjeszti javaslatát Kádár, Münnich elvtárs interjújára. A kormány vezetői foglalkoznak az interjú gondolatával, nem vették le a napirendről, és ha időszerű lesz, erről az elvtársakat értesíteni fogjuk. [...] Szerintünk az angol–magyar kapcsolatoknak nem ez a legégetőbb problémája és egy esetleges interjú sem hozna olyan változást, melyet ettől az elvtársak közül egyesek remélnék”.⁴⁷

Egy-egy angolszász újságíró természetesen sok mindent elkövetett, hogy jó ajánlólevelet állítson ki magáról a követség előtt a cél érdekében. Ilyenkor előfordulhatott az is, hogy a magyar követség tévedett, vagy egyszerűbben fogalmazva átverés áldozata lett. Sefton Delmerrel például maguk kezdeményezték a kapcsolat felvételét még 1959 márciusában, a Külügyminisztérium utasítása alapján. Delmer ennek köszönhetően Kádárral is interjút készíthetett, miközben az 1956-os forradalom alatt a *Daily Express* tudósítójaként már járt Magyarországon.⁴⁸ Sefton Delmer iránt a követségben az ébresztett szimpátiát, hogy erősen nyugatnémet ellenes irányzatról tett tanúbizonyságot, és kijelentette „Nyugat-Németországban egyre több náci kerül vissza hatalmi funkciókba és ez olyan jelenség, amitől nem tekinthetünk el”.⁴⁹ Az 1959. áprilisi újabb beszélgetésben Delmer a bizalom további építése gyanánt előadta az 1956-os forradalommal kapcsolatos koncepcióját, melyet „[...] lényegében abban lehet összefoglalni, hogy Magyarországon egy liberalizálódási folyamat indult meg, amelynek a sebessége és kiterjedése sem Budapest, sem pedig Moszkva számára nem volt elfogadható”.⁵⁰

⁴⁶ MNL OL TÜK, USA 1949–64 XIX–J–1–j 25d. 121t. Az amerikai sajtó és televízió érdeklődés Magyarország iránt. 1958. február 22.

⁴⁷ MNL OL TÜK, Nagy Britannia 1959–1964 XIX–1–J–1–j 15d 29t. Politikai körök hozzáállása a magyar kérdéshez. 1959. január 10.(A Külügyminisztérium válasza a londoni magyar követségnek 00443/1/1959/)

⁴⁸ Molnár János: *Külföldi tudósítók az 1956-os forradalomban*. 1956-os Intézet honlapja http://server2001.rev.hu/msite/display_item.asp?id=2&act=tu Letöltés ideje 2014. augusztus 19.

⁴⁹ MNL OL TÜK, Nagy Britannia 1959–64 XIX–J–1–j 38d. 126t. Ebéd Sefton Delmerrel. 1959. március 6.

⁵⁰ MNL OL TÜK, Nagy Britannia 1959–64 XIX–J–1–j 38d. 126t. Beszélgetés Sefton Delmerrel. 1959. április 10.

Ennél is továbbment, amikor azt fogalmazta meg, hogy az egész magyar ügy amúgy is hamarosan el fog halni. Nem csoda, ha elnyerte a teljes bizalmat. Amikor azonban a londoni magyar követség, már az újságíró visszatérése után találkozott az egykor nagyra becsült angollal, korántsem volt szívderítő a számukra. Delmer kifejtette, hogy nagyon örült annak, hogy beszélhetett Kádár Jánossal, aki szimpatikus volt neki, de mégis csalódott, mert szerinte alacsonyabb a képzettsége ahhoz, hogy egy ilyen fontos politikai pozíciót betöltsön. Utalt arra a nehézségre, hogy tolmácon keresztül tudtak csak beszélgetni.⁵¹ De azért ennek ellenére ezek a találkozók egy később jól felépített rendszer kezdeti lépései voltak, amelyeket 1970-ben Komócsin Zoltán⁵² már külön levélben foglalt össze egy indiai újságíró interjúkérése kapcsán. A menetrend egyszerű volt: az újságírónak a Kádárhoz intézett kérdéseket írásban el kellett juttatnia, amelyet aztán lefordítottak. Ezután Katona Istvánhoz⁵³ került a dokumentum. Tehát az MSZMP Központi Bizottságának Agitációs és Propaganda Osztálya kezelte az ügyet. Majd javaslatot kellett tenni az MSZMP Politikai Bizottságnak és természetesen Kádár Jánosnak. Amint megszületett a döntés és elkészültek az írásbeli válaszok is, jöhetett az újságíró Budapestre.⁵⁴

A Kádárhoz való eljutás tehát egy külföldi újságírónak a magyar követségen kezdődött, először ott kellett jó benyomást keltenie, aztán jöhetett a Külügyminisztérium, illetve az Agitációs és Propaganda Osztály, a Politikai Bizottság és persze elsősorban az első titkár. Ezután következett az előre elküldött kérdésekre megszerkesztett válaszok megírása, lefordítása és átadása, illetve a személyes találkozó. Majd biztosítésképpen egy rövid MTI-hír arról, hogy interjút adott Kádár János az alábbi külföldi tudósítónak. A legvégén pedig – amint ez Kádár János irataiból kiderül – a már meg-

⁵¹ MNL OL TÜK, Nagy Britannia 1959–64 XIX–J–1–j 38d. 126t. Beszélgetés Sefton Delmerrel. 1959. július 15.

⁵² Komócsin Zoltán (1923–1974) 1941-ben lépett be a Kommunista Pártba. 1949-től a Központi Vezetőség Agitációs és Propaganda Osztályának helyettes vezetője. 1954-től az osztály vezetésével bízták meg, de 1955-ben Gerő Ernő javaslatára leváltották. 1957-től a KB tagja, illetve a megalakított KISZ Országos Szervező Bizottságának az elnöke lett. 1962-től a Politikai Bizottság tagjának választják. Az 1970-es években a KB külügyi titkára volt. Lásd: Kommunizmus Kutató <http://kommunizmuskutato.hu/kommunista-vezetok#html-1> Letöltés ideje 2014. augusztus 19.

⁵³ Katona István (1928–2006) 1949-től a Magyar–Szovjet Baráti Társaság munkatársa. Újságíróként dolgozott az 50-es években. 1961-ben a KB tagja lett. 1970-től a KB Agitációs és Propaganda Osztályának a vezetője. 1977 és 1988 között a KB-iroda vezetője. 1988. május 22-én elveszti KB tagságát. Lásd: Kommunizmus Kutató <http://kommunizmuskutato.hu/kommunista-vezetok#html-1>. Letöltés ideje 2014. augusztus 19.

⁵⁴ Politikatörténeti Intézet Levéltára (továbbiakban PIL) Kádár János interjúi, nyilatkozatai francia, indiai, jugoszláv, NSZK, osztrák, portugál orgánumoknak, az interjúkkal kapcsolatos levelezés, feljegyzés, emlékeztetők. Komócsin Zoltán levele. 1970. április 3. 765 f. 73 ö. e. 79. o.

jelent interjú fordítását közölték Magyarországon is.⁵⁵ Hosszú eljárás, amely nyilvánvalóvá tette, hogy Kádár János megszólalásai nem spontánok, nem pusztá rögtönzések, hanem előre megfontoltak és alaposan megtervezettek voltak.

Az interjúk barátságos légkörben zajlottak és egynémely esetben rávilágítanak Kádár gondolkodásmódjára is, azonban – pontosan az erősen kontrollált kereteknek köszönhetően – nem lehet teljes mértékben őszintének vélelmezni minden egyes mondatát. Az angolszász újságírókat különösen érdekelte a magyarországi reform, és sok esetben egyfajta humanizmussal liberalizált kommunizmust láttattak a Kádár-rendszerben, amelyet pozitívan ítélt meg. Külön érdekes, hogy Kádár humanizmus-értelmezése mennyire különbözött attól, amelyet ma többen is emlegetnek. Erről vall Kádár azon kijelentése, amelyet C. L. Sulzbergernek, a *The New York Times* külpolitikai főmunkatársának tett, aki éppen az 1968-as csehszlovák válság megoldása kapcsán faggatta. „A humanizmussal összefüggésben sokszor olyan elhatározások szükségesek, amelyek éppen az itt élő népek létfontosságú érdekeit védik. [...] A megtett lépéseket szükségszerű és kényszerű lépéseknek tekintjük, nem pedig örvendetéseknak”.⁵⁶ Tehát Kádár szerint a nép érdekében erőszakhoz is lehet folyamodni. Az erőszak pedig kényszerű, az emberiséggel összefüggésben hozott döntés? Aligha.

Kádár időnként akaratlanul is kilépett a puritán vezető képéből, miközben kifejtette, hogy bizonyos kommunista vezetők sokkal érdekesebbek is tudnak lenni nála az amerikai sajtó számára. Például egy 1971. márciusi interjújában a Katona István által a „mérésékelt nyugati propagandavonalba” sorolt UPI tudósító Richard Cole Longworthnak a következőket mesélte el az 1960-as ENSZ közgyűlésekről. „Ki volt az amerikai sajtó számára érdekes ember? Fidel Castro, Hruscsov s még nem tudom kicsodák. Az ülésteremben, ugyanabban az oszlopban mögöttünk volt az Egyesült Államok küldöttségének a helye. Egy alkalommal az ülés végén mentünk kifelé, a terem jobboldala kiürült. Az Egyesült Államok ENSZ-küldöttsége azonban ott volt, s ott voltak a sajtófiúk egy kupacban. Jó hangosan beszélgettek, s az ENSZ-képviselő vezetője azt mondta az újságíróknak: „Fiúk mit csináltok? Rólunk is adjatok már egy-két képet [...] örökké ezt a Castrót és ezt a Hruscsovot fényképezitek!”⁵⁷

1978 júniusában John Oakes, a *The New York Times* szerkesztő bizottságának tagja interjúkészítési szándékkal érkezett meg Budapestre. A beszélgetés azért is

⁵⁵ PIL, 765 f. 71 ö.e. 141.o. Feljegyzés Kádár Jánosnak Katona Istvántól. John Oakes a *New York Times* szerkesztőbizottságának tagjáról, 1978. június 1.

⁵⁶ PIL, 765 f. 71 ö.e. 6. o. Kádár János beszélgetése C.L. Sulzbergerrel a *New York Times* külpolitikai főszerkesztőjével. 1968. november 6.

⁵⁷ PIL, 765 f. 71 ö.e. 13–14. o. Kádár János beszélgetése az UPI Bécsi tudósítójával. 1971. március 11.

lényeges, mert Kádár János tovább árnyalta gondolkodását az 1956-os forradalomról. Kádár János ebben a beszélgetésben beismerte, hogy az ő általa képviselt erőket porrá zúzták 1956-ban, és pusztán a vérontás és a polgárháború további elkerülése érdekében kérte a segítséget a Szovjetuniótól.⁵⁸

A későbbi reformok és eredmények igazolására az ellenforradalomból tragikus esemény és a várható polgárháború megelőzésének a szándéka lett. De 1956 nemcsak olyan dátum volt Kádár Jánosnak, amelyet titkolni akart volna, amelyről ma egyesek azt gondolják, hogy folyamatosan kínozza a lelkiismeretét. A már említett 1986-os *Time* magazin interjúbán Kádár János arra a kérdésre, hogy mi volt a számára legfontosabb tevékenység az eddigi vezetése során, határozottan 1956-ot nevezte meg. Szokott szerénységgel nyilatkozott, miközben ott volt a büszkeség is, amelyet ma többen egyáltalán nem is érzékelnek Kádár János személyiségében.

„Abban a súlyos helyzetben, ami 1956-ban a hazánkban előállott, helyt kellett állnom. Úgy kell mondani, hogy a legfelelősebb posztra kerültem, amire egyébként semmilyen ambíció nem vezetett. Az események így alakultak. Talán beképzeltség nélkül mondhatom, hogy valami szolgálatot tehettem a népnek, aminek a fia vagyok. [...] Én úgy tartom, ha én nem, valaki más biztos kerül ide. [...] Az én 56-os szerepemről Nyugaton megvolt egyfajta vélemény, mindenféleképpen elneveztek, én ezzel nem törődtem”.⁵⁹

1986-ban egy másik amerikai is érkezett Budapestre, az egykori *New York Times* tudósító, Elie Abel. Ekkor éppen Kelet-Európáról gyűjtött anyagot új könyvéhez, és Kádárt természetesen 1956-ról is megkérdezte. Kádár János most is kendőzetlenül beszélt, de pontosan úgy, ahogy az egy hivatásos kommunista vezetőtől elvárható. „[...] én láttam az ellenforradalmi tömeget, 4-5000 embernél többet persze nem, képzelje el, jönnek szembe fegyverrel. De ez nem mind ellenforradalmár. Ha ki tudom választani azt a néhány százat, akkor, mint afféle „vad kommunista” szitává lövöm őket. [...] Mi statáriumot is csináltunk. De olyan alap eligazítást adtunk, hogy a bíróság csak bizonyított tények alapján vonhat felelősségre bárkit”.⁶⁰

Még egy cikk erejéig maradjunk 1986-ban. Az angol hetilap, a *The Observer* ebben az évben azzal emlékezett a magyar forradalomra, hogy szembeállította a lengyel 1956-os poznani munkásfelkelés eredményeivel. Lengyelországban gyakorlatilag a poznani tüntetés után már nem lőttek a demonstrálókra, így nem alakult ki forradalom. Nagy Imre kormánya a semlegesség deklarálásával sokkal tovább ment a lengyel vezetőknél. Ellenben a lengyelek az 1956-ban általuk elért minimális ered-

⁵⁸ PIL, 765 f. 71 ö.e 156.o. Interjú John Oakes-szal a *New York Times* szerkesztőbizottságának tagjával. 1979. június 1.

⁵⁹ PIL, 765 f. 71 ö.e 168.o. Barabás Lajos feljegyzése Katona Istvánnak. 1986. július 16.

⁶⁰ PIL, 765 f. 71 ö.e 182. o. Emlékeztető Barabás Lajostól Katona Istvánnak. 1986. szeptember 25.

mények egy részét is felszámolták. Azonban a megtorlások után Magyarország fejlődni kezdett, és a *The Observer* szerint prosperáló ország lett Kádár János toleráns vezetése alatt. Ezzel szemben a jobban induló lengyeleket „kétségek és gazdasági válság gyötri”.⁶¹ 1986-ban mintha már az sem számítana a baloldali angol hetilapnak, hogy milyen módon jutott Kádár János a hatalomhoz. Tehát az angolszász sajtóban a megtett utat felülírják az eredmények?

Elegendő egészen az 1963-as magyarországi amnesztiarendelethez visszamennünk, hogy a *The Guardian* napilapból is ezt a következtetést vonjuk le. David Holden újságíró két cikket is írt 1963. október 21-én és 23-án a változó Magyarországról. Az első írásában annak a meggyőződésének ad hangot, hogy Magyarország immár nem „börtöntábor, [...] szabadabb és virágzóbb most, mint az elmúlt negyedszázadban”.⁶² A cikkben Holden bemutatta a pesti utcát, ahol már jelen volt a női divat és az elegancia, egyenesen keleti Párizsnak tartotta Budapestet. Nem beszélve az ugrás-szerűen megnőtt gépjárművek számáról, televíziókról, hűtőkről, motorkerékpárokról. Gyakorlatilag az amnesztiarendelethez eltelt időszakot dicsérte az írás. És mindezek mellett megjelent egy olyan állítás is, amely napjainkban sem ritka: Kádár megvalósította Nagy Imre álmait.

„Nagy Imrének, az embernek, aki meghalt, mosolyognia kellene a mennyből az élőkre. [...] végül is megnyerte a csatáját”.⁶³ Az angol újságíró nem említette sem a Nagy Imre-pert, sem a kivégzéseket. Mintha ezek tabutémák lettek volna? Holden második cikkében Magyarország jövőjéről gondolkozott. Azt várta, hogy a KGST-ben a magyarok egyre inkább kiállnak majd a gazdasági érdekeikért, akár a Szovjetunióval szemben is.⁶⁴

1976-ban a sokáig persona non grátának minősített és a cikkei miatt Magyarországra sem engedett Léderer Lajos is megérkezhetett Budapestre. És ha már ott járt – habár reálisabban ítélte meg Kádár János személyét – ő is meglepetten tudósított az eredményekről. Nem a rendszer liberalizálásáról, hanem humanizálásáról írt, amely toleránsabbnak tűnt a számára, mint azt megelőzően.⁶⁵

De akkor is tévedünk, ha azt gondoljuk, ez csak annak köszönhető, hogy az 1956-os forradalom és szabadságharc miatt elítéltek jelentős részét kiengedték a börtönből. Már 1963 előtt is jelentek meg olyan cikkek, amelyek mást gondoltak hazánkról és Kádár Jánosról.

⁶¹ Neal Ascherson: *1956: How Poland got away with it*. The Observer, 1986. október 26. 9.

⁶² David Holden: *Opening the prison gates*. The Guardian, 1963. október 21. 8.

⁶³ Uo.

⁶⁴ David Holden: *The road to socialism*. The Guardian, 1963. október 23. 10.

⁶⁵ Léderer Lajos: *How Hungarian socialism developed its human face*. The Observer, 1976. október 24. 12.

1960-ban az angol konzervatív *The Times* kimondta, hogy minden elnyomás ellenére Kádár jobb, mint Rákosi. És azt is kénytelenek voltak megállapítani, hogy habár a magyar életszínvonal még jóval alatta volt a nyugatinak, azért az utcán is megállapíthatóak a pozitív változások. Az éttermek és a kávéházak megteltek emberekkel.⁶⁶

1962-ben a *Time* magazin úgy mutatta be az egykor helytartónak és bábnak bélyegzett Kádár Jánost, mint aki erőszakkal szerezte meg ugyan a hatalmat, de aztán ellátta a népét az annyira várt fogyasztási javakkal.⁶⁷

Glant Tibor, a *New York Times* napilapot vizsgálva megállapította, hogy a lap szerkesztősége kettős célt szolgált a sokszor egymásnak is ellentmondó cikkek közlésével. Az 1956-os forradalom évfordulóin támadták a Kádár-rezsimet, miközben sokszor csak azért dicsérték, hogy bátorítsák távolódását a szovjet politikától.⁶⁸

A kérdés persze az: miért változott meg így minden? Az egész csak a Rákosi-időszaknál jobb rendszernek köszönhető? Valószínűleg sokkal inkább abban az amerikai politikában kell keresni a választ, amely a Szovjetuniótól kicsit is eltérő közép-kelet-európai kommunistákat a további változások ösztönzése miatt támogatta. A hidegháborús logika szerint a Szovjetuniótól bármilyen kérdésben távolodó rendszerek segíthetik a szovjet impérium bukását. Kérdés, hogy Kádár halálakor ez a viselkedés mennyiben változott meg.

GYÁSZJELENTÉSEK

Kádár János 1989. július 6-án halt meg. Pontosan aznap, amikor Nagy Imre és társai megkapták a felmentést olyan bűnök alól, amelyeket el sem követtek. Természetesen az angolszász lapok nem tekinthettek el Kádár János újabb értékelésétől.

Az angol baloldali napilap, a *The Guardian* 1989. július 7-én négy cikkben is foglalkozott az egykori első titkár halálával. Az első, hosszabb írásban, amely a lap 10. oldalán található, igyekeznek inkább pozitív szellemben nyilatkozni Kádár Jánosról és az általa felépített rendszerről. Ennek köszönhetően előkerült a gulyáskommunizmus fogalma is.

„A gulyáskommunizmus eklektikus keveréke volt annak a politikának, amelynek a célja, hogy a magyaroknak magas életszínvonalat teremtsenek”.⁶⁹ A cikk nem foglalt állást Nagy Imre ügyében, csak annyit jegyeztek meg, hogy Kádár volt az

⁶⁶ [Név nélkül] *Mr. Kadar gains some grounds*. *The Times*, 1960. április 19. 13.

⁶⁷ [Név nélkül] *Hungary: Suffering Stalinists*. *Time*, 1962. augusztus 31. 25

⁶⁸ Glant Tibor: *Emlékezzünk Magyarországra – 1956*, Budapest, 2008, Kiss József Könyvkiadó, 35–36.

⁶⁹ Susan Vlets: *Kadar death fails to halt Nagy trial*. *The Guardian*, 1989. július 7. 10.

MSZMP vezetője, amikor az 1956-os forradalom miniszterelnökén a halálos ítéletet végrehajtották. Finoman jelezték: mindez azt követően történt, hogy a szovjetek eltiporták a magyar „felkelést”. Nem teremtettek közvetlen összefüggést.

Az újságban jóval hátrébb, a 39. oldalon már nem tudtak eltekinteni a jóval direk-tebb fogalmazástól. Ez esetben már a cím is sokatmondó: *A szatrapa, aki azért élt, hogy ismét hazafi lehessen*.⁷⁰ Ebben a címben felfedezhető a sokat emlegetett hely-tartó vagy államférfi kérdése, illetve a személyiségében, a hatalomra kerülésében és az ezután következő döntésekben látható komoly ellentmondás.

Michael Simmons a cikkben kifejezetten erre helyezte a hangsúlyt. Többfajta Kádár János is létezett egyszerre a barázdált arc mögött, vélte Simmons, azonban túl sokáig maradt hatalmon. Simmons Kádárt felelősnek állította be Rajk László – akit az elhunyt barátjának nevezett – kivégzéséért, illetve felelősnek tartotta Nagy Imre elítélésért is. Ezután újabb kritika következett Kádár Jánossal szemben. Hiszen – ahogy Simmons állította – amikor Kádár 1988-ban távozott a hatalom csúcsáról, az országot gazdasági zűrzavarban hagyta, és olyan politikai válságban, amely hasonlí-tott az 1956-os magyar forradalom utáni állapotokhoz.

Wolfgang Saxon a *The New York Times* 12. oldalán elemezte Kádár János hata-lomban eltöltött idejét. Saxon úgy vélte, hogy Nagy Imre és társai 1989. június 16-i újratemetése Kádár János elutasítását is jelképezte.⁷¹ De itt is előkerült a gulyás-kommunizmus fogalma, amelyet a lap a tényeknek megfelelően Hruscsovnak tulaj-donított a Kádár-rendszer jellemzésére. Kiemelte, hogy Kádár akkor volt belügymi-niszter, amikor Rajk Lászlót 1949-ben kivégezték. Illetve tényként említette a legen-dát, miszerint Kádárt 1951-ben – amikor Rákosi Mátyás utasítására letartóztatták – megkínózták. Bár ahogy Saxon is beismerte, Kádár sohasem beszélt erről. Ebben a cikkben sem szóltak Kádár János felelősségéről Nagy Imre kivégzésében. Sok pozitívumot is tulajdonított neki a lap, mint például a sztálinisták eltávolítását az MSZMP-ből, vagy megállapították, hogy Magyarország Kádár hatalma alatt a leg-fejlődőképesebb ország lett a kommunista blokkban.

Az 1980-as években azonban maga lett a gátja a fejlődésnek is – állította Saxon. A cikkhez egy 1963-as fotót csatoltak, amelyen nemcsak Kádár, hanem Hruscsov és Brezsnyev is látható rajta.⁷² Ezzel sugalmazták, hogy mindkét szovjet politikust egyaránt kiszolgált a hosszú vezetői pályafutása alatt.

⁷⁰ Michael Simmons: *The Satrap who lived to become patriot again*. The Guardian, 1989. július 7. 39.

⁷¹ Wolfgang Saxon: *Janos Kadar of Hungary is dead at 77*. The New York Times, 1989. július 7. 12.

⁷² Uo.

Természetesen az emlékezés kérdésében írt angolszász sajtóanyagok érdekelték a Magyar Távirati Irodát is, amelynek összefoglaló jelentéseit Katona István személyes anyagában találjuk.⁷³

Az MTI-jelentés szerint a *Washington Post* arra mutatott rá, hogy Kádár János örökségét azok bírálták a legdurvábban, akik egykor a „dicsőségében lubickoltak”. A Kádár-szidalmazás nemzeti sport lett, s ebben a hivatalos tájékoztatás vitte a fő szerepet.⁷⁴ A *The Sunday Times* tragikus hősnek ábrázolta Kádár Jánost. Hiszen magányosan és kegyvesztetten halt meg, miközben Nagy Imrét rehabilitálták.

A *The Independent* cikke azt állította, hogy Kádár János, akit születési nevén Csermaneknek nevezett, véletlennek sorozata révén vált vezetővé, de a jövő történései majd úgy írnak róla, mint aki a legnagyobb vezetője volt a XX. századi Magyarországnak. De ennél is tovább ment az újság az MTI fordítása alapján, amikor a következőket közölte az olvasóval: „Ha a politika a lehetséges művészete, akkor kétség sem fér ahhoz, hogy Kádár János ennek egyik kiemelkedő művelője volt”.⁷⁵

Tehát a nekrológok – köszönhetően a műfaji sajátosságoknak is – sokkal inkább pozitívak vagy ellentmondásosak, de nem teljesen negatívan értékelik Kádár János szerepét és vezetői tulajdonságait.

ÖSSZEGZÉS

Láthattuk, hogy az angolszász sajtóban nincs egyetértés Kádár János személyét illetően. Mégis meglepő, hogy a cikkek legnagyobb részében Kádár János felelőssége Nagy Imre és társai perében marginalizálódott, miközben az elért eredményekre hivatkozva – ritka kivételektől eltekintve – felmagasztalták őt.

Így a rendkívüli ellentmondásosság maradt csak számunkra. Kádár helytartó volt és államférfi akart lenni, ezek az ambíciók jól láthatóak az angolszász cikkekből is. Kádár az 1980-as években is büszkén és nem szemlesütve nyilatkozott az angolszász újságíróknak arról a szerepről, amelyet az 1956-os forradalom eltiprásában betöltött, és nem olyan vezető volt, aki gyűlölte volna azokat, akik a hatalomra segítették.⁷⁶

⁷³ PIL, Katona István személyes iratai. 983 f. 38 ö. e. 145–149. o. Kádár János haláláról MTI-jelentés. 1989. július 9.

⁷⁴ PIL, Katona István személyes iratai. 983 f. 38 ö. e. 145–149. o. Kádár János haláláról MTI-jelentés. 1989. július 9.

⁷⁵ PIL, Katona István személyes iratai. 983 f. 38 ö. e. 145–149. o. Kádár János haláláról MTI-jelentés. 1989. július 9.

⁷⁶ Oplatka András erről írt egy tanulmányt, amely az *Europäische Rundschau* folyóiratban jelent meg, *Egy történelmi párhuzam* címmel az 1989/1. negyedévi számban. Oplatka rámutatott arra, hogy pontosan azért nem lehet Bethlen Gáborhoz hasonlítani Kádárt, mert miközben Bethlen mindent

Sőt, mindvégig ragaszkodott ahhoz, hogy azaz idegen katonaság, amelynek a hatalmát köszönhette, maradjon abban az országban, amelynek az államférfije akart lenni. És ahol a korszak mítosza szerint – ahogy a *The Financial Times* nekrológja is írta – volt idő: annyira szerették, hogy akár szabad választást is nyert volna.⁷⁷ S miközben vannak, akik szerint már ma is a legnagyobb 20. századi magyar politikusok egyike, pontosan azért maradt ellenmondásos személyiség, mert egy olyan diktatúra vezetését örökölte, amelynek maga is a neveltje és a híve volt. És amelyet módosított ugyan, de az alapjait sohasem akarta felszámolni. Az angolszász sajtó számára egyértelműen többarcú kommunista politikus volt, akivel lehetett tárgyalni, de aki az 1980-as évek végére az újabb – immár az alapokat is megváltoztató – reformok meghozatalára képtelen volt. Ezek a reformok ugyanis már elpusztították volna azt a rendszert, amelynek a szolgálatába szegődött. Ezzel az elodázó taktikával pedig csak gazdasági és politikai válságot hagyhatott maga után. Tehát ha a hatalmához vezető út mellett megvizsgáljuk a hátrahagyott örökségét is, nem lehet pozitív a mérleg. Amennyiben tragikus hősnek ábrázolják, akkor pedig azt ismerik el, hogy államférfivá válása éppen az 1980-as évek nehézségei és az 1956-os szerepvállalása miatt eleve kudarcra volt ítélve.

megtett, hogy megszabaduljon a törököktől, akiknek hatalmát köszönheti, Kádárnál nem lehetett tudni, mit gondol a lelke mélyén a szovjetekről. A fordított szöveget lásd: PIL, Katona István személyes iratai. 983 f 38 ö.e. 17–22. o. Oplatka A: *Ungarns Spielraum zwischen Ost und West*. 1989/1., ford. Horváth Ida. Számomra egyértelmű, hogy Kádár János forradalmi kommunistaként sohasem asszisztált volna semmilyen módon a Szovjetunió meggyengítéséhez, pontosan ezért nem kedvelte Gorbacsov politikáját. Magyarország jövőjét a Szovjetunióval szoros szövetségi kapcsolatban képzelte el.

⁷⁷ PIL, Katona István személyes iratai. 983 f. 38 ö. e. 145–149. o. MTI-jelentés Kádár János haláláról. 1989. július 9.

JÁNOS RÁCZ

JÁNOS KÁDÁR IN THE ENGLISH-LANGUAGE PRESS OF HIS TIME

In my attempt to present the English-language press' portrayal of János Kádár, I have looked at the following publications: *The New York Times*, *Observer*, *The Manchester Guardian*, *The Guardian*, *Time*, *The Times*, *The Age*, *Montreal Gazette*, and *Daily Worker*. Additionally, I have reviewed both István Katona's and János Kádár's collected works at the Foundation of Political History, as well as American and British documents related to classified information archived at the National Archives of Hungary.

Taking the Kádár biographies into consideration, we may say that a line of thought has formed that seeks to minimize the role that János Kádár played in the reprisals, while at the same time greatly overstating the results of his reforms. Most of these are opinions based not on technical academic works but rather literary ones. A common theme among them is an overemphasis of Kádár's positives while attacking Imre Nagy's political career and deeds.

My research proves that the English-language press treated János Kádár as the executor of the Soviet Union's will during the trial of Imre Nagy. On the basis of the source material, we may also say that the MSZMP (Hungarian Socialist Labor Party) understood this to be so. That western propaganda would attack the Soviet Union in the case was expected.

The political leadership of the United States placed the Soviet Union in the cross-hairs of its propaganda attacks. Therefore, the events of the trial of Imre Nagy and his compatriots, as well as their subsequent executions, were conveyed in such a way as to further the United States' interests.

The research has also revealed that János Kádár's interviews with the English-language press were conducted within a tightly controlled system. The foreign affairs representatives, the Political Committee, the MSZMP KB Agitation and Propaganda Department, and its head István Katona, all had roles to play in this system. From the English-language press only those reporters could sit down with János Kádár who had been demonstrably shown to have come without malevolent intentions. From the

interviews we may conclude that János Kádár never spoke against the policies of the Soviet Union. Although questions related to the 1956 Revolution and its defeat caused him difficulty, even into the 1980's he was proud of the role he had played in crushing it.

The final part of our study deals with those obituaries that appeared upon János Kádár's death in the English-language press. These articles have revealed serious and meaningful contradictions. While applauding his reforms, they also did not refrain from criticism of his personal responsibility. In this light, the Rajk trial, the Imre Nagy trial and the ongoing crisis were all noted. At times he was depicted as a tragic hero. It is demonstrable that precisely because of these exceptional contradictions his career cannot be considered constructive.

JÁNOS KÁDÁR IN DER ZEITGENÖSSISCHEN ANGELSÄCHSISCHEN PRESSE

Der Beitrag sucht die Antwort darauf, wie die angelsächsische Presse János Kádár beurteilte. Die verwendeten Pressematerialien waren: *The New York Times*, *The Observer*, *The Manchester Guardian*, *The Guardian*, *Time*, *The Times*, *The Age*, *Montreal Gazette* und *Daily Worker*. Während der Forschung untersuchten wir den im Institut für Politikgeschichte auffindbaren Aktennachlass von István Katona und János Kádár, ferner die amerikanischen und britischen Geheimakten des Landesarchivs des Ungarischen Nationalarchivs. Unter Berücksichtigung der Kádár-Biografien kann man sagen, dass sich ein Diskurs entwickelt hat, der die Rolle János Kádárs bei den Vergeltungsmaßnahmen zu mindern oder in Frage zu stellen versucht, während die Ergebnisse der kádárschen Reformen stark überbewertet werden. Zumeist sind es keine fachwissenschaftlichen, sondern aufgrund literarischer Arbeiten formulierten Meinungen. Man kann als ihr gemeinsames Merkmal betrachten, dass die politische Laufbahn und die Taten Imre Nagys stark angegriffen, inzwischen jedoch eine positive Rolle János Kádárs betont wird. Sie sind außerstande, die beiden Politiker mit wissenschaftlichen Methoden gemeinsam zu behandeln.

Unsere Recherchen belegen: Die angelsächsische Presse behandelte János Kádár im Imre-Nagy-Prozess als Vollstrecker des Willens der Sowjetunion. Aufgrund der Quellen stellte sich heraus, dass sich die Parteiführung der USAP darüber im Klaren war. Sie rechnete damit, dass die westliche Propaganda in dieser Angelegenheit die Sowjetunion angreifen wird.

Die politische Führung der Vereinigten Staaten machte die Sowjetunion zur Zielscheibe des Propaganda-Angriffes. Sie interpretierten also den Prozess Imre Nagys und seiner Mitstreiter sowie die Hinrichtungen entsprechend ihren eigenen Interessen.

Aus den Recherchen ging ebenfalls hervor, dass die in angelsächsischen Zeitungen veröffentlichten Interviews mit János Kádár in einem stark kontrollierten System entstanden waren. In diesem System kam den Auslandsvertretungen, dem Politbüro, der Abteilung Agitation und Propaganda des Zentralkomitees der USAP bzw. dessen Leiter István Katona ebenfalls eine Rolle zu.

An János Kádár durfte lediglich so ein angelsächsischer Journalist herankommen, der den Ersten Sekretär der USAP – durch das spezifische System gefiltert nachweisbar nicht mit dem Ziel feindlicher Propaganda – treffen wollte. Anhand der Interviews lässt sich feststellen, dass sich János Kádár nicht gegen die Politik der Sowjetunion äußerte. Wie sich herausstellte, bereiteten ihm Fragen im Zusammenhang mit der niedergeschlagenen Revolution und dem Freiheitskampf 1956 Schwierigkeiten, während er jedoch selbst in den Achtzigerjahren noch stolz auf die Rolle war, die er bei der Lösung dieser Frage gespielt hatte.

Der abschließende Teil unseres Beitrages befasst sich mit den Nachrufen, die nach dem Tod János Kádárs in angelsächsischen Zeitungen erschienen waren. Diese Artikel zeigten tiefe und bedeutende Widersprüchlichkeit auf. Während sie die Reformen von János Kádár würdigten, sahen sie in einzelnen Fällen auch nicht von der Kritik seiner persönlichen Verantwortung ab. Dies erwähnten sie sowohl in Bezug auf den Rajk-Prozess, als auf den Imre-Nagy-Prozess sowie auf die Krise der Achtzigerjahre. Von Zeit zu Zeit wurde er auch als tragischer Held dargestellt. Es ist belegbar, dass seine Laufbahn genau wegen dieser außerordentlichen Widersprüchlichkeit nicht in absolutem Maße als positiv hingestellt werden kann.

MOZAIKOK AZ ANTALL-KORMÁNY KÜLPOLITIKÁJÁHOZ ÉS DIPLOMÁCIÁJÁHOZ (1990–1993)

Tanulmányom célja, hogy a rendelkezésre álló levéltári források alapján áttekintsük az 1990 és 1993 közötti, új magyar külpolitika irányait és ezzel összefüggésben – a dolgozat kereteit nem szétfeszítve – mozaikokat adjunk a magyar diplomácia egyes törekvéseiről, konkrét lépéseiről és adott esetben ezek háttéréről.¹

Antall József 1990. május 22-én még miniszterelnök-jelöltként az Országgyűlésben, majd két hónappal később miniszterelnökként július 25-én, a Bem téren az úgynevezett „Nagyköveti értekezleten” ismertette a magyar kormány külpolitikai céljait és a diplomáciai szolgálat feladatait. „A mi célunk az, hogy biztosítani tudjuk egyrészt Magyarország szuverenitásának a helyreállítását, és azt, hogy a magyar politika szabadon és függetlenül dönthessen minden kérdésben, és hogy a mi szabad akaratunktól függetlenül itt semmiféle külső befolyás, semmiféle idegen hadsereg ne állomásozhasson, és hogy ennek egyéb politikai konzekvenciáit is levonhassuk. Ez azt is jelenti egyben, hogy olyan külpolitikát kívánunk kialakítani, amely biztosítja az ország ez irányú elhatározó képességét és függetlenségét. Világos, hogy a külpolitikai célkitűzéseink egyrészt saját nemzeti érdekeinkből következő globális külpolitikai célkitűzése, másrészt az ország geopolitikai helyzetéből következő realitásoknak a figyelembevétele. Harmadszor, olyan külpolitika folytatása, amelyik Magyarországnak, mint kis országnak a gazdasági, szociális kérdései megoldását elősegíti és biztosítja. [...] olyan szomszéd országgal, amelyik nem bánik emberi-jogi és kisebbségi-jogi szempontból tisztességesen a magyar nemzeti kisebbséggel, nincs módunkban jó kapcsolatot fenntartani.”²

¹ A tanulmány a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban (a továbbiakban: MNL OL) és az Orvostörténeti Múzeum Levéltárában (a továbbiakban: OTM) fellelhető iratok alapján készült.

² Antall József: *Modell és valóság*. Athenaeum Nyomda Rt. Budapest. Év. n. II. köt. 42–71. o., *Iratok a magyar Külügyminisztérium történetéhez 1985–1993* (Szerk. Sáringer János). Balassi Kiadó. Budapest. 2014. 121. o.

Szükségesnek tartom az adott helyzet áttekintését, ami szorosan összefügg a szuverenitás helyreállításával, majd megvizsgálom a magyar külpolitika prioritásait: az euroatlanti integrációt, a regionális együttműködéseket Európában, a határainkon túli magyarság helyzetének javítását és ennek nemzetpolitikai hangsúlyozását, a jószomszédi viszonyt, valamint a meglévő kapcsolatok további erősítését.³

Antall József első, hivatalos útja Nyugat-Európában a Német Szövetségi Köztársaságba és Franciaországba vezetett. Mindez érzékeltette Bonn és Párizs jelentőségét a magyar külpolitikai célkitűzésekben és az euroatlanti integráció megvalósításában,⁴ emellett a magyar külpolitika számára kiemelten fontos volt Moszkva és Washington álláspontja.

A SZUVERENITÁS HELYREÁLLÍTÁSA ÉS A MEGLÉVŐ KAPCSOLATOK

A Varsói Szerződés 1990-ben már olyan stádiumba jutott, hogy ki lehetett mondani: Magyarország nem kíván a szövetség tagja lenni, a NATO-tagság távlati célja pedig kijelölte az irányváltást. A Varsói Szerződés tagállamai között léteztek azonban olyan törekvések, amelyek újjászervezni kívánták a rendszert. Ezek azonban megtörttek Magyarország, Csehszlovákia és Lengyelország külpolitikai vezetőinek megegyezésén, amely szerint együtt fognak kilépni a Varsói Szerződésből.⁵

A Varsói Szerződésben a biztonságpolitikai együttműködés alapja a rendszeridentitás közössége volt, szovjet dominanciával. Egyedüli tartalma a katonai szövetség,

³ 1990-es évektől 2010-es évek elejéig a magyar külpolitika stratégiai céljai az antalli sarokpontok voltak. Hozzáteve, hogy a csomópontok egymáshoz való viszonya és hangsúlya a nemzetközi kihívásokhoz alkalmazkodva a magyar nemzeti érdekek szerint változott. Emellett a baloldali külpolitikát formáló elit jelentős része a Kádár-rendszerben szocializálódott politikussá és egyrészt jellemezte őket a megfelelési kényszer a nagyhatalmi állásponthoz, másrészt igyekeztek elkerülni a konfliktusokat. A polgári mentalitás vagy másképpen a jobboldali politikai erők mélyebben élték, élük meg a magyar nemzet összetartozásának tudatát. Vö. Bába Iván: *Irányváltás a magyar külpolitikában 1990–1994*. Windsor Klub Füzetek 2. Budapest. 1994., Marinovich Endre: *1315 nap – Antall József naplója*. Éghajlat Kiadó. Budapest. 2003., Oszkó Judit: *Antall József – Késői memoár*. Corvina Kiadó Kft., 2013., illetve *Iratok a magyar Külügyminisztérium történetéhez 1985–1993...*

⁴ Tanulmányunkban nem vizsgáljuk Budapest–Bonn–Párizs viszonyrendszerét, mert erre vonatkozóan már alapos elemzések láttak napvilágot. Lásd erre vonatkozóan például Garadnai Zoltán–Thomas Schreiber: A magyarországi rendszerváltozás a Quai d’Orsay szemével. *Külügyi Szemle*. 2008. 2. szám. 129–149. o., Peisch Sándor: „Soha nem felejtjük el nektek...” A magyar–német kapcsolatok az elmúlt két évtizedben. *Külügyi Szemle*. 2009. 3. szám. 44–54. o., Fejérdy Gergely: A francia–német együttműködés Magyarország szemszögéből, a rendszerváltás korszakában. *Külügyi Szemle*. 2013. 4. szám. 74–97. o.

⁵ Lásd Bába Iván: i. m. 4–5. o.

ezt az együttműködést azonban a KGST nem tudta megszilárdítani, és másik, gazdasági síkra áthelyezni, illetve nem volt képes a kölcsönös előnyökön nyugvó gazdasági struktúrát létrehozni. 1990-re megszűnt a Varsói Szerződésen belül a biztonságpolitikai kooperáció kohéziója. A tagországok a gazdasági előnyök, illetve a kedvező pozíció megszerzése érdekében egymáson túllicitálva igyekeztek demonstrálni együttműködési készségüket a nyugati országokkal. A Szovjetunió ekkorra egyedül maradt a NATO-val és korábbi szövetségeseivel szemben is. Emellett azonban a Nyugatnak semmi esetre sem volt érdeke, hogy a Közép- és Kelet-Európában zajló változások ellenőrizetlenné váljanak. A nyugati demokráciák vezetői keresték a lehetőségeket, hogy a Varsói Szerződés megszűnése esetére gyorsítsák a leszerelési tárgyalások folyamatát, másrészt nem kívánták a Szovjetunió teljes elszigetelődését és kirekesztését Európából. A NATO ekkor azt látta helyesnek, ha a Varsói Szerződést elhagyni kívánó tagállamok saját térségükben regionális együttműködésen alapuló övezetek kialakítására törekednek. Mindezekkel a folyamatokkal párhuzamosan Közép-Európa hadászati jelentősége csökkent, míg a Baltikum és az Északi-tenger pozíciója jelentősen megnőtt.

A magyar diplomácia új irányítói az új típusú bilaterális alapszerződések megkötésében látták a külpolitikája alapját. Mindezzel kettős céljuk volt. Egyrészt hosszú távon Magyarország biztonságát több rétegű „háló” kialakításával kívánták garantálni. A „háló” fontos eleme volt a kétoldalú alapszerződésekre épülő jószomszédi viszony, amelynek létrehozása Magyarország fontos biztonságpolitikai érdeke is volt. A másik célja, hogy a jogos szovjet biztonsági érdekeket figyelembe véve a Varsói Szerződés feloszlásával és a szovjet csapatok kivonásával párhuzamosan segítse a reformszellemű szovjet vezetést. Az úgynevezett negatív biztonsági garanciákat – azaz Magyarország területéről ne induljon fenyegetés Moszkva ellen – Budapest támogatta, és ezzel egyben csökkenteni akarta a szovjet konzervatív erők súlyát a Szovjetunióon belül és kívül egyaránt. A szovjet katonai vezetés legkonzervatívabb részében ugyanis a Varsói Szerződés feloszlásával és a szovjet csapatok kivonásával az „*egyedül vagyunk Európával szemben*” érvrendszer erősödött meg továbbra is, erős birodalmi attitűdökkel együtt.

Az Antall-kormány egyik külpolitikai célkitűzése Magyarország szuverenitásának a helyreállítása volt, hogy a magyar politika szabadon és függetlenül dönthessen minden kérdésben, és idegen hadsereg ne állomásozzon hazánk területén. 1990. június 7-én, Moszkvában ült össze a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testülete. Az ülés elnöki tisztét – a rotáció elve szerint – Antall József töltötte be, aki javaslatot tett a Varsói Szerződés katonai szervezetnek lebontására.⁶ A látogatás során

⁶ Antall József: i. m. 321–323. o.

a magyar miniszterelnök megbeszélést folytatott Mihail Gorbacsovval és Nyikolaj Rizskov miniszterelnökkel. A szovjet vezetők a találkozót a kölcsönös megismerkedésre, valamint a magyar–szovjet kapcsolatrendszer és a további együttműködés szándékainak kinyilvánítására kívánták felhasználni.

Gorbacsov elfogadta a magyar választások eredményeként végbemenő rendszer-váltást, amit belügynek tekintett. Megerősítette, hogy a Szovjetunió továbbra is jószomszédi és baráti viszonyra törekszik Magyarországgal.

Rizskov a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok és együttműködés gondjairól, a világpiaci árakról és a konvertibilis fizetési módra való áttérésről kívánt véleményt cserélni.⁷ Antall József és Nyikolaj Rizskov megbeszélésére a szovjet miniszterelnök dolgozószobájában került sor. Antall József kifejtette, hogy a magyar gazdaság célja az átfogó és gyors világgazdasági nyitás, és az átalakuló KGST-t, valamint a szorosabbá váló két- és háromoldalú együttműködéseket az európai gazdasági kapcsolatok részének tekinti, mert Magyarország számára a Szovjetunió továbbra is az egyik legfontosabb gazdasági partner. Rizskov elmondta, hogy a szovjet külgazdasági stratégiának is hasonló a célja, és a világpiacra irányul. Nem akarják szűkíteni a szovjet–magyar gazdasági kapcsolatokat, de ők is kedvezőtlennek tartják a jelenlegi trendet. Antall József fontosnak tartotta kijelenteni, hogy Budapest ragaszkodik a gazdasági kapcsolatokban a dollár-elszámoláshoz 1991. január 1-től. Válaszában Rizskov elmondta Moszkva tervét, hogy Magyarországon szovjet–japán–magyar vegyesvállalatokat kívánnak felállítani, amelyben nagy szerepet szánnak a szovjet csapatok kivonulása után hátrahagyott objektumoknak is. A tárgyaláson szó esett a kishatárforgalomról, illetve a gáz és kőolajszármazékok szállításáról Magyarországra. Rizskov kezdeményezte a katonai kérdések megvitatását. Véleménye szerint a Szovjetunió két, két és fél milliárd rubel értékben hagy hátra szovjet tulajdont Magyarországon. Elvi álláspontként leszögezte, hogy a szovjet fél teljesíti a kivonulást, de nem adhatják ajándékba a szovjet tulajdont. Megoldásként ismét vegyesvállalatok alapítását javasolta. Antall József ezzel szemben azzal érvelt, hogy számításba kell venni az eredeti állapot helyreállítását és a környezeti károkat is. Így a szovjet követeléssel szemben ugyanakkora magyar követelés áll, amely nullszaldót mutat. A KGST átalakítására tett magyar javaslatra Rizskov nem reagált.⁸ Hozzá kell tennünk, hogy 1990 júniusában Moszkva véleménye a KGST-ről az volt, hogy a Szovjetuniónak előnyösebb lenne a világpiaci feltételek mellett kereskedni a többi KGST országgal. Sok múlott azonban azon is, hogy a volt szovjet blokk államaiban

⁷ OTM 24. doboz. A magyar Külügyminisztérium háttéranyaga, 1990. június 4.

⁸ OTM 24. doboz. Emlékeztető Antall József magyar és Nyikolaj Rizskov szovjet kormányfő 1990. június 8-i megbeszéléséről, 1990. június 12.

milyen ütemben valósulnak meg a gazdasági reformok. Ha azok pozitív eredménnyel járnak, akkor a jövőben elképzelhető lenne piaci típusú, új integráció kialakítása. Ekkor Moszkva figyelembe vette a szubregionális szövetségek kialakulását, a formálódó magyar, csehszlovák, lengyel együttműködést és a Pentagonálét.

Az új, szabadon választott magyar kormány keleti politikájának, a magyar–szovjet kapcsolatoknak újabb fontos állomása volt 1990. november 21-én Antall József és Mihail Gorbacsov találkozója Párizsban, amely öt hónappal a moszkvai megbeszélés után zajlott. Mindez jelzi egyben a magyar diplomácia aktivitását és dinamizmusát is. A két vezető megbeszélésre az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet megnyitása után két nappal, a Szovjetunió párizsi nagykövetségén került sor. Gorbacsov mellett szovjet részről jelent volt Eduard Sevardnadze külügyminiszter és Dmitrij Jazov honvédelmi miniszter. Antall Józsefet elkísérte Jeszenszky Géza külügyminiszter, Kodolányi Gyula államtitkár, Forrai István kabinetfőnök és Sillár Emőke, a külügyminiszter kabinetjének vezetője.

A tárgyalásról jelenleg két forrás áll a rendelkezésre,⁹ amelyeket egymással összevetve a következők szerint tudjuk rekonstruálni a történeteket.

Gorbacsov kezdte a beszélgetést, s kijelentette, hogy túl sok szó volt már a problémákról. A kérdés az, hogy a Szovjetunióban demokratikus úton lehet-e megoldani a gondokat. A szovjet emberek rendet akarnak, és a Kremlben rendelkezésre áll a bejelentett program az ország stabilizálására. Hatalmi harc zajlik, amit azonban demokratikus mederben kell tartani. Antall József kijelentette, hogy fontos a kétoldalú kapcsolatok rendezése. A Szovjetunió problémáit megérti, az átalakulás azonban nem megy gyorsan. Miután gratulált Gorbacsovnak a Béke Nobel-díjához, rátért a Varsói Szerződés kérdésére. Azt javasolta, hogy a legjobb megoldás az lenne, ha a Szovjetunió kezdeményezné a Varsói Szerződés megszüntetését és új alapokra helyezését. Kétoldalú megállapodásokat, alapszerződéseket kellene kötni, mert Magyarország örülne, ha bilaterális megállapodást köthetne a Szovjetunióval is.

A tagköztársaságokkal kapcsolatban Antall József kijelentette, hogy rendszeres megkeresések érkeznek Budapestre, és a Baltikumnak különleges a helyzete. Magyarország nem biztatja a balti országokat, de a magyar kormány elismeri a népek önrendelkezési jogát. Gorbacsov szerint a kelet-európai országokkal át kell gondolni az együttműködést, jogi megújítás szükséges, amely tükrözi az új folyamatokat, azonban Moszkva nem tartja helyesnek, hogy vannak, akik teljes mértékben Nyugat

⁹ Mihail Gorbacsov és Antall József megbeszéléséről feljegyzés készült kézírással egy notesz lapjain, amelynek szerzője nem ismert. Ennek gépelt tisztázata is csatolták a kézírás mellé. Biztosra vehető, hogy a magyar delegáció egyik tagja jegyezte papírra az elhangzottakat. OTM 24. doboz, 1990. november 21. A másik irat lelőhelye: MNL OL XIX-J-1-j 73. doboz. Tolmácsjelentés a november 21-i párizsi Antall–Gorbacsov találkozóról, 1990. december 10.

felé fordulnak, és teljesen elvetik a keleti kapcsolatokat. Korábban a relációk deformáltak voltak ugyan, de széleskörűek. Gorbacsov kijelentette, hogy a Varsói Szerződés megszüntetését át kell gondolni és elő kell készíteni. A magyar miniszterelnök megkérdezte, hogy a külügyminiszterek elkezdhetik-e a tárgyalást erre vonatkozóan. Gorbacsov azonnal igennel felelt, majd hozzátette, hogy be kell jelenteni, mert ami jelenleg zajlik, az megfelel Moszkva stratégia elképzelésének, de ne egyoldalú folyamat legyen, hanem közös kezdeményezés. Határozottan meg kell választani a Varsói Szerződés jellegét, egészen addig, amíg létrejön az új európai, biztonsági struktúra.

Antall József elmondta, hogy elvi különbség van a NATO és a Varsói Szerződés között. Az egyik szuverén államok közössége, a másik azonban nem szuverén államoké. Gorbacsov hozzátette, hogy van olyan volt szovjet blokkhoz tartozó állam, amelyik jobban védi a NATO-t mint Magyarország, de mindenképpen elő kell segíteni a kollektív biztonsági rendszer kialakítását. Antall hozzátette, hogy a magyar kormány híve az atlanti gondolatnak, de nem csak a NATO-n belül, hiszen az Amerikai Egyesült Államoknak fontos szerepe van az új helyzetben. Kijelentette, hogy Magyarországról a szovjet csapatok kivonása rendben halad, de még további tárgyalások szükségesek. Gorbacsov erre reagálva kijelentette, hogy a németek 30–40 milliódot fizetnek majd, a vegyesvállalatok kérdését pedig meg kell vizsgálni. A két vezető érintette az energetikai és gazdasági kérdéseket is, majd a tárgyalás végén Gorbacsov hangsúlyozta, hogy „mi nem hidegültünk el. Mindenki gondolja maga végig és szuverén módon döntsön.” Antall József pedig kijelentette: „Ugyanezt gondolják rólunk. A nyugati kapcsolatok kiegyenlítést jelentenek, szó sincs elhanyagolásról. Keleti kapcsolataink az egész ipart érintik, a legnagyobb munkástömeget, logikusan nem is gondolható rólunk, hogy nem akarunk jó kapcsolatokat a szomszédokkal.”¹⁰

1991. február 11-én Mihail Gorbacsov Antall Józsefhez írt levelében jelezte, hogy „már a legközelebbi időben lépéseket tegyünk a Varsói Szerződés katonai struktúrájának feloszlata érdekében, és hogy ezt a folyamatot 1991. április 1-re befejezzük. [...] Ami a Varsói Szerződés tagállamai kapcsolatainak továbbfejlesztését illeti, a mi nézőpontunk szerint, azokat energikusan kétoldalú alapokra szükséges áthelyezni – minden esetben figyelembe véve az új és a nemzetközi körülményeket.” Antall József még ugyanazon a napon válaszolt a szovjet vezetőnek: „Biztosíthatom, hogy messzemenően egyetérték a levélben foglalt elgondolásokkal. [...] A magyar–szovjet kétoldalú szerződésről való tárgyalások biztató első fordulója azt igazolja, hogy e megközelítés megfelel mind az országaink és népeink közötti konstruktív, baráti

¹⁰ OTM 24. doboz. Vö. Kodolányi Gyula: A mese igaz. http://www.antalljozsef.hu/a_mese_igaz (Letöltés: 2014. szeptember 19.)

kapcsolatokhoz fűződő kölcsönös érdekeinknek, mind az új európai feltételeknek”¹¹ Két héttel később, február 25-én a Varsói Szerződés Politikai Tanácsadó Testületének budapesti ülésén résztvevő tagországok képviselői közös közleményben mondták ki a Varsói Szerződés katonai szervezetének és struktúrájának lebontását 1991. március 31-i határidőig.

Eduard Sevardnadze és Horn Gyula 1990. március 10-én írták alá a kétoldalú megállapodást a szovjet csapatok teljes kivonásáról, amelynek határideje 1991. június 30. volt. A vagyoni és pénzügyi kérdések azonban továbbra is nyitottak maradtak. A tárgyalásokat tovább folytatta a szabad választások után az Antall József vezette kormány. Ám még Németh Miklós által megbízott kormány meghatalmazott, Annus Antal koordinálta a szovjet csapatok kivonulásának katonai kérdéseit. A korábban kinevezett Somogyi Ferenc a Külügyminisztérium államtitkáraként politikai síkon egyeztetett. A magyar kormány az úgynevezett „nullszaldós” megoldást kívánta elérni, hogy mindkét fél mondjon le az egymással szemben fennálló pénzügyi követelésekről. Ezzel a magyar fél leválasztotta a csapatkivonás ütemtervét a problémás kérdésekről. 1990 szeptemberében a szovjet és a magyar fél között sikertelen szakértői egyeztetés volt, amelyet néhány nap múlva a külgazdaságért felelős miniszterek megbeszélése követett. Az utolsó szovjet katona, Viktor Silov tábornok 1991. június 19-én elhagyta Magyarország területét. Ezzel 1991. július 1-től hazánk közjogi és eszmei értelemben ismét szuverén állam lett. A csapatkivonás vagyoni és pénzügyi kérdései azonban továbbra is függőben maradtak.

1991. augusztus 19-én a szovjet kormány egyes tagjai, a hadsereg és a KGB vezetői puccsot kíséreltek meg Mihail Gorbacsov ellen. Borisz Jelcin és az orosz parlament alkotmányellenesnek minősítette a részleges hatalomátvételt. Felszólította a katonákat, hogy ne forduljanak a nép ellen, és általános sztrájkra szólította fel az embereket. Miután Antall József telefonon konzultált George Bushsal, a magyar kormány nyilatkozatot adott ki a kialakult helyzetről. Budapest támogatta az orosz reformfolyamatokat és elítélte a puccsot. Másnap, augusztus 20-án a magyar kormányfőnek sikerült telefonon beszélnie Jelcinnel, akit biztosított kormánya támogatásáról.

Antall József ezekben a napokban folyamatos kapcsolatban volt François Mitteranddal, Helmuth Kholllal, Václav Havellel és Lech Wałęsával. Jeszenszky Géza pedig Henning Wegenerrel, a NATO politikai ügyekben illetékes főtájtár-helyettesével konzultált a Szovjetunióban kialakult helyzetről. Jelcin nem felejtette el Antall Józsefnek, hogy az első között hívta fel őt telefonon. Antall József és Borisz Jelcin

¹¹ MNL OL XIX-A-150-j 83. doboz. Mihail Gorbacsov Antall Józsefhez írt levele. Antall József Mihail Gorbacsovhoz írott levele, 1991. február 11.

első személyes találkozájára Moszkvában 1991. december 6-án került sor, amelynek során áttörés született a szovjet csapatkivonást követő pénzügyi elszámolásban. Jelcin beleegyezett az úgynevezett „nullszaldós” megoldásba, amelynek értelmében a szovjet hadsereg által létrehozott és Magyarországon maradó építmények ellentételezik a környezetben okozott károkat. Emellett ekkor került sor az orosz–magyar alapszerződés aláírásra is.

Jelcin 1992. november 10. és 11. között Budapestre látogatott, ahol végül megállapodás született: a csapatkivonásról szóló egyezményben megmaradt a „nullszaldós” megoldás, egy másik okmány pedig Magyarország humanitárius segítségnyújtását tartalmazta Oroszország számára. Borisz Jelcin és Antall József írták alá az egyezményt, amely a volt Szovjetunió Magyarország területén ideiglenesen tartózkodott csapatainak állomásoztatásával és kivonásával összefüggő vagyoni jogi, pénzügyi és egyéb gazdasági kérdéseket taglalta.¹² Emellett a nemzeti, etnikai, vallási, nyelvi kisebbségek jogainak biztosítása terén való együttműködésről is megállapodás született, amelyekkel Magyarország biztonsági hálója tovább szilárdult.

AZ EUROATLANTI INTEGRÁCIÓ

A magyar diplomácia irányítóinak Moszkva mellett Washington is a homlokterében volt. Így Budapesten nagy örömet okozott George Bush elnök meghívása Antall József számára. A hivatalos látogatás tervezett időpontja 1990. október 14. és 20. között volt. 1947 után ez volt első magyar kormányfői látogatás az Amerikai Egyesült Államokban és a Fehér Házban. Antall József látogatásának előkészítő lépéseinek egyike, hogy Alföldy Tádé, a Külügyminisztérium helyettes államtitkára Washingtonba utazott október elején, és eljuttatta a magyar kormány memorandumát az amerikai fél számára.¹³

A magyar miniszterelnök látogatásának célja annak megerősítése is volt, hogy Magyarország két demokratikus ország között fejleszteni kívánta a baráti viszonyt. A magyar kormány arra törekedett, hogy az amerikai fél törölje el azokat a diszkriminatív előírásokat és szabályokat, amelyek Magyarországot a „kommunista ellenőrzés alatt álló” és a „nem piacgazdálkodást folytató” államok közé sorolták.

¹² Vö. L. Balogh Béni: „Határozottság és rugalmasság” – a szovjet csapatok kivonása. Tárgyalások a szovjet csapatok Magyarországról történő kivonásáról 1990–1992. http://archivnet.hu/politika/hatarozottsag_es_rugalmassag.html?oldal=1 (Letöltés: 2014. szeptember 19.), Marinovich Endre: Antall és Jelcin. http://www.antalljozsef.hu/hu/antall_es_jelcin (Letöltés: 2014. szeptember 19.)

¹³ OTM 20. doboz. Memorandum Alföldy Tádé helyettes államtitkár washingtoni megbeszéléseihez a magyar–amerikai kapcsolatok további fejlesztéséről, 1990. október 5.

Korábban a két kormány titkosszolgálati szerveinek kapcsolatait a kölcsönös bizalmatlanság és gyanakvás jellemezte, most a magyar kormány a szolgálatok közötti kölcsönösen elfogadható együttműködésre tett javaslatot. A kormány kérte, hogy az USA törölje el a New York-i magyar ENSZ képviselőjével szembeni huszonöt mérföldes mozgáskorlátozást. Magyarország kész volt teljes vízummentességet biztosítani az amerikai állampolgárok számára. Viszonzásként kérte az amerikai felet, hogy 1991. szeptember 31-ig tartó, nyugati országokra kiterjedő úgynevezett „*kísérleti vízummentességi*” program meghosszabbítása esetén Magyarországot is vegyék figyelembe az új vízummentességet élvező országok sorában, illetve könnyítsék meg az amerikai vízum igénylését és annak felhasználását. A két ország között sikeres előkészítő tárgyalások folytak a vámszervek együttműködéséről, amelyet a magyar kormányfő washingtoni látogatása során írtak alá.

A memorandum átadása után néhány nappal, Washingtonban a miniszterelnök tanácsadója, Hieronymi Ottó további lépéseket tett Antall József amerikai útjának előkészítésére. „Az amerikai kormány szerint, AJ látogatása egy sikeres út kell, hogy legyen. AJ útja lesz az első látogatás egy valóban független, nyugati oldalon álló kelet-közép-európai kormányfő részéről. Az amerikai kormány szerint, a magyar miniszterelnök látja a legvilágosabban a kelet-közép-európai országok helyzetét és az Egyesült Államok szerepét. Ennek az útnak a sikere fontos az amerikai kormány számára bel- és külpolitikai szempontból.”¹⁴ Hieronymi Ottó feljegyzése szerint az amerikai kormány meg volt győződve, hogy a magyar kormány helyes bel- és külpolitikát követ. Az amerikai elnök és a külügyminiszter is ki fogják fejezni bizalmukat Magyarország politikájával kapcsolatban. A bizalomnyilvánítás azért is fontos volt, mert az amerikai Pénzügyminisztérium alacsonyabb szintjén bizonyos türelmetlenség volt érezhető Magyarországgal szemben.¹⁵ A feljegyzés tanúsága szerint a gazdasági kérdések területén világosan el kellett mondani a magyar problémák súlyát: a KGST összeomlásából következő nehézségeket, az aszály következményeit az exportra és az importra, az iraki válság hatását a kereskedelemre, a be nem hajtható követeléseket, valamint az olaj árának jelentős emelkedését. A magyar olajár-politika lényegét tisztán kellett látnia a washingtoni kormánynak: a magyar kormány nem szándékozott az olaj belső, piaci árát mesterségesen alacsonyan tartani. A State Departement megértette, hogy Magyarországnak rövid és középtávú segísége van szüksége. Az első egy „biztonsági háló”, illetve rendkívüli segély, amelynek keretében 150 millió USD értékű takarmány érkezik az országba, válsághelyzetben pedig

¹⁴ OTM 20. doboz. Feljegyzés a washingtoni úttal kapcsolatban, 1990. október 10.

¹⁵ Hozzá kell tennünk, hogy a State Departement és az amerikai Pénzügyminisztérium hivatalnokai között hagyományosan nem felhőtlen a viszony.

az olajellátás biztosítása a párizsi Nemzetközi Energia Szervezeten vagy a huszonnégyeken keresztül. A középtávú támogatás az átalakulás sikerének pénzügyi biztosítása, de anélkül, hogy súlyosbítaná az ország adósságterheit. Ennek keretében egy Magyarország számára elfogadható feltételekkel kötött IMF hitelnek, valamint egy nem hitel formájában nyújtott gazdasági segélycsomagnak kell érkeznie az országba. Az amerikai fél támogatta Magyarország OECD tagságát, Lengyelországgal és Csehszlovákiával együtt.

Az amerikai kormánykörök úgy látták, hogy Magyarország sikere az Amerikai Egyesült Államok fontos politikai érdeke is. „Az előkészítő út során az amerikai vezető tisztviselők kifejtették, hogy az amerikai kormány szemében Magyarország kivételes szerepet játszik a kelet-európai átalakulásban. Ennek az átalakulásnak a sikere fontos politikai érdeke az Egyesült Államoknak és az egész nyugati világnak.”¹⁶ Az amerikai kormány tagjai hangsúlyozták Hieronymi Ottónak, hogy az iraki válság ellenére sem vesztik szem elől Magyarország, Lengyelország és Csehszlovákia fejlődésének fontosságát, sőt szövetségeseiknek is kifejtették, hogy a közel-keleti válság ellenére sem hanyagolják el a három állam problémáit. A feljegyzés végén a szerző hozzátette, hogy „különösen az elnököt fogja érdekelni AJ világpolitikai analízise. A külügyminiszter valószínűleg konkrétabb kérdéseket akar megtárgyalni.”¹⁷

Antall József és kísérete¹⁸ 1990. október 15-én, reggel tíz órakor indult London érintésével New Yorkba, majd október 18-án találkozott George Bushsal a Fehér Házban, ahol az amerikai elnök méltatta a magyarországi demokráciát, amely a közép-európai eseményekre nagy hatást gyakorolt. Antall József megemlítette a Nobel-díjjal kitüntetett Mihail Gorbacsov szerepét az átalakulások folyamatában. A magyar kormányfő kérte Bush elnököt, hogy az Öböl-válság ellenére ne tévessze szem elől a kelet-európai térséget, amelyet az amerikai elnök meg is ígért. A Fehér Házbeli megbeszélést követően szakminiszteri találkozók, illetve vezetői megbeszélések folytak. Bush elnök meghirdette az amerikai–magyar kapcsolatok új korszakát, amely a teljes bizalmon alapult. Magyarország eltörölte a vízumkényszert, az Amerikai Egyesült Államok pedig megkönnyítette a vízumfeltételeket.

¹⁶ OTM 20. doboz. Feljegyzés a washingtoni úttal kapcsolatban, 1990. október 10.

¹⁷ Uo.

¹⁸ A magyar kormányfő kíséretének tagjai voltak: Jeszenszky Géza, Kádár Béla, Boross Péter, Mádl Ferenc, Matolcsy György, Kodolányi Gyula, Forrai István, László Balázs, Kocsis Kálmán. New Yorkban csatlakozott a delegációhoz Tar Pál, Surányi György és Zwack Péter.

A SEED-II törvényjavaslat,¹⁹ amely 1991. évre biztosította az amerikai pénzügyi támogatást, már nem csak Lengyelországra és Magyarországra terjedt ki, hanem a többi közép-európai országra is. A törvényjavaslatot a Képviselőház 1990-ben elfogadta ugyan, a Szenátus azonban módosított változatot készített, amelynek vitájára 1991-ben került sor. Az amerikai Kongresszus elfogadta viszont az úgynevezett „*Külgügyi megajánlási*” törvényt, amely 500 millió USD felhasználását engedélyezte a kormány részére a közép-európai államok támogatására. A tételes felhasználást előíró SEED-II törvény hiányában a State Departement szabad kezet kapott a keretösszeg felett.

A két ország közti kapcsolat hatékonyabbá tétele érdekében magyar kérésre főkonzulátus felállítását engedélyezték Los Angelesben. Antall József „lélekben” tizenöt millió magyar miniszterelnökéként a New York-i Magyar Házban megrendezett találkozón kijelentette, hogy „*az összmagyarság képviselőjének és miniszterelnökének tekintem magam*”.

A magyar diplomácia dinamizmusát jelezte, hogy nagy ütemben haladtak előre a társulási szerződés tárgyalásai az Európai Közösséggel, amellyel Budapest fontos lépést tett az európai integráció folyamatában. A magyar kormány a NATO-hoz, az Európai Unióhoz és a Nyugat-európai Unió²⁰ felé orientálódott. Miközben Antall József látogatása zajlott az Amerikai Egyesült Államokban, 1990. október 17-én az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága meghívta a szervezet huszonnegyedik teljes jogú tagállamának a Magyar Köztársaságot.

1991 tavaszán Antall József megbízta Granasztói György brüsszeli magyar liaison officert,²¹ hogy tájékozódjon és érveljen a Nyugat-európai Unió közép-európai biztonságpolitikai szerepvállalását illetően. A magyar kormányfő szerint a NYEU megerősítésével és átszervezésével a NATO második fokozatát jelenthetné. Ennek megfelelően Granasztói György 1991. március 25-án a NATO mellett működő brüsszeli nagykövetek előtt ismertette a magyar elképzelést. A francia és a szovjet fél akkor

¹⁹ Az amerikai kongresszus 1989-ben fogadta el a SEED-I törvényt, amely Lengyelország és Magyarország számára összesen 938 millió USD támogatási keretet biztosított. Ebből a lengyel részesedés 841 millió USD, a magyar 97 millió USD volt. A SEED-I törvény legnagyobb magyar tétele a 60 millió USD összegű vállalkozási alap volt, amely 1990-ben kezdte meg működését.

²⁰ A Nyugat-európai Uniót (Western European Union – WEU) 1948-ban öt nyugat-európai állam (Belgium, Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, Luxemburg) által aláírt brüsszeli szerződés alapján hozták létre. Olaszországot és a Német Szövetségi Köztársaságot 1954-ben hívták meg a szervezetbe, Spanyolország és Portugália 1988-ban csatlakozott. Az 1992. évi maastrichti szerződés a WEU-t az Európai Unió integráns részeként írta le. A Nyugat-európai Unió székhelyét 1993-ban Londonból Brüsszelbe helyezték át, hogy javítsák az együttműködést a NATO-val.

²¹ Granasztói György a miniszterelnök és a külügyminiszter európai biztonságpolitikai külömbizottja volt.

érdekelte a Nyugat-európai Unió megerősítésében, ha ezzel egyidejűleg az amerikaiak kiszorulnak Közép-Európából. Ez azonban nem volt érdeke a többi NATO tagállamnak, illetve a közép- és a kelet-európai államoknak sem. Granasztói György véleménye szerint a visegrádi három állam a Szovjetunió irányába bilaterális egyezményekkel biztosíthatja magát, amelyek a továbbiakban az egymással és a szomszédos országokkal kötendő szerződésekkel egészülhetnek ki. Ezek pedig már az újabb biztonsági háló alapjai is lehetnek. Mindezekhez garanciát lehet kérni a kétfokozatú NATO-tól, amelynek második fokozatát a NYEU adja.²²

Nem sokkal azelőtt, hogy az utolsó szovjet katona is elhagyta Magyarország területét, Koppenhágában került sor a NATO tagállamok értekezletére. Ennek 1991. június 6-án kibocsátott nyilatkozata, a *Partnerség a közép- és kelet-európai államokkal* kimondta, hogy a NATO biztonsága elválaszthatatlan az összes európai ország biztonságától. Ebből a célból javasolták, hogy szorosan egymáshoz illeszkedő intézmények és kapcsolatok hálózatát kell kialakítani, amelyek globális architektúrát alkotnak. Ebben a rendszerben a NATO, az európai integrációs folyamat és az EBEÉ a kulcselemek. Fontos szerepet kaptak a regionális együttműködések is.²³ 1991. december 16-án három állam, Magyarország, Csehszlovákia, illetve Lengyelország aláírták az Európai Közösséggel a társulási szerződést.

REGIONÁLIS EGYÜTTMŰKÖDÉSEK

A regionális együttműködések tekintve, a Pentagonale²⁴ velencei csúcsertekezletén 1990. július végén és augusztus elején Antall József és Jeszenszky Géza vett részt. A magyar álláspont az volt, hogy gazdasági területen tovább kell erősíteni a határmenti együttműködést, a kormányzatok közötti konzultációkat. Kiemelten kezelték a Budapest–Zágráb és a Budapest–Belgrád autópályák, illetve a Budapest–Belgrád gyorsvasút építésének tervét. A magyar kormány Szlovéniával, Horvátországgal és Szerbiával kétoldalú kulturális megállapodásokat akart kötni, emellett támogatta a kulturális központok kölcsönös létesítését. A kisebbségek jogainak biztosítására

²² MNL OL XIX-A-150-j 90. doboz. Granasztói György biztonságpolitikai elemzése a miniszterelnöknek és a külügyminiszternek, 1991. július 2.

²³ Uo. Vö. Gazdag Ferenc: *NATO – A változó NATO dokumentumok. 1989–1994*. Stratégiai és Védelmi Kutató Intézet. Budapest. 1994. 123–133. o.

²⁴ 1989-ben négy ország, Olaszország, Ausztria Magyarország és Jugoszlávia regionális együttműködéshez, az Adria–Duna programhoz (a Quadragonáléhoz) 1990-ben csatlakozott Csehszlovákia, és így jött létre a Pentagonale. Az együttműködés 1991-ben, Lengyelország belépésével Hexagonalévá alakult.

kölcsönös garanciákat kívántak létesíteni, és javítani szerették volna a kisebbségi oktatásügy helyzetét.

1990 szeptemberében Helsinkiben tartotta ülését az európai jobbközép pártok uniója, amelyen Antall József felvázolta a Kelet-Közép-Európai Unióra vonatkozó tervét. Az alapkoncepció az volt, hogy az Unió egyenlő partnerként tárgyaljon a Nyugat-európai Unióval, az Európai Közösség védelmi szervezetével és így ez köztes intézményként szolgálhatna Magyarország NATO csatlakozásáig. Az Unió tagállamai Magyarország, Csehszlovákia és Lengyelország lennének, amelyek kiválnának a Varsói Szerződésből és attól független katonapolitikai szövetséget alkotnának. Felépítése pedig a Nyugat-európai Unióhoz hasonlítana. A terv nagy figyelmet keltett a NATO katonapolitikai köreiből is, azonban nem valósult meg.²⁵ Ennek ellenére a Kelet-Közép-Európai Unió gondolata és a három ország együttes kilépése a Varsói Szerződésből magában hordozta a Visegrádi Hármak (majd négyek) együttműködését.

A magyar külpolitika prioritásként kezelte az Európai Közösségekhez fűződő kapcsolatokat és fontosnak tartotta a regionális, szubregionális és a határon átnyúló együttműködés különböző formáinak zavartalan működését és fejlődését. Ezt szolgálta a Közép-Európai Kezdeményezés és a cseh–szlovák–lengyel–magyar multilaterális kooperáció is. 1991. február 15-én, a visegrádi találkozón Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország állam- és kormányfői együttműködési megállapodást írtak alá,²⁶ amellyel megszületett a Visegrádi Hármak kooperációja. 1991 októberében, Krakkóban – ahol egyebek mellett elhatározták a CEFTA²⁷ létrehozását –, majd 1992 májusában, Prágában került sor a Visegrádi Triász képviselőinek csúcsertekezletére. Krakkóban a három állam külügyminiszterei közös nyilatkozatban jelentették ki: „Közös véleményünk, hogy a diplomáciai kapcsolatok (diplomatic liaison) eddigi rendszerét lényegesen ki kell szélesíteni, arra törekedve, hogy Magyar-

²⁵ MNL OL XIX-A-150-j 78. doboz. O'sváth György feljegyzése. Keltezése: 1990. szeptember 21. Vö. Kodolányi György: A mese igaz. http://www.antalljozsef.hu/a_mese_igaz (Belépés: 2014. szeptember 19.).

²⁶ Magyar Köztársaság képviseletében Göncz Árpád államfő és Antall József miniszterelnök, Jeszenszky Géza külügyminiszter és Kádár Béla, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok minisztere. A Cseh és Szlovák Köztársaság képviseletében Václav Havel államfő, Marián Čalfa miniszterelnök és Jiří Dienstbier miniszterelnök-helyettes, külügyminiszter. A Lengyel Köztársaság képviseletében Lech Wałęsa államfő, Krzysztof Bielecki miniszterelnök és Krzysztof Skubiszewski külügyminiszter.

²⁷ A Közép-európai Szabadkereskedelmi Megállapodás (Central European Free Trade Agreement, CEFTA). A CEFTA létrehozását a Visegrádi Triász államai írták alá 1992. december 21-én, Krakkóban. A CEFTA célja, hogy a tagországok a nyugat-európai intézményekkel az integrációt felgyorsítsák és egyben elmélyítsék, amellyel megerősítik államaik demokratikus rendszerét és a szabadpiaci gazdaságát. Az Európai Unióhoz történő csatlakozással párhuzamosan megszűnik a CEFTA tagság.

országot, a Cseh és Szlovák Köztársaságot és Lengyelországot közvetlenül bekapcsolják a Szövetség tevékenységébe [...] A három ország miniszterei nagyra értékelnék, ha ezek a javaslatok tükröződnének majd, a NATO soron következő, római csúcstalálkozójának határozataiban, és kifejezik országaik készségét arra, hogy a lehető leghamarabb megkezdjék tárgyalásaikat e javaslatok gyakorlati megvalósításáról.”²⁸ A Hexagonálén belül a három ország a kétoldalú együttműködésekben saját, önálló érdekei alapján vett részt, és nem volt szükséges azok összehangolásra. Nem volt célszerű a háromoldalú összefogás demonstrálására, annál inkább sem, mert ez felesleges gyanakvásra adhatott volna okok bármelyik tagállam részéről, mindez pedig jelentősen gyengítette volna a Hatos együttműködésének erejét.

A prágai csúcst 1992. február 13-án és 14-én megelőzte a Visegrádi Triász külügyi vezetőinek találkozója Varsóban, ahol megállapodtak abban, hogy erősíteni kell a háromoldalú kooperáció nemzetközi jelentőségét, valamint tevékenységük koordinációs elemét az EBEÉ-nél és az Európa Tanácsnál egyaránt. A felek törekedtek a Nyugat-európai Unióval, az Európai Közösséggel és a NATO-val a kapcsolatok fejlesztésére is. A három állam képviselője elismerte, hogy szükség van az együttműködés szorosabbá tételére a nemzeti és az etnikai kisebbségek jogainak, mint a stabilitás és a biztonság elemének szabályozása érdekében. „E tekintetben érdemi konzultációt folytatnak az összeurópai szabályozás kidolgozásakor.” Emellett „A felek az együttműködés fontos területének, az európai integrálódás eszméjét szolgálónak tekintik, hogy saját jogrendszerüket azon követelményekhez igazítsák, melyek az Európa Tanács tagállamait kötelezik.”²⁹

1992 tavaszán a Visegrádi Triász és az Európai Közösségek kapcsolatait az erős egységesítő tendencia jellemezte, a törekvéseket a Közösségek egyértelműen pozitívan értékelte. A magyar diplomácia irányítói ezért úgy vélték, hogy tovább kell javítani a Triász tagországainak az egymás közötti egyeztetési gyakorlatát. Az együttműködésnek – akárcsak a társulási szerződésnek – ki kell terjednie a gazdasági, a politikai és a társadalmi élet szinte valamennyi területére, mert az egymás közötti integráció elmélyítése az összeurópai integrációt is erősíti. A magyar kormány úgy vélte, hogy a fontosabb relációkban valamennyi szintet intézményesíteni kell. Így Brüsszelben és a soros elnökség országaiban, valamint a jelentősebb nemzetközi szervezetek székhelyein (New York, Genf, Bécs) is. Rendszeressé kell tenni az Európai Közösségek tagállamainak és a Visegrádi Hármaknak nagykövetei között az eszmecserét és az együttműködést.

²⁸ MNL OL XIX-A-150-j 91. doboz. A Külügyminisztérium aláírás nélküli dokumentuma a Visegrádi Hármak az Európa Tanácsban címmel, 1992. április 27.

²⁹ MNL OL XIX-A-150-j 91. doboz. Bába Iván feljegyzése Kodolányi Gyula részére, 1992. február 14.

Magasabb szintű kapcsolatot jelentett a külügyi vezetők találkozója, amelyre – mint említettük – 1992 februárjában került sor Varsóban, illetve a külügyminiszterek találkozója, amely első alkalommal 1992. május 5-én volt Prágában. Ez utóbbi a Visegrádi Hármak prágai csúcstalálkozóját előzte meg egy nappal. A magyar diplomácia vezetői úgy vélték, hogy a május 6-diki prágai csúcsértekezleten kezdeményezni kellene: a Triász állam és kormányfői levélben forduljanak az Európai Községekhez, hogy a lisszaboni csúcson (június 26–27) vitassák meg az EK bővítési stratégiáját, mert a V3-ak közös célja az EK tagság elérése. Mind a három országban elsőbbséget élvezett a társulási szerződés végrehajtása. A Triász államaiban folyamatos volt a társadalmi, a politikai, a jogi, az intézményrendszeri, a gazdasági és a pénzügyi adaptáció, amelyek elengedhetetlenek a teljes jogú tagság eléréshez. Ennek a folyamatnak a hatékonyságát és sikerét tovább növelte a hármak egymás közötti kooperációja.

1992-re az Európa Tanács politikájának hangsúlyos elemévé vált a közép- és kelet-európai térség demokratikus államainak a támogatása, amelynek során a Visegrádi Hármak kezdeményező szerepet játszottak. Emellett azonban a Triász tagállamainak egymáshoz fűződő viszonya az Európa Tanácsban nem volt felhőtlen. A Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság 1991. február 21-én Madridban, Lengyelország 1991. november 26-án, Strasbourgban vált az Európa Tanács teljes jogú tagjává. A Strasbourgban akkreditált magyar misszióvezető jelentései szerint 1992 májusáig tartó időszak jellemzője az volt, hogy Csehszlovákia magatartása miatt a hármak között fontosabb kérdésekben sem érdemi konzultáció, sem egyeztetés nem folyt. Prága utasítására a csehszlovák fél rendszeresen és tudatosan kitért az egyeztetések elől. Strasbourgban a csehszlovák nagykövet a nem nyilvános rendezvényeken a Hármak nevében lépett fel, azonban kizárólag a csehszlovák érdekeket juttatta érvényre. Több esetben előfordult az is, hogy a csehszlovák delegáció a kifejezett magyar és lengyel egyeztetési kísérletek ellenére másként szavazott.³⁰

³⁰ MNL OL XIX-A-150-j 91. doboz. A Külügyminisztérium aláírás nélküli dokumentuma a Visegrádi Hármak az Európa Tanácsban címmel, 1992. április 27.

JÓSZOMSZÉDI VISZONY ÉS A HATÁRAINKON TÚLI MAGYARSÁG HELYZETE

1992-re az egykori Jugoszlávia felbomlott. Független álamná nyilvánította magát 1991-ben Horvátország és Szlovénia, 1992 januárjában Macedónia és áprilisban Bosznia-Hercegovina. Ekkora a fegyveres konfliktusok háromoldalú polgárháborúvá alakultak át. A délszláv válság súlyosan érintette Magyarország biztonságát. Nemcsak katonai téren, hiszen a Vajdaságban élő magyar kisebbségeket is nagymértékben sújtotta a háború, illetve jelentős számú menekült érkezett hazánkba. Az Észak-atlanti Együttműködési Tanács oslói, külügyminiszeri találkozásán 1992. június 5-én amerikai kezdeményezésre külön megbeszélésre került sor a magyar és az Amerikai Egyesült Államok küldöttségének vezetői között. Jeszenszky Géza és Lawrence Eagleburger külügyminiszter-helyettes háromnegyed órán keresztül tárgyalt, amelynek a középpontjában a délszláv válság, illetve a Szerbiával és Montenegróval szemben fogantatosított szankciók várható hatásai álltak. Lawrence Eagleburger kijelentette, hogy elengedhetetlenné vált a politikai és a gazdasági büntető lépések alkalmazása. Emellett hangsúlyozta, hogy a nemzetközi embargó még elszántabb és agresszívabb szerb magatartást válthat ki, és fennáll a lehetősége annak, hogy a szerb vezetés koszovói kalandba is bocsátkozik. Az USA számára a határok erőszakos megváltoztatása nem elfogadható és a harcok kirobbanása Koszovóban súlyos problémák elé állítja Albániát.

Az amerikai külügyminiszter-helyettes bukaresti látogatásáról is tájékoztatta a magyar külügyminisztert, akinek megerősítette, hogy az amerikai diplomácia irányítói a román vezetők értésére adták, hogy az USA megkülönböztetett figyelemmel kíséri a romániai magyar kisebbség helyzetét. Jeszenszky Géza a délszláv válsággal kapcsolatban hangsúlyozta a békefenntartó erők fontos szerepét, illetve részvételük szükségességét a harcok megakadályozásában a Vajdaság területén. Emellett a magyar vezető tájékoztatást adott a szlovákiai magyar kisebbség helyzetéről is. A találkozó illeszkedett a magas szintű magyar–amerikai konzultációk rendszerébe, amely elősegítette a magyar álláspont ismertetését a délszláv válsággal kapcsolatban is.³¹

Antall József 1992. június közepén levélben hívta fel a nagyhatalmak vezetőinek figyelmét a Közép-Európában zajló eseményekre. A diplomáciai akcióban a magyar kormányfő első üzenetét – június 10-i keltezéssel – George Bushnak címezte. Ugyanolyan tartalmú levelet küldött Helmuth Kholnak, François Mitterrandnak, John Major-

³¹ MNL OL XIX-A-150-j 90. doboz. Jeszenszky Géza jelentése, 1992. június 5.

nek.³² Antall József levelének első felében megállapította, hogy az 1989/90-es esztendőben végbement változások Kelet-Közép-Európában tényleges történelmi fordulópontot jelentettek, de elsősorban egy lehetőséget adtak e térség népeinek. De ez csak lehetőség, ami nem jelent biztos sikert is. Súlyos veszélyforrás az egykori kommunista országokban a volt kommunista nómenklatúra, amelyik kihasználja a térség államaiban a problémákat, és vezető szerepre törekszik.

Antall József aggasztónak vélte a volt Szovjetunió utódállamaiban kialakult helyzetet, ahol a közjogilag és politikailag ellenőrizetlen fegyveres erők befolyása megnőtt. A gazdasági, szociális és nemzetiségi problémák fokozták a volt Szovjetunió és a térség destabilizálódását, amelynek a jelei a Balti-tengertől a Fekete-tengerig érezhetőek. „Úgy gondolom, hogy rendkívül fontos az amerikai és a nyugat-európai gazdasági jelenlét fokozása, a biztonsági rendszerek továbbfejlesztése és a NATO megszilárdítása. Nagyobb szükség van a NATO-ra és az Egyesült Államok jelenlétére Európában mint valaha. Legsúlyosabb a helyzet tőlünk Északra, Lengyelországban gazdasági és politikai értelemben, Cseh- és Szlovákiában az állam egészségét illetően vált kritikussá a helyzet, Románia belső problémáiról nem kívánok részletesen beszélni, de a volt szovjet Moldáviával együtt a »Nagy Románia-terv« élő valósággá válhat és fenyegető, destabilizáló tényező lehet egy katonai hatalomátvétellel együtt.”³³ A délszláv válsággal kapcsolatban Antall József hangsúlyozta a nagyhatalmak vezetőinek, hogy az egyre súlyosabbá válik, ezért mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy a polgárháború véget érjen. Az egyik lehetőség az embargó, a másik pedig az, hogy a független köztársaságok biztonságát szankciókkal segítsék. A belgrádi vezetés irányítja a reguláris és irreguláris szerb csapatokat, amelyekért azonban nem vállalja a felelősséget. „Nélkülözhetetlen a békefenntartó erők jelenlétének biztosítása a még harctérre nem vált területeken, beleértve a Vajdaságot, ahol természetesen nekünk a magyar kisebbség sorsa különös felelősséget jelent.” Levelét azzal zárta, hogy ebben a forró térségben Magyarország még stabil szigetnek tűnik, de kormánya nem kerülheti el a fenyegetettség érzését és az átalakulással járó szociális feszültségek következményeit. „Ezeket az aggályokat és súlyos gondokat azonban el kívántam mondani és az Egyesült Államok, valamint Nyugat-Európa vezetőinek a figyelmét felhívni arra, hogy még nem fejeződött be, hanem csak elkezdődött egy többesélyes folyamat a térségünkben, amiben jól átgondolt politikai stratégia nélkül a bukás veszélyes is fennáll.”³⁴

³² MNL OL XIX-A-150-j 90. doboz. Antall József levele George Bushnak, 1992. június 10. Antall József levele Helmuth Kholtnak, Francois Mitterandtnak és John Majornek, 1992. június 11.

³³ Uo.

³⁴ Uo.

A NATO-TAGSÁG

1993 őszén a magyar diplomácia további aktív lépéseket tett hazánk NATO tagsága érdekében, amelyben több tényező is közrejátszott: egyrészt az akuttá váló délszláv válság, másrészt Borisz Jelcin és a kommunista többségű Duma konfliktusa³⁵, harmadrészt az 1994 januárjában sorra kerülő NATO csúcsertekezlet. Antall József levelet írt az Amerikai Egyesült Államok elnökének, William J. Clintonnak, illetve a NATO főtitkárának, Manfred Wörnernek, amelyben ismertette a magyar kormány álláspontját.

A koncepció lényege az volt, hogy a visegrádi csoport NATO-hoz csatlakozásának előkészítése – meghatározott terv szerint – minél hamarabb megtörténjen. Ennek megfelelően szükséges a politikai, a biztonsági és a katonai jellegű fokozatokat meghatározni, mert a térség biztonságához megfelelő garancia szükséges. A megfelelő jogi forma – hasonlóan az Európai Közösségek esetéhez – a társulás lenne, amelyet követne a rendes tagság. Ezt a távlati, stratégiai célt a NATO januári csúcsertekezletén be lehetne vezetni és a meghatározott programot végrehajtani. Antall József levelében leszögezte, hogy „a hadsereg a Független Államok Közösségében ma „állam az államban”, amely most lojális volt egy súlyos helyzetben Borisz Jelcin elnökhöz. [...] Mégis fennáll annak a veszélye, hogy a jövőben a hadsereg vezetői nem mondanak le birodalmi elképzeléseikről, a korábbi Szovjetunió egészének vagy nagy részének helyreállításától.”³⁶ Ha a NATO és a Nyugat-európai Unió nem integrálja át gondoltan és tervszerűen a NATO és az Oroszország között elterülő térséget, hanem garancia nélküli biztonsági vákuum marad, akkor pesszimista forgatókönyv keletkezhet. Antall József felhívta Clinton elnök figyelmét arra is, hogy rendkívül veszélyes helyzet alakulna ki, ha az ENSZ egységeket kivonnák a Balkánról, sőt az lenne a célszerű, ha a békefenntartást a NATO csapatok vennék át.

A magyar kormányfő leveleivel párhuzamosan személyes diplomáciai akcióra került sor Washingtonban is, amelynek célja az volt, hogy a delegáció tagjai ismerjék a kormány álláspontját a januári NATO csúccsal kapcsolatban. A Tanácsadó Testület vezetője, Kodolányi Gyula, a magyar Külügyminisztérium főosztályveze-

³⁵ Mint ismeretes, Oroszország elnöke, Borisz Jelcin és a kommunista többségű Duma konfliktusának eredője Oroszország alkotmányjogi kérdése volt. Míg Jelcin a prezidenciális jellegű berendezkedés híve volt és a következő választásokig rendeleti úton akart kormányozni, addig a Duma korlátozott elnöki hatalmat és a reformok lassítását kívánták. 1993. szeptember 23-án a Duma megfosztotta Jelcint elnöki hatalmától, amelyre válaszul Jelcin szükségállapotot hirdetett és belügyi és katonai egységek ostromolták meg az orosz törvényhozás épületét, a Fehér Házat. Végül október elejére Jelcin győzelmet aratott.

³⁶ MNL OL XIX-A-150-j 90. doboz. Antall József levele William J. Clintonhoz, 1993. október 19.

tője, Bollobás Enikő, a washingtoni magyar nagykövet, Zwack Péter és Tar Pál munkalátogatást tett az Amerikai Egyesült Államok vezető személyiségeinél. Közel harminc megbeszélést folytattak többek között David Gergenttel, Clinton elnök általános főtanácsadójával, Jenonne Walkerrel, a Nemzetbiztonsági Tanács főigazgatójával, Frank Witznerrel a Pentagon politikai ügyekben illetékes államtitkárával vagy Claiborne Pellel, a Külügyi Bizottság elnökével és a State Departement több vezetőjével. A magyar téziseket az Antall József által megfogalmazottak alapján Martonyni János, Bába Iván, Granasztói György, Kodolányi Gyula és Gyarmati István dolgozták ki.

A magyar érvrendszer kiindulópontja a NATO *Partnerség a békéért* kifejezése volt, amely a magyar koncepcióban három elkülöníthető kategóriát tartalmazott: egyrészt különleges kapcsolat a NATO és Moszkva között, de nem a NATO keretében. Másrészt gyors csatlakozási „vágány” kialakítása a visegrádi csoport tagjai számára, hogy minél hamarabb bekapcsolódhassanak a NATO fejlődésébe, demokráciájuk szilárdsága, katonai együttműködési készségük és geopolitikai helyzetük miatt is. Harmadrészt, egy lassúbb „vágány” a tagságra pályázó többi európai állam számára. A kormány tézisének második pontja, hogy az orosz és a közép-európai államok közeledése nem egymást kizáró, hanem párhuzamosan kezelendő politikai stratégia. Ezt azért is hangsúlyozta a magyar delegáció, mert az amerikai biztonságpolitikát formálók második szintjén téveszme alakult ki a közeledés miatt. A harmadik pont az volt, hogy Jelcin reálpolitikus, akinek a stratégiai prioritása a belpolitika, illetve a keleti és a déli irány. A negyedik tézis szerint, a helyzet esélyt ad az amerikai adminisztráció és Clinton elnök számára a történelmi kezdeményezésre, hogy a januári NATO csúcson látványos gesztust tegyen a visegrádi csoport tagállamai számára.

A hivatalos tárgyalások mellett a „kulisszák mögött” is további egyeztetések folytak. Mindezek során nyilvánvalóvá vált, hogy még nem dőlt el semmi Washingtonban. Az amerikai kormányzati köröknek és a Pentagon a döntéshozóinak „második szintje” ellenezte a közép-európai államok NATO-csatlakozásának differenciált kezelését. A NATO tagállamok között pedig Franciaország³⁷ és Görögország nem támogatta a visegrádi országok „gyors vágány” koncepcióját. A NATO a Partnerség a békéért deklarációját 1994. január 10-én írták alá a brüsszeli csúcstalálkozón, hogy szorosabb politikai és katonai együttműködést alakítson ki a volt szovjet blokk államaival.

³⁷ Franciaországgal kapcsolatban Szávai János nagykövet megkezdte az előkészítő munkát a Tar Pállal közös diplomáciai akciójukhoz.

A NATO az esetleges európai fegyveres konfliktusok megelőzését tekintette fő feladatának. Az okmány előírányozta az együttműködés megteremtését a NATO tagországok és más államok között. A partnerségi program nem tűzött ki határidőt a teljes jogú NATO-tagságra vonatkozóan, a NATO kibővítésének alternatívájaként szerepelt. Magyarország 1994 és 1999 között vett részt a békepartnerség programban.

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy az Antall József vezette kormány célkitűzésének megfelelően új vágányokra állította át a magyar külpolitika irányait. 1990 őszén Magyarországot a közép-európai térségből elsőként vették fel az Európa Tanácsba. A magyar külpolitika fontos szerepet vállalt az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezletben. Az kollektív emberi jogok fogalma és ezzel szoros összefüggésben a kisebbségi problémakör a magyar diplomáciában hangsúlyos szerepet kapott. Budapest nemzetközi kapcsolatrendszere jelentős mértékben kitágult, amelyet a magyar külpolitika és diplomácia irányítói aktívan használtak ki. A megfogalmazott külpolitikai prioritás mentén haladva jelentős eredményeket ért el az Antall József vezette külügyi adminisztráció.

MOSAICS OF THE ANTALL ADMINISTRATION'S FOREIGN POLICY AND DIPLOMACY (1990–1993)

Upon reviewing the new directions taken by Hungarian foreign policy from 1990 to 1993, I would like to share mosaics of Hungarian diplomacy's specific intentions, its concrete steps taken, and in particular cases, some background information related to these. The given situation was strongly linked to the reestablishment of sovereignty. Hungarian foreign policy's priorities were Euro-Atlantic integration, European regional cooperation, an improvement of conditions for the Hungarians living in the bordering countries and its national political emphasis, good neighborly relations and the further strengthening of all of these relationships.

By 1990 the Warsaw Pact was at that stage where it could be said that Hungary no longer wished to be a member of the alliance; moreover, the intention to join NATO indicated the change in direction. The new heads of Hungarian diplomacy believed that the point of foreign policy was to sign bilateral treaties. Guaranteeing Hungary's long-term stability via multi-level "safety nets" was what they wished to accomplish by signing these. The "safety net" was an important element of the good neighbor policy that was based on these two-sided treaties.

József Antall's first official Western European trip was to the Federal Republic of Germany and to France; additionally, for Hungarian foreign policy, both Moscow's and Washington's points of view were especially important. November 21st, 1990, was an important date in Soviet-Hungarian relations, when József Antall and Mikhail Gorbachev met in Paris, which occurred five months after the previous meeting in Moscow. All these are indications of Hungarian diplomacy's activity and dynamism. For the shapers of Hungarian diplomacy, in addition to Moscow, Washington was also in the spot light. Therefore there was much rejoicing in Budapest upon József Antall's invitation to Washington in October 1990. This was the first visit by a Hungarian head of government since 1947 to the United States and to the White House.

President Bush declared a new era in American-Hungarian relations, one based on complete trust. Hungary discontinued visa obligations for Americans, and the United States, in turn, eased them on Hungarians. At Hungary's request, the United States

granted permission for a consulate to open in Los Angeles. József Antall, as the prime minister of 15 million Hungarians “in spirit”, declared himself to be “the representative and prime minister of all Hungarians” at a get-together at the Hungarian House in New York.

At the same time, association negotiations with the European Communities progressed at a fast pace, with Budapest taking an important step in the European integration process. The Hungarian government pivoted in the direction of NATO, the European Communities and the Western European Union. On October 17th, 1990, the Committee of Ministers of the Council of Europe invited the Republic of Hungary to be the twenty-fourth full-fledged member state of the organization. Hungarian foreign policy believed that the operation and development of various forms of regional, sub-regional and interstate cooperation were important. The Central European Initiative and Czech-Slovak-Polish-Hungarian cooperation, the Visegrád Three, later Four, served this end. In the fall of 1993, Hungarian diplomacy took additional pro-active steps in the interests of NATO membership, which included several factors. The József Antall-led government – in accordance with its goals – put Hungarian foreign policy on a new track. Therefore, a new role was accepted in the Organization for Security and Cooperation in Europe. The concepts of human rights and collective human rights, closely related to minority issues, took on an emphasized role within Hungarian diplomacy.

MOSAIKEN ZUR AUßENPOLITIK UND DIPLOMATIE DER ANTALL-REGIERUNG (1990–1993)

Es war erforderlich, einen Überblick über die gegebene Situation zu gewinnen, was eng mit der Wiederherstellung der Souveränität zusammenhängt. Die Priorität der ungarischen Außenpolitik bedeutet die euro-atlantische Integration, regionale Kooperationen in Europa, die Verbesserung der Lage der Ungarn außerhalb der Landesgrenzen und deren nationalpolitische Betonung, das gutnachbarliche Verhältnis sowie die weitere Festigung der bestehenden Beziehungen.

Der Warschauer Vertrag geriet 1990 bereits in ein Stadium, dass man sagen konnte: Ungarn will nicht mehr Mitglied des Bündnisses bleiben, wobei die Erwähnung der NATO-Mitgliedschaft den Kurswechsel bestimmte. Die neuen Führungskräfte der ungarischen Diplomatie sahen die Basis ihrer Außenpolitik im Abschluss bilateraler Grundlagenverträge neuen Typs. Damit bezweckten sie, die Sicherheit Ungarns auf längere Sicht durch die Herausbildung eines mehrschichtigen „Netzes“ zu garantieren. Ein wichtiges Element des „Netzes“ war das auf bilateralen Grundlagenverträgen basierende gutnachbarliche Verhältnis.

József Antalls erste offizielle Reise nach Westeuropa führte ihn in die Bundesrepublik Deutschland und nach Frankreich, daneben war für die ungarische Außenpolitik der Standpunkt Moskaus und Washingtons besonders wichtig. Eine wesentliche Station der Ost-Politik der ungarischen Regierung und der sowjetisch-ungarischen Beziehungen stellte ein weiteres Treffen József Antalls und Michail Gorbatschows am 21. November 1990 in Paris dar, das fünf Monate nach dem Moskauer Gespräch stattfand. All das signalisiert zugleich auch die Aktivität und Dynamik der ungarischen Diplomatie. Neben Moskau stand auch Washington im Vorfeld der führenden Akteure der ungarischen Diplomatie. So bereitete die Einladung József Antalls durch George Bush Budapest große Freude. Der geplante Zeitraum des offiziellen Besuchs lag zwischen dem 14. und 20. Oktober 1990. Nach 1947 war dies der erste Besuch eines ungarischen Regierungschefs in den Vereinigten Staaten von Amerika und im Weißen Haus. Präsident Bush verkündete eine neue Epoche in den amerikanisch-

ungarischen Beziehungen, die auf vollem Vertrauen basierte. Ungarn schaffte den Visumzwang ab, die USA wiederum erleichterten die Visumbedingungen. Auf Ungarns Wunsch wurde die Einrichtung eines Generalkonsulats in Los Angeles genehmigt. Als ungarischer Ministerpräsident „im Geiste“ von 15 Millionen Ungarn erklärte József Antall im Ungarn-Haus in New York, „*ich betrachte mich als Vertreter und Ministerpräsident des gesamten Ungartums*“. Es zeugte von der Dynamik der ungarischen Diplomatie, dass die Verhandlungen mit den Europäischen Gemeinschaften über den Beitrittsvertrag in hohem Tempo vorangingen, womit Budapest einen wichtigen Schritt im Prozess der europäischen Integration unternahm. Die ungarische Regierung orientierte sich auf die NATO, die Europäischen Gemeinschaften und die Westeuropäische Union. Am 17. Oktober 1990 lud der Ministerrat des Europarates die Republik Ungarn zum 24. vollberechtigten Mitgliedstaat der Organisation ein. Die ungarische Außenpolitik hielt die reibungslose Funktion und Entwicklung der verschiedenen Formen regionaler, subregionaler und grenzüberschreitender Zusammenarbeit für wichtig. Diesem Ziel dienten die Mitteleuropäische Initiative und die tschechoslowakisch-polnisch-ungarische multilaterale Kooperation, die Visegrader Drei. (Nach der Trennung der Tschechoslowakei: die Visegrader Vier). Im Herbst 1993 unternahm die ungarische Diplomatie weitere aktive Schritte im Interesse der NATO-Mitgliedschaft unseres Landes, wobei mehrere Faktoren eine Rolle spielten.

József Antall stellte entsprechend den Zielen der von ihm geführten Regierung die Weichen für die ungarische Außenpolitik. Diese übernahm eine neue Rolle bei der Konferenz für Sicherheit und Zusammenarbeit in Europa. Begriffen wie Menschenrechten und kollektiven Menschenrechten und – in engem Zusammenhang damit – dem Problemkreis der Minderheiten kam in der ungarischen Diplomatie eine besondere Rolle zu.

A MAGYAR-FRANCIA KAPCSOLATOK TÖRTÉNETE AZ ANTALL-BOROSS KORMÁNY ALATT (1990–1994)

BEVEZETÉS

A kelet-európai rendszerváltozás története egyre inkább a történészi kutatások középpontjába kerül. Az eddig Magyarországon megjelent munkák fő sajátossága, hogy elsősorban az angolszász és a német, illetve a szovjet szempontokat mutatják be, miközben a francia külpolitikának nem szentelnek elegendő figyelmet, azt mintegy mellékesen kezelik. Ez a dolgozat a francia Külügyminisztérium Levéltárában 2007-ben és 2013-ban derogációs engedéllyel végzett feltáró munkámra¹ és a legfrissebb francia szakirodalomra alapozva foglalja össze a magyar rendszerváltás és az 1991–1994 közötti kétoldalú kapcsolatépítés történetét. A munkám szinte teljes mértékben eredeti francia és magyar levéltári dokumentumokra alapozódik. Az a célom, hogy a korábbi kutatásaimat folytatva megvizsgáljam, Párizsból hogyan értékelték az Antall-Boross kormány működését, hogyan látták a legfontosabb szereplőket. Ezzel párhuzamosan nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a kétoldalú kapcsolatok beleillessztek a francia keleti politikába, és azon keresztül a francia Európa-politikába. Abba a bilaterális és multilaterális politikai-diplomáciai tevékenység sorozatba, amelynek keretében a francia elnök az európai status quo megbomlása miatti aggodalmakat megpróbálta feloldani, és az új realitásokat (pl. a NATO új szerepe, a francia-német kapcsolatok átalakulása, a kelet-európai szocialista rendszerek összeomlása utáni bizonytalanság) összhangba hozni azokkal az alapelvekkel, amelyek a francia diplomáciát a De Gaulle-i korszaktól jellemezték.²

A tanulmány tehát elsősorban a bilaterális kapcsolatok történetének megértéséhez ad segítséget. Munkám azonban kiindulási alapként szolgálhat a Mitterrand-i keleti

¹ A tanulmány elkészítéséhez szükséges franciaországi kutatásokat a francia Külügyminisztérium N° 3517/AR/GE/ge-2006, ill. N° 1355 AR/ARCH/AC/ac-2012 számú engedélyei tették lehetővé.

² Garadnai Zoltán: Ellenségből barátok. A magyar-francia kapcsolatok változásai és jellegzetességei (1985–1992). In: *Hindu istenek, számi tigrisek Balogh András 70 éves*, Főszerkesztő: Majoros István. ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest 2014, 147–158.

politika megértéséhez, a nemzetközi kapcsolatok történetének szélesebb összefüggései tanulmányozásához.

FRANCIAORSZÁG ÉS AZ ÚJ EURÓPAI ARCHITEKTÚRA (1989–1991)

1989. november 9–10-én, alig egy nap alatt omlott össze a berlini fal, ami szimbolikus értelemben és egyértelműen is véget vetett a hidegháborúnak. A nagyhatalmak számára világossá vált, hogy a folyamatok az ún. Jaltai-rendszer végéhez vezetnek, és egy új európai biztonsági és együttműködési rendszert kell kialakítani.³ Franciaország külpolitikai értelemben háttérbe szorult, Mitterrand igyekezett a folyamatokat kézben tartani és a szükséges mértékig lassítani, a német egyesülést keretek között rendezni, és az újonnan erősödő és egyesülő Németországgal szemben egyensúlyt találni a Szovjetunióban és Nagy-Britanniában. Párizs a francia–szovjet/orsz kapcsolatok alapján, a kelet-közép-európai volt szocialista országokat egy európai konföderációba kívánta bevonni. A francia diplomácia természetesen azon volt, hogy Franciaország tekintélyét megőrizték, korábbi presztízsét visszaállítsák, hangoztatva, hogy Franciaország külpolitikája a kelet-nyugati kapcsolatok vonatkozásában De Gaulle-től Mitterrandig folytonosságot mutat, és a Jaltai-rendszer túlhaladását akarja.⁴

Mitterrand elnök hozzáállása az európai kérdésekhez 1981 óta lényegében nem változott. 1988 után az átalakulást és változtatást kikényszerítő tényezőt az európai helyzet változása, az enyhülés jelentette. A kelet-közép-európai szocialista országok számára új lehetőségek nyíltak, nekik a francia elnök első lépésként az Európa Ta-

³ A témával kapcsolatos legfontosabb szakirodalom francia nyelven Maurice Vaïsse: *La puissance ou l'influence?* In: *Histoire de la diplomatie française*, Petrin, Paris, 2006, 932–953. Frédéric Bozo: *Mitterrand, la fin de la guerre froide et l'infication allemande De Yalta à Maastricht* Odile Jacob, Paris, 2005. Elisabeth du Réau: *La Hongrie en marche vers l'adhésion à l'Union européenne: un procesus gradule d'intégration d'un candidat dynamique. 1989–2004.* In: *Öt kontinens, az Új- és Jelenkor Egyetemes Történeti Tanszék tudományos közleményei*, N° 2011/2. Szerkesztő: Majoros István, Budapest, 2012. 97–101., Bernard Lachaise: *La France et la place de la Hongrie dans l'Europe de François Mitterrand à Jacques Chirac, 1990–2004.* In: *Öt kontinens, az Új- és Jelenkor Egyetemes Történeti Tanszék tudományos közleményei*, N° 2011/2. ELTE, Budapest, 2012. 141–150. A magyar nyelvű szakirodalomból: Garadnai Zoltán–Thomas Schreiber: *A magyarországi rendszerváltozás a Quai d'Orsay szemével. Külügyi Szemle 7. évf./2. szám 2008/2.* 129–149. Borhi László: *Magyarország kötelessége a Varsói Szerződésben maradni. Külügyi Szemle 6. évf. 2007/2–3.* 255–268. Garadnai Zoltán: *Francia vélemények a magyarországi átalakulásról (1988–1990). Levéltári Közlemények 82. évf. 2011/1.* 177–184.

⁴ Bozo: i.m. 12. Hubert Vedrin levele Zbigniew Brzezinskinek, 1990. július 31.

nácshoz való csatlakozást javasolta, és nem gondolta, hogy ezek az országok (a reformokban leginkább élen járó Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország) olyan hamar a piacgazdaság útjára lépnek. Mitterrandt 1988. május 16-án újraválasztották, ami új szakasz kezdetét jelentette a francia keleti nyitás politikájában.⁵

Franciaország újra késznek mutatkozott arra, hogy aktívabb szerepet játsszon Kelet-Európában. Párizsban ugyanis egyre inkább azt kezdték érezni, hogy egy új „munkamegosztás” kezd kialakulni Bonn-nal a kelet-közép-európai érdekszféra felosztásában. Francia részről úgy látták, hogy a németek elsősorban a gyenge, fizetésképtelen, gazdasági bajoktól szenvedő országokat (Lengyelország, Bulgária, Románia) kívánják „átengedni” a franciák számára, miközben a jobb teljesítményt mutató országokat (Magyarország, Csehszlovákia, NDK) a saját „hátszáguknak” tekintik. Ez a „felosztás” természetesen elfogadhatatlan volt Párizs számára, mivel francia részről is inkább a réalpolitikát, vagyis a gazdasági-társadalmi változásokhoz való alkalmazkodást, és nem a történelmi hagyományok hangoztatását tartották elsődlegesnek.⁶

1988 nyarán az Élysée-palotában egy szűk körű beszélgetésen elhatározták, hogy a második Mitterrand-elnökség első éveiben a francia államfő valamennyi kelet-európai államba – kivéve az akkor már szalonképtelennek tartott Romániát – ellátogat.⁷ Lényeges változást jelentett, hogy a francia stratégia részévé tették, hogy a kelet-európai ellenzéki mozgalmak vezetőivel a hivatalos elnöki látogatások keretében találkozzanak. 1988 nyarára ugyanakkor a keleti blokkon belül már mindenki számára világossá vált az, hogy a Szovjetunió és a szocialista országok nem tudják tartani a fegyverkezési versenyt, és ez a magyar kommunista vezetőket is egyre nagyobb rugalmasságra és óvatosságra ösztönözte.

Franciaország tehát elsődlegesen nyugat-európai dimenzióban és nem a De Gaulle-féle Nagy-Európa megteremtésében gondolkodott. 1989–1991 között ez a helyzet lényegesen megváltozott a német egyesülési folyamat és a kelet-közép-európai változások felgyorsulása miatt, és Mitterrand hamar felismerte, hogy a keleti kapcsolatok vonatkozásában aktív és kezdeményező külpolitikát kell folytatnia, a korábbi szocialista országokkal is új alapokra helyezve az együttműködést. A berlini fal leomlása teljes meglepetésként érte a párizsi döntéshozókat, mivel lassú és megtervezett változást feltételeztek. A francia politikai elit reakciója óvatos, diplomatikus és őszinte volt egyszerre, ami a korábban jellemző, a külvilág felé egységes véleményt és állásponthoz mutató politikához képest mindenféleképpen szokatlannak

⁵ Pierre Favier–Michel Martin-Roland: *La Décennie Mitterrand, Les défis 1988-1991*. Edition du Seuil, Paris, 1996, III. vol. 167–170.

⁶ Garadnai–Schreiber, i. m. 136–138.

⁷ Favier–Roland: i. m. 167–170.

számított.⁸ A nemzetközi kapcsolatok változásai azonban Párizsban és Budapesten egyaránt felülírták az eredeti szándékokat.

A berlini fal leomlása a kelet-közép-európai rendszerváltozás újabb fejezetét nyitotta meg. Az 1989. december 2–3-án lezajlott máltai találkozó pedig a hidegháborús korszak végét jelentette. Párizsban, mint ahogy a többi nagyhatalom fővárosában továbbra is a békés és nyugodt átmenet mellett tették le a voksukat, melynek garanciáját a két német állam meglétében látták. Nem véletlen tehát, hogy 1989 decemberében Mitterrand útja az NDK-ba vezetett.

1990–1991 folyamán a nagyhatalmak kialakították az új európai rendet. Ebben az időszakban két olyan esemény történt, amely a hidegháború utáni korszak jellegét tekintve meghatározó volt. Egyrészt a Maastricht-i találkozó az Európai Unió megteremtéséről, másrészt a Szovjetunió felbomlása, ami a kelet-közép-európai országok számára új lehetőséget jelentett. Ezzel párhuzamosan a nemzetközi kapcsolatok újrendeződték, és számos konfliktus robban ki a volt szovjet utódállamokban, illetve az egykori Jugoszláviában.

A francia diplomácia eredményességét mutatja, hogy a francia–német kapcsolat a német újraegyesülés, annak sokkja és az ahhoz kapcsolódó politikai-diplomáciai viták után is megmaradt, és hosszú távon az európai integráció alapját, vezérfonalát jelentette, miközben ezzel párhuzamosan megerősödött Franciaország NATO-kapcsolatainak intenzitása, annak jelentősége is.

A De Gaulle által megfogalmazott, az „Atlanti óceántól az Urálig terjedő Európa” gondolata és az ahhoz kapcsolódó politika azonban kevésbé mondható sikeresnek. Az ehhez kapcsolódó Európai Konföderáció Mitterrand-i koncepciója nem valósulhatott meg, mivel a kelet-európai államok számára az euro-atlanti integráció jelentette az a keretet, amelyre alapozva ezek az országok politikai és katonai biztonságukat meg kívánták teremteni, illetve a piacgazdaság kiépítésével a modernizációt és az anyagi jólétet el kívánták érni. A francia elnök által 1989–1991 között elképzelt és javasolt Európai Konföderáció elmélete a Gorbacsov-i „közös európai ház” gondolatához kapcsolódott, és e tekintetben egyértelmű a szellemi kapcsolat a gaulleista Európa-koncepcióval, ám az 1990–1991 közötti európai és nemzetközi realitások egyértelműen kijelölték a „Nagy Európára” vonatkozó francia koncepció határait.

1991 után az európai folyamatok lényegében a francia külpolitika elképzelései ellen hatottak, ugyanakkor a Mitterrand-i diplomácia az európai kapcsolatokban kialakult instabilitást és bizonytalanságot kívánta rendezni, megoldani, és a folyamatokat a francia érdekeknek megfelelően, de legalábbis francia kezdeményezéssel kézben tartani. E tekintetben a jugoszláviai polgárháború kirobbanása és a Kaukázusban

⁸ Bozo: i. m. 131.

kialakult helyzet a francia politika aggodalmait erősítette. Párizsban valóban aggódtak amiatt, hogy Európában az 1913-ashoz hasonló helyzet fog kialakulni, és a kölcsönös bizalmatlanság, előítéletek és feléledő konfliktusok egy új európai robbanáshoz vezetnek.⁹

A MAGYAR–FRANCIA KAPCSOLATOK VÁLTOZÁSAI (1990)

A hagyományosan német partnernek számító Magyarország szerepe francia szempontból nézve felértékelődött, és nem volt kétséges, hogy Mitterrand elnök ismét Magyarországra látogat, mivel egy biztos és stabil kelet-európai partner nagyon kellett a francia diplomácia számára. Európa jövőjének kérdésében ráadásul a rendszerváltozás lázában égő és az európai gyökereit nyíltan hangoztató Magyarország megfelelő társnak tűnt az európai politikát prioritásként kezelő, és az európai intézmények megerősítését, illetve egy konföderatív alapon működő új – a világpolitikában is jelentős szerepet betöltő – Európa megteremtését célul tűző Mitterrand-i diplomácia számára.¹⁰ A magyar kormány célja Mitterrand elnök magyarországi látogatásával kapcsolatban elsősorban a legfelsőbb szintű párbeszéd folytatása és a franciák támogatásának megszerzése, illetve a nemzetközi helyzetre vonatkozó francia vélemények megismerése voltak. Magyar részről ugyanakkor egyértelműen beakarták mutatni Magyarország külpolitikáját, és ki akarták használni azt a kedvező lehetőséget is, ami a franciák részéről Magyarország irányába megmutatkozott.¹¹

A látogatás rövid ideje ellenére francia részről sikerült olyan kapcsolatokat kiépíteni a kormányzó erőkkal és az ellenzékkel egyaránt, amit a francia nagykövet pozitívan értékelt. Ugyancsak nagyra értékelték azt, hogy magyar részről Magyarország sorsát egész Európa jövőjének kontextusába helyezték, ami teljes mértékben egybeesett a francia érdekekkel.¹² Mitterrand elnököt és kíséretét meglepte, hogy az összes

⁹ Uo. 375.

¹⁰ MNL-OL (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára) XIX-J-1-j-Franciaország-0079/1/1990. 26.d. A francia külpolitikai törekvések alakulása. III. Lachaise: i.m. 141–150., Garadnai: *Ellenségből* i.m. 153–156.

¹¹ MNL-XIX-J-1-j-Franciaország-00160/1990. 26. d. Magyarország célja Mitterrand látogatásakor. MNL-XIX-J-1-j-Franciaország-00160/1990. 26. d. Témavázlat dr. Horn Gyula és Roland Dumas megbeszéléséhez.

¹² AMAE (Archives du Ministère des Affaires Étrangères) Europe, Hongrie (1986–1990), Carton 6341. Visite en Hongrie le Président de la République et de Madame François Mitterrand (18–19 janvier 1990), Télégramme à l'arrivée., le 20 janvier 1990. N° 228. Mitterrand az újrévi üzenetében egy európai konföderációról beszélt, amelyet Magyarországon úgy értelmeztek, hogy az Kelet-Európa kiszorítását jelenti.

magyar tárgyalópartner egységesnek mutatkozott azon szándék kihangsúlyozásában, hogy Magyarország kitörjön a geopolitikai elszigeteltségből, a magyar kisebbség sorsa rendeződjön. Ehhez járult a Kádár-rendszer teljes elutasítása, a magyar úttörő és magányos szerep hangsúlyozása az 1956-os, illetve az 1988–1989-es eseményekben, valamint az első szabad választásokra és azok békés jellegére való utalás.

Francia részről tehát Magyarországot egy büszke, békés, emelkedő nemzetnek látták, amely a demokráciába az ezeréves európaiság alapján tér vissza, és úgy értékelték, hogy Magyarország lehetséges partner, s így biztos pont lehet a túlzottan gyorsan változó Európában. Ennek a folyamatnak az erősítését, a germán világ mellett – elkerülvén annak újbóli hegemoniáját – a frankofón (latin) világ újrafelfedezését, valamint a megfelelő és egészséges egyensúly megtalálását (ebben Franciaország számára Budapesten kiemelt szerepet szántak) a magyar politika fő céljaként értékelték. Párizsban a francia–magyar kapcsolatok minőségi megújítását várták és elsősorban a gazdasági kapcsolatok fejlesztését célozták meg Mitterrand elnök második budapesti útjával, de Brochand nagykövet a látogatás után még úgy értékelte, hogy ezt akkor Budapesten nem igazán értették meg, és így egy hosszabb folyamatot kell valószínűsíteni.¹³

A francia diplomácia 1990 elején a magyarországi belpolitikai helyzetet továbbra is teljesen bizonytalannak értékelte, amit a gazdasági nehézségek, vagyis az eladósodottság, a munkanélküliség és az infláció terhelt. Azonban egyértelműen a kommunizmus visszautasításában látták azt a motívumot, ami leginkább jellemezte a politikai-társadalmi hangulatot, és egyáltalán nem tartották kizártnak a kommunista utódpart hamarosan bekövetkező választási vereségét. Pozsgay Imre köztársasági elnökké történő megválasztásának esélyét, az 1989. november 26-ai népszavazás eredményeinek ismeretében, egyre csökkenőnek tartották.¹⁴ Párizsban Magyarország nemzetközi helyzetét az év elején már egyértelműen kedvezőnek ítélték, és úgy értékelték, hogy az 1989-ben végbement politikai változások következtében a szocialista táboron belüli elszigeteltség is megszűnt. Ugyanakkor világosan látták, hogy a korábban meglévő problémák, az újonnan jelentkező anomáliák (a romániai magyar kisebbség helyzete, a bős-nagymarosi gát miatti vita Prágával, a PHARE programban való részvétel kérdésében Lengyelországgal megerősödött rivalizálás), illetve Varsói Szerződés és a KGST jövőjének kérdésben is teljes még a bizonytalanság. A magyar diplomácia tevékenységét egyértelműen pozitívnak, önállónak és sikeresnek ítélték.

¹³ AMAE Europe, Hongrie (1986–1990), Carton 6341. Visite de Monsieur le Président de la République en Hongrie (18–19 1990). Télégramme à l'arrivée, le 20 janvier 1990. N° 230., Carton 6337. N° 378/EOR, Paris, le 8 février 1990.

¹⁴ AMAE Europe Hongrie (1986–1990), Carton 6341. Visite d'état de Monsieur le Président de la République en Hongrie (18-19 janvier 1990.) Dossier de synthèse, Paris, le 12 janvier 1990.

Párizsban az 1990. április 8-ai választások eredményét a magyar demokrácia sikerének tartották, és a kelet-közép-európai országok között legfejlettebbnek tartott ország mély és őszinte európai elkötelezettségét látták benne.¹⁵ Azt, hogy a francia kapcsolat fontosságát Budapesten is felismerték, jól mutatta, hogy Antall József az év folyamán többször Franciaországba látogatott, ahol a kétoldalú kapcsolatok fejlesztését hangsúlyozta.¹⁶ Pierre Brochand francia nagykövet az 1990. május 21–22-ei látogatással kapcsolatban kijelentette: „Franciaország és Magyarország kapcsolatai soha nem voltak ilyen jók”.¹⁷

Lényeges változást jelentett a korábbi időszakhoz képest, hogy a francia és a magyar tárgyalópartnerek már a kétoldalú kapcsolatok elmélyítéséről beszéltek. A budapesti kormány számára, amely hangsúlyosabban tudta megfogalmazni a magyar külpolitikai érdekeket, Párizs fontos egyensúlyozó szerepet töltött be Moszkva és Bonn között.¹⁸ Francia értékelés szerint a magyar külpolitika számára az 1988–1990 között kijelölt külpolitikai irányvonal folytatása volt a legegyszerűbb, de Párizsban egyértelmű volt az is, hogy a magyar rendszerváltás egyben hangsúlyeltolódást is eredményezett a magyar politikában. Itt elsősorban az ország európai integrációs törekvéseit emelték ki, mivel abban láttak olyan kapcsolódási pontot, amelyet a francia konföderatív Európa és a Gorbacsov-i „közös európai ház” gondolatához lehetett illeszteni. A francia külpolitika elsősorban a Magyarország demokratikus állammá válásában történő aktív szerepvállalást,¹⁹ az ország európai integrációs törekvéseinek támogatását, a kétoldalú kapcsolatok szélesítését és mélyítését, valamint a közvetlen párbeszéd erősítését tűzte ki célul,²⁰ és ez megegyezett a nyugati polgári demokráciák mintájára történő fejlődést kívánó magyar vezetők elképzeléseivel.²¹

A magyar rendszerváltozás meghatározó szakasza a szabad választásokkal lezárul, de az ország nemzetközi tekintélye, amely a nyolcvanas évek külpolitikájára alapozódott, az új külpolitikai vezetés számára is alapot adott, és ehhez az új magyar

¹⁵ AMAE Europe Hongrie (1986–1990), Carton 6318. N° 984/Eu. Note. Hongrie. Paris, le 9 avril 1990.

¹⁶ AMAE Europe Hongrie (1991–1995), Carton 7112. Etat de la coopération avec la Hongrie.

¹⁷ AMAE Europe Hongrie (1991–1995), Carton 7112. N° 318. Visite à Paris de M. Jozef Antall (21–22 mai 1990).

¹⁸ AMAE Europe Hongrie (1986–1990), Carton 6340. Visite de travail du Premier Ministre de Hongrie. Diplomatie 12921.

¹⁹ AMAE Europe Hongrie (1986–1990), Carton 6340. Note de cadrage. Visite de travail de M. Antall, Premier Ministre de Hongrie (22–23 juin 1990). Paris, le 21 juin 1990.

²⁰ AMAE Europe Hongrie (1986–1990), Carton 6317. Hongrie l'intégration à l'Europe occidentale: un objectif prioritaire pour le nouveau gouvernement. MNL-OL-XIX-J-1-j-Franciaország-002320/1990. 26.d. Magyar-francia KÜM konzultáció.

²¹ AMAE Europe Hongrie (1991–1995), Carton 7112. Entretien du Ministre d'État avec le Ministre Hongrois des Affaires Étrangères.

miniszterelnök személyének egyre növekvő nemzetközi tekintélye is hozzájárult. Magyar részről egyértelművé kívánták tenni, hogy egy új korszak kezdődött el nemcsak Magyarország, hanem a magyar–francia kapcsolatok történetében is, és ezt az időszakot kulcsfontosságúnak értékelték. Budapesten az újonnan kinevezett párizsi magyar nagykövet – Szávai János – részére alaputasításként adták, hogy a francia relációban igyekezzen elérni azt, hogy Franciaország átértékelje a Magyarországhoz fűződő viszonyát: „Nagykövet úr fontos feladata lesz, hogy a hazánk irányában megnyilvánuló politikai és gazdasági érdeklődés jelenlegi változó intenzitását kiegyensúlyozottá tegye és járuljon hozzá a fogadó ország partnerkészségének növeléséhez.”²²

1990 novemberében Párizsban ültek össze az európai államok, az Egyesült Államok és Kanada képviselői, hogy az új európai biztonsági architektúráról értekezzenek, és annak alapjait megalkossák. Mitterrand elnök számára a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatok alapvető fontosságúnak számítottak, a francia külpolitikát – követve a De Gaulle-i hagyományokat – a francia–szovjet kapcsolatra építette, és ebben a politikában Magyarország a kádári külpolitika hagyományaiból következően, de már szabad, békés és demokratikus országgént közvetítő, ill. stabilizáló szerepet tölthetett be. Franciaország az új európai realitásokat felismerve elsősorban az európai integrációt tette külpolitikája központi elemévé, mintegy annak az élére állva, az összeurópai intézményrendszer kiépítéséhez keresett megfelelő partnereket.

Ez a francia érdek találkozott a nagyon aktív külpolitikát folytató Antall József elképzeléseivel, aki az 1956 utáni külpolitika „hagyományait” követve Magyarország külpolitikájának diverzifikálását akarta elérni, és így Franciaországgal a szorosabb kapcsolatok kialakítását kívánta.²³ Magyarország európai és atlanti integrációs céljainak támogatása ugyanakkor már azt a francia külpolitikai célt is jelentette, hogy a kelet-európai államok is egy egységesülő, és Franciaország befolyását megőrző Európában találják meg a helyüket.²⁴ A kor hangulatát, a magyar aggodalmakat és örömet érzékelteti Thomas Schreiber újságíró visszaemlékezése Antall Józseffel folytatott beszélgetésére: „November végén megint összeakadtam a miniszterelnökkel. Ezúttal a helyszín a versailles-i kastély patinás színházterme volt, ahol az Európai

²² MNL-OL-XIX-J-1-j-Franciaország-003469/1990. 27. d. Alaputasítás Szávai János úr. A Magyar Köztársaság párizsi nagykövete részére.

²³ Iratok a magyar Külügyminisztérium történetéhez 1985–1993. I. Főszerkesztő: Sáringer János, Balassi kiadó, Budapest, 2014. 10. dokumentum, Antall József beszéde az 1990. évi nagyköveti értekezleten, 1990. július 25. 121–122.

²⁴ Gazdag Ferenc: Szövetségtől szövetségig: Magyarország útja a Varsói Szerződéstől a NATO-ig. In: *Magyar külpolitika a 20. században*, Tanulmányok (Szerk.): Gazdag Ferenc–Kiss J. László, Zrínyi kiadó, Budapest, 2004. 195–203. ill. uo. Magyarics Tamás: Magyarország és a transzatlanti kapcsolatok. 250–255.

Biztonsági és Együttműködési Egyezmény ratifikálására érkezett állam- és kormányfők tiszteletére rendeztek fogadást. »Mégiscsak jobb Neked magyar küldöttséget vezetned, mint Apponyi Albertnek 1919-ben, amikor kanosszát járt a közeli trianoni palotába«, mondtam, mire keserűen mosolyogva csak ennyit válaszolt: »Remélem, ma jobban megérteneink minket.«²⁵

Az 1990-es fordulat után a két ország kapcsolatában új szakasz kezdődött. Francia részről alapvetően örültek annak, hogy az 1987–1990-es átmeneti időszak után a két ország kapcsolata normalizálódott és egy új minőségű kapcsolatépítés kezdődött. A bizalmi viszony jelentőségét mutatja, hogy Rocard francia miniszterelnöknek a kelet-közép-európai vezetők közül Antall Józseffel sikerült a legjobb személyes kapcsolatot kiépítenie.²⁶ Franciaország nyíltan és egyértelműen támogatta az új kormány nyugat-európai integrációját, de Párizsban a bilaterális kapcsolatépítés mellett az integrációs folyamat multilaterális jellegét is hangoztatták. A két fél közös érdeki-nek találkozása következményeként gyorsan sikerült lezárni az 1987–1990 közötti bizonytalan, átmeneti időszakot és 1990–1991 folyamán látványos kapcsolatépítés kezdődött.²⁷ A magyar vezetés egyértelművé tette, hogy nem fogadja el azt az utat, amelyet a szovjetek a finneknek kijelöltek és a szovjet biztonsági érdekeket tiszteletben tartva az ország teljes euro-atlanti integrációjára törekszik.

AZ ENTENTE SZERZŐDÉS (1991–1992)

Az új minőségű kapcsolatépítés kezdetét jelentette a Roland Dumas külügyminiszter által 1991. április 11-én javasolt, 1991. szeptember 11-én megkötött és a két fél által 1992-ben ratifikált ún. entente szerződés.²⁸ A szerződés megkötésével a felek kettős célt kívántak elérni. Egyrészt segíteni Magyarország nyugati integrációját, másrészt a bilaterális kapcsolatok fejlesztését, abban egy új minőség elérését.²⁹ Francia részről Antall József miniszterelnök komoly tekintélynek örvendett, és Magyarországot a kelet-közép-európai demokratikus változások éllovasaként értékelték. A francia Külügyminisztériumban 1991 augusztusában részletes elemzést készítettek a magyar–francia kapcsolatok stratégiai kérdéseiről, hangsúlyozva azt, hogy francia részről

²⁵ Garadnai–Schreiber: i.m. 144.

²⁶ MNL-OL-XIX-J-1-j-Franciaország-00800/2/1990. 26.d. Rocard tanácsadója kelet-európai helyzetről.

²⁷ AMAE Europe Hongrie (1991–1995) Carton 7101. N° 456. Évolution et perspective de notre coopération. le 8 juin 1993.

²⁸ AMAE Europe Hongrie (1991–1995) Carton 7110. Traité d'entente et d'amitié franco-hongrois.

²⁹ AMAE Europe Hongrie (1991–1995) Carton 7110. N° 2688. Assemblée nationale. Rapport fait par Etienne PINTE 23.

egyértelműen kinyilvánítják szándékukat a kelet-európai országok irányába. A kétoldalú kapcsolatépítést, egymás megismerését és a magyar álláspont megértését szolgálták a magyar miniszterelnök levelei, a közte és a francia elnök között kialakult korrekt viszony. Ehhez a magyar miniszterelnök 1991. augusztus 22-én írt levele adta az alapot. Magyarországot Csehszlovákiával és Lengyelországgal együtt értékelték, és a három ország esetében a tendenciát, vagyis a NATO tagság elérését tartották a fő stratégiai célnak a Visegrádi együttműködés szellemében. Párizsban látták, hogy ezen országok a biztonságot kulcskérdésnek tartják, és Budapest a következő érveket sorolta fel céljai elérése érdekében:

1. Kelet-Európa nem stabil, a régió üres térbe került, és új garancia kell a biztonság megteremtéséhez.
2. Magyarország lehető leghamarabb integrálódni szeretne a Nyugathoz, és Budapesten szoros kapcsolatot láttak az integráció és a biztonság kérdése között.
3. A magyar miniszterelnök tudta, hogy az integráció hosszú folyamat lesz, különösen a gazdaság területén, de politikai téren a lehető leghamarabb együttműködést szeretett volna kialakítani a nyugat-európai államokkal.³⁰

Francia részről azonban úgy látták – ellentétben Antall József gondolataival –, hogy Kelet-Közép-Európa nem került légüres térbe, mivel a Varsói Szerződés felbomlása és a szovjetek kivonulása a térségből megnövelte az országok mozgásterét. A Szovjetunióban kibontakozó belpolitikai válságot Párizsban is komoly veszélynek tartották. A biztonság megteremtésének kérdésében ugyanakkor a franciák más álláspontot képviseltek, miközben a magyar miniszterelnök a biztonság katonai alapjainak megteremtését tartotta az elődleges magyar célnak, amelyet a felfogása szerint követett volna a politikai-gazdasági integráció. Ezzel szemben Párizsban a biztonság korlátozottabb, katonai fogalma helyett annak szélesebb értelmezését kívánták, és abba beleértették a katonai mellett a gazdasági, a politikai és a kulturális területet is. Párizsban elleneztek a NATO kelet-közép-európai terjeszkedését, mivel abban az Amerikai Egyesült Államok pozíciójának megerősödését látták, és ez utóbbi ellensúlyozását a kelet-közép-európai országok minél szorosabb nyugat-európai integrációjával kívánták elérni. Ennek a keretét jelentette volna francia szemszögből a katonai biztonság megteremtése. A magyar miniszterelnök ugyanakkor nem szerette volna a Helsinki-folyamat hagyományos formában történő folytatását, és nem kívánta abba a Szovjetuniót bevonni, hanem a lengyel–csehszlovák–magyar kapcsolatok szorosabbra fűzését szerette volna elérni.³¹

³⁰ AMAE Europe Hongrie (1991–1995) Carton 7110. N° 790/ASP/TD. Note. Lettre de Premier Ministre au Président de la République. Aspects stratégique.

³¹ AMAE Europe Hongrie (1991–1995) Carton 7110. N° 790/ASP/TD. Note. Lettre de Premier Ministre au Président de la République. Aspects stratégique.

A barátsági szerződésre vonatkozó tárgyalások Budapesten zajlottak, nagyon kellemes légkörben. Francia részről a lengyelekkel már megkötött egyezményt javasolták, amit a magyarok elfogadtak, de Budapest a biztonság kérdéseire nagy súlyt fektetett. A magyar diplomácia sorra kötötte meg a kétoldalú kapcsolatok fejlesztésére vonatkozó megállapodásokat, a magyar-francia entente szerződés ebbe a folyamatba illeszkedett, de annak nagyobb jelentőséget adott, hogy a magyarok számára a trianoni békeszerződés megkötése után a francia kapcsolat különös jelentőségűnek számított.

A kulturális kapcsolatok történetének újabb eseményét jelentette Catherine Tasca asszony, a frankofón kulturális ügyek államtitkára magyarországi látogatása 1992. május 25-én, az új Francia Intézet megnyitásakor. A francia politikus tárgyalt Jeszenszky Géza külügyminiszterrel, aki a magyar-francia kapcsolatokat „*egyoldalú szerelem*”-ként értékelte, de hangsúlyozta, hogy az 1991-es entente szerződés alapján a múlton túl kell lépni, az európai egyensúly és biztonság megteremtése alapvető fontosságú mindenki számára, és hangsúlyozta, hogy Magyarország európai integrációja szempontjából Franciaország kulcsszerepet játszik.³²

Az első szabad választások utáni időszak első szakaszának mintegy lezárásaként és az addigi események összegzéseként 1992. június 11-én Antall József levelet írt Mitterrandnak. A magyar miniszterelnök kiemelte, hogy az 1989–1990-es változások „lehetőséget” adtak a régiónak, de a lehetőség nem jelentett „biztos sikert”. A régi nomenklatúra megerősödött, a volt Szovjetunióban a helyzet aggasztóvá vált, miközben a térség destabilizálódott, a jugoszláviai polgárháború újabb szakaszba lépett. A magyar kormányfő aláhúzta, hogy Magyarország a forrongó térségben még mindig a stabilitás szigetét jelenti, de a fenyegetés és az átalakulás miatti szociális feszültségek megmaradtak. Antall József kifejtette, hogy Magyarország kinyilatkoztatta szándékait, de a bizonytalan helyzet miatt annak az aggodalomnak adott hangot, hogy az átalakulás: „[...] még nem fejeződött be, hanem csak elkezdődött egy többesélyes folyamat a térségünkben, amiben jól átgondolt politikai stratégia nélkül a bukás veszélye is fennáll.”³³

AZ INTEGRÁCIÓ ÚTJÁN (1993–1994)

Az 1992-ben Párizsban és Budapesten ratifikált barátsági szerződés ugyan új alapokra helyezte a két ország kapcsolatát, a vezetők között is bizalom és korrekt együtt-

³² AMAE Europe Hongrie (1991–1995) Carton 7101. N° 350.

³³ AMAE Europe Hongrie (1991–1995) Carton 7110. Lettre de József Antall.

működés alakult ki, de a francia diplomácia a kelet-közép-európai országok nyugat-európai integrációja tekintetében a multilaterális kapcsolatokra helyezte a hangsúlyt, miközben magyar részről továbbra is nagy súlyt fektettek a bilaterális kapcsolatokra. Francia részről a politikai párbeszéd fenntartását tartották a legfontosabbnak, miközben vállalataik is egyre nagyobb bizalommal tekintettek a magyar gazdaságban meglévő lehetőségekre.

1993. május 10-én Antall József újabb levelet írt Mitterrand elnöknek, amelyben meghívta őt az 1996-os budapesti nemzetközi kiállításra, hangsúlyozva, hogy az esemény az első nemzetközi kiállítás lesz a régióban, és egyben az 1100 éves Magyarország ünnepe is.³⁴

1993-ban felmerült egy budapesti Francia Gimnázium felállításának a terve is. A megvalósítás mellett francia részről felsorakoztatott érvek között szerepelt, hogy Magyarország kulcspozíciót foglal el Kelet-Európában, a francia befektetések növekednek és az európai integráció miatt a magyarok egyre nagyobb számban akarnak franciául tanulni, így a jövődöbéli gimnázium legyen nyitott a magyarok számára is.³⁵

1993-ban, a Ballardur-kormány hatalomra jutásával a két ország kapcsolatai újabb lendületet vettek. Párizsban Magyarországot stabilnak tartották, de a gazdaság helyzetét nehéznek értékelték. Ugyanakkor nehezményezték, hogy a magyar kormány a hazai befektetőket támogatta, ami a privatizációban részt venni kívánó francia cégek számára nem volt kedvező. Francia részről a politika területén a fő problémát a magyar nemzetiségek helyzetében (legfőképpen a délszláv térségben és Erdélyben) látták, de a magyar külpolitika integrációs törekvéseit és a határon túli magyar kisebbségek érdekében tett lépéseit alapvetően pozitívan értékelték. Magyarországgal kapcsolatban azt feltételezték, hogy 1994-ben a nehézségek ellenére a kormányzó párt a liberálisokkal kiegészülve fog tovább kormányozni.³⁶ 1993. október 12-én francia részről is ratifikálták Magyarország uniós társulási szerződését, és intenzív, korábbi területeken addig nem tapasztalt együttműködés bontakozott ki a kétoldalú kapcsolatok minden területén. A korábbi időszakhoz képest a belügyi, katonai együttműködés jelentősége megnövekedett. Ez részben az ország geopolitikai helyzetével, a balkáni válsághoz való közelségével, illetve azzal a magyar szándékkal volt magyarázható, amely az ország lehető legteljesebb nyugati integrációját kívánta elérni.

A Ballardur új francia miniszterelnök által kidolgozott Európai Stabilitási Egyezmény vagy más néven a Ballardur-terv az európai biztonság megteremtését szolgálta,

³⁴ AMAE Europe Hongrie (1991–1995) Carton 7110. Lettre de József Antall.

³⁵ AMAE Europe Hongrie (1991–1995) Carton 7101. N° 569.

³⁶ AMAE Europe Hongrie (1991–1995) Carton 7110. N° 4037/Eu. La Hongrie. Note annexe.

amelyet a magyar diplomácia a nemzetiségi kérdés és a határok sérthetlensége alapján támogatott. A magyar külpolitika ugyanakkor a térség valóban meglévő, egyéb problémáit is meg kívánta tárgyalni, a magyar érdekeket és álláspontot érvényre akarta juttatni, és ebben az 1994 végén a trojka tagjaként elnöki posztot betöltő Franciaország szerepe Budapesten megerősödött³⁷

Az új magyar miniszterelnök 1994. február 23-án munkalátogatásra Párizsba ment, jelezve, hogy Bonn mellett Párizs a magyar integrációs törekvések megvalósításában kiemelt szerepet játszik.³⁸ Boross Péter és Gérard Longuet ipari miniszter tárgyalásán a francia fél megállapította, hogy a francia beruházások 50%-os aránya az ország iránti bizalmat mutatja. Valéry Giscard d'Estaing, a Külügyi Bizottság elnöke a magyarországi átalakulás folyamatát úgy látta, hogy az ország félúton van a tervgazdaság és a fejlett ipari országok gazdasága között. Jean-Claude Paye, az OECD főtitkára Magyarország csatlakozását kész tényként, mint az integráció első lépését értékelte. Boross Péter és Léotard védelmi miniszter megbeszélésén a boszniai helyzettel kapcsolatban a magyar miniszterelnök kijelentette, hogy ami Gorbacsovnak és Sztálinnak sem sikerült (értsd: a térség meghódítása), nem fog sikerülni a nyugatiaknak sem. Léotard így válaszolt: „Az Ön óvatossága indokolt, de az amerikaiak lelkesedése ide vezet. [...] Európa biztonsági rendszerét nem tudom, hogyan lehet megoldani, de bizonyos, hogy csak Oroszországgal együtt lehet.”³⁹

Boross Péter és Eduard Balladur találkozásán a francia miniszterelnök érdeklődött a magyar helyzetről. Boross Péter az ország helyzetét stabilnak értékelte, az ország vezetésében 1990 óta meglévő folytonosságot hangsúlyozta, amiben a fejlődés eltért a lengyelországitól. A gazdaság 1993-ban a növekedés első jeleit mutatta. A magyar miniszterelnök kiemelte az Európai Unió és Magyarország kapcsolatainak fontosságát, illetve a NATO tagság jelentőségét Magyarország biztonságának szempontjából.

Balladur a Stabilitás Paktum fontosságát hangsúlyozta annak érdekében, hogy megelőzze a jugoszláviai helyzethez hasonló konfliktusok elterjedését. A francia miniszterelnök bírálta a csehek külpolitikáját, amely szerint Csehországnak nincs szüksége multilaterális egyezményre, mivel kétoldalú egyezményekkel már rendezte a kapcsolatait a szomszédos országokkal. Balladur a kisebbségi kérdést az európai biztonság és stabilitás szempontjából kiemelt jelentőségűnek tartotta. Külön kiemelte Ukrajna stabilitásának a megteremtését, amelyre Nyugat-Európának nagy figyelmet

³⁷ MNL-OL-XIX-J-1-j-Franciaország-00373/1/1994. 15.d. Háttéranyag az Európai Stabilitási Egyezményről Boross Péter párizsi tárgyalásaihoz.

³⁸ AMAE Europe Hongrie (1991–1995) Carton 7112. N° 12871 Visite à Paris du Premier Ministre hongrois.

³⁹ MNL-OL-XIX-J-1-j-Franciaország-00373/3/1994. 15.d. Boross Péter párizsi látogatása.

kell fordítania.⁴⁰ Boross Péter nem értett egyet a francia miniszterelnök véleményével, és a boszniai helyzetet nem tartotta analógnak a térség többi országára vonatkozóan, ezért külön beszélt Oroszország balkáni szerepvállalásáról, és tárgyaló partnere külön kérésére az erdélyi magyarok helyzetéről.

Balladur a konfliktusok megoldását fontosnak tartotta, ám úgy vélte, hogy a nemzeti kisebbségek autonómiatörekvései kockázatot jelentenek és az Európai Unió kibővítése csak konfliktusmentes országokkal lehetséges. A magyar miniszterelnök aláhúzta, hogy a Kárpát-medencében nincs háborús veszély és a határkérdés nem választható el a kisebbségek jogainak garantálásától. A francia miniszterelnök beszélt az ország európai integrációjától, az abban meglévő problémákról: a textilipart és a mezőgazdaságot emelte ki mint a két legérzékenyebb kérdést. A francia miniszterelnök ugyanakkor hangoztatta, hogy Franciaország támogatja Magyarország integrációját, és támogatni fogja a magyarok OECD tagságát is. Boross Péter a magyar regionális külpolitika törekvéseivel kapcsolatban kijelentette, hogy nem demokratikus országokkal nehéz együttműködni.⁴¹

Boross Péter és François Mitterrand megbeszélésén a magyar miniszterelnök közölte, hogy az átalakulás a magyarok gondolkodásában is megfigyelhető, amivel Mitterrand is egyetértet. Boross Péter a magyarországi változást teljesnek értékelte, de a mentalitásbeli változást tartotta a legnehezebbnek, amellyel a francia elnök, az NDK-t említve, egyetértett.⁴² Mitterrand a trianoni szerződéssel kapcsolatban azt mondta, hogy az igazságtalan volt, de a győztesek mindig igazságtalanok. Kelet-Közép-Európából a cseheket és a magyarokat emelte ki, mint olyan országokat, amelyek a változások éllovasai, és amelyekre szükség van az Európai Unióban.⁴³ Hangsúlyozta, hogy Magyarország már eljutott arra a fejlettségi szintre, amelyen Portugália és Görögország található. A Martonyi János által felvázolt integrációs ütemtervet teljesen reálisnak értékelte.⁴⁴ 1994. március 10-én, a magyar-francia baráti társaság ülésén Párizsban a felek megállapították, hogy Magyarország Kelet-Közép-Európa legstabilabb országa, a külpolitikát konszenzus övezi. Magyarország ekkor már az egyik legfontosabb befektetési célpontot jelentette a franciák számára, jelenlétük a nagy tendereken túl a kis- és a középállalatok szintjén is megfigyelhető volt. A fran-

⁴⁰ MNL-OL-XIX-J-1-j-Franciaország-00373/2/1994. 15.d. Boross miniszterelnök úr párizsi tárgyalásai.

⁴¹ Uo.

⁴² MNL-OL-XIX-J-1-j-Franciaország-00373/5/1994. 15.d. Jelentés Boross Péter min. eln. franciaországi látogatásáról.

⁴³ Uo.

⁴⁴ MNL-OL-XIX-J-1-j-Franciaország-00373/2/1994. 15.d. Boross miniszterelnök úr párizsi tárgyalásai.

cia nyelv tanulása kezdett fontossá válni Magyarországon, amit a kultúregyezmény megkötése is erősített, miközben konzervatív magyar politikusok a francia szocialistákkal nagyon jó kapcsolatokat építettek ki.⁴⁵

A Franciaországgal való együttműködés az európai gyökerekhez történő visszatérést szimbolizálta. A francia kapcsolat megerősítése ebből a szempontból volt jelentős, ezen keresztül kívánta Magyarország a csatlakozását az Európai Unióhoz elérni.⁴⁶ 1994-ben a franciák célja az intézmények modernizációja, a francia kulturális jelenlét fejlesztése, a francia pozíciók erősítése és az együttműködés folytatása volt. Ehhez 100–200 francia oktatót terveztek Magyarországra küldeni. Elsősorban a fiatalokat kívánták megcélózni, illetve a politikai-kulturális elitet befolyásolni.

1991–1994 között a Kelet-Közép-Európába irányuló francia befektetések 60%-a realizálódott Magyarországon, ami azt mutatja, hogy francia szempontból az ország jelentősége megnövekedett. Francia szemszögből nézve az igazi előrelépést az államigazgatás és az egyetemi oktatás területén érték el. Mindkét terület kiemelt fontosságúnak számított a francia befolyás erősítése tekintetében, amelynek fő célját az intézmények modernizációjában, a gazdaság átalakításában és a francia kulturális jelenlét erősítésében látták.⁴⁷ Ez utóbbit a német és az angol világ között a frankofón kapcsolatok fejlesztésével kívánták elérni. 1994 végére Magyarország már központi szerepet töltött be a francia politikában, francia részről sikeres és eseményekben gazdag évnak értékelték az esztendőt, ám a kapcsolatokat mégsem tekintették eléggé fejlettnak. Franciaország ugyan a negyedik helyet foglalta el a magyarországi befektetők között, de nagy hátránnyal a harmadik „helyezetthez” képest. Az elmaradást a beruházásokkal kívánták ellensúlyozni, és ebben a francia cégeknek kiemelt szerepet óhajtottak adni.⁴⁸

Ezzel párhuzamosan Párizs szerepe 1994–1995-re lényegesen megnövekedett. Franciaország uniós pozíciója, a trojkában betöltött szerepe kiemelt diplomáciai feladattá tette a vele való együttműködést. A magyar diplomácia számára az 1994-es választások után is megmaradt a „francia kapcsolat” fontossága, és a Balladur miniszterelnök által elképzelt Európai Stabilitási Egyezményhez kapcsolódva a magyar diplomácia lehetőséget látott arra, hogy mozgásterét bővítse. Ebben a folyamatban a konzervatív és a szociálliberális magyar kormányok között folytonosság volt, az ügyek átadása és az ország integrációs politikájának támogatása az 1994-es választások után is – a hangsúlyok eltolódása ellenére – megmaradt, ami a magyar külpolitika hatékonyságát erősítette.

⁴⁵ MNL-OL-XIX-J-1-j-Franciaország-001418/1994. 15.d. Távirat. 4605.

⁴⁶ AMAE Europe Hongrie (1991–1995) Carton 7101. N° 422.

⁴⁷ AMAE Europe Hongrie (1991–1995) Carton 7101. Etat de la question.

⁴⁸ AMAE Europe Hongrie (1991–1995) Carton 7110. Relations franco-hongroises, N° 24092.

ÖSSZEGZÉS

Párizsban tisztában voltak azzal a ténnyel, hogy Franciaország nem tudja betölteni azt az űrt, ami a Szovjetunió kivonulásával Kelet-Európában keletkezett. Mitterrand jól tudta, hogy Franciaország sem katonailag, sem gazdaságilag nem képes egymaga stabilizálni a térséget. Ehhez a bonyolult és ellentmondásos folyamathoz szövetségesekre volt szüksége, és partnereket keresett a korábban német érdekszférának számító Kelet-Közép-Európában is. Ebben Magyarország természetes szövetségest jelentett az 1990-es szabad választások után.

A magyar–francia kétoldalú kapcsolatok 1990-től gyors fejlődésnek indultak. 1990 és 1994 között Franciaország stabil pozíciókat szerzett Magyarországon, a kétoldalú kapcsolatok lényeges változáson mentek keresztül, melyben az a minőségi kapcsolatrendszer-építés jelentette a fordulópontot, amelynek alapjait a magyarországi rendszerváltozás rakta le, de előzményei a hetvenes-nyolcvanas évekre nyúltak vissza.⁴⁹ Ebben a folyamatban szerepet játszott az is, hogy Magyarország már a hetvenes évek végétől igyekezett tágítani mozgásterét, amit a nemzetközi helyzet változásai jelentős mértékben segítettek.

Az együttműködés leginkább gazdasági és kulturális téren volt fontos a francia fél számára. Ennek megfelelően a franciák Magyarország Európai Unió csatlakozását és az OECD-be történő felvételét egyaránt támogatták. Az euro-atlanti integráció (leginkább a NATO-hoz történő csatlakozás) kérdéséhez „óvatosabban” viszonyultak, mivel ebben az Amerikai Egyesült Államok pozícióinak megerősödését látták, s a francia külpolitika éppen ennek ellensúlyozásában volt érdekelt. Vagyis egy olyan egyensúly kialakítását tervezték, amelyben az integráció mélyítése és az Európai Unió bővítése egymást feltételező és kiegészítő folyamatot jelentett.

1994-re a két ország kapcsolatai új alapokra helyeződtek, ebben a francia és a magyar fél egyaránt érdekelt volt. 1994-ben a magyarországi választások, a magyar uniós csatlakozási kérelem benyújtása lezárta az első szabad választások után kibontakozó folyamatot, amelyet a kétoldalú kapcsolatok „aranykorának” is nevezhetünk, és egy új – 2004-ig tartó – szakasz kezdődött a két ország kapcsolatainak történetében.

⁴⁹ Lásd Garadnai–Schreibert, i.m. 129–144., Garadnai, 2014. 147–158.

THE HISTORY OF HUNGARIAN–FRENCH RELATIONS DURING THE ANTALL–BOROSS ADMINISTRATIONS (1990–1994)

The aim of the study is to focus on the Eastern European “direction” of François Mitterrand’s policies, specifically on the history of French-Hungarian relations after the collapse of the Communist regime. The primary aim of the study – based on original French and Hungarian documents – is the analysis of Hungarian-French political and diplomatic relations.

It is also of great importance to understand the means and methods of Mitterrand’s overture to the East, his perceptions of the Eastern Central European states and how realistic they were. Contemporaries as well as later generations have been tempted to form a simplified and emotionally based view of the French’s Europe policy, of its aims and achievements at the end of the Cold War. For this reason the study intends to reach beyond the prejudices and stereotypes in analyzing French-Hungarian relations.

From 1990, the Antall-Boross government worked on re-establishing international relations for Hungary. In this respect the Hungarian diplomats and political leaders of the era created something that could be built on for future decades. From 1990 to 1994 “the French connection” represented one of the most important ways of integration into European and international politics, and was a political priority for the Hungarian government. After the period of transition and the disregarding of ideological conflicts, bilateral relations were also influenced by *realpolitik*, and for Hungary the relationship to Mitterrand’s policy gained importance with respect to the country’s international reintegration and the internal and international consolidation after the collapse of the Communist regimes in Central Europe.

At the same time, in Hungary “the French connection” remained emotionally motivated, and charged by historical events (including the 1920 Treaty of Trianon, the 1947 peace treaty, the Cold War and the 1956 Revolution), but after the Treaty of Detente in 1992 the new political structures determined the relations between the two countries, signaling a new period in the relationship.

DIE GESCHICHTE DER UNGARISCH-FRANZÖSISCHEN BEZIEHUNGEN WÄHREND DER ANTALL-BOROSS-REGIERUNG (1990–1994)

Ziel des Beitrags ist es, die osteuropäische Richtung der Politik von François Mitterrand unter besonderer Berücksichtigung der Geschichte der ungarisch-französischen Beziehungen nach dem Zusammenbruch des kommunistischen Systems zu untersuchen. Als primäres Ziel gilt es, die ungarisch-französischen politischen und diplomatischen Beziehungen – auf französische und ungarische Originaldokumente aufbauend – zu analysieren.

Es ist sehr wichtig, Mitterrands Politik der Ost-Öffnung zu verstehen, d.h. wie er die ost-mitteuropäischen Staaten sah und inwieweit sein Bild über sie realistisch war. Zeitgenossen und frühere Generationen neigen dazu, ein vereinfachtes Bild über die neue französische Europa-Politik, die sich Ende des Kalten Krieges entfaltet hatte, sowie über deren Ziele und Ergebnisse zu formulieren. Der Beitrag verfolgt das Ziel, die französisch-ungarischen Beziehungen jenseits von Vorurteilen und Stereotypen zu untersuchen.

Die Antall-Boross-Regierung arbeitete von 1990 an daran, die internationalen Beziehungen Ungarns neu aufzubauen. Aus dieser Sicht verrichteten die damaligen ungarischen Diplomaten und führenden Politiker eine Aufgabe, deren Auswirkungen auch später noch zu spüren sind. Zwischen 1990 und 1994 bedeutete „The French Connection“ einen der wichtigsten Wege hinsichtlich der europäischen und internationalen Integration Ungarns und daher für die ungarische Regierung Priorität. Nach der Periode der Umwandlung und dem Ende des ideologischen Konflikts wurden die bilateralen Beziehungen durch realpolitische Aspekte determiniert.

Nach dem Zusammenbruch der osteuropäischen kommunistischen Regimes nahm die Bedeutung von Mitterrands Politik für Ungarn zu, weil man die Erweiterung der internationalen Beziehungen des Landes, die Schaffung der Sicherheit und den Anschluss an die europäische Integration, dadurch die Stabilität des neuen Ungarn auch mit französischer Hilfe erreichen wollte.

Gleichzeitig blieb „The French Connection“ in Ungarn auch weiterhin emotional determiniert und durch die historischen Ereignisse belastet (z.B. Trianon-Vertrag 1920, Friedensvertrag 1947, der Kalte Krieg und die Revolution 1956). Der 1992 abgeschlossene Détente-Vertrag jedoch schuf neue Grundlagen der Zusammenarbeit zwischen beiden Staaten und bedeutete daher den Beginn einer neuen Phase der Beziehungen.

NÉVMUTATÓ

A

Abel, Elie 379
Adalbert 317
Adler Sándor 264
Adorján Imre 227
Adorno, Theodor Wiesengrund 256
Albrecht Dezső 227, 228, 230, 244, 247
Albrecht, Habsburg-Tescheni főherceg
68, 73
Alföldy Tádé 396
Almásy László 113
Anderson, Benedict 15
Andrássy Gyula gróf 52, 60–62, 66, 68,
70–71, 73
Andreánszky István 289
Angi István 227, 239
Annus Antal 395
Anonymus (Béla király jegyzője) 30
Antal István 115
Antall József 325, 389, 391, 392, 393,
394, 396–401, 406–412, 419–424
Apponyi Albert, gr. 44, 99–124, 421
Árvay Árpád 227
Asbóth János 26
Asztrik érsek 317
Auersperg, Adolf von herceg 63, 72
Auffenberg von Komarów, Moritz 88,
92
Augustin ld. Szent Ágoston

B

Bába Iván 390, 402, 407
Bacsó Béla 293

Baky László 231
Balfour, Arthur James 26
Bálint József 227, 243
Balladur, Eduard 424–427
Ballagi Mór 39
Balogh Artúr, 227
Bán Antal 293, 294, 304
Bánffy Dániel, br. 227, 237
Bánffy Dezső br. 109
Bánffy Miklós, gr. 228, 230, 233
Bánhalmi (Buchwald) Rezső 162
Bánki (Löwinger) Donát 148, 153
Baráth Béla Levente 14
Bárdossy László 237–238, 246
Barth, Karl 19
Bartha Ignác, 227
Bartók Pál 162, 168
Bartos Antal 341
Bata István 336
Bathó Endre 108
Bathó János 110
Bathó Károly 104
Bauhofer, Johann Georg (János György)
37
Bauhoffer ld. Bauhofer
Baur, Friedrich Christian 40
Beck, Friedrich von, gróf 73
Beke Ödön 227
Béldi Kálmán, gr. 233
Benkő Zoltán 334
Beöthy Zsigmond 33–35, 43
Berecz Béla 341, 342
Berecz János 365–368

Bergida N. 264
Berija, Pavlovics Lavrentyij 367
Berzeviczy Albert 113
Bessenyei György 24–25
Bessenyei-testvérek (Boldizsár, István, László, Zsigmond, Julianna) 24–25
Bethlen Gábor 142, 366
Bethlen György, gr. 225, 227, 228, 233, 239
Bethlen István, gr. 120, 231, 290
Bethlen László, gr. 227, 243
Beyer, Hans-Joachim 205–206
Bieleczki, Krzysztof 401
Bíró István 227, 234
Bíró Sándor 22, 39
Bismarck, Otto von 366
Bleyer Jakab 199
Bocskai István 142
Bodnár Sándor 227
Boga Alajos 235
Bognár Sándor 292, 294
Bókay Árpád 171
Bolfras, Arthur von 89
Bollobás Enikő 407
Borbás László 350
Borbély Tamás 349
Borka Attila 373
Boross Péter 398, 425–426
Botár István 227, 246, 248
Böhm Vilmos 140, 292, 294
Bölöni Zoltán 227
Braunecker Antal, br. 227
Bresztovszky Béla 153
Brezsnyev, Iljics Leonyid 382
Brochand, Pierre 418–419
Brudermann, Nikolaus Rudolf 86, 87
Bruszilov, Alekszej Alekszejevics 86, 93

Brückner Emőd 350
Budavári Miklós 351, 356
Bulányi György 320
Bush, George 395, 396, 398, 404, 405, 409
Bylandt-Rheidt, Arthur Maximilian von, gr. 61, 70–73

C

Calfa, Marián 401
Cartes Id. Descartes
Castro, Fidel 378
Clerk, George, Sir 158, 188
Clinton, William J. 406, 407
Comte, Auguste 42
Conrad von Hötzendorf, Franz 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 93
Conrad von Hötzendorf, Herbert 89
Cusanus, Nicolaus 319
Czakó Adolf 161

Cs

Csákó N. 268
Csáky Albin, gr. 104
Csejoszki Mihály 352, 353, 360, 362
Csekonics Iván, gr. 113
Cserháti Károly 351
Csonka János 148
Csorba Csaba 256

D

D'Estaing, Valéry Giscard 425
Danielik János 31
Dankl von Krašnik, Viktor 88
Dante, Alighieri 319
Danyilov, Jurij Nikoforovics 90
Darányi Ignác 43
Darwin, Charles 42

Dávid Imre 162
 Davidovits, Mnáshe S. 257, 273
 De Gaulle (i), Charles 413–416, 420
 Deák Ferenc 51–52, 54, 74
 Deák Gyula 227
 Delmer, Sefton 376–378
 Descartes, René 37
 Deutsch Henrik 266
 Deutsch Henrikné (Zinner Jolán – Joci) 266
 Deutsch László 162
 Deutsch, Julius 279, 304
 Dienstbier, Jirí 401
 Dobos János 32–33, 35–36
 Domnanovich Ábel 351
 Döllinger, Ignaz Joseph Johann von 41
 Drücker N. 264
 Dugonics András 28–30, 31
 Dulles, Foster John 373
 Dumas, Roland 421

E

Eagleburger, Lawrence 404
 Efialtész 321
 Eisenhower D. Dwight 373
 Eisenhut Ferenc 163
 Ember Géza 227, 230
 Erdei Ferenc 284, 305
 Erdey Sándor 334
 Erzsébet királyné 110

F

Faggyas Edvin 353
 Faludi György 162
 Farkas Gyula 216–217
 Farkas Mihály 335
 Fazekas Csaba 14, 28
 Fejérdy Gergely 390

Fejérváry Géza, br. 105, 109
 „Feledy Zsolt” 355
 Fenyves Dezső 163, 167, 168
 Ferenc József, osztrák császár és magyar király 59, 61–64, 69–73, 75, 84, 366
 Ferenczy Gábor 235
 Fichte, Johann Gottlieb 37
 Figus Albert 227
 Fisch Erzsébet 264
 Fisch Miklós 264
 Fisch N. 264
 Fischer István 163
 Forgács N. 264
 Forrai István 393, 398
 Földényi Sándor 293
 Földes Béla 105
 Földes Elemérné (Fisch Judit) 264
 Friedrich István 149, 187
 Friedvalszy István 114
 Frigyes, Habsburg főherceg 81, 83, 87
 Frigyes, II. porosz király 89
 Friss István 335
 Fröschl Gusztáv 303, 305
 Fryer, Peter 375
 Fuchs Andor 264, 270, 273
 Fuchs András 273
 Fuchs Béla 264, 273
 Fuchs Béláné (N. Blanka) 273
 Fuchs Berta 263
 Fuchs Gyula 264, 273
 Fuchs Gyuláné (Láng Margit) 264, 273
 Fuchs István 263–264, 271, 273
 Fuchs Istvánné (Fisch Erzsébet) 263
 Fuchs Jenő 259, 264
 Fuchs Jenőné (Groszman Berta) 264, 273
 Fuchs Lajos 264

Fuchs Margit 263–264

Fuchs Miklós 264

Fuchs Salamon 264

Fuchs Sarolta 264, 273

Fuchs Zoltán 264

Für Lajos 25

Füredi Zoltán 349

G

Gáldi László 204

Gallus Viktor 235

Gálos Lili 274

Gálos Rudolf 263, 274

Gálos Rudolfné (Ligeti Anna) 274

Gamillscheg, Ernst 203–204, 215

Garadnai Zoltán 390, 413

Garasin Rudolf 340, 341, 342

Gati, Charles 367–368

Gazdag Ferenc 400

Gergely, VII. pápa 318, 326

Gergent, David 407

Gerlóczy Géza 303, 305

Germuska Pál 335

Gerő Ernő 335

Geszler Ödön 351

Ghyczy Kálmán 53–54

Gidófalvi István 235

Giurescu, Constantin 204

Gizella, Boldog 319

Gladstone, William Ewart 26

Glant Tibor 381

Gombos N. 264

Gombos Pál 306

Gombosi Zoltán 293, 295

Gorbacsov, Mihail Szergejevics 392–
393, 398, 409, 411, 416, 419, 425

Gough, Roger 365, 368–369

Gömbös Gyula 115

Görög (Goldschmid) Henrik 163

Granasztói György 399–400, 407

Gratz Gusztáv 67

Grosz Dezső 163

Groszman ág 274

Gutmann Móricné (Zinner Rozália) 265

Guzmics Izidor 29

Gyalog János 103

Gyarmati György 351

Gyarmati István 407

Gyömörey György 112

Györffy György 317

György Béla 227

György József, 227

Gyurkovics Tibor 351, 359, 361, 362

H

H. Éva 267

Haader Pál 350

Halas Lajos 303–305, 307, 309, 311, 313

Halász Imre 66, 68, 74

Haller István 173

Hamburger Mátyás 163

Hantos László 338, 340

Hartvik püspök 318, 324

Hátszegi (Hatz) Ottó 287, 288–289

Havel, Vaclav 395, 401

Hegedüs Sándor 46

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 37

Hekler Antal 214–216

Hell Adolf 273

Hell János 273

Heller Farkas Henrik 170

Henrik, VIII. angol király 326

Herder, Johann Gottfried 327

Heródes 321

Herrmann Miksa 148, 152

Héthelyi Beatrix 350, 357

Hieronymi Ottó 397–398
 Hilf N. 264
 Hindenburg, Paul von 88, 91
 Hinléder-Fels Ákos, 227, 248
 Hoffmann Edith 206, 211–212, 215
 Hofmann, Leopold Friedrich von 61–62, 71
 Holden, David 380
 Hóman Bálint 246
 Honti Lajos 292, 293
 Horánszky Lajos 52
 Horánszky Nándor 107
 Horn Gyula 395
 Horthy István 182
 Horthy Miklós 112, 120, 155, 187, 188, 224, 233, 234, 237, 245, 366
 Horváth Boldizsár 52
 Horváth Mihály 30–31
 Horváth Sándor 351
 Hossu, Iuliu 226
 Hruscsov, Szergejevics Nyikita 368–369, 372–373, 378, 382
 Huszár Károly 155
 Huszár Tibor 365–366
 Hüttl Dezső 150

I

Illés Pál Attila 349
 Imrédy Béla 115, 224, 231, 247
 István, (I.) magyar király
 ld. Szent István
 Ivanics István 350
 Izdenczy József 22–23

J

Jazov, Dmitrij 393
 Jelcin, Borisz 395, 396, 406
 Jeszenszky Géza 393, 395, 398, 400, 401, 404, 423

Jodál Gábor, 227, 239
 József Ágost, Habsburg főherceg, 92, 149
 Juhász Laczik Albin 349

K

Kaas Ivor, br. 42
 Kabók Lajos 293
 Kádár Béla 398, 401
 Kádár János 321, 365–388
 Kállai Gyula 374
 Kállay Miklós 237, 238, 242
 Kálmán király 318
 Kálvin, János (Jean Cauvin, Johannes Calvinus) 37, 39, 42, 44, 45
 Kant, Immanuel 29, 37
 Karácsony Sándor 294
 Karácsonyi János 320
 Kardos Miklós 273
 Károly, IV. magyar király, boldog 326
 Károly, Nagy 319
 Károlyi Mihály, gr. 99, 111, 159–160
 Karsai Géza 351
 Katona István 377–378, 383
 Kazinczy Ferenc 29
 Keintzel Ede 227
 Kenyeres György 259, 273
 Kenyeres Györgyné (Fuchs Ilona – Ilus) 259, 261, 264, 268–269, 271–273
 Keresztúri Dezső 167
 Kerkapoly Károly 53
 Kertész (Klein) Lajos 162
 Ketskeméti István 30
 Kis József 351
 Kis Pippin 319
 Kisantal Tamás 256
 Kiss Kálmán 227
 Kitsch Henrik 285

Klebensberg Kuno 210, 217
Klebensberg Kuno, gr. 113, 172, 189
Klein Ödön 66, 68, 74
Klein Regina 267
Kocsis Kálmán 398
Kodolányi Gyula 393, 395, 398, 401–402, 406–407
Kohl, Helmuth 395, 404
Kohner Adolf 169
Kolozs (Krausz) Árpád 164
Kolumbán József, 230, 236
Komócsin Zoltán 377
Koncz Ákos 108
Koncsek Béla 105–106, 115
Koncsek István 103
Konstantin, Nagy 315, 318–320
Korányi Sándor 258
Kornitzer Imre 267
Kornitzer Lipót 267
Korponay Kornél 233
Kós Károly 227
Kósa László 26, 33
Kossalka János 150–151
Kovács Albert 44
Kovács István 307, 337
Kölcsy Ferenc 227
Körner, Theodor 279–280
Kővári Orsolya 352
Kövér Gusztáv 227, 239
Krauss, Alfred 92
Krausz Ilona (Ili) 268
Krausz Tamás 126
Kukorelli István 349, 352
Kun Béla 129

L

L. Balogh Béni 396
Labuda 317

Lánczi Iván 266, 270
Landau Tibor 274
Landler Jenő 134
Láng Lajos 106
Lantos Mihály 164
László Balázs 398
László Dezső 227–228, 242, 243
Léderer Lajos 380
Legányi Norbert 350–351, 359 361
Lehel vezér 114
Leibnicz ld. Leibniz
Leibniz, Gottfried Wilhelm 37
Léotard, Gérard 425
Lessing, Gotthold Ephraim 25
Liebknecht, Karl 140
Liptai Ervin 125
Lipthay Andor 106
Lipthay Béla, br. 101–102
Longworth, Cole Richard 378
Longuet, Gérard 425
Lónyay Menyhért gróf 52–53
Lovas Andor 164, 168
Löw Immanuel 161
Ludendorff, Erich von 91
Lukács György 113
Lukács László 66
Luther, Márton (Martin Luther) 28, 37, 42, 45

M

Mack von Leiberich, Karl 90
Mackensen, August von 91
Mádl Ferenc 398
Magyar Levente 118
Major, John 405
Makkai Sándor 38
Mályusz Elemér 200–201
Mályusz Elemér 32

Márai Sándor 256
 Mária Terézia 326
 Máriaffy Lajos 235
 Marinovich Endre 390, 396
 Marosán György 280, 291, 294–295,
 300, 304–305, 307
 Maróti Géza 116
 Marschelke, Kurt 211–212
 Martonyi János 426
 Máté György 118
 Matolcsy György 398
 Mérő Ignác 289, 291–292, 295, 303, 304,
 305
 Miklós László 287, 289
 Mikó Imre, 227, 230, 241, 247
 Mikszáth Kálmán 74
 Miletić, Svetozar 60–61
 Mindszenty József 315, 320–322, 326
 Miseje Ferenc 303
 Mitterrand, François 395, 404, 405,
 413–418, 423–424, 426, 428
 Moldova György 365–369
 Moleschott, Jakob 42
 Molitorisz Károly, 233
 Molnár Albert 22
 Moltke, Helmuth von 92
 Monsberger Ulrik 351
 Mónus Illés 293
 Móricz Pál 58
 Móser Béla 164
 Mozart, Wolfgang Amadeus 115
 Mrnavic Tomkó János 324
 Münnich Ferenc 376

N

Nagy Imre 366–374, 379–382, 383
 Nagy Iván 339
 Nagy Virgil 151, 170, 171

Neményi István 164
 Németh Ferenc 116
 Németh Miklós 395
 Nikodémiai Euszébiosz 319
 Nógrádi Sándor 337
 Nyeste István 292, 293
 Nyíró József 248

O

Oakes, John 378
 Okváth Imre 336
 Olchváry Dezső 263
 Olchváry Dezső 263
 Olchváry Dezsőné (Paksy Berta) 263
 Olchváry László 263
 Olchváry Miklós 263
 Olchváry Miklósné (Árvey Ida) 263
 Olchváry Zoltán 263
 Oppel Henrik 165
 Orbán János 168
 Orbán József 41
 Oroszi András 165, 169
 Osskó Judit 390
 O'sváth György 401

P

Paál Árpád, 227, 242
 Pakocs Károly 227
 Pál Dénes 236
 Pál Gábor, 227, 229, 240
 Pálffy Károly 227
 Páll György, 230
 Pápai Imre 338, 339
 Papp Gyula 339, 340
 Papp-Szász Lajos 235
 Pászthory Walter 350–352, 354–359,
 361–362
 Patzkó Elemér, 227, 247

Paye, Jean-Claude 425
Payr Sándor 37
„Pécsi László” (Pászthory Walter) 353, 356, 358
Peisch Sándor 390
Pell, Calaiborne 407
Pénzes Sándor 116
Péter Gábor 285
Péter László 26–27
Petranu, Coriolan 214–216
Peyer Károly 290, 303
Pfeifer Ignác 165, 169–171
Pikler Gyula 105
Plichta János 162
Polk 111
Pollmann Ferenc 126
Poprádi Pál 292, 303
Pór Bertalan 130
Potiorek, Oskar 85
Pozsgay Imre 418
Prall Mihály, 227
Pretis, Sisino de 62, 72
Pukánszky Béla 201, 209
Pusey, Edward Bouverie 35–36

R

R. Várkonyi Ágnes 37
Rácz Mihály 230, 234
Rados Gusztáv 153
Raduly Lajos 227
Rainer M. János 367–369, 371
Rajcsányi János 30–31
Rajk László 368, 382, 386
Rajki Zoltán 13
Rákosi Mátyás 306, 368, 381–382
Ravasz László 18–19
Rébay Magdolna 14
Redl, Alfred 86

Rejtő Sándor 155
Renan, Ernst 42
Rennenkampff, Paul von 88
Révész Imre (id.) 19, 37, 39
Révész Imre (ifj.) 18
Ries István 293
Rill Attila 351, 355
Rizskov, Nyikolaj 392
Roberts, Chalmers 370
Rocard, Michel 421
Roland 108
Rónai Sándor 294
Rosenwald Emma 263
Róth Tibor 265
Ruff János 350
Russel, Sam 375

S

Samassa József 103
Sándor György 366
Sáringer János 389–390, 409, 411
Sárközi Pál 355
Saxon, Wolfgang 382
Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 37
Schimanek Emil 152
Schleiermacher, Friedreich Daniel Ernst 18, 29
Schlieffen, Alfred von 81
Schönfeld, Adolf von 73
Schreiber, Thomas 420
Serédi Jusztinián 325, 326
Sevarnadze, Eduard 393, 395
Sigmond János 235, 247
Silov, Viktor 395
Simmons, Michael 382
Simonyi Ernő 75
Sipos László 351–352, 356
Skubiszewski, Krzysztof 401

Somogyi Béla 293
 Somogyi Ferenc 395
 Sonnevend Gergely 349
 Soós Viktor Attila 349, 351
 Sorge, Ernest 274
 Söpkéz Sándor 150
 Söveges Dávid 349
 Spitz Adolfné (Fuchs Malvin) 263, 271
 Springer József 165
 Strauss, David Friedrich 42
 Stromfeld Aurél 280, 292
 Sulzberger, C. L. 378
 Sulyok István 233
 Surányi György 398

Sz

Szabó Aladár 19, 21, 27, 36, 43
 Szabó Dezső 30
 Szabó István 233
 Szabó János 234
 Szabó László 350, 357–358
 Szabó Péter 351
 Szabó Zerind 351
 Szaitz Leó 24
 Szakasits Árpád 289, 293–294, 304–306
 Szakály Sándor 126
 Szakáts Zoltán 236
 Szalai Béla 349, 355
 Szalai Marika 265, 268
 Szálasi Ferenc 231, 248, 261
 Szalay László 30–31
 Szamszonov, Alekszandr Vasziljevics
 88
 Szántó-Kovács János 294
 Szarvasy Imre 171
 Szász Domokos 44
 Szász István 230
 Szávai János 407, 420

Szedder Ferenc 294
 Székely Ákos, 227
 Székely Béla 335, 337
 Székely Géza 166, 168–169
 Székely József 169
 Szekfü Gyula 200–201, 205
 Szekfü Gyula 31–32
 Szélig Imre 304
 Széll József 51
 Széll Kálmán 51–60, 62, 64–75, 104
 Szemplér Mária 350
 Szent Ágoston (Aurelius Augustinus)
 37
 Szent Imre 324
 Szent István, (I.) magyar király 41, 316–
 322 323–327
 Szent István, vértanú 319
 Szent László 326
 Szent Péter apostol 318, 326
 Szentkereszty Béla, br. 227
 Szeremlei Sámuel 31, 39
 Szikora József 351
 Szilágyi András 230
 Szilágyi Dezső 67
 Szilágyi Olivér, 227, 248
 Szilveszter, I. pápa 318–319
 Szilveszter, II., pápa 317, 319–320, 324–
 325
 Szily Kálmán, ifj. 151
 Szirmai István 307
 Szlávik Mátyás 41
 Szlávay József 52–53
 Szőcs Farkas 41–42
 Sztálin, Jozsif Visszarionovics 372,
 425
 Sztójay Döme 247
 Szűz Mária 326

T

Takács Róbert 353
Takács Tibor
Tálos Zoltán 355
Tamás Lajos 204
Tamási Áron 225, 227, 229
Tangl Károly 156
Tar Pál 398, 407
Tasca, Catherine 423
Teleki Arctúr, gr. 234
Teleki Béla, gr. 228, 230, 238, 242–243, 245, 247
Teleki Ernő, gr. 227
Teleki Mihály, gr. 237
Teleki Pál, gr. 111, 113, 188, 225–227, 229–230, 233–234, 237
Thälmann, Ernst 279
Thamm István 166
Tisza István 120.
Tisza Kálmán 54, 58–61, 63, 65, 68–72, 75, 106
Tisza Lajos 59
Tito, Broz Josip 371, 373
Toldalaghy Mihály, gr. 227
Tóth Eszter Zsófia 349, 361
Tömpe András 285, 287–288
Török Aladár 103, 118
Török Andor, 227, 248
Török Pál 33–37, 40
Tusa Gábor 227

V

Vágó Ernő 166
Vajda Géza 162
Valjavec, Fritz 198–219, 222
Valla, Lorenzo 319
Vályi Hugó 351
Vándor Miklós 355

Varga Károly 305
Váró György, 227, 244
Várszegi Asztrik 349, 352
Vas Zoltán 335
Vaskó Miklós 257
Vass József 172
Verebes Jenő, dr 285, 292, 294
Vermes (Wolf) Ernő 166
Vezendi Pál 37
Victor János 44–45
Vilmos, II. német császár 87
Visontai Kovách Zoltán 351
Vita Sándor 227, 228, 244, 247
Vogt, Karl Christoph 42
Voltaire (François-Marie Arouet) 28–29
Vörösmarty Ilona 52

W

Walesa, Lech 395
Walker, Jenonne 407
Waller Hajnal 259, 265, 268
Wegener, Henning 395
Weinelt, Herbert 206, 207
Weisz Mór 285
Wenckheim Béla, br. 54, 70
Wertheimer Ede 68, 74
Weston, Reg 375
Wettstein Antal 350
Wimmer, August Gottlieb (Theofil Ágoston) 32–37
Wittmann Ferenc 153
Witzner, Franz 407
Wlassics Gyula, br. 104
Wolf lásd Wolff
Wolff, Christian 37
Wörner, Manfred 406

Y

Ybl Miklós ifj. 148, 160

Z

Zádor Tibor 370

Zelinger Viktor 166

Zemplén Géza 170

Zichy Nándor 25

Zielinski Szilárd 150, 151

Zillich, Heinrich 202–203

Zimmermann Sámuelné (N. Erzsébet)
271

Zinner Adolf 273

Zinner Adolfné (Gutmann Eugénia –
Jenny) 262, 271, 273

Zinner Ferenc 265, 266, 271, 273

Zinner Ferencné (Székely Sziládka)
273

Zinner Hanni 273

Zinner Miklós 258, 262, 265–266, 268–
269, 270–272

Zinner Miklósné (Landau Vera) 274

Zinner Sámuel 273

Zinner Sámuelné (Perlstein Sára)

Zinner Sándor 258, 262, 265, 272–274

Zinner Sándorné (Fuchs Erzsébet) 258–
259, 261, 264–265, 268, 270, 272–273

Zinner Tibor 255–256, 274

Zipernowsky Károly 153

Zohar, Asher (Fényes) 257

Zorza, Victor 371

Zvoimir 318

Zwack Péter 398, 407

Zypries, Brigitte 256

Zs

Zsilinszky Mihály 31

Zsofinyecz Mihály 335

*A Magyar Napló Kiadó
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének,
valamint az 1999-ben alapított
Könyves Szövetségnek tagja
www.konyves-szovetseg.hu*

Kiadja a Magyar Napló Kiadó Kft.
1062 Budapest, Bajza u. 18.
www.magyarnaplo.hu
Felelős kiadó Oláh János
Felelős szerkesztő Zsiga Kristóf
Tördelőszerkesztő Bornemissza Ádám
A borítót Oláh Mátyás László és Porpáczy Zoltán tervezte
Készült a Pannónia Nyomdában, Budapesten